Guru Arjan Dev and Sant Dadu Dayal —A Comparative Study.

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਇਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

A THESIS
Submitted to the Panjab University
for the Degree of Doctor of Philosophy.
JANUARY 1967

Supervised by :
Dr. Surindar Singh Kohli
M.A., Ph.D.
Head of the Panjabi Department,
Panjab University, Chandigarh.

Written by :
Kartar Singh Suri
M.A. (Panjabi & Hindi)
Lecturer in Panjabi,
Panjab University, Chandigarh.

ਤੱਤਕਰਾ

ਭੂਮਿਕਾ 1-6

ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ : ਪਿਠਭੂਮੀ

ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਕਰਣ :

ਸੰਤ - ਮਤ - ਪਰੰਪਰਾ, ਸਿਖ ਧਰਮ ਤੇ ਦਾਦੂ ਪੰਥ 7 - 67

ਭਾਗ ਦੂਸਰਾ : ਜੀਵਨ, ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ

ਦੂਸਰਾ ਪ੍ਰਕਰਣ :

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ 68 - 121

(1) ਜੀਵਨ

(2) ਵਿਅਕਤਿਤਵ

(3) ਰਚਨਾਵਾਂ

ਤੀਸਰਾ ਪ੍ਰਕਰਣ

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ 122 - 151

(1) ਜੀਵਨ

(2) ਵਿਅਕਤਿਤਵ

(3) ਰਚਨਾਵਾਂ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ
ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ 152 - 157

ਭਾਗ ਤੀਸਰਾ : ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਚੌਥਾ ਪ੍ਰਕਰਣ

ਬ੍ਰਹਮ 158 - 184

ਪੰਜਵਾਂ ਪ੍ਰਕਰਣ

ਜਗਤ 185 - 202

ਛੇਵਾਂ ਪ੍ਰਕਰਣ

ਜੀਵ 203 - 215

ਭਾਗ ਚੌਥਾ : ਸਾਧਨਾ (ਭਗਤੀ)

ਸਤਵਾਂ ਪ੍ਰਕਰਣ

ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ 216 - 278

ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ :

(1) ਸਤਿਗੁਰੂ

(2) ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ

(3) ਸਾਧ - ਸੰਗਤ

(4) ਕੀਰਤਨ

(5) ਹੁਕਮ ਤੇ ਭਾਣਾ

(6) ਅਰਦਾਸ

<u>ਭਾਗ ਦੂਜਾ : ਕਾਵਿ - ਕਲਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ</u> 279 - 335

ਅਠਵਾਂ ਪ੍ਰਕਰਣ

ਕਲਾ ਪੱਖ :

(1) ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ

(2) ਰਸ

(3) ਕਾਵਿ - ਰੂਪ

(4) ਸ਼ੈਲੀ

ਨੌਵਾਂ ਪ੍ਰਕਰਣ

ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੈਲੀ 313 - 335

ਸਿੱਟੇ 336 - 338

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ 339 - 342

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤ ਕਵੀ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ, ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ - ਸਮਾਂ 1563 ਈਸਵੀ ਤੋਂ 1606 ਈਸਵੀ ਤਕ ਹੈ। ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ, ਦਾਦੂ ਪੰਥ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਆਪਦਾ ਜੀਵਨ - ਕਾਲ 1544 ਈਸਵੀ ਤੋਂ 1603 ਈਸਵੀ ਤਕ ਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੋਵੇਂ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ,[1] ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਹੋਈ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ - ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ, ਅਕਬਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜਹਾਂਗੀਰ[2] ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੋਈ।

ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੀ ਜਿਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਾਧ - ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੱਤ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਏਕਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਗੁਣ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਚਾਰਯ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ, ਸ੍ਰੀ ਪੀਤਾਂਬਰ ਦੱਤ ਬੜਥਵਾਲ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਆਦਿ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ (Nirguna School of Thought) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਜਿਥੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਹਨ ਉਥੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਕਲਾ - ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਬੜੀ ਥੋੜੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਤੇ ਅੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਇਸ ਥੀਸਿਸ ਦਾ ਮੁਖ - ਮੰਤਵ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਉਪਯੋਗੀ ਤੇ ਰੋਚਕ ਹੋਵੇਗਾ, ਅਜੇਹਾ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਉਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੋਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

---

1. ਅਕਬਰ ਦਾ ਰਾਜ ਸੰਨ 1556 ਈਸਵੀ ਤੋਂ 1605 ਈਸਵੀ ਤਕ ਰਿਹਾ।
2. ਜਹਾਂਗੀਰ 1605 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਬੈਠਾ ਅਤੇ 1627 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਮਰਿਆ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂਕਣ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਖੋਜ - ਪੁਸਤਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਸ਼ਿਅਕ ਖੋਜ - ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਖੋਜ - ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਲਿਖਿਤ 'ਏ ਕ੍ਰਿਟੀਕਲ ਸਟੱਡੀ ਆਫ਼ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਅਤੇ 'ਸਿਖ ਸਾਟ', ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਿਤ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ', 'ਜੁਗਤੀ ਤੇ ਸੁਗਤੀ' ਅਤੇ 'ਨੇਮ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ', ਡਾਕਟਰ ਜੈਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ ਦਾ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ', ਡਾਕਟਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਗੁਰਮਤ ਦਰਸ਼ਨ' ਅਤੇ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ 'ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਣਯ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਲੇਖਨੀਯ ਹਨ।

ਪੁਰਾਤਨ ਸਿਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਅਤੇ 'ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ' ਆਦਿ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਦਵਾਨ ਮੈਕਾਲਫ਼ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਿਖ ਰਿਲੀਜਨ' (ਭਾਗ ਤੀਸਰਾ) ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਕੇਵਲ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਮੱਗਰੀ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਤਿਥੀਆਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸੰਦੇਹਜਨਕ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਦਾਦੂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਰਾਘੋਦਾਸ ਅਤੇ ਜਨਗੋਪਾਲ ਲਿਖਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਦਵਾਨ ਡਬਲਿਊ . ਜੀ . ਓਰ ਲਿਖਿਤ 'ਦਾਦੂ ਐਂਡ ਹਿਜ਼ ਫਾਲੋਅਰਜ਼' ਅਤੇ ਐਚ.ਐਚ.ਵਿਲਸਨ ਲਿਖਿਤ 'ਰਿਲੀਜਸ ਸੈਕਟਸ ਆਫ਼ ਹਿੰਦੂਜ਼' ਨਾਮ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਵਿਵਾਦ ਤੇ ਮਤਭੇਦ ਵੀ ਹਨ। ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਹਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ। ਆਚਾਰਯ ਪਰਸ਼ੂਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਨੇ ਬੰਗਾਲੀ ਵਿਦਵਾਨ ਖਸ਼ਿਤੀ ਮੋਹਨ ਸੇਨ ਅਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਕੇ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹਦ ਤੱਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ' ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਥੀਸਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ[1], ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਭਾਗ,[2] ਅਤੇ 'ਦਾਦੂ - ਪ੍ਰਕਾਸ਼'[3] ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ਪਰ ਉਪਰੋਕਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ

1. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਦੁਆਰਾ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ
2. ਬੇਲਵੇਡੀਅਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਪ੍ਰਯਾਗ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ
3. ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਹਥ ਲਿਖਿਤ ਨੰਬਰ 828।

ਥਾਂ ਥਾਂ ਇਸ ਥੀਸਿਸ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸੂਚੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਵੀ ਲਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਭਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਇਸ ਥੀਸਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪੰਜਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਲ ੭ ਪ੍ਰਕਰਣ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਪਿਠ ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਪ੍ਰਕਰਣ ਹੈ - 'ਸਿੱਧ ਨਾਥ ਪਰੰਪਰਾ, ਸਿਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਪੰਥ'। ਇਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਅਤੇ ਸਹਿਜਯਾਨੀ ਸਿੱਧ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਦਾ ਦਾਦੂ ਪੰਥ ਉਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਕਬੀਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵੀ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਸਿਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਾਦੂ - ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸ ਕੇ ਨਾਥ - ਸਿੱਧ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੇਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਾਦੂ - ਪੰਥ ਕਿਸ ਹਦ ਤਕ ਨਾਥ- ਸਿੱਧ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ ਤੇ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਉਸ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਸੀ। ਦਾਦੂ ਅਤੇ ਦਾਦੂ - ਪੰਥ ਉਤੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨੀਆਂ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਤੇ ਉਪਸ਼ਾਖਾਂ ਦਾ ਸੰਖਿਪਤ ਵਰਣਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦੂਸਰਾ ਭਾਗ ਜੀਵਨ, ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੋ ਪ੍ਰਕਰਣਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦੂਸਰਾ ਹੈ ਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦਾ ਤੀਸਰਾ।

ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਦੂਸਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨਾਲ ਤੇ ਤੀਸਰੇ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਮਿਲਦੀ ਨਵੀਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਸਮਗਰੀ ਨੂੰ ਖੋਜ, ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੱਥ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਮੱਤਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਠੋਸ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਭੁਲੇਖੇ ਤੇ ਗ਼ਲਤਫ਼ਹਿਮੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਚਾਰਿਤ੍ਰਿਕ, ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਹੈ। ਵਖ ਵਖ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਪਣੀਆਂ ਸਭ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸੰਖਿਪਤ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ।

ਤੀਸਰੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਢੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਵਿਅਕਤਿਤਵ

ਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਜੀਵਨ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਾਦੂ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ ਗਏ ਹਨ। 'ਵਿਅਕਤਿਤਵ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਜੀਵਨ - ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ' ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੰਖਿਪਤ ਪਰਿਚੈ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ 'ਦਾਦੂ - ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਨਾਮਕ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਉਸ ਹਥ ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਲੱਭਿਆ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਛਪੇ ਤੇ ਅਣਛਪੇ ਦਾਦੂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਮੌਲਿਕ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ ਹਨ।

ਦੂਸਰੇ ਤੇ ਤੀਸਰੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਸੰਖਿਪ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤ - ਸਾਧਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਸਾਂਝੇ ਤੇ ਵਖ ਵਖ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਥੀਸਿਸ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਭਾਗ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਗ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਰਣ ਹਨ - ਚੋਥਾ ਪ੍ਰਕਰਣ, ਪੰਜਵਾਂ ਪ੍ਰਕਰਣ ਅਤੇ ਛੇਵਾਂ ਪ੍ਰਕਰਣ।

ਚੋਥੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੇ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੈ। 'ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ' ਅਤੇ 'ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ' ਬਾਰੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਮਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਇਕ ਸਿੱਟਿਆਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਵੇਂ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ 'ਜਗਤ' ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ - ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਮਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਕੇ, ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਾਂਝੇ ਅਤੇ ਵੱਖਰੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਸ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਜਗਤ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਿਤਨਾਂ ਕੁ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਛੇਵੇਂ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਏ ਜੀਵਾਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੈ। ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਮਤਭੇਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਛੁਟ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਆਵਾ-ਗਵਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੋਥਾ ਭਾਗ ਹੈ - 'ਸਾਧਨਾ'। ਇਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਤਵਾਂ ਪ੍ਰਕਰਣ 'ਭਗਤੀ-ਭਾਵਨਾ'

ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਧਰਮ - ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ, ਕਰਮ ਮਾਰਗ, ਜੋਗ-ਮਾਰਗ ਤੇ ਭਗਤੀ - ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕਰਮ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਜੋਗ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸਰੇਸ਼ਟ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਭਗਤੀ — ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਹੀ ਸਰਬਪ੍ਰਿਅ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ 'ਸਾਧਨਾ' ਵਿਚ ਮੈਂ ਬਾਕੀ ਦੇ ਮਾਰਗਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਕੇਵਲ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਲਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ, ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਾਰਦ - ਭਗਤੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀ ਭਗਤੀ - ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਗਤ ਦੇ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਦਿਸ਼ਟ ਭਗਤੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਧਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਟੇਕ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ, ਸਾਧ - ਸੰਗਤ, ਕੀਰਤਨ, ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣਾ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਵਾਂ ਭਾਗ 'ਕਲਾ - ਪੱਖ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਰਣ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ — ਅਠਵਾਂ ਅਤੇ ਨੌਵਾਂ। ਅਠਵੇਂ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀ ਕਾਵਿ - ਕਲਾ ਦਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

1. ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰ
2. ਰਸ
3. ਕਾਵਿ - ਰੂਪ
4. ਸ਼ੈਲੀ

ਨੌਵੇਂ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣਕ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ - ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਛੁਟ ਦੋਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁਹਾਵਰੇ, ਅਖਾਣ ਤੇ ਧਰਮ - ਸੰਪਰਦਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਨੌਂ ਪ੍ਰਕਰਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਟੇ (Conclusions) ਨਿਕਲੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਅੰਤਲੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਨਿਗਰਾਨ ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਹਲੀ ਦਾ ਹਾਰਦਿਕ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਿਅੰਤ ਸੂਝ ਬੂਝ ਤੇ ਵਿਦਵਤਾਪੂਰਣ ਅਗਵਾਈ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸਦਕਾ ਇਸ ਥੀਸਿਸ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹਾਂ।

ਅੰਤਮੀ ਬੇਨਤੀ ਮੇਰੀ ਆਪਣੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਪਰੀਖਿਅਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਥੀਸਿਸ [illegible] ਵਿਚ ਟਾਈਪ ਦੀਆਂ ਕਈ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਸਿਹਤ ਨਾਲ ਸੋਧਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਜੇ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਅਸ਼ੁੱਧੀ ਅਜੇ ਵੀ ਰਹਿ ਗਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਖਿਮਾ ਕਰ ਦੇਣ।

ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ

ਪਿੱਠ - ਭੂਮੀ

ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਕਰਣ

ਸਿੱਧ - ਨਾਥ ਪਰੰਪਰਾ, ਸਿਖ ਧਰਮ ਤੇ ਦਾਦੂ ਪੰਥ

ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ - ਸਾਧਨਾ ਉਤੇ ਸਹਿਜਯਾਨੀ ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਨਾਥ - ਪੰਥੀ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਅਮਿਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਸੰਤ ਲੋਕ ਜਿਤਨਾ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ - ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਉਨਾ ਹੀ ਜੋਗ - ਮਾਰਗ ਦੇ ਵੀ ਰਿਣੀ ਸਨ।[1] ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੀ ਸਿੱਧਾਂ - ਨਾਥਾਂ ਨੇ ਰੱਖੀ।[2] ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਆਤਮ - ਗਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ, ਮਨ ਉਤੇ ਕਾਬੂ, ਫੋਕਟ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪਰਦਾ- ਫਾਸ਼, ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਬੰਦਨਾ, ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ, ਕਰਮਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ, ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਧਿਆਨ, ਕਰਨੀ ਤੇ ਕਥਨੀ ਵਿਚ ਇਕਸੁਰਤਾ, ਅਦਵੈਤਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸ਼ਿਵ - ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਰਹੱਸਮਈ ਗੱਲ, ਸੁੰਨ ਵਿਚ ਨਿਰੰਜਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ, ਜੋਗਾਚਾਰ ਦੀ ਪਾਲਣਾ, ਵਾਦ - ਵਿਵਾਦ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼, ਪਰਪੰਚੀ ਅਤੇ ਪਖੰਡੀ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ, ਜਾਤ - ਪਾਤ ਤੇ ਭੇਦ - ਭਾਵ ਦੇ ਖੰਡਨ, ਵਰਤ - ਤੀਰਥ -ਰਟਨ ਦਾ ਨਿਖੇਧ, ਭਗਤੀ -ਭਜਨ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼, ਸਤਸੰਗ ਦੀ ਅਵੱਸ਼ਕਤਾ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ ਇਹ ਪੂਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬੋਧੀ ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਨਾਥਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੰਤਾਂ ਤਕ ਬਾਕਾਇਦਗੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਚਲਦੀ ਹੈ।[3] ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਜੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਲਏ ਗਏ ਹਨ ਉਹ ਪਤੰਜਲੀ ਅਤੇ ਕਪਿਲ ਦੇ 'ਯੋਗ - ਸੂਤਰਾਂ' ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਲਏ ਗਏ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੋਗ - ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਬੋਧ - ਤੰਤ੍ਰਵਾਦ ਨਾਲ ਅਦਭੁਤ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।[4]

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਉਤੇ ਸਿੱਧ - ਨਾਥ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀ ਛਾਪ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਗੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ। ਗੋਰਖ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਗਲ ਪ੍ਰਗਟ ਭਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਗੋਰਖ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ ਕਿ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ

---

1) ਡਾ: ਹ : ਪ੍ਰ: — ਹਿ: ਨਿ: ਕਾ: ਧਾ: ਪੰਨਾ 414

2) ਡਾ: ਸਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਰਮਾ : ਕਬੀਰ ਇਕ ਵਿਵੇਚਨ, ਪੰਨਾ 124

3) ਸਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ: ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਧਾਰਾ ਮੇਂ ਭਗਤੀ, ਪੰਨਾ.1167

4) ਡਾ: ਰਾਮ ਰਤਨ ਭਟਨਾਗਰ: ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠ ਭੂਮੀ, ਪੰਨਾ 106

2.

(ਗੋਰਖ ਦੇ) ਪਦ ਅਤੇ ਉਕਤੀਆਂ ਵੀ ਦੁਹਰਾ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ।[1] ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਜੋ ਕਬੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਸੇ ਹੀ ਜੁਲਾਹਿਆਂ ਜਾਂ ਪੇਂਜਿਆਂ ਦੀ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਕਬੀਰ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ, ਉਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਨਾਥਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਰਾਹੀਂ ਪੈਣਾ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਅਪ੍ਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ।

ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਹ ਤੱਥ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹੇ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਇਹਨਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਮਾਰਗ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋਗ ਦਾ ਅਸਲ ਆਸ਼ਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਜੋਗ-ਮੱਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਨਾਥਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਦਾਦੂ-ਪੰਥ ਅਤੇ ਸਿਖ-ਮੱਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਜਾਣ ਸਕਾਂਗੇ ਕਿ ਦਾਦੂ ਪੰਥ ਤੇ ਸਿਖ ਮੱਤ ਦਾ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਕੀ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਸਿੱਧ-ਨਾਥ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਅਪਨਾਇਆ ਤੇ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਰਸਤਾ ਧਾਰਣ ਕੀਤਾ। ਨਾਥਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਤੋਂ ਆਮ ਲੋਕ ਇਕੋ ਹੀ ਭਾਵ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਦੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਹਨ। ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਨਾਮ ਸਹਿਜ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਰ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਹੈ। ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਉਲੇਖ ਕਰਾਂਗੇ।

ਸਹਿਜ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ

ਸਹਿਜਯਾਨੀ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ 797 ਤੋਂ 1257 ਤਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[2] ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬੋਧੀ-ਧਰਮ ਦੀ ਮਹਾਂਯਾਨ ਸ਼ਾਖ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਲੋਕ ਸਹਿਜਯਾਨ ਨੂੰ ਵਜ੍ਰਯਾਨ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਮੱਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਡਾ: ਧਰਮਵੀਰ ਭਾਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਵਜ੍ਰਯਾਨ ਦੀ ਇਕ ਐਸੀ ਸ਼ਾਖ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਹਿਜ-ਸਾਧਨਾ ਉਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸਹਿਜਯਾਨ ਹੈ।[3] "

---

1) ਡਾ: ਗੋ: ਤ੍ਰਿ: ਕਬੀਰ ਕੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ : ਪੰਨਾ 164

2) ਡਾ: ਸਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਰਮਾ : ਕਬੀਰ ਏਕ ਵਿਵੇਚਨ, ਪੰਨਾ 124

3) ਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤ : ਪੰਨਾ 149

ਸਹਿਜਯਾਨੀ ਸਿੱਧ 'ਸਹਿਜ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ 'ਸ਼ੂਨਯ' ਦਾ ਪਰਿਆਇ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਦੇ ਸ਼ੂਨਯਵਾਦ ਨੂੰ ਹੀ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਹਿਜ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ। 'ਸ਼ੂਨਯ' ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:- "ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੂਨਯ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ, ਅਸ਼ੂਨਯ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ (ਸ਼ੂਨਯ-ਅਸ਼ੂਨਯ) ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ੂਨਯ ਵੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਅਸ਼ੂਨਯ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ 'ਸ਼ੂਨਯ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਤਾਵਾਦ ਦਾ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।[1] ਇਸੇ ਸ਼ੂਨਯ (ਸ਼ੂੰਨ ਜਾਂ ਸੁੰਨ) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਜਿਹਾ ਕਿ ਨਾਥ, ਨਿਰੰਜਨੀ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਆਦਿ ਨੇ ਬੜੇ ਬਹੁਤ ਫ਼ਰਕ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਰਾਹੁਲ ਸਾਂਕਰਤਯਾਯਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ' ਸਰਹਪਾ ਦੇ ਵਚਨਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਸਮਰਥੱਕ ਸੀ ਕਿ ਸਹਿਜ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜੋ ਸਹਿਜ ਲੋੜਾਂ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਹੋਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[2] '

ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 84 ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਧ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਾਲਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖਤ੍ਰੀ, ਸ਼ੂਦਰ, ਚਾਰਾਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸਰਹਪਾ, ਸ਼ਬਰਪਾ, ਭੁੰਤੇਪਾ, ਸਿੱਧ ਨਾਗਾਰਜਨ, ਲਵੇਪਾ, ਸਿੱਧ ਤਿਲੋਪਾ ਕੁਕੁਰਿਪਾ, ਧਰਮਪਾ, ਜਲੰਧਰਪਾ, ਪੰਕਜਪਾ, ਜਯਾਨੰਤ ਅਤੇ ਨਾਗਬੋਧਿਪਾ ਆਦਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ। ਭੋਂਬੀਪਾ, ਡਵਪਾ, ਭੁਸੁਕਪਾ, ਇੰਦਰਭੂਤਿ, ਘੰਟਾਪਾ, ਦੀਪਕਪਾ, ਤਿਲਪਾ, ਸਗਰਪਾ, ਦਾਰਿਕਪਾ ਅਤੇ ਕੋਕਾਲਿਪਾ ਆਦਿ ਖੱਤਰੀ ਸਨ। ਲੂਈਪਾ ਅਤੇ ਕਣਹਪਾ ਆਦਿ ਕਾਯਸਥ ਸਨ। ਮੇਕੋਪਾ,ਕੰਪਰੀਪਾ (ਲੋਹਾਰ) ਚਰਪਟੀਪਾ (ਕਹਾਰ), ਉਧਲਿਪਾ ਆਦਿ ਵੈਸ਼ ਸਨ। ਅਤੇ ਕੰਕਾਲੀਪਾ, ਚਮਰੀਪਾ (ਚੁਮਾਰ) ਬਰਨਪਾ, ਛਤਰਪਾ, ਧੋਮੀਪਾ (ਧੋਬੀ) ਕਸੂਲੀਪਾ, ਮਹੀਪਾ,ਅਚਿੰਤਪਾ (ਲਕੜਹਾਰਾ) ਰਾਹੁਲਪਾ, ਧੋਕਰੀਪਾ, ਜੋਗੀਪਾ (ਡੂਮ) ਚੇਲੂਕਪਾ ਗੋਰਖਿਪਾ (ਚਿੜੀਮਾਰ) ਨਿਰਗੁਣਪਾ, ਮਿਲਨਪਾ, ਕਲਕਲਪਾ, ਕੰਤਾਲੀਪਾ (ਦਰਜ਼ੀ) ਸਰਵਭਕਸ਼ਪਾ, ਪੁਤੁਲਿਪਾ, ਮਨਹਪਾ ਅਤੇ ਅਨੰਗਪਾ ਆਦਿ, ਸ਼ੂਦਰ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸ਼ੂਦਰ ਸਨ ਉਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਚੌਰੰਗੀਪਾ, ਵੀਣਾਪਾ, ਭੁਸੁਕਪਾ, ਦੀਪਕਪਾ, ਤਿਲਪਾ, ਦਾਰਿਕਪਾ ਅਤੇ ਕੋਕਾਲਿਪਾ ਆਦਿ ਕਈ ਰਾਜੇ ਜਾਂ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਵੀ ਸਨ।[3]

---

1) ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵਿਵੇਦੀ : ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ 71

2) ਰਾਹੁਲ ਸਾਂਕ੍ਰਤਯਾਯਨ: ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 35

3) ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ : ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਧਾਰਾ ਮੇਂ ਭਗਤੀ ਪੰਨਾ 171

ਰਾਹੁਲ ਸੰਕ੍ਰਿਤਯਾਯਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿਮਾਲਿਆ ਤੋਂ ਗੋਦਾਵਰੀ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਤੋਂ ... ਤੱਕ ਨੇ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਹੱਥ ਵਟਾਇਆ ਹੈ।[1] ਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ... ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਡਾ: ਰਾਹੁਲ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।[2] ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਮਾਗਧੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ 'ਸੰਧਿਆ ਭਾਸ਼ਾ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਕਈ ਅਰਥ ਕੱਢੇ ਗਏ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸੰਧਿਆ ਸਮੇਂ ਦੇ ਉਪਲੇਪਨ ਨਾਲ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਸੰਧਿਆ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੰਧੀ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਵੇ।[3] ਡਾਕਟਰ ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਨੇ 'ਸੰਧਿਆ ਭਾਸ਼ਾ' ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਸੰਧਿਆ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਲੀਲ ਭਰਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ।

ਰਸਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਿੱਧ-ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਦੋਵੇਂ ਰਸ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀਆਂ ਛੋਹਾਂ (ਜੋ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤਕ ਵੀ ਪੁਜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ) ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਓਥੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂ-ਸੁਖ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗੜਵਾਲ, ਨੇਪਾਲ, ਲਦਾਖ, ਸਿੱਕਮ, ਭੂਟਾਨ ਅਤੇ ਤਿੱਬਤ ਵਿਚ ਸੀ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਸੁਰਖਿਅਤ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਉਤੇ ਇਹ ਲੋਕ ਛਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਜੋਤਿਸ਼ ਹਿਕਮਤ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਤਰਕ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਮੰਨੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮੱਠਾਂ ਤੇ ਲੋਕ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਇਆ ਚੜ੍ਹਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਰਾਜੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬੱਚ ਨਹੀਂ ਸਕੇ ਸਨ। ਰਾਹੁਲ ਸਾਂਕ੍ਰਿਤਯਾਯਨ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ "ਜਲਦੀ ਸੁਖ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਜਨਤਾ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਵਿਚਿਤਰ ਜੀਵਨ ਕਰਕੇ ਸਿੱਧ-ਚਮਤਕਾਰ ਕਾਰਣ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਕਰਕੇ ਰਾਜੇ, ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ-ਅਰਚਾ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅਗੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।[4]

1) ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 6

2) ਦੇਖੋ ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯਧਾਰਾ।

3) ਕਬੀਰ ਏਕ ਵਿਵੇਚਨ, ਪੰਨਾ 124

4) ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 47

ਸਿੱਧਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੀਰ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਤੀਰਥ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਗੰਗਾ ਜਮਨਾ ਅਤੇ ਗੰਗਾ-ਸਾਗਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯਾਗ, ਬਨਾਰਸ, ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਹਨ। ਸਭ ਕੁਝ ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਭਟਕਣਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ।[1] ਇਹ ਸਹਿਜਯਾਨੀ ਸਿੱਧ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਭੁਸੁਕਪਾਦ ਨੇ ਇਕ ਗੀਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਥਿਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਅਗਿਆਨ ਜਾਂ ਮਾਇਆ ਕਾਰਣ ਇਹ ਨਾਮ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਸੀ ਸੱਪ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਰੱਸੀ ਦਾ ਸੱਪ ਸਾਨੂੰ ਲੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਸੁਖਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਇਹ ਮ੍ਰਿਗ ਜਲ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ।[2] ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਹਠਯੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਪਨਾਇਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਕਾਂਇਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮਹਾਂ-ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਸਹਿਜ-ਯਾਨੀਆਂ ਨੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਚਕਰਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਭੀ ਕਮਲ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਚਕਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਂਇਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਰੂਪ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਚੱਕਰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਧਰਮ ਕਾਇਆਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੀਸਰਾ ਚੱਕਰ ਕੰਠ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਲਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਬਜ੍ਰ ਕਾਂਇਆ ਜਾਂ ਸਹਿਜ ਕਾਂਇਆ ਦਾ ਸੂਚਕ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਚਕਰਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਉਸ਼ਣੀਸ਼ ਕਮਲ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਮਹਾਂ ਸੁਖ ਕਮਲ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[3]

ਸਹਿਜ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਨਾੜੀ-ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਵਿਚ 32 ਨਾੜੀਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਨਾੜੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਣ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਤਾਂ ਮੇਰੂ-ਦੰਡ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਵਿਚਕਾਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੂ-ਦੰਡ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਇੜਾ ਅਤੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਪਿੰਗਲਾ ਨਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੱਗਿਆ (ਬੁੱਧੀ ਜਾਂ ਗਿਆਨ) ਅਤੇ ਉਪਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੀਸਰੀ ਨਾੜੀ ਨੂੰ

1) ਐਥੁ ਸੋ ਸੁਰਸਰਿ ਜਮੁਣਾ, ਐਥੁ ਸੋ ਗੰਗਾ ਸਾਅਰੁ।
ਐਥੁ ਪਆਗ, ਬਣਾਰਸਿ, ਐਥੁ ਸੋ ਚੰਦ ਦਿਵਾਅਰੁ।
ਖੇਤੁ-ਪੀਠ ਉਪਪੀਠ, ਐਥੁ ਮਹੀ ਭਮਇ ਪਰਿਠਾਵੋ।
ਦੇਹਾ-ਸਰਿਸਅ ਤਿੱਥ, ਮਹੈ ਸੁਹ ਅੰਣ ਣ ਦਿਠੌਵੇ।
(ਸਾਂਕ੍ਰਤਯਾਯਨ : ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਿਧਾਰਾ (1 ਸਰਹਪਾ ਪੰਦ 47-48 ਪੰ: 8)

2) ਡਾ: ਗੋਵਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਯਤ : ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 249-250)

3) S. B. Dass Gupta : Obsecure Religious Cults. PP. 106

6.

ਸਹਿਜ - ਮਾਰਗ, ਜਾਂ ਅਵਧੂਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[1] ਨਾਥ - ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਧਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਸਾਂਵਰੀ ਸੁੰਦਰੀ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹਾੜ ਮਾਸ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਬ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਹ ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਤਿੰਨ ਹਨ : 'ਡਾਕੇ' ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀਆਂ ਨੀਚ ਸਮਝੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਉਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਬੋਧ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸਾਧਨਾ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਉਚੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ਸਹਿਜ - ਮੱਤ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਜਾਂ ਮਾਰਗ ਇਹ ਹਨ:- (1) ਅਵਧੂਤੀ (2) ਚਾਂਡਾਲੀ (3) ਡੋਂਬੀ ਜਾਂ ਬੰਗਾਲੀ। ਅਵਧੂਤੀ ਵਿਚ ਦਵੈਤ ਗਿਆਨ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਚਾਂਡਾਲੀ ਵਿਚ ਦਵੈਤ ਗਿਆਨ ਦੇ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਨਹੀਂ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ, ਪਰ ਡੋਂਬੀ ਜਾਂ ਬੰਗਾਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ੁੱਧ ਅਦਵੈਤ ਗਿਆਨ ਹੀ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਦਾ ਰਸਤਾ ਇੜਾ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਹੈ, ਦੂਸਰੀ ਦਾ ਪਿੰਗਲਾ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਅਤੇ ਤੀਸਰੀ ਦਾ ਸੁਖਮਨਾ ਤੋਂ।[2] 'ਭੁਸੁਕਪਾ ਸਿੱਧ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਸਨੇ ਚਾਂਡਾਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ 'ਘਰਨੀ' ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਦਵੈਤ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਅਗੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਹਾਂ ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲਿਹਾ ਹੈ।'

' ਆਜਿ ਭੁਸੁਕ ਬੰਗਾਲੀ ਭਇਲੀ। ਣਿਅ ਘਿਰਣੀ ਚੰਡਾਲੀ ਲੇਲੀ।
ਡਹਿਉ ਜੋ ਪੰਚ ਪਾਟਨ ਇੰਦਿ - ਵਿਸਆ ਣਠ।
ਣ ਜਾਨਮਿ ਚਿਅ ਮੋਰ ਕਹ ਗਇ ਪਇਠਾ।
ਸੋਣ ਰੁਆ ਮੋਰ ਕਿੰਪਿ ਣ ਥਾਕਿਉ। ਣਿਅ ਪਰਿਵਾਰੇ ਮਹਾਸੁਹ - ਥਕਿਉ।[3]

ਸਹਿਜ - ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ - ਵਾਦ ਤਾਂ ਸਹਿਜਯਾਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੈ।[4] ਸਿੱਧ ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਬਲ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਹਿਜਸਾਧਨਾ ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਸਕਦੀ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਪਰਵਰਤੀ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ।

1) S.B. Dass Gupta :- Obscure Religious Cults as background of Bengali Literature PP. 106 - 107

2) ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵਿਵੇਦੀ : ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ 78

3) ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 20

4) Dass Gupta :- Introduction to Tantrik Buddhism, PP, 174

ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਹਿਜ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤ ਨਾਲ ਵਿਦ੍ਰੋਹਾਤਮਕ ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਸੀ। ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਜਨਮ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਵਜੋਂ ਹੋਇਆ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੋਧ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ— ਜਾਤ - ਪਾਤ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਬੋਧੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਫਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬੀ-ਵਿਦਵਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਹੇਚ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਮਿਥਿਆ, ਦੰਭ ਤੇ ਵਿਭਚਾਰ ਦਾ ਦੌਰ ਦੌਰਾ ਸੀ। ਸਹਿਜਯਾਨੀ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਰੁਧ ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਕੋਰੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਪੰਡਿਤ ਜੀਵਨ - ਕਰਮ ਦੇ ਸੱਚੇ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੁਸਤਕ - ਗਿਆਨ ਕੇਵਲ ਦਿਖਾਵੇ ਦੀ ਵਸਤੂ ਬਣਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਸਰਹਪਾ ਅਜੇਹੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਉਤੇ ਚੋਟ ਲਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੇਦ ਦਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ, ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ:-

'ਬਮਹਣਹਿ ਮ ਜਾਣੰਤ ਹਿ ਭੇਉ।[1]
ਐਵਈ ਪੜਿਅਉਹ ਐ ਚਉਵੇਉ।

ਤਿਲੋਪਾ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਤਯ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ[2] ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਾਤਪਰ ਸਤਯ ਮਸਤਕ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੱਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਣਹਪਾ ਨੇ ਅਜੇਹੇ ਪੁਸਤਕ - ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਉਪਮਾ ਉਹਨਾਂ ਭੌਰਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਪੱਕੇ ਹੋਏ ਫਲ ਉਤੇ ਤਾਂ ਮੰਡਲਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਫਲ ਦੇ ਸਵਾਦ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ:-

'ਆਗਮ - ਵੇਅ - ਪੁਰਾਣੇ (ਹੀ) ਪੰਡਿਆ ਵਹੰਤਿ।[3]
ਪੱਕ ਸਿਰਿਫਲੇ ਅਲਿਅ ਜਿਮ, ਬਾਹੇਰਿਆ ਭਮਯੰਤਿ। "

ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ- ਅਚਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਹਵਨ ਕਰਨਾ, ਮੰਤ੍ਰ ਕਰਨਾ ਮਾਲਾ ਫੇਰਨੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ ਆਦਿ ਫਜ਼ੂਲ ਹੈ। ਤਿਲੋਪਾ ਸਿੱਧ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਵਾਂਗ ਮਲਣ ਅਤੇ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਮੈਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂ ਅਤੇ ਮਹੇਸ਼ ਆਦਿ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਵਿਅਰਥ ਹੈ:-

---

1) ਰਾਹੁਲ ਸਾਂਕ੍ਰਿਤਯਾਯਨ : ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 4

2) ਦੋਹਾ - ਕੋਸ਼ : ਪੀ: ਸੀ: ਬਾਗਚੀ ਪੰਨਾ 7

3) ਰਾ: ਸਾ: ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯਧਾਰਾ (12 ਕਣਹਪਾ, ਪਦ ਸੰ: 2) ਪੰਨਾ 146

ਤਿਥ ਤਪੋਵਣ ਮ ਕਰਹੁ ਸੇਵਾ। ਦੇਹ ਸੁਚੀਹਿਣ ਸੰਤਿਪਾਵਾ।
ਬ੍ਰਹਮਾ ਮਹੇਸੁਰ ਦੇਵਾ। ਬੋਧਿਸਤਵ ਮਾ ਕਰਹੁ ਸੇਵਾ।
ਦੇਵ ਮ ਪੂਜਹੁ ਤਿਥ ਣ ਜਾਵਾ। ਦੇਵ ਪੂਜਾਹੀ ਮੋਖ ਣ ਪਾਵਾ।
ਬੁੱਧ ਅਰਾਹਹੁ ਅਵਿਕਲ - ਚਿਤੇ। ਭਵ ਣਿਵਾਣੇ ਮ ਕਰਹੁ ਥਿਤੇ।[1]

ਸਹਿਜ ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਘੋਰ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਹਰ ਜਾਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਇਸ ਜਾਤੀ - ਨਿਖੇਧ ਦਾ ਅਮਲੀ ਸਬੂਤ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੂਦਰ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੋਹਾਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਸਾਧਕ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਦੀਖਸ਼ਤ ਸਨ। ਦੂਸਰੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਇਹ ਲੋਕ ਸਬੂਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦਾ ਮੰਡਨ ਕਰਦੇ ਸਨ।[2]

ਸਹਿਜਯਾਨ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤਕੱਕ ਆਪਣੇ ਸਰਲ, ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੇ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕਿਆ। ਤੰਤਰਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਣ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਕਾਰ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਐਬਾਂ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਪਖੰਡਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਤਕਰੀਬਨ ਉਹ ਸਾਰੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਤੰਤਰ, ਮੰਤਰ, ਟੂਣੇ ਤੇ ਜਾਦੂ ਵਲ ਇਹਨਾ ਸਿੱਧਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਰੁਝਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਤ - ਉਪਾਸਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਕੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਾਮ - ਮਾਰਗੀ ਬਣਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਜਿਸ ਲਈ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਇਹ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲ ਨਾ ਖਿਚ ਸਕਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਹਨਾਂ ਵਲੋਂ ਹਟ ਕੇ ਨਾਥ - ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵੱਲ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।[3]

ਨਾਥ - ਸਪ੍ਰਦਾਇ

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਵਵਰਤੀ ਬੋਧੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਪਤਨ - ਉਨਮੁਖੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ - ਅਨਾਚਾਰ ਤੇ ਦੁਰਾਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਹਿਜਯਾਨੀ ਸਿੱਧ ਰੋਹ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਨਾਥ - ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਸਹਿਜ - ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਿੱਧ ਵੀ ਮਾਰਗ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਜਨਤਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਉਹਨਾਂ ਵਲੋਂ ਮੁੜਕੇ ਨਾਥ - ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਜੋਗੀਆਂ ਵਲ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਯੁਗ ਦੀ ਸਾਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਜਿਤਨਾ ਨਾਥ- ਪੰਥੀ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਤਨਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਰੇ G.W.Briggs ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਤੁਰੀ

---

1) ਓਹੀ ਪੰਨਾ ,1174

2) ਰਾਹੁਲ ਸਾਂਕ੍ਰਤਯਾਯਨ: ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 174

3) K.M. Sen ; Medeawal Mysticism.

ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋਗ - ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਲੱਗਭਗ ਵੈਦਿਕ ਯੁਗ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਾਤਸ ਲੋਕਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਧਿਆਨ - ਸਾਧਨਾ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀ ਸੀ।[1] ਜੋ ਭਾਰਤੀ - ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਜੋਗ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਤੇ ਓਪਰੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਲਗਭਗ ਸਭ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਜੋਗ ਮੱਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਾਥ ਪੰਥ ਨੂੰ ਸ਼ੈਵ ਮੱਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪੰਥ ਦੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਆਦਿ ਨਾਥ ਅਥਵਾ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਿਵ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[2] ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋਗੀਸ਼ਵਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗ- ਆਸਣ ਉਤੇ ਸਮਾਧੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ - ਪਾਸ਼ੂਪਤ ਵਿਚ ਜੋਗ - ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭਸਮ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਛੁਟ ਜੋਗ - ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ - ਪਾਰਬਤੀ ਦੇ ਸੰਬਾਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।[3] ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਨਾਥ ਪੰਥ ਦਾ ਸ਼ੈਵ ਮੱਤ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਡਾਕਟਰ ਸ਼ਸ਼ੀਭੂਸ਼ਣ ਦਾਸ ਗੁਪਤ ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਥਵਾ ਸਿੱਧ ਮੱਤ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਦੂਸਰਾ ਪੱਖ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।[4] 'ਗੋਰਖ ਸਿਧਾਂਤ' ਦੇ ਕਰਤਾ ਦਾ ਵੀ ਇਹੀ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬੋਧੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅੰਗ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੇ ਸ਼ੈਵ - ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ।[5] ਆਚਾਰਯ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵਿਵੇਦੀ ਨੇ 'ਨਾਥ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ 'ਨਾ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅਨਾਦਿ -ਰੂਪ ਅਤੇ 'ਥ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ (ਤ੍ਰੈ ਭਵਨ ਦਾ) ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਥ ਮੱਤ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਅਰਥ ਉਹ ਅਨਾਦਿ ਧਰਮ ਹੈ ਜੋ ਤ੍ਰੈ - ਭਵਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੋਰਖ ਨੂੰ ਇਸੇ ਲਈ ਨਾਥ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[6]

---

1) Gorakh Math and the Kanphata Yogis(P. 938) PP.212-13

2) ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵਿਵੇਦੀ : ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਪੰਨਾ 1

3) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ 53

4) Obscure Religious cults.

5) ਪੰ: ਵਿਧੂਸ਼ੇਖਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ : ਗੋਰਖ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪੰਨਾ 18

6) ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵਿਵੇਦੀ : ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਪੰਨਾ 1

ਨਾਥ ਪੰਥ ਵਿਚ ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ (ਮਤਸਯੇਂਦ੍ਰ ਨਾਥ) ਅਤੇ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਥਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨਾਥ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਸਨ। ਡਾ: ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦ੍ਰ ਬਾਗਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਛੰਦ੍ਰ ਨਾਥ 'ਯੋਗਿਨੀ ਕੌਲ ਮਾਰਗ' ਨਾਮ ਦੀ ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਧਾਰਾ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸੀ[1] ਅਤੇ ਗੋਰਖ ਨਾਥ, ਨਾਥ - ਪੰਥ ਵਿਚ ਹਠਯੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਸੀ। ਆਚਾਰਯ ਦਵਿਵੇਦੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟਤਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਧਯਾਨ ਅਥਵਾ ਸਿਧਾਂਤ ਮਾਰਗ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਾਮਮਾਰਗੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਕੌਲ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਵਾਮ ਮਾਰਗੀ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਮੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਨਾਥ ਪੰਥ ਵਿਚ ਹਠਯੋਗ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਦਾ ਸਾਧਨਾ - ਮਾਰਗ ਗੋਰਖ - ਨਾਥੀ ਹਠਯੋਗ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਅਜ ਕਲ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੇ ਮੱਤ ਨੂੰ ਹੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਥ - ਪੰਥ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਥ - ਪੰਥ ਦੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਨੌ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਮੱਤ - ਭੇਦ ਹੈ। 'ਯੋਗ ਸੰਪ੍ਰਦਾਯ ਵਿਸ਼ਕ੍ਰਿਤਿ' ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:[2]- ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ, ਗੈਨੀਨਾਥ, ਜਾਲੰਧਰ ਨਾਥ, ਕਰਣਿਪਾਨਾਥ, ਚਰਪਟ ਨਾਥ, ਰੇਵਣਨਾਥ, ਭਰਤਰੀ ਨਾਥ, ਗੋਪੀਚੰਦ ਨਾਥ ਅਤੇ ਨਾਗਨਾਥ ਜਾਂ ਆਦਿ ਨਾਥ।

'ਮਹਾਂ ਨਿਰਵਾਣ ਤੰਤ੍ਰ' ਵਿਚ ਨੌ ਨਾਥਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ:[3] ਗੋਰਖਨਾਥ ਜਾਲੰਧਰ ਨਾਥ, ਨਾਗਾਰਜਨ, ਸਹਸ੍ਰ ਅਰਜਨ, ਦੱਤਾ ਤ੍ਰੇਯ, ਦੇਵਦੱਤ, ਜੜਭਰਤ, ਆਦਿ ਨਾਥ ਅਤੇ ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ।

ਨਾਥ ਪੰਥ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ ਦਾ ਯੋਗਿਨੀ ਕੌਲ ਮਾਰਗ

ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵਿਵੇਦੀ ਨੇ ਯੋਗਿਨੀ ਕੌਲ ਮਾਰਗ ਨੂੰ 'ਸਿਧ ਕੌਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ' ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਜਾਂ ਮਾਰਗ ਸ਼ੈਵ - ਸ਼ਾਕਤ ਮਤਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਸ਼ੈਵ ਸ਼ਾਕਤ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਹ ਲੋਕ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਵਿਚ ਸਮੋਇਤ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।[4] ਕੌਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕੁਲ' ਦਾ ਅਰਥ 'ਸ਼ਕਤੀ' ਹੈ ਅਤੇ 'ਅਕੁਲ' ਦਾ ਅਰਥ 'ਸ਼ਿਵ' ਹੈ।

---

1) ਕੌਲ ਗਿਆਨ ਨਿਰਣਯ, ਪੰਨਾ 35.
2) ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ : ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵਿਵੇਦੀ
3) ਉਹੀ
4) ਕੌਲਗਿਆਨ ਨਿਰਣਯ 2/ 6 - 7

ਕੁਲ ਦਾ ਅਕੁਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਨ ਕਰਨਾ ਹੀ 'ਕੌਲ ਮਾਰਗ' ਹੈ।[1]

ਕੌਲ-ਮਾਰਗ ਦਾ ਸ਼ੈਵ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ 36 ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ 36 ਤੱਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੋ — ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ-ਤੱਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੌਲ-ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ 'ਬਿੰਦੂ' ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਅਮ੍ਰਿਤਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਸਹਿਜ-ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਬਿੰਦੂ' ਦਾ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਣ ਵੀ ਇਸੇ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਦ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਦ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਪੂਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਹੈ।[2]

ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ-ਲਿੰਗ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਇਸ ਮੱਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਅਤੇ ਦੰਭ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।[3] ਧਿਆਨ-ਯੋਗ ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਾਧਨਾ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਨੂੰ 'ਉਨਮਨ ਅਵਸਥਾ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 'ਉਨਮਨ-ਅਵਸਥਾ' ਦਾ ਹੀ ਦੂਸਰਾ ਨਾਮ ਸਹਿਜ-ਅਵਸਥਾ ਹੈ।

ਕੌਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਮਾਸ, ਸ਼ਰਾਬ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਸੀ, 'ਕੁਲਾਰਣਵ ਤੰਤ੍ਰ' ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਸਰੂਰ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਦਸ਼ਾ ਬ੍ਰਹਮ-ਅਨੰਦ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕੌਲ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ 'ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਲਈ ਭੋਗ ਵਿਚ ਘ੍ਰਿਣਾ ਨਾ ਕਰੇ। ਸਭ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਸਲੂਕ ਕਰੇ ਅਤੇ ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਕਿਹੜੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਹੜੀ ਨਹੀਂ, ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਕਰੇ।[4]

ਪਰ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ ਦਾ ਕੌਲ-ਮਾਰਗ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਤਵਿਕ ਸੀ। ਮਾਸ, ਸ਼ਰਾਬ, ਮੈਥੁਨ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਰਥ ਹਨ। ਡਾ: ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ ਨੇ ਇਸ ਕੌਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਕੌਲ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਤੁਕ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ:-

ਦਾਹਾਂਡੋਦ ਹਤੋ, ਪਸ਼ੂ ਮੈਥੁਨੇ ਮਾਂਸਭਖਣੇ।
ਤੇ ਮਰਵੈ ਨਰਕੈ ਸਾਂਤਿ ਇਤਿ ਸਰਧੈ ਸ਼ਵਾ ਮਨ।[5]

---

1) ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵਿਵੇਦੀ : ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਪੰਨਾ 61

2) ਡਾ: ਕੇ : ਤ੍ਰਿ: ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ...... ਪੰਨਾ 270

3) ਡਾ: ਬਾਗਚੀ : ਕੌਲ ਗਿਆਨ ਨਿਰਣੈ ਪੰਨਾ 46 - 49

4) ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਪੰਨਾ 71

5) ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿਧਾਰਾ : ਪੰਨਾ 273

12.

ਅਹਧਾਰ ਜੋ ਬਾਹਰੀ — ਸੁਰਾਬ, ਮਾਸ ਤੇ ਮੈਥੁਨ ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਰਕ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਇਹ ਬਚਨ ਸੱਚ ਹਨ।

ਕੌਲ - ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਧਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ — ਪਸ਼ੂ, ਵੀਰ ਅਤੇ ਦਿਵੱਯ। ਮੋਹ - ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਫਸੇ ਸਾਧਕ ਪਸ਼ੂ ਅਖਵਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਵੀਰ - ਸਾਧਕ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਸੰਸਾਰਕ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਤੇ ਖਿਚਾਂ ਨੂੰ ਉਖਾੜਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਦਿਵਯ - ਸਾਧਕ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚਾਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਹ ਸਾਧਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ 'ਤੇਰ ਮੇਰ ' ਦਾ ਵਿਤਕਰਾ ਮਿਟਾ ਕੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਦਵੈਤ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦਾ ਹਠਯੋਗ ਮਾਰਗ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਨਾਥ ਯੋਗੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਗੋਰਖ - ਨਾਥ ਦਾ ਹਠਯੋਗ ਮਾਰਗ ਹੀ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਨੇਤਾ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਹਠਯੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੰਨ ਪਾਟੇ ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲਾਈ। ਭਾਵੇਂ ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕੰਨ-ਪਾਟੇ ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਉਲੇਖ 8 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਬਾਣ ਭੱਟ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਕਾਦੰਬਰੀ' ਅਤੇ ਉਸਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਮੈਤ੍ਰੇਈ ਉਪਨਿਸ਼ਦ' ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।[1] ਮਿਸਟਰ ਬ੍ਰਿਗਜ਼ ਇਹਨਾਂ ਯੋਗੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ 'ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਦੀਖਿਆ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਆਦ ਚੇਲੇ ਦਾ ਕੰਨ ਤੇਜ਼ ਚਾਕੂ ਨਾਲ ਚੀਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁੰਦਰਾ ਜਿਹੜੀ ਕਈ ਕਈ ਦੋ ਔਂਸ ਤਕ ਦੇ ਵਜ਼ਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਮੁੰਦਰਾ ਮਿੱਟੀ ,ਸੋਨੇ ਜਾਂ ਸਿੰਗ ਦੀ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਤ੍ਰਿਪੁੰਡ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾਕੇ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਖਪੱਰ ਧੂਪਦਾਨੀ, ਡੰਡਾ ਤ੍ਰਿਸ਼ੂਲ ਜਾਂ ਤ੍ਰਿਦੰਡ ਲੈਕੇ, ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਝੋਲੀ ਲਮਕਾ ਕੇ ਜਟਾਜੂਟ ਧਾਰੀ, ਇਧਰ ਉਧਰ ਘੁੰਮਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰ ਦਿਖਾਂਦੇ ਸਨ, ਹੱਥ ਦੇਖਕੇ ਭਵਿਖ ਦਸਦੇ ਸਨ, ਝਾੜ- ਫੂਕ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੈਦ ਹੋਣ ਦਾ ਵੀ ਐਲਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂਵਿਆਇਤਾ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਭੂਤਾਂ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਕੋਈ ਲਿੰਗ- ਪੂਜਕ ਵੀ ਸਨ। ਕੁੱਤੇ ਬਿੱਛੂ, ਸੱਪ ਅਤੇ ਸਿੰਹ ਦੇ ਡੰਗੇ ਝਾੜਨਾ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਖਾਸ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਉਹ ਨੌ ਨਾਥਾਂ ਅਤੇ 84 ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।[2] ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪਰਮ- ਪੂਜਯ ਦੇਵਤਾ ਭੈਰਵ ਸੀ। ਹੁਣ ਵੀ ਇਹ ਕਈ ਲੱਖ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹਨ

---

1) ਡਾ: ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ : ਗੋਰਖ ਨਾਥਐਂਡ ਮਿਡੀਵਲ ਮਿਸਟਿਸਿਜ਼ਮ, ਪੰਨਾ 15

2) G.B. Briggs : Gorakh Nath & Kanphata Yogies.

ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੇ ਹਠਯੋਗ ਵਿਚ ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ ਦੇ ਕੌਲ - ਮਾਰਗ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ ਓਥੇ ਗੋਰਖ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਹਠਯੋਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਹਠਯੋਗ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਤਦ ਤਕ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਨਾਂ ਮਿਲੇ। ਗੋਰਖ ਦੇ ਹਠਯੋਗ ਵਿਚ ਅਸ਼ਟਾਂਗ (ਅੱਠ ਅੰਗਾਂ ਵਾਲੇ) ਯੋਗ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਖਟਾਂਗ (ਛੇ ਅੰਗਾਂ ਵਾਲੇ) ਯੋਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੇ ਹਠਯੋਗ ਦੇ ਛੇ ਅੰਗ ਹਨ:- ਆਸਨ, ਪ੍ਰਾਣ - ਸਰੋਧ (ਸਾਹ ਰੋਕਣਾ) ਪ੍ਰਤਿਆਹਾਰ (ਇੰਦਰੀਆਂ ਉਤੇ ਕਾਬੂ), ਧਾਰਣਾ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧੀ। ਸਹਿਜ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਿੱਧ, ਕੌਲ ਮਾਰਗੀ ਯੋਗੀ ਅਤੇ ਕਾਪਾਲਕ ਸਾਧਨਾ ਵਾਲੇ ਸਭਨਾਂ ਸਾਧਕਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ - ਪੱਧਤੀ ਦੀ ਗੋਰਖ ਦੇ ਇਸ ਹਠਯੋਗ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਸੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਿਆਂ ਨੇ ਹਠਯੋਗ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਨਾਥ - ਪੰਥੀ ਕਈ ਪੰਥਾਂ ਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਮਿਲਵਾਂ ਰੂਪ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਆਰੰਭ ਨੌਵੀਂ ਤੋਂ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਇਆ। ਡਾਕਟਰ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਪਸ਼ਟ ਹੀ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਰਤਿਤ ਕਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਂਖਯਵਾਦੀ, ਬੋਧ, ਜੈਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਕਤ ਸਭ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।[1]

ਨਾਥ ਪੰਥ ਦੀ ਯੋਗਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁਖ ਅੰਗ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ:- (1) ਕਾਮ ਵੱਸ ਕਰਨਾ (2) ਪ੍ਰਾਣ ਸਾਧਨਾ (3) ਮਨ - ਸਾਧਨਾ।

ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਮ ਵੱਸ ਕਰਨ ਅਰਥਾਤ ਇੰਦਰੀ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਣ ਉਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਹੇਠਾਂ ਦਿਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ-

<u>ਕਾਮ ਵੱਸ ਕਰਨਾ</u>

ਨਾਥ ਯੋਗੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇੰਦਰੀ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਥਮ ਤੇ ਅਵੱਸ਼ਕ ਗੱਲ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਇਕ ਸਾਧਕ ਕਾਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ ਅਤੇ 'ਬਿੰਦੂ' ਦੀ ਰਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਓਨੀ ਦੇਰ ਉਸਦਾ ਮਨ ਇਕਾਗਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਯੋਗ - ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਤੇ ਪਰਵਰਤੀ ਨਾਥਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੋਰਖ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਤਰੀ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਮਰਦ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਇਰਾਦੇ ਤੋਂ ਭੁਲਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦਾ ਮਨ ਵੱਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦੇਂਦੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਗੋਰਖ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਬਘਿਆੜਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1) ਨਾਥਾਂ ਸਿਧੋਂ ਕੀ ਬਾਨੀਆਂ : ਭੂਮਿਕਾ ਪੰਨਾ 19

ਜਿਹੜੀ ਮਨੁਖ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰੱਤ ਪੀ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਗੋਰਖ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਇਹ ਅਜੇਹੀ ਬਘਿਆੜਨ ਹੈ ਜੋ ਦਿਨ ਸਮੇਂ ਮਨੁਖ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮੋਹੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਰੋਵਰ ਸੁਕਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੋਕ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀਆਂ ਬਘਿਆੜਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਪਾਲਦੇ ਹਨ। ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨਦੀ ਕੰਢੇ ਉਗੇ ਬ੍ਰਿਛ ਵਰਗੀ ਹੈ। ਅਜੇਹਾ ਮਨੁਖ ਥੋੜੀ ਉਮਰ ਹੀ ਭੋਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਪਜੇ ਕਾਮ ਕਾਰਣ ਮੇਰੂ (ਪਰਬਤ) ਵਰਗੀ ਉਚਾਈ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਗਿਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਦਿਵਸੈਂ ਬਘਣਿ ਮਨ ਮੋਹੈ, ਰਾਤਿ ਸਰੋਵਰਿ ਸੋਖੈ।
ਜਾਣ ਬੂਝਿ ਕੈ ਮੂਰਖ ਰੋਇਆ, ਘਰਿ ਘਰਿ ਬਘਣਿ ਪੋਖੈ।
ਨਦੀ ਤੀਰੈਂ ਬਿਰਖਾ ਨਾਰੀ ਸੰਗੈ ਪੁਰਸ਼ਾ ਅਲਪ ਜੀਵਨ ਕੀ ਆਸਾ।
ਮਨਥੈਂ ਉਪਜ ਮੇਰ ਖਿਸਿ ਪੜਈ ਤੈਂਥ ਕੰਧ ਵਿਨਾਸਾ।[1]

ਸੋ ਗੋਰਖ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਮੁਖ ਉਪਦੇਸ਼ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਜੇਹੇ ਮਨੁਖਾਂ ਨੂੰ 'ਅਭਾਗੇ' ਆਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਭੋਗਦੇ ਹਨ ਉਹ ਭੋਗ ਨੂੰ 'ਰੋਗ' ਦਾ ਨਾਮ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਤਰੀ ਮਨ' ਤੇ ਤਨ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ:-

ਭੁਗਿਆ ਸੂਤੇ ਅਜਹੂ ਨ ਜਾਗੇ ਭੋਗ ਨਹੀਂ ਰੇ ਰੋਗ ਅਭਾਗੇ।
ਭੁਗਿਆ ਕੇ ਸੰਤ ਭੋਗ ਹਮਾਰਾ, ਮਨ ਇਸ ਨਾਰੀ ਕੀਆ ਤਨ ਛਾਰਾ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬਹੁਤ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਤਹ ਦੇ ਇਸ ਨੀਵੇਂ ਸਥਾਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ ਦੀ ਵੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਪਮਾਰਗਵਾਦੀ ਤੇ ਤਿਆਗਵਾਦੀ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਘੋਰ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਵਜੋਂ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਅਜੇਹੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਛੁਟਿਆਏ ਗਏ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਦਰਜੇ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੁੜ ਉਚਾ ਕੀਤਾ।[2]

ਪ੍ਰਾਣ ਸਾਧਨਾ

ਗੋਰਖ - ਨਾਥੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਅਤੇ ਨਿਰੋਗ ਰਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਯੋਗ - ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਸਤ - ਸਰੂਪ ਆਤਮਾ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ:-

---

1) ਗੋਰਖ ਬਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪੰਨਾ 138

2) ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ 'ਸਿਖ ਧਰਮ' ਵਾਲਾ ਭਾਗ।

5.

ਇਹੁ ਤਨ ਸਾਧਿ ਸਾਂਚ ਕਾ ਪਰਵਾ।
ਬੂਦ ਪਲਟਿ ਅਮਿਰਸ ਝਰਵਾ।[1]

ਇਸ ਲਈ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਹੱਠ ਨਾਲ ਤੇ ਕਸ਼ਟ ਸਹਾਰ ਕੇ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਵਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਯੋਗ - ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਚੌਰਾਸੀ ਆਸਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਧਾਸਣ ਅਤੇ ਕਮਲਾਸਨ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

'ਗੋਰਖ ਸ਼ਤਕ ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣ- ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ' ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤਕ 'ਵਾਯੂ' (ਹਵਾ) ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਦ ਤਕ 'ਬਿੰਦੂ' ਵੀ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, 'ਵਾਯੂ' ਦੇ ਖਲੋ ਜਾਣ ਨਾਲ 'ਬਿੰਦੂ' ਵੀ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ 'ਪ੍ਰਾਣ- ਵਾਯੂ' ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਦ ਮੌਤ ਦਾ ਵੀ ਡਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਪ੍ਰਾਣ ਖੱਬੀ ਅਤੇ ਸੱਜੀ ਨਾਸ ਰਾਹੀਂ ਛੱਤੀ ਉਂਗਲਾਂ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣ- ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਨਾੜੀ - ਸੋਧਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਤੇ ਨਾੜੀ ਸੋਧਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪਦਮਾਸਨ ਉਤੇ ਬੈਠਕੇ ਖੱਬੀ ਨਾਸ ਵਿਚੋਂ ਸਾਹ ਖਿਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਸੱਜੀ ਨਾਸ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਜੀ ਨਾਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹ ਖਿੱਚਕੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਭਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸਨੂੰ ਖੱਬੀ ਨਾਸ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[2]

ਪ੍ਰਾਣ ਸਾਧਨਾ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੇ ਬਹੁਤ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਮੇਰੇ ਦੱਸੇ ਹੋਏ ਮਾਰਗ ਉਤੇ ਚਲਣਗੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਥੰਮ ਦੇ ਖਲੋਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਤੇਲ ਅਤੇ ਬੱਤੀ ਦੇ ਬਗ਼ੈਰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਚਾਨਣ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਸਦਾ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਹਨ:-

ਥੰਮ ਵਿਹੂਣੀ ਗਗਨ ਰਚੀਲੇ ਤੇਲ ਵਿਹੂਣੀ ਬਾਤੀ।
ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਕੇ ਵਚਨ ਪਤਿਆਇਆ, ਤਬ ਦੇਖਿਸ ਨਹੀਂ ਤਹਾਂ ਰਾਤੀ।[3]

<u>ਮਨਸਾਧਨਾਂ</u>

ਮਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅੰਤਲੀ ਦਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਾਲ ਹੀ 'ਸਿਧੀ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਾਥ ਸਾਧਕ , ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਸ਼ੇ - ਵਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੋਹ - ਮਾਇਆ ਵਲੋਂ ਖਿੱਚਕੇ ਆਪਣੇ ਉਪਾਸਯ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵੱਲ ਮੋੜਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਬਾਰੇ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:-

---

1) ਗੋਰਖ ਬਾਣੀ।
2) ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿਧਾਰਾ : ਪੰਨਾ 279, ਗੋਰਖ ਸ਼ਤਕ ਪੰਨਾ 91 - 99
3) ਗੋਰਖ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 68

ਇਹੁ ਮਨ ਸ਼ਕਤੀ, ਇਹੁ ਮਨ ਸੀਵ, ਇਹੁ ਮਨ ਤੈਂਤ ਕਾ ਜੀਵ।
ਇਹੁ ਮਨ ਲੈ ਜੇ ਉਨਮਨ ਰਹੈ, ਤੇ ਤੀਨਿ ਲੋਕ ਕੀ ਬਾਤਾ ਕਹੈ।

(ਗੋਰਖਬਾਣੀ)

ਮਨ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਣ ਨਾਲ ਹੀ 'ਪਵਨ ਤੱਤਵ' ਜਿਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇੰਦਰੀਆਂ ਵੱਸ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਮਾਧੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, 'ਸੋਹੰ' ਦਾ ਅਜਪਾ ਜਾਪ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਘਟ' ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[1]

ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੇ ਖ਼ੁਰਾਕ ਪਾਣ ਦੀ ਚੋਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਪਖੰਡਾਂ ਉਤੇ ਸਖ਼ਤ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਖਾਵੇ ਦੇ ਭੇਖੀ ਲਿਬਾਸ ਦੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਈ ਹੈ। ਮਾਸ ਖਾਣ, ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਭੰਗ ਪੀਣ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਅਵਧੂਤੀ ਮਾਸ ਖਾਣ ਨਾਲ ਦਇਆ ਧਰਮ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭੰਗ ਖਾਣ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਗਵਾਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਲੋਕ ਯਮ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰੋਂਦੇ ਹਨ:-

ਅਵਧੂ ਮਾਂਸ ਭਖੰਤ ਦਇਆ ਧਰਮ ਕਾ ਨਾਸ, ਮਦ ਪੀਵਤ ਤਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣ ਨਿਰਾਸ।
ਭਾਂਗਿ ਭਖੰਤ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਖੋਵੰਤ। ਜਮ ਦਰਬਾਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਰੋਵੰਤ।[2]

ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਸ਼ਾਖਾਂ

ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਤੋਂ ਬਾਅਦ,ਨਾਥ - ਪੰਥ ਵੀ ਕਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਾਖਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਅੱਜ ਵੀ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 12 ਅਜੇਹੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਥੇ ਅਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ:-

1. ਆਈ ਪੰਥ

ਇਸਦਾ ਕੇਂਦਰ ਦਿਨਾਜਪੁਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦਾ ਗੋਰਖ ਕੂਈ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਾਖ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਾਖ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜੋਗਿਨੀ ਵਿਮਲਾ ਦੇਵੀ ਨੇ ਕੀਤਾ।[3] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ 'ਜਪੁਜੀ' ਵਿਚ ਆਈ ਪੰਥੀ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:

'ਆਈ ਪੰਥੀ ਸਗਲ ਜਮਾਤੀ ਮਨਿ ਜੀਤੈ ਜਗੁ ਜੀਤੁ।'

2. ਸਤਯਨਾਥ ਪੰਥ

ਇਸ ਦਾ ਮੁਖ ਕੇਂਦਰ ਉੜੀਸਾ ਵਿਚ ਪਾਤਾਲ ਭੁਵਨੇਸ਼ਵਰ ਹੈ ਅਤੇ ਮੋਢੀ ਸਤਯਨਾਥ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

---

1) ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 68

2) ਉਹੀ ਪੰਨਾ 56

3) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਪੰਨਾ 55

3. ਵੈਰਾਗ ਪੰਥ

ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਭਰਤਰੀ ਹਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੁਸ਼ਕਰ ਵਿਚ ਹੈ।

4. ਧਰਮਨਾਥ ਪੰਥ

ਕੱਛ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਾਖ ਦੇ ਯੋਗੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੁਖ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਧਰਮਨਾਥ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

5. ਪਾਗਲ ਪੰਥ

ਇਸਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਚੌਰੰਗੀ ਨਾਥ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਮੁਖ ਕੇਂਦਰ ਬੋਹਰ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪੁਰਾਣੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ 35 ਕੁ ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕਪਿਲਾਨੀ ਪੰਥ, ਲਛਮਣ ਨਾਥ ਪੰਥ, ਮੰਨਿਨਾਥੀ ਪੰਥ, ਧਵਜਨਾਥੀ ਪੰਥ, ਅਤੇ 'ਰਾਵਲ ਪੰਥ' ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ।

ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ

ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਯੋਗ - ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੱਤ ਨਿਰਾਕਾਰ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਰਬ - ਵਿਆਪਕ ਮੰਨ ਕੇ ਆਤਮਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਖ ਬਾਣੀ ਦੇ 41 ਵੇਂ ਪੌਦ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਹੀ ਮੱਛੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਜਾਲ ਹੈ, ਉਹੀ ਮਛੇਰਾ ਅਤੇ ਉਹੀ ਕਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਮਾਰਦਾ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਇਸੇ ਲਈ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੇ ਨਾਥ - ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਕਿ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖੇ। ਨਿਰਾਕਾਰ ਪੌਦ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰੇ, ਅਜਪਾ ਜਾਪ ਜਪੇ ਅਤੇ ਆਤਮ - ਤੱਤ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਪ ਜਾਂ ਪੁੰਨ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਸਮਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ।[1] ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਅਜਪਾ - ਜਾਪ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਉਸ ਬਾਰੇ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, 'ਜਾਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਲਗਾਕੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸੋਹੰ' ਸੋਹੰ ਦਾ ਉਪੇਸ਼ੀ ਜੀਭ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਵੇ। ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਆਸਣ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ (ਨਿਰਾਕਾਰ) ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰੇ ਅਤੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰੇ।[2]

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਥ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ - ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਅਵੱਸ਼ਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਯੋਗ ਵਿਚ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

1) ਗੋਰਖ ਬਾਣੀ, ਪਦ 33, ਪੰਨਾ 127
2) ਉਹੀ, ਪਦ 30 , ਪੰਨਾ 124

18\. ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੇ ਜਨ - ਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਨਾਇਆ। ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।[1] ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਗੋਰਖ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਚਨਾ 'ਗੋਰਖ ਬੂਧ' ਹੈ ਪਰ ਡਾਕਟਰ ਬੜਥਵਾਲ 'ਸ਼ਬਦੀ' ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।[2]

ਕਬੀਰ ਪੰਥ

ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦਾਸ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਇਕ ਅਜੇਹੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਹਲਚਲ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਵੈਸ਼ਣਵ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ 12 ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਪਰ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਬੀਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉੱਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਨਾਥਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਛਾਪ ਵੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਕਬੀਰ- ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਚੇਰੀ ਸੁਰ ਸਿੱਧ - ਨਾਥ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ, ਅਵਤਾਰ ਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ, ਤੀਰਥ, ਵਰਤ, ਭੇਸ ਆਦਿ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਨਿਖੇਧ, ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਨਾਸਥਾ, ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਨਾਥ ਪੰਥ ਤੋਂ ਬੜੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲੀ। ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਥ ਪੰਥ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਪੰਥ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬੜੀ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਰੁਧ ਜਿਹੜੀ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਉਹ ਨਿਰੋਲ ਨਾਥ - ਪੰਥੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਣ ਹੀ ਸੀ, ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਬੀਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਹੀ ਅਜੇਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰੂੜੀਆਂ ਭਰੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਡੱਟ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਵਾਦੀ ਤੇ ਵਿਦ੍ਰੋਹਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਲਈ ਸਹਿਜਯਾਨੀ ਸਿੱਧਾਂ ਤੇ ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਖੇਤਰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

'ਕਬੀਰ ਦਾਸ ਦਾ ਰਸਤਾ ਉਲਟਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਭਾਗਵਸ ਸੰਜੋਗ ਵੀ ਚੰਗਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਜਿੰਨੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਪੈਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਲਗ ਭਗ ਸਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਬੰਦ ਸਨ। ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਕੇ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਹੋਕੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਧੂ ਹੋਕੇ ਵੀ ਸਾਧੂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਹ ਵੈਸ਼ਣਵ ਹੋਕੇ [illegible] ਵੀ ਵੈਸ਼ਣਵ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜੋਗੀ ਹੋਕੇ ਵੀ ਜੋਗੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਕੁਝ ਭਗਵਾਨ ਵਲੋਂ ਸਭ ਤੋਂ -ਨਿਆਰੇ ਬਣਾਕੇ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਨਰਸਿੰਘ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਮਾਨਵ ਪ੍ਰਤੀਮੂਰਤੀ ਸਨ। ਨਰਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਉਹ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸੰਭਵ ਸਮਝੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਮਿਲਣ- ਬਿੰਦੂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਅਜੇਹੇ ਹੀ ਮਿਲਣ- ਬਿੰਦੂ ਉੱਤੇ ਖੜੇ ਸਨ, ਜਿਥੋਂ ਇਕ

---

1) ਕਬੀਰ ਏਕ ਵਿਵੇਚਨ, ਪੰਨਾ 146

2) ਉਹੀ

ਪਾਸੇ ਹਿੰਦੂਤਵ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨਤਵ, ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਗਿਆਨ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਜੋਗ - ਮਾਰਗ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ , ਇਕ ਪਾਸੇ ਨਿਰਗੁਣ - ਭਾਵਨਾ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਗੁਣ ਸਾਧਨਾ, ਉਸੇ ਚੌਰਾਹੇ ਤੇ ਉਹ ਖੜੇ ਸਨ।[1]

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਕਬੀਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸਮਾਂ ਭੇਖਾਂ ਅਤੇ ਪਖੰਡਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬਾਹਰੀ ਅਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸੀ, ਸੱਚਾ ਧਰਮ ਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਾਤ ਪਾਤ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਸੀ। ਪ੍ਰੋਹਿਤਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਸ਼ੂਦਰ ਵਧੇਰੇ ਤੁੱਛ ਤੇ ~~ਕੀਨ~~ ਕਮੀਨ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਤੇ ਵਿਕਾਰ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਦੇਵ ਦਾਸੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੇ ਬਦਚਲਨੀ ਤੇ ਦੁਰਾਚਾਰ ਫੈਲਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ।[2]

ਅਜੇਹੀ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕਬੀਰ ਸਹਾਰ ਨਾ ਸਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਉਤੇ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਹੋਈ, ਜੋ ਏਨੀ ਤੀਖਣ ਤੇ ਪ੍ਰਬਲ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਪੱਖ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬੱਚ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਭਾਵਨਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਕੋਹੜਾਂ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀ - ਭਾਵਨਾ ਘਿਰਣਾ ਦਵੈਸ਼ ਜਾਂ ਰਾਗ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉਚੀ ਸੀ, ਇਹ ਅਹਿੰਸਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਭਾਵਨਾ ਸੀ।[3]

ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਚਿੜ੍ਹ ਸੀ, ਇਸੇ ਲਈ ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:-

ਪੰਡਿਤ ਮੁੱਲਾਂ ਜੋ ਲਿਖ ਦੀਆ
ਛਾਡਿ ਚਲੇ ਹਮ ਕਛੂ ਨ ਲੀਆ।[4]

ਪੰਡਿਤਾਂ ਅਤੇ ਮੌਲਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਆਖੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਤੀਖਣ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪੰਡਿਤ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੂੰ ਝੂਠੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਣਾਂਦਾ ਹੈਂ। ਰਾਮ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਹੀ ਜੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਗਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ੱਕਰ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮੂੰਹ ਮਿੱਠਾ ਕਿਉਂ

---

1) ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵਿਵੇਦੀ : ਕਬੀਰ (1960) ਪੰਨਾ 181 - 82
2) History of India as told by its own historian by Eliot Dowson Part. IV. P.P. 181
3) ਡਾ: ਰਾਮ ਜੀ ਲਾਲ ਸਹਾਇਕ : ਕਬੀਰ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 49
4) ਕਬੀਰ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ, ਪੰਨਾ 262

ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ? ਪਾਣੀ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪਿਆਸ ਨਾ ਬੁੱਝ ਜਾਂਦੀ ? ਆਦਮੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜਦ ਤਕ ਤੋਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਦ ਤਕ ਉਹ ਹਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਉਡ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਨਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ।[1]

ਮੁਲਾਂ ਨੂੰ ਮਸੀਤ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬਾਂਗ ਦੇਂਦਿਆਂ ਵੇਖਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੱਥਰ, ਕੰਕਰ ਜੋੜ ਕੇ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਇਸ ਮਸਜਿਦ ਤੇ ਚੜ੍ਹਕੇ ਬਾਂਗ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕੀ ਖੁਦਾ ਬੋਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।[2]

ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚਲੇ ਪਖੰਡ ਤੇ ਆਪਸ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਨੰਗਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੇਖੋ ਸੰਸਾਰ ਕਿਵੇਂ ਪਾਗਲ ਹੋਇਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮਾਰਨ ਨੂੰ ਦੌੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਝੂਠੀ ਗਲ ਸੁਣ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦਸਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਹੀਮ ਨੂੰ। ਪਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਲੜ ਲੜ ਮਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਧਰਮ ਦੇ ਅਸਲ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਤੜਕੇ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇਮੀ ਧਰਮੀ ਬਹੁਤ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਹਨ। ਕਿੰਨੇ ਧਾਰਣ ਕਰੀ ਉਹ ਆਸਣ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠੇ ਹਨ ਪਰ ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਿਪੱਲਾਂ ਤੇ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਤੀਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਸਲ ਧਰਮ ਨੂੰ ਗਵਾ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਮਾਲਾ ਅਤੇ ਟੋਪੀ ਪਾਕੇ, ਤਿਲਕ ਲਗਾਕੇ ਸਾਖੀ ਸ਼ਬਦ ਗਾਉਂਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ —— ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੀਰ ਔਲੀਆ ਵੀ ਦੇਖੇ ਹਨ ਜੋ ਕਤੇਬ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਖੁਦਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾਕੇ ਕਬਰ ਦਾ ਰਸਤਾ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਵਿਚ ਦਇਆ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਚ ਮਿਹਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ —— ਉਹ ਝਟਕਾ ਮਾਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਜ਼ਿਬਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ

1) ਪੰਡਿਤ ਬਾਦ ਬਦੰਤੇ ਝੂਠਾ। ਰਾਮ ਕਹਿਆਂ ਦੁਨੀਆਂ ਗਤਿ ਪਾਵੈ।
ਖਾਂਡ ਕਹਿਆਂ ਮੁਖ ਮਿਠਾ। ਪਾਵਕ ਕਹਿਆਂ ਪਾਂਵ ਜੋ ਦਾਝੈ, ਜਲ ਕਹਿ ਤ੍ਰਿਖਾ ਬੁ
ਭੋਜਨ ਕਹਿਆਂ ਭੂਖ ਜੋ ਭਾਜੇ। ਤੋ ਸਬ ਕੋਇ ਤਿਰਿ ਜਾਈ।
ਨਰ ਕੇ ਸਾਥ ਸੂਵਾ ਹਰਿ ਬੋਲੈ ਹਰਿ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨ ਜਾਨੈ।
ਜੋ ਕਬਹੂੰ ਉੜਿ ਜਾਇ ਜੰਗਲ ਮੇਂ ਬਹੁਰਿ ਨ ਸੁਰਤੈ ਆਨੈ।
(ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵਿਵੇਦੀ- ਕਬੀਰ, ਪੰ: 3

2) ਕਾਂਕਰ ਪਾਥਰਿ ਜੋਰਿ ਕੇ। ਮਸਜ਼ਿਦ ਲਈ ਚੁਨਾਇ।
ਤਾ ਚੜ੍ਹਿ ਮੁੱਲਾਂ ਬਾਂਗ ਦੇ, ਕਿਆ ਬਹਿਰਾ ਹੂਆ ਖੁਦਾਇ।

ਸਾਡੇ ਉਤੇ ਹੱਸਦੇ ਹਨ।[1]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਪਦ ਕਬੀਰ - ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਕੁਰੂਪਤਾ ਉਤੇ ਚੋਟਾਂ ਤੇ ਚੋਭਾਂ ਲਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਖੰਡਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ, ਝੂਠ ਤੇ ਪਖੰਡਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਂਦਿਆਂ ਬੀਤਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਖਿਝ, ਚਿੜਚਿੜਾਪਨ ਤੇ ਅੱਖੜਤਾ, ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵਿਵੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਬੀਰ ਸੁਭਾ ਦੇ ਫੱਕੜ ਸਨ।

---

1) ਸਾਧੋ ਦੇਖੋ ਜਗ ਬੌਰਾਨਾ
ਸਾਂਚੀ ਕਹੋ ਤੋ ਮਾਰਨ ਧਾਵੈ ਝੂਠੇ ਜਗ ਪਤਿਆਨਾ।
ਹਿੰਦੂ ਕਹਤ ਹੈ ਰਾਮ ਹਮਾਰਾ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਹਿਮਾਨਾ।
ਆਪਸ ਮੇ ਦੋਊ ਲੜ ਮਰਤੂ ਹੈਂ, ਮਰਮ ਕੋਇ ਨ ਜਾਨਾ।
ਬਹੁਤ ਮਿਲੇ ਮੋਹਿ ਨੇਮੀ ਧਰਮੀ ਪ੍ਰਾਤ ਕਰੇ ਅਸ਼ਨਾਨਾ।
ਆਤਮ ਛੋੜਿ ਪਖਾਨੇ ਪੂਜੈਂ ਤਿਨਕਾ ਥੋਥਾ ਗਿਆਨਾ।
ਆਸਨ ਮਾਰਿ ਡਿੰਭ ਧਰਿ ਬੈਠੇ ਮਨ ਮੇਂ ਬਹੁਤ ਗੁਮਾਨਾ।
ਪੀਪਰ ਪਾਥਰ ਪੂਜਨ ਲਾਗੇ ਤੀਰਥ ਗਰਬ ਭੁਲਾਨਾ।
ਮਾਲਾ ਪਹਿਰੇ ਟੋਪੀ ਪਹਿਰੇ ਛਾਪ ਤਿਲਕ ਅਨੁਮਾਨਾ।
ਸਾਖੀ ਸਬਦੈ ਗਾਵਤ ਭੂਲੇ ਆਤਮ ਖਬਰ ਨ ਜਾਨਾ।
ਘਰ ਘਰ ਮੰਤਰ ਜੋ ਦੇਤ ਫਿਰਤ ਹੈਂ ਮਾਇਆ ਕੇ ਅਭਿਮਾਨਾ।
ਬਹੁਤਕ ਦੇਖੇ ਪੀਰ ਔਲੀਆ ਪੜੈਂ, ਕਿਤਾਬ ਕੁਰਾਨਾ।
ਕਰੈਂ ਮੁਰੀਦ ਕਬਰ ਬਤਲਾਵੈਂ ਉਨਹੂੰ ਖੁਦਾ ਨ ਜਾਨਾ।
ਹਿੰਦੂ ਕੀ ਦਇਆ ਮਿਹਰ ਤੁਰਕਨ ਕੀ ਦੋਉ ਘਰ ਸੇ ਭਾਗੀ।
ਵਹ ਕਰੇ ਜਿਬਹਾ ਵੋ ਝਟਕਾ ਮਾਰੇ, ਆਗ ਦੋਉ ਘਰ ਲਾਗੀ।
ਯਾ ਬਿਧਿ ਹੰਸਤ ਚਲਤ ਹੈਂ ਹਮਕੋ ਆਪ ਕਹਾਵੈਂ ਸਿਆਨਾ।
ਕਹੈ ਕਬੀਰ ਸੁਨੋ ਭਾਈ ਸਾਧੋ, ਇਨਮੇਂ ਕੌਨ ਦਿਵਾਨਾ।

(ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵਿਵੇਦੀ : ਕਬੀਰ ਪੰਨਾ 326 ਪਦ 168)

ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮਾੜਾ, ਖਰਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਖੋਟਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਵਾਰੀ ਚਿਪਟ ਗਏ, ਉਸ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਭਰ ਚਿਪਟੇ ਰਹੇ, ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸਚਿ ਦੇ ਜਗਿਆਸੂ ਸਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਮੋਹ ਮਮਤਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਵਿਚਲਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣਾ ਘਰ ਸਾੜ ਕੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਮੁਆੜਾ ਲੈਕੇ ਨਿਕਲ ਪਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਸਾਥੀ ਬਣਾਉਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸਨ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਹਥੀਂ ਆਪਣਾ ਹੀ ਘਰ ਸਾੜ ਸਕੇ:-

'ਹਮ ਘਰ ਜਾਰਾ ਆਪਨਾ, ਲੀਆ ਮੁਰਾੜਾ ਹਾਥ।
ਅਬ ਘਰ ਜਾਰੋਂ ਤਾਸਕਾ, ਜੋ ਚਲੈ ਹਮਾਰੇ ਸਾਥ।
(ਸ: ਕਾ: ਸ: 518)

ਉਹ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਮਸਤ ਮੌਲਾ ਸਨ। ਮਸਤ ਜਿਹੜਾ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ, ਵਰਤਮਾਨ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਅਤੇ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਝਾੜ ਫਟਕਾਰ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[1]

ਕਬੀਰ ਦੀ ਇਹ ਅਖੱੜਤਾ ਤੇ ਫਕੜਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਨਦਾਨੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਅਖੜੱਪਣ ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਮੁਖ ਜਾਇਦਾਦ ਸੀ, ਇਹੋ ਜਾਇਦਾਦ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਕਬੀਰ ਦੀ ਇਹ ਅਖੱੜਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖੰਡਨਾਤਮਕ ਉਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਨਾਥ - ਪੰਥੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[2]

---

1) ਕਬੀਰ ਪੰਨਾ 157
2) ਉਹੀ

ਸਿਖ - ਧਰਮ

ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਾਥ - ਸਿੱਧ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਵਜੋਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਪਰੀਵਰਤਨ ਵੀ ਲਿਆਂਦੇ। ਪਰ ਸਮਾਂ ਪਾਕੇ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੂਸ਼ਣਾਂ ਅਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਲੈਕੇ ਇਹ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਸਨ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਧਰਮ ਅਡੰਬਰ, ਪਖੰਡ, ਜੰਤਰ - ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਔਗੁਣ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਮਧ - ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਧਰਮ - ਸੁਧਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਦੀਆਂ ਤੰਗ ਵਲਗਣਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬੱਝੇ ਰਹੇ। ਹਰ ਇਕ ਮਤ ਵਿਚ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਗੋਰਖ ਦਾ, ਚੈਤੰਨਯ ਦਾ ਸੀ ਅਥਵਾ ਵਲੱਭ ਦਾ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਨਾਤਾ ਤੋੜਕੇ ਉਪਰਾਮਤਾ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਮਿਸਟਰ ਕਨਿੰਘਮ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੈਰਾਗਵਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਤਾਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਤਮਾਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਨ ਦੇ ਸਕੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਜੇਹੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋ ਸਕੇ ਜਿਹੜਾ ਰੂੜੀਆਂ ਅਤੇ ਅਡੰਬਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਤਾਂ ਵਿਚ ਤਰਕ ਵਿਤਰਕ, ਵਾਦ - ਵਿਵਾਦ ਉਤੇ ਤਾਂ ਉਚੇਚਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਪਰ ਅਜੇਹੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿਤੇ ਜਿਹੜੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਣ।'[1] ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਪਕੜ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਤਵਾਂ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਕੇ ਇਕ ਭਾਂਜਵਾਦੀ ਅਥਵਾ ਅਪਸਾਰਵਾਦੀ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬਲ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਮਤਾਂ ਦੇ ਅਜੇਹੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਜਨ - ਸਮਾਜ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਾਗਵਾਦੀ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬਦੇਸ਼ੀ ਆਕ੍ਰਮਣ ਅਤੇ ਉਪਦ੍ਰਵ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਦੇਕੇ ਅਨਿਆਂ ਤੇ ਤਸ਼ਦਦਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸੋ ਅਜੇਹੇ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ, ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੋਮੇ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣਾ ਨਾਤਾ ਤੋੜਕੇ ਗੰਦਲਾ, ਬਹਿਆ ਅਤੇ ਤਰੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਬਣ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ। ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪਤਨਮਈ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਕ

---

1. ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਦੀ ਸਿਖਜ਼: ਜੇ ਡੀ. ਕੰਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ 38
(ਰੂ: ਕੈਥ ਦਰਸ਼ਨ ਡਾ: ਜੈ ਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ, ਪੰਨਾ 50)

ਇਕ ਨਵੇਂ ਮੋੜ ______ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੀਉਂਦੇ ਮਤਾਂ ____ ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ, ਯਹੂਦੀ ਮਤ, ਸ਼ਿੰਟੋ ਮਤ(ਜਪਾਨ) ਜ਼ੋਰਾਸਤੀਅਨਮਤ (ਪਾਰਸੀ ਮਤ), ਤਾਓਮਤ (ਚੀਨ), ਜੈਨ ਮਤ, ਬੁਧ ਮਤ, ਕਨਫ੍ਯੂਸ਼ਿਅਨ ਮਤ(ਚੀਨ), ਈਸਾਈ ਮਤ, ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸਿਖ ਮਤ ਵਿਚੋਂ ਅਖ਼ੀਰੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨਵਾਂ ਧਰਮ ਹੈ।[1] ਇਸ ਦੀ ਨਵੀਨਤਾ ਤੇ ਵਿਲਖਣਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਅਤੇ ਸੁਮੇਲ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ੋਰ ਇਸ ਗਲ ਉਤੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਿਸੇ ਜੰਗਲ ਜਾਂ ਪਹਾੜ ਦੀ ਗੁਫ਼ਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਸਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਹਰ ਮਨੁਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਕਣ ਕਣ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰ ਸਕਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਕਦੀ ਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਧਰਮ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁਖਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਰਹਸਥ - ਜੀਵਨ ਨਿਭਾਂਦਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਕ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਕਮਲ ਫੁਲ ਵਾਂਗ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਡਾ: ਜੈ ਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ ਦੇ ਹੇਠਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ " ਆਪ ਕਰਾਂਤੀਦਰਸ਼ੀ, ਮਹਾਨ ਦੇਸ਼, ਭਗਤ, ਪ੍ਰਚੰਡ ਰੂੜੀ - ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਅਦਭੁਤ ਯੁਗ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦੀ ਨਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਹਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਮਸਤਕ ਵਿਚ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚੰਡ ਮਾਰਤੰਡ ਦਿਨ ਰਾਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਪੂਰਵ ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਹੜਾ ਧਰਮ ਭਾਰਤ ਲਈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਗੁਣਕਾਰੀ ਹੋਵੇਗਾ।"[2]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਹੇ, ਗੰਦੇ ਅਤੇ ਬਦਬੂ ਮਾਰਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਤਾਜ਼ਗੀ ਅਤੇ ਰਵਾਨੀ ਭਰ ਦਿਤੀ। ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਊਣਤਾਈਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿਤੀਆਂ, ਉਥੇ ਉਥੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਹੇਠਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:-

---

1. Robert Ernest Hume: The World's Living Religions(1947) P.83.

2. ਡਾ: ਜੈ ਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ : ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 52

ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਤੇ ਏਕਤਾ ਦਾ ਧਰਮ

ਸਿਖ ਧਰਮ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਊਚ - ਨੀਚ ਅਤੇ ਜਾਤ - ਪਾਤ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਧਰਮ ਜਿਹੜਾ 'ਏਕ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ' ਅਤੇ 'ਸਭੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨ ਕੋਇ ਨ ਦਿਸੈ ਬਾਹਰਾ ਜੀਉ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਤੇ ਬਿਗਾਨੇ ਦਾ ਭੇਦ ਹੀ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਭੇਦ ਦੇ ਹਰ ਉਸ ਸੰਤ ਅਤੇ ਭਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਮਿਲਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਿਖ - ਆਸ਼ੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਨ। ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਦੇ ਚਹੁੰ ਦਿਸ਼ਾਂਵਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਵਾਹੀ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਚਾਰੇ ਜਾਤਾਂ ਲਈ ਇਹ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਸਦਾ ਖੁਲ੍ਹੇ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੂਦਰ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦਾ ਯਥਾਰਥਮਈ ਚਿਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ:— 'ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ੂਦਰ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਤਾੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਸਨੂੰ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਅਛੂਤ ਗਿਣਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੂਦਰ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਵੇਲੇ ਦੇ ਹਾਕਮ ਉਸਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲਤਾੜਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਲੈਣ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਲੈ ਲਈ, ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਅਜੇਹੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਸੁਖ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾਮਦੇਵ — ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਛੀਂਬਾ, ਕਬੀਰ ਜੁਲਾਹਿਆ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਯੂ. ਪੀ. ਦਾ ਮੋਚੀ ਬਹੁਤ ਉਚੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਭਗਤ ਹੋਏ ਹਨ।'[1]

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਗਈ ਸਾਂਝੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸਿਖ - ਧਰਮ ਦੀ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਜਾਤ - ਪਾਤ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਤੇ ਊਚ ਨੀਚ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਸਭ ਸੰਗਤ ਇਕੋ ਥਾਂ ਬੈਠ ਕੇ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੀ ਸੀ।

ਸਭ ਸੰਗਤਿ ਕਉ ਸੰਗ ਲੈ ਚਉਕੈ ਮਹਿ ਆਵਹਿ।
ਆਸ਼੍ਰਮ ਬਰਨ ਬਿਚਾਰ ਨਹਿੰ, ਇਕ ਪੰਗਤਿ ਬੈਸਹਿ।[2]

---

1. Dr S.S.Kohli: Outlines of Sikh Thought, (Introduction)

2. ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

ਇਹ ਉਹੀ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਚੌਕੇ ਦੀ ਸੁੱਚ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਲਈ ਕਈ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਦੇ ਸਨ — ਸ਼ੂਦਰ ਅਥਵਾ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਨਾਲ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚੌਕਾ ਭਿੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੇ ਬੜੇ ਵਿਅੰਗ ਭਰੇ ਕਟਾਖ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ।[1]

ਹਰਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਨੀਂਹ-ਪੱਥਰ ਰਖਣ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲੀ ਇੱਟ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਦੇ ਹਥੋਂ ਰਖਵਾਈ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਚਰਮ-ਸੀਮਾ ਤੇ ਸੀ, ਧਰਮ - ਸਥਾਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੋਂ ਰਖਵਾਉਣੀ, ਏਕਤਾ, ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਤੇ ਨਿਰਪਖਤਾ ਵਲ ਇਕ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਦਮ ਸੀ।

ਗ੍ਰਿਹਸਥ - ਧਰਮ :

ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ ਘਰੋਗੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਜੋਗੀਆਂ, ਸਿਧਾਂ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਗ - ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਦਸਿਆ ਹੈ ਜੋ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਤਪ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਹਿਰਦੇ ਰੂਪੀ ਘਰ ਬਨ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਕੀ ਲੈਣ ਜਾਣਾ ਹੈ।[2] ਉਹ ਤਾਂ ਹਰ ਥਾਂ, ਜਿਧਰ ਦੇਖੋ ਉਧਰ ਹੀ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ ਬਾਹਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਜਿਹੜੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਲਭਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਭੁਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਖਿੜ ਗਿਆ ਹੈ।[3]

---

1. ੳ) ਦੇ ਕੈ ਚਉਕਾ ਕਢੀ ਕਾਰ। ਉਪਰਿ ਆਇ ਬੈਠੇ ਕੂੜਿਆਰ।
   ਮਤੁ ਭਿਟੈ ਵੇ ਮਤੁ ਭਿਟੈ। ਇਹੁ ਅੰਨੁ ਅਸਾਡਾ ਫਿਟੈ। (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ)
   ਅ) ਮਤ ਸੁੱਚਾ ਅਖੰਡ ਭੁਲਿ ਜਾਇ ਚਉਕੈ ਭਿਟੈ ਨ ਕੋਇ।
   ਕੂੜੇ ਚਉਕੇ ਨਾਨਕਾ ਸੁੱਚਾ ਏਕੋ ਸੋਇ। (ਵਾਰ ਮਲ੍ਹਾਰ ਮ: 3)

2. ਕਿਆ ਜੰਗਲੁ ਢੂੰਢੀ ਜਾਇ ? ਮੈ ਘਰਿ ਬਨੁ ਹਰੀਆਵਲਾ।
   ਸਚਿ ਟਿਕੈ ਘਰਿ ਆਇ ਸਬਦਿ ਉਤਾਵਲਾ।
   ਜਹ ਦੇਖਾ ਤਹ ਸੋਇ ਅਵਰੁ ਨ ਜਾਣੀਐ।
   ਗੁਰ ਕੀ ਕਾਰ ਕਮਾਇ ਮਹਲੁ ਪਛਾਣੀਐ। (ਆਸਾ ਮ: 1, ਅਸ਼ਟਪਦੀ)

3. ਸਭ ਕਿਛੁ ਘਰ ਮਹਿ, ਬਾਹਰਿ ਨਾਹੀ ਬਾਹਰਿ ਟੋਲੈ ਸੋ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਹੀ।
   ਗੁਰਪਰਸਾਦੀ ਜਿਨੀ ਅੰਤਰਿ ਪਾਇਆ, ਸੋ ਅੰਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਸੁਹੇਲਾ ਜੀਉ।
   (ਮਾਝ ਮ: 5)

ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ " ਬਨਾਂ ਵਿਚ ਲਭਣ ਕਿਉਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈਂ ਉਹ ਸਰਬ ਨਿਵਾਸੀ ਤੇ ਸਦਾ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇਰੇ ਹੀ ਸੰਗ ਸੰਗ ਹੈ।[1] "

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਦੰਪਤੀ - ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਲਈ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਾਧਿਅਮ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੰਪਤੀ ਦਾ ਚਿਤਰ ਖਿਚਦਿਆਂ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਤੀ - ਪਤਨੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜੋ ਇਕਠੇ ਰਲ ਕੇ ਬੈਠਦੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪਤੀ - ਪਤਨੀ ਉਹ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਤਾਂ ਦੋ ਹੋਣ ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜੋਤ ਜਗ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

ਧਨ ਪਿਰ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਨਿ ਬਹਨਿ ਇਕਠੇ ਹੋਇ।
ਏਕ ਜੋਤਿ ਦੁਇ ਮੂਰਤੀ ਧਨ ਪਿਰੁ ਕਹੀਐ ਸੋਇ।

ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ।

ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ - ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਬੜਾ ਨੀਵਾਂ ਤੇ ਤੁੱਛ ਸੀ। ਹਰ ਧਰਮ ਤੇ ਮੱਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਜੋਗੀਆਂ ਅਤੇ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਲੋਕ ਕਹੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਘੋਰ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਰਜਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਡਾ: ਮਿਸ਼ਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਗਵਾਚੇ ਹੋਏ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕੀਤਾ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਮਰਦਾਂ ਤੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ।'[2] ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸੇ ਭੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਵੇਖਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰਭਉ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਧਰਮ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਕਿ ਜਿਸ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਦੇ ਤੁਸੀਂ ਭੰਡਦੇ ਹੋ ਉਸੇ ਦੇ ਆਸਰੇ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੀ ਉਸੇ ਉਤੇ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਮਰਦ ਦਾ ਇਕ ਪਲ ਵੀ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਨੇ ਵਡੇ ਵਡੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ ਉਸਨੂੰ ਮਾੜਾ ਕਹਿਣ ਦੀ ਭੁਲ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।[3]

---

1. ਕਾਹੇ ਰੇ ਬਨ ਖੋਜਨ ਜਾਈ।
   ਸਰਬ ਨਿਵਾਸੀ ਸਦਾ ਅਲੇਪਾ ਤੋਹੀ ਸੰਗਿ ਸਮਾਈ। (ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ ੯)
2. ਡਾ: ਜੈ ਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 54
3. ਭੰਡਿ ਜੰਮੀਐ, ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੀਐ, ਭੰਡਿ ਮੰਗਣੁ ਵੀਆਹੁ।
   ਭੰਡਹੁ ਹੋਵੈ ਦੋਸਤੀ ਭੰਡਹੁ ਚਲੈ ਰਾਹੁ।
   ਭੰਡੁ ਮੁਆ ਭੰਡੁ ਭਾਲੀਐ ਭੰਡਿ ਹੋਵੈ ਬੰਧਾਨੁ।
   ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ। (ਆਸਾ ਮਹੱਲਾ 1)

ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰਦੇ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪਰਦੇ ਦੀ ਰਸਮ ਵਿਰੁਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਜਾ ਹਰੀਪੁਰ ਦੀ ਰਾਣੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪਰਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ।' ਇਸ ਲਈ ਰਾਣੀ ਨੇ ਸਮੂਹ ਸੰਗਤ ਸਾਹਮਣੇ ਪਰਦੇ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ।[1]

ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ **ਭਾਰਤ** ਵਿਚ ਬੜੀ ਭਿਆਨਕ ਸੂਰਤ ਧਾਰਣ ਕਰ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਹਰ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਉਤੇ ਉਸੇ ਦੀ ਚਿਤਾ ਵਿਚ ਜੀਊਂਦਿਆਂ ਸਾੜ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਜ਼ੁਲਮ ਭਰੀ ਤੇ ਗੈਰ ਮਨੁੱਖੀ ਰਸਮ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦਸਿਆ ਕਿ 'ਸਤੀਆਂ ਉਹ ਨਹੀਂ ਆਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਜੋ ਮੁਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਸਗੋਂ ਸਤੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਗਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਉਸਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਚੋਟ ਸਹਾਰਦੀਆਂ ਹਨ:

ਸਤੀਆਂ ਏਹ ਨ ਆਖੀਅਨ ਜੋ ਮੜੀਆਂ ਲਗ ਜਲੰਨ।
ਨਾਨਕ ਸਤੀਆਂ ਜਾਣੀਅਨ ਜਿ ਬਿਰਹੇ ਚੋਟ ਮਰੰਨ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

"ਲੋਕ ਵੇਦ ਗੁਣ ਗਿਆਨ ਵਿਚ
ਅਰਧ ਸਰੀਰੀ ਮੋਖ ਦੁਆਰੀ।"

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਕ - ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਗਿਰ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਖੁੱਭ ਚੁਕੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਨੀਲਾ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨ ਲਿਆ ਸੀ।[2] ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਥਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ।[3] ਆਚਰਣਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹਨੀ ਗਿਰਾਵਟ ਆ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਲੋਭ-ਲਾਲਚ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖ ਕੁਤਿਆਂ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਮਾਨੋਂ ਮੁਰਦਾਰ ਤਕ ਖਾ ਰਹੇ ਸਨ।[4] ਧਰਮ ਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਹਰ ਪਾਸੇ ਕੂੜ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ।[5] ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਧੋਤੀ ਪਹਿਨ ਕੇ ਟਿਕਾ ਲਗਾ ਕੇ ਚੌਕੇ ਵਿਚ ਸਾਧਨਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ 'ਮਲੇਛਾਂ' ਦਾ ਅੰਨ ਖਾਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗੁਣ ਗਾਨ

1. ਪ੍ਰਿ: ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ: ਗੁਰਮਤ ਫਿਲਾਸਫੀ, ਪੰਨਾ 433
2. ਨੀਲ ਬਸਤ੍ਰ ਪਹਿਰਿ ਹੋਵਹਿ ਪਰਵਾਣੁ।
   ਮਲੇਛ ਧਾਨੁ ਲੇ ਪੂਜਹਿ ਪੁਰਾਣੁ। (ਵਾਰ ਆਸਾ ਮਹੱਲਾ 1)
3. 'ਖਤ੍ਰੀਆ ਤਾ ਧਰਮੁ ਛੋਡਿਆ ਮਲੇਛ ਭਾਖਿਆ ਗਹੀ' (ਧਨਾਸਰੀ ਮ: 1)
4. ਕਲਿ ਹੋਈ ਕੁਤੇ ਮੁਹੀ, ਖਾਜੁ ਹੋਆ ਮੁਰਦਾਰੁ।
5. ਕੂੜ ਬੋਲਿ ਬੋਲਿ ਭਉਕਣਾ, ਚੂਕਾ ਧਰਮੁ ਬੀਚਾਰੁ।

7.

ਕਰਦੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਵਡਿਆਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਪਖੰਡ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਤੇ ਸਜੀਵ ਚਿਤਰ ਖਿਚਿਆ ਹੈ:

ਧੋਤੀ ਟਿੱਕਾ ਤੇ ਜਪਮਾਲੀ, ਧਾਨੁ ਮਲੇਛਾਂ ਖਾਈ।
ਅੰਤਰਿ ਪੂਜਾ ਪੜਹਿ ਕਤੇਬਾ ਸੰਜਮੁ ਤੁਰਕਾ ਭਾਈ।[1]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਅਜੇਹੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਫਿਕਾ ਜੀਵਨ ਆਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਹਾਰ ਨਹੀਂ ਅਣਖ ਤੇ ਆਦਰ ਨਹੀਂ। ਅਜੇਹੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਮੌਤ ਚੰਗੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੀ ਪੱਤ ਗਵਾਕੇ ਪੇਟ ਭਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜੀਵਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਨੇ ਮਾਣ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਜਿਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪੱਤ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਹਰਾਮ ਹੈ:

"ਜੇ ਜੀਵੈ ਪਤਿ ਲਥੀ ਜਾਇ। ਸਭ ਹਰਾਮ ਜੇਤਾ ਕਿਛੁ ਖਾਏ।"

ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁਖ ਇਸ ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਮਾਣਕੇ ਵਾਪਸ 'ਘਰ' ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਵਾਗਵਨ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਣ ਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਪਤਿ ਸੇਤੀ ਜਾਵੈ, ਸਹਜਿ ਸਮਾਵੈ, ਸਗਲੇ ਦੂਖ ਮਿਟਾਵੈ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਗੁਰਮੁਖ ਛੂਟੈ ਸਾਚੇ ਤੇ ਪਤਿ ਪਾਵੈ।[2]

ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਤਿਰਸਕਾਰ ਤੇ ਰੋਂਦੀ ਜੋਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ, ਪਰਾਏ ਹਕਾਂ ਉਤੇ ਡਾਕੇ ਪੈਂਦਿਆਂ ਤਕ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਰਾਹੋਂ ਮੋੜਨ ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਜਤਨ ਜਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਉਹਦਾ ਅਸਰ ਅਮਿਟ ਤੇ ਸਥਾਈ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਾਇਆ ਹਕ ਖਾਣਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਈ ਸੂਰ ਖਾਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਲਈ ਗਊ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਣ ਤੁੱਲ ਹੈ:

'ਹੱਕ ਪਰਾਇਆ ਨਾਨਕਾ ਉਸ ਸੂਅਰ ਉਸ ਗਾਇ।'

ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ 'ਕੂੜੀ ਰਾਸਿ ਕੂੜਾ ਵਾਪਾਰ' ਕਰਦੇ 'ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ' ਬੋਲ ਕੇ ਅਹਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਉਪਰੋਂ ਵਿਖਾਵੇ ਲਈ ਨਿਮਾਜ਼ਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਗਲ ਵਿਚ ਤਵੀਤ ਪਾਂਦੇ ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਛੁਰੀਆਂ ਚਲਾਂਦੇ ਤੇ ਮਨੁਖਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਪੀਂਦੇ ਸਨ।[3]

---

1. ਵਾਰ ਆਸਾ ਮਹੱਲਾ 1
2. ਪਹਿਰੇ ਮਹੱਲਾ 1
3. ਮਾਣਸ ਖਾਣੇ ਕਰਹਿ ਨਿਵਾਜ। ਛੁਰੀ ਵਗਾਇਨਿ ਤਿਨ ਗਲਿ ਤਾਗ।

8.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਕੇ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਦੇ ਜਨੇਊ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਾਕੇ ਆਪ ਦਇਆ, ਸੰਤੋਖ, ਜਤ ਅਤੇ ਸੱਤ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ:

'ਦਇਆਕਪਾਹ ਸੰਤੋਖੁ ਸੂਤੁ ਜਤੁ ਗੰਢੀ ਸਤੁ ਵਟੁ।'[1]

ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ:

ਮਿਹਰ ਮਸੀਤਿ ਸਿਦਕੁ ਮੁਸਲਾ ਹਕੁ ਹਲਾਲੁ ਕੁਰਾਣੁ।
ਸਰਮ ਸੁੰਨਤਿ ਸੀਲੁ ਰੋਜਾ ਹੋਹੁ ਮੁਸਲਮਾਣੁ।[2]

ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੋਗੀ ਅਤੇ ਸਿੱਧ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਤੇ ਰਿੱਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦਵਾਰਾ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮਾ - ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਬੜਾ ਸਤਕਾਰ ਤੇ ਆਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸੱਚੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੰਤਰ ਮੰਤਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਮੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸੱਚਾ ਨਾਮ ਵਸਦਾ ਹੈ।'[3] 'ਅਸਲੀ ਕਰਾਮਾਤ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।'[4] ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ 'ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਰਾਮਾਤ ਨਹੀਂ ਹੈ:

ਬਾਬਾ ਬੋਲੇ ਨਾਥ ਜੀ ਸ਼ਬਦ ਸੁਨਹੁ ਸਚ ਮੁਖਹੁ ਅਲਾਈ।
ਬਾਝਹੁ ਸੱਚੇ ਨਾਮ ਦੇ ਹੋਰ ਕਰਾਮਾਤ ਅਸਾਥੇ ਨਾਹੀਂ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਰਿਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੇ ਸਵਾਦ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਲੌਕਿਕ ਸਵਾਦ ਸਾਹਮਣੇ ਹੇਚ ਮੰਨਦਿਆਂ ਹੋਇ 'ਰਿਧਿ ਸਿਧਿ ਅਵਰਾ ਸਾਦ' ਆਖਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਿਧੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਸਭ ਮੋਹ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਨਾਮ ਮਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਸ ਸਕਦਾ:

'ਰਿਧਿ ਸਿਧਿ ਸਭੁ ਮੋਹੁ ਹੈ ਨਾਮੁ ਨ ਵਸੈ ਮਨਿ ਆਇ।'

---

1. ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਮਹੱਲਾ 1
2. ਮਾਝ ਵਾਰ ਮਹੱਲਾ 1
3. ਤੰਤੁ ਮੰਤ੍ਰੁ ਪਖੰਡੁ ਨ ਜਾਣਾ, ਰਾਮੁ ਰਿਦੈ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ। (ਸੂਹੀ ਮ: 1, ਛੰਤ)
4. ਨਾਨਕ ਸਾ ਕਰਾਮਾਤਿ ਸਾਹਿਬ ਤੁਠੈ ਜੋ ਮਿਲੈ।

9.

ਅਤੇ :

ਬਿਨ ਨਾਵੈ ਪੈਨਣ ਖਾਣੁ ਸਭੁ ਬਾਦਿ ਹੈ
ਧਿਗੁ ਸਿਧੀ ਧਿਗੁ ਕਰਾਮਾਤਿ।
ਸਾ ਸਿਧਿ ਸਾ ਕਰਾਮਾਤਿ ਹੈ ਅਚਿੰਤ ਕਰੇ ਜਿਸੁ ਦਾਤਿ।
ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਹਰਿ ਨਾਮ ਮਨਿ ਵਸੈ ਸਿਧਿ ਏਹਾ ਕਰਾਮਾਤਿ।[1]

ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਤੇ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਾਣ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਨੂੰ[2] ਤਜਣ ਤੇ ਮਨ ਨੀਵਾਂ ਤੇ ਮੱਤ ਉਚੀ ਰਖਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਨਿਵਣ ਤੇ ਜਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੈ।[3] ਮਿਠਤ ਨੂੰ ਸਭ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਦਾ ਤੱਤ ਦਸਕੇ ਇਸਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦਿਖਾਵਿਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ:

ਮੁੰਦਾ ਸੰਤੋਖ ਸਰਮ ਪਤੁ ਝੋਲੀ ਧਿਆਨ ਕੀ ਕਰਹਿ ਬਿਭੂਤਿ।
ਖਿੰਥਾ ਕਾਲ ਕੁਆਰੀ ਕਾਇਆ ਜੁਗਤਿ ਡੰਡਾ ਪਰਤੀਤਿ।

<u>ਰਾਜਸੀ ਪਾਪ ਅਤੇ ਜਬਰ ਵਿਰੁਧ ਆਵਾਜ਼:</u>

ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੇ ਮੌਲਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਅਨੀਤੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਹਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਕਿਰਦਾਰ ਵੇਖਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾੜੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਭੰਡਿਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਪੀ, ਲੋਭੀ ਤੇ ਕਸਾਈ ਦਸਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੀਹਾਂ ਤੇ ਕੁਤਿਆਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦਿੱਤੀ।[4] ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਉਤੇ ਹੋਏ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਝਾਕੀ ਨੂੰ ਅਤਿ ਦਰਦਭਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਕੀਤਾ।[5] ਤੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਪਾਪ ਦੀ ਜੰਞ ਆਖਿਆ ਜੋ ਭਾਰਤ ਰੂਪੀ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਦਾਨ ਲੈਣ ਆਈ ਸੀ।[6]

---

1. ਵਾਰ ਸੋਰਠ ਮਹਲਾ 3
2. ਜਿਨੀ ਜੋ ਜਾਤਾ ਹੋਇ
3. ਮਿਠਤੁ ਨੀਵੀਂ ਨਾਨਕਾ ਗੁਣ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਤਤੁ।
4. (ੳ) ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ ਧਰਮੁ ਪੰਖ ਕਰਿ ਉਡਰਿਆ।
   (ਅ) ਲਬੁ ਪਾਪੁ ਦੁਇ ਰਾਜਾ ਮਹਤਾ ਕੂੜ ਹੋਆ ਸਿਕਦਾਰ।
   (ੲ) ਰਾਜੇ ਸੀਹ ਮੁਕਦਮ ਕੁਤੇ।
5. ਜਿਨਿ ਸਿਰਿ ਸੋਹਨਿ ਪਟੀਆਂ ਮਾਂਗੀ ਪਾਇ ਸੰਧੂਰੁ।
   ਸੇ ਸਿਰ ਕਾਤੀ ਮੁੰਨੀਅਨਿ ਗਲ ਵਿਚਿ ਆਵੈ ਧੂੜਿ।
   ਮਹਲਾ ਅੰਦਰ ਹੋਦੀਆਂ ਹੁਣ ਬਹਣਿ ਨ ਮਿਲਨ ਹਦੂਰਿ। (ਆਸਾ; ਮਹਲਾ 1)
6. ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਞ ਲੈ ਕਾਬਲਹੁ ਧਾਇਆ ਜੋਰੀ ਮੰਗੈ ਦਾਨ ਵੇ ਲਾਲੋ। (ਵਹੀ)

10.

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਲਾਸਾਨੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਵਿਰੁੱਧ ਤਲਵਾਰ ਉਠਾਈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਮੁੜ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕੌਮ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਕਟਵਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਰਾਜਸੀ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨੂੰ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿਤਾ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਕਰਕੇ ਇਕ ਜਥੇਬੰਦਕ ਸੈਨਿਕ ਕੌਮ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੇ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਬਹਾਦਰਾਨਾ ਤੌਰ ਤੇ ਜੰਗਾਂ ਲੜੀਆਂ। ਆਪਣਾ ਸਰਬੰਸ ਵਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ ਚਾਰੇ ਸਪੁਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਧਰਮ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਵਾਰਾ ਅੰਤਮ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਖ਼ਤ ਜੋ 'ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦਲੇਰੀ, ਨਿਡਰਤਾ ਤੇ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਅਮਰ ਤੇ ਅਪੂਰਣ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹਨ:-

ਨ ਦਾਇਮ ਕਿ ਈਂ ਮਰਦ ਪੈਮਾਂ ਸ਼ਿਕਨ।
ਕਿ ਦੌਲਤ ਪਰਸਤ ਅਸਤੋ ਈਮਾਂ ਫ਼ਿਕਨ।
ਨ ਈਮਾਂ ਪ੍ਰਸਤੀ ਨ ਔਜ਼ਾਇ ਦੀਂ।
ਨ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ੁਨਾਸੀ ਮੁਹੰਮਦ ਯਕੀਂ।

- - - - - - - - - - - -

ਚੂ ਕਸਮ ਕੁਰਾਂ ਸਦ ਕੁੰਦ ਅਖ਼ਤਿਆਰ।
ਮਿਰਾ ਕਤਰਾ ਨਿਆਮਦ ਅਜ਼ੋ ਐਤਬਾਰ।

ਅਰਥਾਤ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਾਇਦਾ ਤੋੜਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਦੌਲਤ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਧਰਮ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਤੇਰਾ ਆਚਰਣ ਧਾਰਮਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾਂ ਤੂੰ ਖ਼ੁਦਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈਂ ਤੇ ਨਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਉਤੇ ਹੀ ਤੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਜੇ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਸੌ ਕਸਮਾਂ ਵੀ ਖਾਏ ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ।

ਇਕੋ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹਸਤੀ:

ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਕੋ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹਸਤੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਹੀ ਜੋਤ ਬਾਕੀ ਦੇ ਨੌਵਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿਚ ਜਗਦੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸਿਖ - ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ। "ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

11.

'ਨਾਨਕ ਤਾਕਿਆ ਪਲਟ ਕਰਿ, ਮਲਿ ਤਖਤੁ ਬੈਠਾ ਸੈ ਡਾਲੀ'

ਅਤੇ 'ਜੋਤਿ ਓਹਾ ਜੁਗਤਿ ਸਾਇ ਸਹਿ ਕਾਇਆ ਫੇਰਿ ਪਲਟੀਐ।"

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਹੈ:-

'ਜਨ ਦੀਪਕ ਤੇ ਦੀਪ ਜਗਾਯੋ'

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਨਾਨਕ' ਨਾਮ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਨ ਲਈ ਕੇਵਲ 'ਮਹਲਾ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ ਹੇਠ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੀ ਮਹੱਲਾ ਦੂਸਰਾ, ਹੇਠ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਮਹੱਲਾ ਤੀਜਾ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੀ ਮਹੱਲਾ ਚੋਥਾ ਹੇਠ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਮਹੱਲਾ ਪੰਜਵਾਂ ਹੇਠ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਮਹੱਲਾ ਨੌਵਾਂ ਹੇਠ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਇਕੋ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

ਦਸਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ" ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਵਾਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ 'ਸਭ ਸਿਖਨ ਕੋ ਹੁਕਮੁ ਹੈ ਗੁਰੂ ਮਾਨਿਓ ਗ੍ਰੰਥ'।

ਆਦਰਸ਼ ਸਿਖ ਦੇ ਗੁਣ:

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਆਦਰਸ਼ ਸਿਖ ਦੇ ਲੱਛਣ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਸੱਚ ਬੋਲੇ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰੇ, ਸੱਚੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਰਹੇ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੋਂ ਦੀਖਿਆ ਲੈਕੇ ਮਨ ਤਨ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਸੱਤ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਨੂੰ ਅਪਨਾ ਕੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਮਾਂ ਤੋਂ [illegible] ਹੋ ਜਾਏ, ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਅਜੇਹੇ ਗੁਰਸਿਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ।:-

ਬੋਲਹਿ ਸਾਚੁ ਮਿਥਿਆ ਨਹੀਂ ਰਾਈ।
ਚਾਲਹਿ ਗੁਰਮੁਖ ਹੁਕਮ ਰਜਾਈ।
ਰਹਹਿ ਅਤੀਤ ਸਚੇ ਸਰਣਾਈ।
ਸਤਿਗੁਰ ਭੇਟਿਆ ਦੀਖਿਆ ਲੀਨੀ।
ਮਨ ਤਨ ਅਰਪਿਓ ਅੰਤਰ ਗਤ ਕੀਨੀ।
ਸਚ ਮਹਿਲ ਗੁਰੂ ਅਲਖ ਲਖਾਇਆ।
ਸਚ ਸੰਤੋਖ ਭਰਮ ਚੁਕਾਇਆ।
ਜਿਨ ਕੈ ਮਨ ਵਸਿਆ ਸੱਚ ਸੋਈ।

ਜਿਨ ਕੀ ਸੰਗਤਿ ਗੁਰਮੁਖ ਹੋਈ।
ਨਾਨਕ ਸਾਚ ਨਾਮ ਮਲ ਖੋਈ।[1]

ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿਖ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿਖ ਉਹੀ ਅਖਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉਠਕੇ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਦਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਅਮਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਹਰੀ ਨਾਮ ਜਪਦਾ ਹੈ, ਦਿਨ ਚੜੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬੈਠ-ਦਿਆਂ ਉਠਦਿਆਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਸਿਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁਖ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਆਪ ਅਜੇਹੇ ਸਿਖ ਦੀ ਧੂੜ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਆਪ ਨਾਮ ਜਪਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਪਾਂਦਾ ਹੈ।:-

ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਾ ਜੋ ਸਿਖ ਅਖਾਏ।
ਸੁ ਭਲਕੇ ਉਠ ਹਰਿਨਾਮ ਧਿਆਵੈ।
ਉਦੱਮ ਕਰੇ ਭਲਕੇ ਪਰਭਾਤੀ।
ਇਸਨਾਨ ਕਰੈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਵੈ।
ਉਪਦੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਹਰਿ ਜਪ ਜਾਪੈ।
ਸਭ ਕਿਲਵਿਖ ਪਾਪ ਦੋਖ ਲਹਿ ਜਾਵੈ।
ਫਿਰ ਚੜੈ ਦਿਵਸ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਵੈ।
ਬਹਿੰਦਿਆਂ ਉਠਦਿਆਂ ਹਰਿਨਾਮ ਧਿਆਵੈ।
ਜੋ ਸਾਸ ਗਰਾਸ ਧਿਆਏ ਮੇਰਾ ਹਰਿ ਹਰਿ।
ਸੋ ਗੁਰੂ ਸਿਖ ਗੁਰ ਮਨ ਭਾਵੈ।
ਜਨ ਨਾਨਕ ਧੂੜਿ ਮੰਗੈ ਤਿਸ ਗੁਰ ਸਿਖ ਕੀ।[2]
ਜੋ ਆਪ ਜਪੀ ਅਵਰਹਿ ਨਾਮ ਜਪਾਵੈ।

ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਭਾਈ ਚੋਪਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੁਸਾਰ 'ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੀ ਰਹਿਤ ਬਹਿਤ ਵਿਚ ਪੱਕਿਆਂ ਹੋਣਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣਾ, ਨਿਤਨੇਮ ਕਰਨਾ, ਪੰਜ ਕਕਾਰ (ਕੇਸ, ਕੰਘਾ, ਕੜਾ, ਕਿਰਪਾਨ ਅਤੇ ਕੱਛ) ਦੀ ਰਹਿਤ ਰਖਣੀ, ਚਾਰ ਕੁਰਹਿਤਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣਾ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗੀ ਹੋਣਾ ਇਕ ਗੁਰਸਿਖ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।[3]

---

1. ਗਉੜੀ ਮਹੱਲਾ 1, ਅਸ਼ਟਪਦੀ।
2. ਮਹੱਲਾ 4, ਵਾਰ ਗਉੜੀ
3. ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ: ਗੁਰਮਤ ਫਿਲਾਸਫੀ, ਪੰਨਾ 433

3.

ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਜਥਾਰਥਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਗਤੀ - ਭਾਵਨਾ ਬਾਰੇ ਇਥੇ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਖਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ।

<u>ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨੀਆਂ</u>

<u>1. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ:</u>

ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਜਨਮ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਤਲਵੰਡੀ ਰਾਇ ਭੋਇ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ, ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਦੇ ਘਰ ਸੰਨ 1469 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। 'ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਲਕ ਜੀ ਨੂੰ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚੋਂ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ — ਬ੍ਰਹਮਕ੍ਰਿਤੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਠਾਕਰੀ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦਿਵਾਈ ਅਤੇ ਮਸਜਿਦ ਜਾਂ ਮਕਤਬੇ ਵਿਚੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ।'[1] ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਪਿੰਡ ਬਟਾਲਾ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਭਾਈ ਮੂਲਾ ਜੀ ਦੀ ਧੀ ਸੁਲੱਖਣੀ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਪਦੇ ਦੋ ਸਪੁਤਰ — ਸਿਰੀ ਚੰਦ ਅਤੇ ਲਖਮੀ ਚੰਦ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।

ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪ ਸੰਤ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ - ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਰੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਬੜੀ ਚਿੰਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਲਈ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਦੇ ਭਣਵਈਏ ਭਾਈ ਜੈਰਾਮ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਦੇ ਨਵਾਬ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਪਾਸ, ਮੋਦੀ ਦੇ ਕੰਮ ਉਤੇ ਲਗਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਕੰਮ ਆਪ ਬੜੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਲ ਕਈ ਸਾਲ ਨਿਭਾਂਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਇਕ ਦਮ ਅਚਾਨਕ ਪ੍ਰਭੂ - ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਮਾਨਵ - ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਆਪਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਫੁਟ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪ 'ਨਾਂ ਕੋ ਹਿੰਦੂ ਨਾਂ ਕੋ ਮੁਸਲਮਾਨ' ਦਾ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟਗਨ ਲੈਕੇ, ਨੌਕਰੀ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਤਿਆਗ ਕੇ ਦੇਸ਼ - ਪ੍ਰਦੇਸਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਤੁਰ ਪਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਬੜੇ ਘਟ ਸਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਸ਼ਮੀਰ ਕਾਬੁਲ ਅਤੇ ਅਰਬ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਭਨਾਂ ਤੀਰਥਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ - ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਗਏ। ਆਪਨੇ ਪੰਡਿਤਾਂ, ਮੌਲਵੀਆਂ, ਜੋਗੀਆਂ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ, ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਫਕੀਰਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਧਰਮ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਿਖਾਇਆ, ਮਾਨਵ - ਪਿਆਰ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸੁੱਚਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਇਆ।

ਲਗਭਗ 20 ਸਾਲ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਰਟਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਸੰਨ

---

1. ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ : ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 237

1521 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਆ ਟਿਕੇ ਅਤੇ ਇਥੇ ਰਹਿਕੇ ਸਿਖ - ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸੰਨ 1539 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪਣੀ ਗੱਦੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾ ਗਏ।

ਰਚਨਾਵਾਂ:

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕੁੱਲ ੧੯ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ (ਸਲੋਕਾਂ ਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਸਮੇਤ) ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ 974 ਹੈ। ਆਪਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹਨ:—— ਜਪੁਜੀ, ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਪਹਿਰੇ, ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ, ਤੁਖਾਰੀ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ, ਅਤੇ ਪੱਟੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਪੁਜੀ ਪ੍ਰਮੁਖ ਤੇ ਸਰਬ ਸਰੇਸ਼ਠ ਰਚਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਪਾਠ ਸਿਖ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਕਰਦੇ ਹਨ।

2. ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ:

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਲਹਿਣਾ ਸੀ। ਆਪਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1504 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਮੱਤੇ ਦੀ ਸਰਾਂ, ਜ਼ਿਲਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਮਲ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਆਪਦਾ ਪਿਤਾ ਇਕ ਅਮੀਰ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਗੀ ਵਿਦਿਆ ਦਿਵਾਈ। ਸੰਨ 1519 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਸੰਘਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਦੇਵੀ ਚੰਦ ਦੀ ਲੜਕੀ ਖੀਵੀ ਨਾਲ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਦੋ ਲੜਕੇ - ਦਾਸੂ ਅਤੇ ਦਾਤੂ ਅਤੇ ਇਕ ਲੜਕੀ ਅਮਰੋ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।

ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਮਲ ਦੇਵੀ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਵੀ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸਾਥ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਲਈ ਇਹ ਵੀ ਦੇਵੀ ਪੂਜ ਬਣ ਗਏ। ਸੰਨ 1532 ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਸੁਣ ਕੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਤਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਕਿ ਆਪ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਬਣ ਗਏ, ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਸਦਾ ਲਈ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ, ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ - ਭਗਤੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ 1539 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਆਪਨੂੰ ਗੁਰੂ - ਗੱਦੀ ਸੌਂਪ ਦਿਤੀ ਤੇ ਆਪਦਾ ਨਾਮ ਲਹਿਣਾ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਹੋ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰ ਖਡੂਰ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਤੇਰਾਂ ਸਾਲ ਗੁਰੂ ਗੱਦੀ ਤੇ ਰਹੇ। ਸੰਨ 1552 ਵਿਚ ਆਪ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾ ਗਏ, ਤੇ ਗੱਦੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਗਏ।

[illegible]।

15.

ਰਚਨਾਵਾਂ:

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕੇਵਲ 62 ਸ਼ਲੋਕ ਲਭੇ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦੂਸਰੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

3. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ:

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਬਾਸਰਕੇ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸੰਨ 1479 ਈ: ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਆਪਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਤੇਜਭਾਨ ਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਰਾਮਕੌਰ ਸੀ। ਸੰਨ 1502 ਈ: ਨੂੰ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਈ ਤੇ ਚਾਰ ਸੰਤਾਨਾਂ — ਮੋਹਨ ਤੇ ਮੋਹਰੀ ਲੜਕੇ ਅਤੇ ਦਾਨੀ ਤੇ ਭਾਨੀ ਲੜਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਵੈਸ਼ਣਵ ਸਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਆਪ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿਖ ਬਣ ਗਏ। ਆਪਦੀ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਕੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਨੇ ਸੰਨ 1552 ਵਿਚ ਆਪਨੂੰ ਗੁਰੂ - ਗੱਦੀ ਸੋਂਪ ਦਿਤੀ। ਆਪਨੇ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ। ਅਤੇ ਉਥੇ ਹੀ 95 ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ, ਸੰਨ 1574 ਈ: ਨੂੰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ।

ਰਚਨਾਵਾਂ:

ਪਉੜੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਸਮੇਤ ਆਪਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 907 ਹੈ। ਆਪਨੇ 72 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਵਿ - ਰਚਨਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ। 'ਅਨੰਦ - ਸਾਹਿਬ' ਆਪਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸਰੇਸ਼ਠ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਆਪਦਾ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਆਪਨੇ ਲਗਭਗ 90 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਲਿਖੀ।

4. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ:

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿਤਾ ਸੋਢੀ ਹਰਿਦਾਸ ਦੇ ਘਰ ਸੰਨ 1534 ਈ: ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਆਪਦਾ ਮੁਢਲਾ ਨਾਮ ਜੇਠਾ ਸੀ। ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਲੜਕੀ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਆਪਦੇ ਤਿੰਨ ਲੜਕੇ --- ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ, ਮਹਾਂਦੇਵ, ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਹੋਏ। ਆਪ ਦੀ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ, ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਤੇ ਸੱਚਾ ਪ੍ਰਭੂ - ਪ੍ਰੇਮ ਵੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਨ 1574 ਈ: ਵਿਚ ਗੁਰੂ - ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿਤਾ। ਆਪਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ (ਜਿਸਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਨਾਮ 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਚੱਕ ਸੀ) ਅੰਮ੍ਰਿਤ -ਸਰੋਵਰ ਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਬਣਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਵਾਏ।

ਰਚਨਾਵਾਂ:

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਲੋਕ ਅਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਮਿਲਾਕੇ ਕੁਲ 679 ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਰੇ, ਵਾਰਾਂ (ਸੋਰੀ ਗਉੜੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਵਡਹੰਸ,

ਸੋਰਠ, ਤਿਲੰਗ, ਸਾਰੰਗ, ਅਤੇ ਕਾਨੜਾ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ), ਅਤੇ ਬੋਲੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

5. <u>ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ:</u>

(ਦੇਖੋ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦੂਸਰਾ)

6. <u>ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ:</u>

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ 14 ਜੂਨ 1595 ਈ: ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਵਡਾਲੀ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਮਤ 1663 ਬਿਕਰਮੀ ਨੂੰ ਆਪ ਗੁਰੂ - ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ। ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੇ ਭਰੀ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਰਸਮ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀ ਮਰਿਆਦਾ ਤੋਂ ਉਲਟ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫੌਜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨੇ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਆਦਿ ਸ਼ਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦ ਸੰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿਪਾਹੀ ਬਣਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਮੀਰੀ ਤੇ ਪੀਰੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਅਖਵਾਣ ਲਗੇ। ਆਪਨੇ ਮਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਕਿ ਅਗੇ ਤੋਂ ਭੇਟਾ ਵਿਚ ਨਕਦੀ ਤੇ ਰਸਦ ਦੇ ਨਾਲ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਸ਼ਸਤਰ ਵੀ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਇਆ ਕਰਨਗੇ। ਆਪਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 'ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ' ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 51 ਬਹਾਦਰ ਸੂਰਮੇ ਆਪਣੇ ਅੰਗ ਰਖਿਅਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ - ਸੈਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲੇ ਸਿਪਾਹੀ ਬਣੇ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲਈ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਪਾਸ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਜੱਥੇਬੰਦ ਫੌਜ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ। ਆਪ ਖੜੇ ਚੰਗੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ, ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਤੇ ਤੀਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਸਨ।

ਆਪ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜ ਲੜਕੇ ਤੇ ਇਕ ਲੜਕੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਦਮੋਦਰੀ ਦੀ ਕੁਖ ਤੋਂ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤਾ, ਅਣੀ ਰਾਇ ਤੇ ਬੀਬੀ ਵੀਰੋ, ਮਹਾਂ ਦੇਵੀ ਤੋਂ ਸੂਰਜ ਮਲ ਅਤੇ ਨਾਨਕੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਬਾਬਾ ਅੱਟਲ ਰਾਇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤਾ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ - ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ 37 ਵਰ੍ਹੇ ਗੁਰੂ - ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਨ 1644 ਈ: ਨੂੰ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾ ਗਏ ਅਤੇ ਗੱਦੀ ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ ਹਰਿ ਰਾਇ (ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁਤਰ) ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਗਏ।

7. <u>ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ।</u>

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਘ ਸੁਦੀ 13, ਸੰਮਤ 1687 ਬਿਕਰਮੀ:ਸੰ: 1630 ਈ: ਨੂੰ ਕੀਰਤਪੁਰ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ

7.

ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੂੰ ਭਰਾ ਜੀ ਤੋਂ ਤਿਲਕ ਲਗਵਾ ਕੇ ਗੁਰੂ - ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ। ਆਪ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਬੜੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪੁਤਰ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਆਪਦਾ ਮੁਰੀਦ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਆਪਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾ ਲਈ ਕੀਰਤਪੁਰ ਵੀ ਆਇਆ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਦੇ ਦੋ ਲੜਕੇ ਸਨ --- ਰਾਮ ਰਾਇ ਅਤੇ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ। ਆਪਨੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ - ਗੱਦੀ ਲਈ ਪੂਰਣ ਯੋਗਤਾ ਵੇਖਕੇ ਅਸੂ ਸੁਦੀ 10, ਸੰ: 1718 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੱਤਕ ਵਦੀ 7, ਸੰ: 1718 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਨੂੰ ਸੰਨ 1661 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾ ਗਏ।

8. ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਇ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਸਾਵਣ ਵਦੀ 9, ਸੰਮਤ 1713 , ਸੰਨ 1656 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰਿਆਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

ਆਪ ਕੇਵਲ 7 ਵਰ੍ਹੇ ਤੇ ਨੌ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਚੇਤਰ ਸੁਦੀ 14 ਸੰਮਤ 1721, ਸੰਨ 1664 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਚੇਚਕ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਕਾਰਣ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾ ਗਏ।

9. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ:

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਪੁਤਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਵਿਸਾਖ ਵਦੀ 5, ਸੰਮਤ 1678: 1 ਅਪਰੈਲ ਸੰਨ 1621 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਹੱਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਸੰਮਤ 1689 ਵਿਚ ਆਪਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਬੀਬੀ ਗੁਜਰੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਪਦੇ ਘਰ (ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਣ ਤੋਂ ਬਆਦ ਆਪ ਪਿੰਡ ਬਾਬੇ ਬਕਾਲਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਜਿਥੇ ਨਿਰੰਤਰ 21 ਸਾਲ ਤਪਸਿਆ ਕਰਕੇ ਆਤਮਕ ਬਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਣ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ - ਗੱਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਆਪਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਾਇਆ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪਵਿਤਰ ਇਤਹਾਸਕ ਸ਼ਹਿਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਪ ਸੁਭਾਉ ਦੇ ਬੜੇ ਕੋਮਲ, ਸ਼ਾਂਤ, ਨਿਮਰ ਤੇ ਧਿਆਨਵਾਨ ਸਨ। ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਆਪਨੂੰ ਜਦ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਇਸਲਾਮ ਪਰਚਾਰ ਹਿਤ ਕੀਤੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਵਿਰੁਧ ਫਰਿਆਦ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਆਪਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਆਪਣਾ ਬਲੀਦਾਨ ਦੇਣ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਨਵੰਬਰ, ਸੰਨ 1675 ਈਸਵੀ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ

8.

ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦਾ ਸੀਸ ਕੱਟ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਨੇ ਦੂਸਰੀ ਅਦੁਤੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਅਜ ਕਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ, ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਪਵਿਤਰ ਧਾਰਮ ਸਥਾਨ ਹੈ।

<u>ਰਚਨਾਵਾਂ:</u>

ਆਪਣੇ 59 ਸ਼ਬਦ ਤੇ 56 ਸ਼ਲੋਕ ਰਚੇ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ।

10. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ:

ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਪਟਨਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸੰਨ 1666 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਆਪਣੇ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਮੋੜ ਲਿਆਂਦਾ। ਆਪਨੇ ਇਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਸਿਖ ਕੌਮ ਇਕ ਜਥੇਬੰਦਕ ਸੈਨਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਤਦ ਤਕ ਸਾਮਰਾਜੀ ਹਕੂਮਤਾਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੋ ਆਪ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ 'ਖਾਲਸੇ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿਤਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ, ਕੇਸ ਦਾਹੜੀ ਰਖਕੇ, ਕੰਘਾ, ਕੜਾ ਤੇ ਕਿਰਪਾਨ ਪਹਿਨ ਕੇ ਖਾਲਸੇ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ ਸਿਖ ਜਾਣੋਂ ਕਿਰਦਾਰ ਤੋਂ ਹੋਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਮੁਰਦਾ ਕੌਮ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਯੁੱਧ ਕੀਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਚਾਰੇ ਸਪੁੱਤਰ --- ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ, ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ, ਅਤੇ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕੌਮ ਤੋਂ ਵਾਰ ਦਿਤੇ। ਵਡੇ ਦੋਵੇਂ ਸਪੁੱਤਰ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਸਰਹੰਦ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਨ 1705 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਚਿਣਵਾ ਦਿਤਾ। ਇਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਅਜ ਕਲ ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਪਵਿਤਰ ਧਾਰਮ ਸਥਾਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਫਤਹਿ ਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸੰਨ 1708 ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨਾਦੇੜ ਵਿਚ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾ ਗਏ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਅਜ ਕਲ ਅਬਿਚਲ ਨਗਰ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ - ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੇਹਧਾਰੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

<u>ਰਚਨਾਵਾਂ:</u> ਆਪ ਨੇ ਬੜੇ ਉਚੇ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਬਚਿਤਰ ਨਾਟਕ' ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਆਪਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਖਰਾ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਹੈ।

ਦਾਦੂ ਪੰਥ

ਨਾਮ ਕਰਣ:

ਦਾਦੂ ਪੰਥ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਨਿਰਗੁਣ - ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾਦੂ ਦੇ ਜੀਵਨ - ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਅੰਤਮ ਆਯੂ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਆਤਮ - ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਨਿਚੋੜਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਿਆ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਇਤਨਾਂ ਪਰਚਾਰ ਤੇ ਪਰਸਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ 'ਪਰਬ੍ਰਹਮ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ' ਜਾਂ 'ਬ੍ਰਹਮ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ' ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਦਾਦੂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਇਤਨਾਂ ਅਟੁਟ ਤੇ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਸੰਬੰਧ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ 'ਦਾਦੂ ਪੰਥ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਈ। ਵਸਤਵ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਕਬੀਰ - ਪੰਥ ਵਿਚ ਇਕੋ ਇਕ ਆਕਰਸ਼ਣ - ਸ਼ਕਤੀ ਕਬੀਰ ਦਾ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਹੀ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾਦੂ - ਪੰਥ ਦਾ ਕੇਂਦਰ- ਬਿੰਦੂ ਵੀ ਕੇਵਲ ਦਾਦੂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸੀ। 'ਦਾਦੂ - ਪੰਥ' ਸ਼ਬਦ ਦਾਦੂ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

> ਦੁਰਲਭ ਦੇਹੀ ਨਿਰਮਲ ਵਾਣੀ, ਦਾਦੂ ਪੰਥੀ ਐਸਾ ਜਾਣੀ।[1]

'ਪਰਬ੍ਰਹਮ - ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ' ਨਾਮ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਆਪ ਰਖਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਿਸਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਆਚਾਰਯ ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਮ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦਾ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਇਸਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਰਜਬਜੀ ਨੇ ਵੀ ਕਦਾਚਿਤ ਇਸ ਨਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।[2] ਦਾਦੂ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਿਸ਼ ਛੋਟੇ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਗੁਰੂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਦਾ ਗੁਰੂ ਪਰਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਅੰਤਮ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਰਧਾਨੰਦ ਸਨ ਜੋ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਨਾਮ 'ਪਰਬ੍ਰਹਮ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ' ਰਖਿਆ ਗਿਆ।[3]

---

1. ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਕੀ ਬਾਣੀ: ਸੰਪਾਦਕ ਚੰਦ੍ਰਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, ਪੰਨਾ 41
2. ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ 517
3. ਸੁੰਦਰ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ: ਸੰਪਾਦਕ ਹਰਿਨਾਰਾਇਣ ਸ਼ਰਮਾ, ਪੰਨਾ 197 - 201 (ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ)

ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ :

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਦੇ ਪੰਥ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਦਾਦੂ ਨਾਂ ਤਾਂ ਕਬੀਰ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਧਰਮ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹਾਤਮਕ ਭਾਵਨਾ ਲੈਕੇ ਨਿਤਰੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਵਾਂਗ ਸਮਾਜ, ਧਰਮ ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਪਤਨ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਕਲਿਆਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਲੈਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਟੱਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਪਰ ਦਾਦੂ ਸਾਹਮਣੇ ਅਜੇਹਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪ ਪਾਸ ਨਾਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ - ਆਦਰਸ਼ ਸੀ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ-ਦਰਸ਼ਨ। ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਆਪਨੇ ਕੋਈ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ। ਇਹ ਉਹੀ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਤੋਂ ਬਚਾਣ ਲਈ ਆਤਮ- ਬਲੀ-ਦਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਦਾਦੂ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਦਾਦੂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੰਥ ਨਾਥ-ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿਛੇ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਥ -ਸਿੱਧਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਪਨੇ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦਵਾਰਾ ਵੀ ਇਸ ਅਸਰ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ। ਨਾਥ -ਸਿੱਧ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਦਾਦੂ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਪੰਥ ਉਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਮੱਤ ਅਤੇ ਸਿਖ - ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਆਚਾਰਯ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਬੜਾ ਯਥਾਰਥ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਾਦੂ ਦੇ ਪੰਥ-ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਸੀ।[1]

ਨਾਥ ਸਿੱਧਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ:

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡਾ ਤੀਰਥ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਜਮਨਾ ਸੂਰਜ,ਚੰਦਰਮਾ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਬਨਾਰਸ ਸਭ ਕੁਝ ਹਨ। ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ 88 ਪਦਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕਾਵਿ ਰਚਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਕਾਇਆ ਬੇਲੀ ਗ੍ਰੰਥ' ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਕਿ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਬੜੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਰਹਪਾ-ਸਿੱਧ ਦੇ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਵੇਂ ਰੱਖ ਕੇ ਵੇਖਣ ਨਾਲ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਾਦੂ ਇਕ ਭਾਂਤ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੁਹਰਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਤੁਲਨਾ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪਦ ਉਲੇਖਨੀਯ ਹਨ:

---

1. ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ 517

ਸਰਹਪਾ:

ਐਥ ਮੇਂ ਸੁਰਸਰਿ ਐਥ ਮੇਂ ਗੰਗਾ ਸਾਅਰ।
ਐਥੁ ਪਆਗ ਵਣਾਰਸਿ ਐਥੁ ਮੇਂ ਚੰਦ ਦਿਵਾਅਰੁ।
ਸੇਤੁ - ਪੀਠ ਉਪਪੀਠ, ਐਥੁ ਮਹੈ ਭਮਇ ਪਰਿਠਵੈ।
ਦੇਹਾ ਸਰਿਸਅ ਤਿੱਥ, ਮਹੈ ਸੁਹ ਅੱਣ ਣ ਦਿਠੇਵ।[1]

ਦਾਦੂ:-

ਕਾਇਆ ਮਾਹੇਂ ਗੰਗ ਤਰੰਗ। ਕਾਇਆ ਮਾਹੇਂ ਜਮਨਾ ਸੰਗ।
ਕਾਇਆ ਮਾਹੇਂ ਹੈ ਸੁਰਸਤੀ। ਕਾਇਆ ਮਾਹੇਂ ਦਵਾਰ ਮਤੀ।
ਕਾਇਆ ਮਾਹੇਂ ਕਾਸ਼ੀ ਥਾਨ। ਕਾਇਆ ਮਾਹੇਂ ਕਰੈ ਸਨਾਨ।
ਕਾਇਆ ਮਾਹੇਂ ਪੂਜਾ ਪਾਤੀ। ਕਾਇਆ ਮਾਹੇਂ ਤੀਰਥ ਜਾਤੀ।[2]

ਉਪਰਲੇ ਦੋਹਾਂ ਪਦਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਤੱਥ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਦਾਦੂ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਹੂਬਹੂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦਾਦੂ ਦਾ ਪਦ, ਸਰਹਪਾ ਦੇ ਪਦ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ/ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਣਹਪਾ ਦੀਆਂ ਸਹਿਜ - ਸਾਧਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਨਾਲ ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾਦੂ ਉਤੇ ਸਿੱਧ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸਜੀਵ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

ਕਣਹਪਾ:

ਬੱਧੋ ਧਾਵਹਿ ਦਹ ਦਿਸਹਿੰ ਮੁਕੇ ਥਿਰ ਣਾਇ।
ਏਮਇ ਕਰਹਾ ਪੇਕੁਖੁ ਵਿਹਲਿਸੀ ਮਹੁ ਪੜਿਹਾਇ।[3]

ਦਾਦੂ:

ਸਹਿਜੈ ਬਾਂਧੀ ਰਹੇ ਨ ਛੂਟੈ, ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਛੂਟਿ ਜਾਇ।
ਕਾਟੈ ਕਰਮ ਸਹਿਜ ਸੌਂ ਬਾਂਧੈ, ਸਹਿਜੈ ਰਹੈ ਸਮਾਇ।[4]

ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਹਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਹੀ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਛੰਦ ਅਤੇ ਤੋਲ ਤੁਕਾਂਤ ਵਿਚ ਵੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ।

ਦਾਦੂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸ਼ਿਸ਼ ਰਜਬ ਜੀ ਦਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪਦ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੇ ਪਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ:

---

1) ਰਾਹੁਲ ਸਾਂਕ੍ਰਿਤਾਇਨ: ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯਧਾਰਾ (ਸਰਹਪਾ ਪੰਦ 47 - 48)
2) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾਗ,2, ਪੰਨਾ 142
3) ਦੋਹਾ ਕੋਸ਼ , ਪੰਨਾ 26
4) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2, ਸੰਕਾਰਾਗ ਗੌੜੀ।

ਰਜਬ ਜੀ:

ਏਕ ਜੋਗ ਮੇਂ ਭੋਗ ਹੈ, ਏਕ ਭੋਗ ਮੇਂ ਜੋਗ।
ਏਕ ਬੂਡਹਿ ਬੈਰਾਗ ਮੇਂ, ਏਕ ਤਿਰਹਿ ਗ੍ਰਹ ਭੋਗ।[1]

ਗੋਰਖਨਾਥ:

ਭਗ ਕਰੰਤਾ ਜੇ ਵਿੰਦ ਰਖੈ। ਤੇ ਗੋਰਖ ਕਾ ਗੁਰ ਭਾਈ।[2]

ਅਤੇ ਭਗ ਮੁਖ ਬਿੰਦ ਅਗਨਿ ਮੁਖ ਪਾਰਾ, ਜੋ ਰਾਖੈ ਸੋ ਗੁਰੂ ਹਮਾਰਾ।

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਾਥ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ ਹੀ ਸਗੋਂ ਆਪ ਨੇ ਕਾਵਿ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਜੋਗੀਆਂ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਰੂਪਕਾਂ, ਉਪਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਦਾ ਉਸੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਦਾਦੂ ਨੇ ਲੂਣ - ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਮਰਸਤਾ ਦੀ ਉਪਮਾ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਦਿਤੀ ਹੈ;। ਇਹੀ ਉਪਮਾ ਲਗਭਗ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੋਰਖਨਾਥ ਅਤੇ ਕਣਹਪਾ ਨੇ ਕਈਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ। ਤੁਲਨਾ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹਨ:

ਗੋਰਖ:

ਜਿਮਿ ਲੋਣ ਵਿਲਿਜਇ ਪਾਣੀਐਂ, ਤਿਮਿ ਜਇ ਚਿਤੁ ਵਿਲਜ।
ਸਮ ਰਸ ਘੂਵਹ ਜੋਇਕਾ, ਕਾਹੀ ਸਮਾਹਿ ਕਰਿੰਜ।[3]

ਕਣਹਪਾ:

ਜਿਮ ਲੋਣ ਵਿਲਿਜਇ ਪਾਣੀਐਂ, ਤਿਮਿ ਘ ਘਰਣੀ ਲਇ ਚਿਤ।
ਸਮਰਸ ਜਾਇ ਤਕੁਖਣੇ ਜਇ ਪੁਣੁ ਤੇ ਸਮ ਣਿਤ।[4]

ਦਾਦੂ:

'(ਦਾਦੂ) ਪਾਣੀ ਲੂਣ ਜਿਉਂ, ਨਾਂਵ ਕਹੀਜੈ ਸੋਇ।"
'ਦਾਦੂ ਪਾਣੀ ਲੂਣ ਜਿਉਂ ਕੋਇ ਬਿਰਲਾ ਪੂਜਨ ਜਾਇ।"
" ਜਿਉਂ ਜਲ ਪੈਸੇ ਦੂਧ ਮੇਂ, ਜਿਉਂ ਪਾਣੀ ਮੇਂ ਲੋਣ।"[5]

ਨਾਥਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਪੁਸਤਕੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਘੋਰ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਪਧਤੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਗੋਰਖ:

'ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਸੂਵਾ ਬਿਲਾਈ ਖਾਇਆ, ਪੰਡਿਤ ਕੇ ਹਾਥ ਰਹਿ ਗਈ ਪੋਥੀ।'
" ਪੜ੍ਹਿ ਦੇਖਿ ਪੰਡਿਤਾ ਰਹਿ ਦੇਖਿ ਸਾਖੀ। ਅਪਣੀ ਕਰਣੀ ਉਤਰਬਾ ਪਾਰੰ।"[6]

---

1) ਰਜਬ ਜੀ ਕੀ ਬਾਣੀ – ਮਾਇਆ ਮਧਿ ਮੁਕਤਿ ਅੰਗ।
2) ਗੋਰਖ ਬਾਣੀ – ਦੋਹਾ ਸੰ: 7: 141, 142
3) ਓਹੀ
4) [illegible] – ਕਣਹਪਾ, ਪੰਨਾ 148
5) ਦਾ: ਦੇ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 22, 57
6) ਗੋਰਖ ਬਾਣੀ।

ਸਿੱਧ ਲਾਲ ਜੀ:

'ਵਿਦਿਆ ਵੇਦ ਪਾਵੈ ਨਹੀ ਰੇ ਲਾਲ। ਕਥੈ ਨ ਕਤੇਬ ਕੁਰਾਣ।'

ਦਾਦੂ:

1. 'ਕਾਗਦ ਕਾਲੇ ਕਰਿ ਮੂਏ, ਕੇਤੇ ਬੇਦ ਪੁਰਾਣ।
ਏਕੈ ਅਖਰ ਪੀਵ ਕਾ, ਦਾਦੂ ਪੜੈ ਸੁਜਾਣ।

2. 'ਪੜ੍ਹਿ ਪੜ੍ਹਿ ਥਾਕੇ ਪੰਡਤਾ, ਕਿਨ ਹੂੰ ਨ ਪਾਇਆ ਪਾਰ।
ਕਥਿ ਕਥਿ ਥਾਕੇ ਮੁਨਿ ਜਨਾ, ਦਾਦੂ ਨਾਇ ਅਧਾਰ।'

3. 'ਦਾਦੂ ਅਖਰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਾ ਕੋਈ ਪੜ੍ਹੇਗਾ ਏਕ।
ਦਾਦੂ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰੇਮ ਬਿਨ, ਕੇਤੇ ਪੜ੍ਹੈਂ ਅਨੇਕ।"[1]

ਨਾਥ - ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਬਾਘਨ ਤੇ ਨਾਗਨ ਤਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਉਚਿਆਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਤੇ ਦਾਦੂ - ਪੰਥ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਨਾਥ - ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਪਰਿਪਾਟੀ ਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਦੇ ਇਸਤਰੀ - ਨਿੰਦਿਆ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਜੋਗੀਆਂ ਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਸਦੀ ਹੈ, ਓਹੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਉਹੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਦਾਦੂ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪਦ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹਨ:-

1. ਨਾਰੀ ਨਾਗਣਿ ਜੇ ਡਸੈ ਤੇ ਨਰ ਮੂਏ ਨਿਦਾਨ।
ਦਾਦੂ ਕੋ ਜੀਵੈ ਨਹੀਂ, ਪੂਛੋ ਸਬੈ ਸਿਆਨ।

2. ਨਾਰੀ ਬਾਘਣਿ ਏਕ ਸੀ, ਖਾਇਣਿ ਬੜੀ ਬਲਾਇ।
ਦਾਦੂ ਜੋ ਨਰ ਰਤ ਭਏ, ਤਿਨ ਕਾ ਸਰਬਸ ਖਾਇ।

3. ਨਾਰੀ ਨੈਨ ਨ ਦੇਖੀਏ, ਮੁਖ ਸੂੰ ਨਾਂਵ ਨ ਲੇਇ।
ਕਾਨੋਂ ਕਾਮਣਿ ਜਿਨਿ ਸੁਣੈ, ਇਹ ਮਣ ਜਾਣ ਨ ਦੇਇ।[2]

ਦਾਦੂ ਨੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੂਨਯਵਾਦ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਨਾਇਆ ਹੈ। ਸ਼ੂਨਯਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਵਾਤਮਕ ਸ਼ੂਨਯ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਇਸੇ ਲਈ

~~1. ਜੋਗ ਬਾਣੀ~~

1. ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ:। ਪੰਨਾ 136

2. ਵਹੀ, ਪੰਨਾ 124 (ਇਸੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ਇਸਤਰੀ - ਨਿੰਦਿਆ ਤੇ ਹੋਰ ਪਦ ਵੀ ਹਨ)

ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

"ਕੂੜ ਨਹੀਂ ਕਾ ਨਾਂਵ ਕਿਆ, ਜੋ ਧਰੀਏ ਸੋ ਝੂਠਾ।"[1]

ਜੋਗੀਆਂ ਵਾਂਗ ਅਨੰਤ, ਅਰੂਪ ਤੇ ਸੂਖਮ ਸਹਿਜ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਸ਼ੂਨਯ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਜੋੜਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹਨ:

ਕਾਮ ਕਹੈ ਸਹਿਜੈ ਰਹੈ, ਅਰੁ ਸੁੰਨ ਉਪਾਵੈ।
ਦਾਦੂ ਸੋ ਸਰੁ ਕੀ ਨਹੈ, ਅਰੁ ਕਬਹੂੰ ਨਾ ਹਾਰੈ।[2]

"'ਪਰਚਾ ਕੌ ਅੰਗ' ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਸ਼ੂਨਯ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਜੋਗੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਸਰੋਵਰ ਜਾਂ ਸਾਗਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਹਾਂ ਰਸ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ੂਨਯ ਨੂੰ ਦਾਦੂ ਨੇ ਸਹਿਜ - ਸਰੋਵਰ ਅਤੇ ਸਹਿਜ - ਸਾਗਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ।[3] ਪਰ ਉਹ ਸਹਿਜ - ਸ਼ੂਨਯ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜੋਗ ਸਮਾਧੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮਾਨੰਦ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਨੇ ਕਬੀਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਹੀ ਅਗੇ ਵਧਾਇਆ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਨੇ ਸ਼ੂਨਯ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਕੀਤੇ ਹਨ:

1. ਕਾਇਆ ਸ਼ੂਨਯ 2. ਆਤਮ ਸ਼ੂਨਯ 3. ਪਰਮ ਸ਼ੂਨਯ। ਕਾਇਆਂ ਸ਼ੂਨਯ ਵਿਚ ਪੰਜਾਂ ਤਤਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ, ਆਤਮ ਸ਼ੂਨਯ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਸ਼ੂਨਯ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਨੇ 'ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ੂਨਯ' ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੰਤ, ਅਸੀਮ ਅਤੇ ਅਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। 'ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ੂਨਯਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰੂਪਾਤਮਕ ਜਗਤ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਸ਼ੂਨਯ ਨਿਰਗੁਣ ਹੈ, ਉਹ ਸਹਿਜ ਸ਼ੂਨਯ ਵੀ ਹੈ।' 'ਪਰਚਾ ਕੌ ਅੰਗ' ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਹਿਜ ਸ਼ੂਨਯ ਸਭ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਸੂਰਜ, ਚੰਦ ਅਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇਸੇ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਸੇ ਵਿਚ ਧਰਤੀ, ਜਲ, ਹਵਾ ਅਤੇ ਅੱਗ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਉਹ ਸਹਿਜ - ਸ਼ੂਨਯ ਸਭ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ।"

ਦਾਦੂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ੂਨਯ ਦੀ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅਗੇ ਤੋਰਿਆ ਹੈ। ਰਜੱਬ ਜੀ

---

1) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਜੀ ਸਾਚ ਕੌ ਅੰਗ ~~205~~ 139.

2) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2, ਪੰਨਾ 138

3) ਸਹਿਜ ਸੁੰਨ ਸਭ ਠੌਰ ਹੈ, ਸਭ ਘਟ ਸਬਹੀਂ ਮਾਹਿ।
ਤਿਸ ਸਰਵਰ ਕੇ ਤੀਰ, ਸੋ ਹੰਸਾ ਮੋਤੀ ਚੁਣੈ।
ਪੀਵੈ ਨਾਅਰ ਨੀਰ, ਸੋ ਹੈ ਹੰਸਾ ਸੋ ਸੁਣੈ।
(ਦਾਦੂ) ਉਸ ਸਰਵਰ ਕੇ ਤੀਰ, ਜਪ ਤਪ ਸੰਜਮ ਕੀਜੀਏ।
ਤਹਾਂ ਸਨਮੁਖ ਸਿਰਜਨਹਾਰ, ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਲਾਵੈ ਪੀਜੀਏ।
ਸਹਿਜ - ਸਰੋਵਰ ਆਤਮਾ, ਹੰਸਾਂ ਕਰੈ ਕਲੋਲ।
ਸੁਖ - ਸਾਗਰ ਸੂਭਰ ਭਰਿਆ, ਮੁਕਤਾਹਲ ਮਨ ਮੋਲ।

(ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 46 - 47)

7.

ਨੇ ਵੀ ਸ਼ੂਨਯ ਨੂੰ ਚੇਤਨਸਮਈ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਉਸੇ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ੂਨਯ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਕੀਤੇ ਹਨ: 1. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸ਼ੂਨਯ ਅਤੇ 2. ਅਨੰਤ ਸ਼ੂਨਯ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸ਼ੂਨਯ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾਂ ਰਸੈਂਬ ਨੇ ਅਨੰਤ ਸ਼ੂਨਯ ਵਿਚ ਮੰਨੀ ਹੈ।[1]

ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦਾਦੂ ਨੇ ਨਾਥ - ਸਿਧਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅਗੇ ਤੋਰਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਕੁਝ ਇਕ ਉਹਨਾਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਤਰੁਟੀਆਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਨਾਥਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਜੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਈ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਭੇਖ ਤੇ ਅਡੰਬਰ, ਕਰਮਾਤਾਂ ਤੇ ਰਿਧੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਦਾ ਆਪਨੇ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪਿਆਰ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਕਰਮਾਤਾਂ ਕਲੰਕ ਹਨ।

'ਕਰਾਮਾਤਿ ਕਲੰਕ ਹੈ, ਜਾਕੈ ਹਿਰਦੈ ਏਕ'[2]

ਆਪ ਉਹਨਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮਾਇਆ ਵੱਸ ਹੋਕੇ ਸਿਰ ਮੁਨਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੋਗੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

(ਦਾਦੂ) ਮਾਇਆ ਕਾਰਣਿ ਮੂੰਡ ਮੁੰਡਾਇਆ, ਇਹੁ ਤੌ ਜੋਗ ਨ ਹੋਈ।
ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਸੂੰ ਪਰਚਾ ਨਾਹੀਂ,, ਕਪਟ ਨ ਸੀਝੈ ਕੋਈ।[3]

ਆਪ ਪਥ - ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ, ਸੁਰਤ, ਕਾਇਆ, ਗਿਆਨ, ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਅਲੇਖ ਦੇ ਸੱਚੇ ਤੇ ਅਸਲੀ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਂਦੇ ਹੋਏ ਤੇ ਭੇਖਾਂ - ਪਖੰਡਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹਨ:

ਸਬਦ ਸੂਈ, ਸੁਰਤਿ ਧਾਗਾ, ਕਾਇਆ ਕੰਥਾ ਲਾਇ।
ਦਾਦੂ ਜੋਗੀ ਜੁਗਿ ਜੁਗਿ ਪਹਿਰੈ, ਕਬਹੂੰ ਫਾਟਿ ਨਾ ਜਾਇ।[4]
ਗਿਆਨ ਗੁਰੂ ਕੀ ਗੂਦੜੀ, ਸਬਦ ਗੁਰੂ ਕਾ ਭੇਖ।
ਅਤੀਤ ਹਮਾਰੀ ਆਤਮਾ, ਦਾਦੂ ਪੰਥ ਅਲੇਖ।[4]

---

1. ਡਾ: ਸਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਰਮਾ: ਕਬੀਰ ਇਕ ਵਿਵੇਚਨ, ਪੰਨਾ 528 - 529
2. ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 90
3. ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾਗ, 1, ਪੰਨਾ 146
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾਂ 148

8.

ਦਾਦੂ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਪਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਕੇ ਲਿਖਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਮੁੰਦਾ ਸੰਤੋਖ ਸਰਮੁ ਪਤੁ ਝੋਲੀ ਧਿਆਨ ਕੀ ਕਰਹਿ ਬਿਭੂਤਿ।
ਖਿੰਥਾ ਕਾਲੁ ਕੁਆਰੀ ਕਾਇਆ ਜੁਗਤਿ ਡੰਡਾ ਪਰਤੀਤਿ।[1]

ਇਸੇ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਦਿਤੇ ਹਨ।[2] ਸੋ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿਟੇ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੰਥ ਸਿੱਧ-ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਹੀ ਅਗੇ ਤੋਰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੂਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ :

ਦਾਦੂ ਉਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਰੰਗ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਆਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਗਲ ਆਸ਼ਕ ਅਤੇ ਮਾਸ਼ੂਕਾ ਦੇ ਰੂਪਕ ਦਵਾਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਸ਼ਕ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਲੈ ਕੇ ਮਾਸ਼ੂਕ ਮਤਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਸਲੋਨਾ ਇਸ਼ਕ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਦਰਦ ਭਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਪ੍ਰੇਮ - ਪਿਆਲੇ ਨੂੰ ਪੀ ਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਖੜੇ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਨੀਯ ਹਨ:

ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਲਾ ਨੂਰ ਕਾ ਆਸ਼ਿਕ ਭਰ ਦੀਆ।
ਦਾਦੂ ਦਰ ਦੀਦਾਰ ਮੇਂ ਮਤਵਾਲਾ ਕੀਆ।
ਇਸ਼ਕ ਸਲੋਨਾ ਆਸ਼ਿਕਾਂ, ਦਰਗਹ ਥੈਂ ਦੀਆ।
ਦਰਦ ਮੁਹੱਬਤ ਪ੍ਰੇਮ ਰਸ, ਪਿਆਲਾ ਭਰ ਪੀਆ।[3]

ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਕਟੱੜਤਾ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਮੌਲਵੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਦਵਾਰਾ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਲੱਖ ਲੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਬੰਧਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਸਜਿਦ, ਨਮਾਜ਼, ਰੋਜ਼ਾ, ਸਿਜਦਾ, ਤਸਬੀ, ਬਾਂਗ ਅਤੇ ਹੱਜ ਆਦਿ ਇਸਲਾਮੀ

1. ਜਪੁਜੀ ।
2. ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾਗ, 1, ਪੰਨਾ 148, ਭਾਗ,2, ਪੰਨਾ 92, 93, ਆਦਿ।
3. ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 64

ਸ਼ਰਹਾ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀਆਂ --- ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ-ਹੁਸੈਨ ਆਦਿ ਦੀ ਸੁਰ ਨਾਲ ਸੁਰ ਮਿਲਾਂਦੇ ਹੋਏ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਸਿਜਦਾ ਕਰਨ, ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਤਸਬੀ ਫੇਰਨ ਨਾਲ ਖ਼ੁਦਾ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਰੀਰ ਹੀ ਮਸਜਿਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪੰਜੇ ਫ਼ਿਰਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸੇ ਵਿਚ ਮਨ ਰੂਪੀ ਮੁਲਾਂ, ਬੈਠਾ ਬਾਂਗ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਖ਼ੁਦਾ ਅੱਗੇ ਸਿਜਦੇ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਮੂਚਾ ਸਰੀਰ ਹੀ ਤਸਬੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦੀ ਹੈ:-

(ਦਾਦੂ) ਕਾਇਆਂ ਮਸੀਤ ਕਰਿ ਪੰਚ ਜਮਾਤੀ, ਮਨ ਹੀ ਮੁਲਾਂ ਇਮਾਮ।
ਆਪ ਅਲੇਖ ਇਲਾਹੀ ਆਗੈ, ਤਹਾਂ ਸਿਜਦਾ ਕਰੈ ਸਲਾਮ।
ਸਭ ਤਨ ਤਸਬੀ ਕਹੈ ਕਰੀਮ, ਐਸਾ ਕਰ ਲੈ ਜਾਪ।
ਰੋਜ਼ਾ ਏਕ ਦੂਰ ਕਰਿ ਦੂਜਾ, ਕਲਮਾ ਆਪੈ ਆਪ।[1]

ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਾ ਚੰਦ, ਸਾਡੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਦਾਦੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ ਵਰਤੀ ਸੰਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਆਪਣੇ ਸੂਫ਼ੀ ਮੱਤ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਮਾਲ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਕਮਾਲ ਦਾ ਝੁਕਾਉ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੱਲ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਪਛਮੀ ਭਾਰਤ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਅਤੇ ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਖੋਜੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਉਤੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਖਦੇ ਸਨ।"[2]

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾਦੂ ਦੇ ਬਿਰਹਾ - ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸੂਫ਼ੀ - ਪਧੱਤੀ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਬਿਰਹਣੀ ਦੇ ਹਿਜ਼ਰ ਵਿਛੋੜੇ ਨੂੰ ਬੜੇ ਉਪਭਾਵਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਦਰਦ ਤੇ ਹਿਜ਼ਰ ਦਾ ਸੇਕ ਸਾੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਬਣ ਕੇ ਵਿਅਕਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਦਾਦੂ ਜੀ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਮਲਕ ਮੁਹੰਮਦ ਜਾਇਸੀ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਖਲੋਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਤੜਫਦੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਅਜੇਹਾ ਦਰਦ ਭਰਿਆ ਚਿਤਰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ:-

---

1. ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 63
2. Dr. Tara Chand, Influence of Islam on Hindu culture, PP. 185

ਤਲਫਿ ਤਲਫਿ ਬਿਰਹਿਨਿ ਮਰੈ, ਕਰਿ ਕਰਿ ਬਹੁਤ ਬਿਲਾਪ।
ਬਿਰਹਾ ਅਗਨਿ ਮੇਂ ਜਲ ਗਈ, ਪੀਵ ਨ ਪੂਛੈ ਬਾਤ।
ਕਹਾਂ ਜਾਵਾਂ ਕੌਣ ਪੈ ਪੁਕਾਰੌਂ, ਪੀਵ ਨਾਂ ਪੂਛੈ ਬਾਤ।
ਪਿਵ ਬਿਨ ਚੈਨ ਨ ਆਵਈ, ਕਿਉਂ ਭਰੋਂ ਦਿਨ ਰਾਤ।
ਬਿਰਹਾ ਬਿਓਗ ਨ ਸਹਿ ਸਕੈਂ, ਨਿਸ ਦਿਨ ਸਾਲੈ ਮੋਹਿੰ।
ਕੋਈ ਕਹੌ ਮੇਰੇ ਪੀਵ ਕੌਂ ਕਬ ਮੁਖ ਦੇਖੌਂ ਤੋਹਿ।[1]

ਆਚਾਰਜ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ ਵੀ ਦਾਦੂ ਉਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਿਰਗੁਣ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਕਬੀਰ, ਦਾਦੂ ਆਦਿ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਜੋ ਗਿਆਨ ਦਾ ਦਾ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਅੰਗ ਹੈ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪ੍ਰੇਮ - ਤੱਤ ਬਿਲਕੁਲ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ ਖ਼ਾਲਸ ਸੂਫ਼ੀ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[2]

ਅਸੀਂ ਡਾਕਟਰ ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦਾਦੂ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਭਨਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਂਜ ਉਹ ਕਬੀਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।"[3] ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦਾਦੂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਕਟੜਪੁਣੇ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਇਸਲਾਮ ਦੀਆਂ ਸੂਫ਼ੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਦਾਦੂ ਵਿਚ ਪੂਰਨ - ਭਾਂਤ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿਖ - ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ:

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਖ - ਧਰਮ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਪਕੜ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਸਗੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਫੈਲ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਦੇਸ਼-ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਰਟਨ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਸਭ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗੂੰਜ ਰਹੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨਾਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।

---

1. ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 35
2. ਆਚਾਰੀਆ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ: ਜਾਇਸੀ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ, ਪੰਨਾ 146
3. The Imperial Gazetteer of India, Vol. II, P. [illegible]17

11.

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਚਲਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ। ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ ਵੀ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਣਭਿਜ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਦਾਦੂ ਜੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਉਪਲਭਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਦਾਦੂ - ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਵਸ਼ ਆਏ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਪੰਥੀਆਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਮੁਢੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਇਹਨਾਂ ਗਲਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੰਥ ਉਤੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਅਥਵਾ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਠਿਨਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਦਾਦੂ - ਪੰਥ ਉਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਜਿਹਜ ਬ੍ਰਿਗਜ਼ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ '(ਦਾਦੂ-ਪੰਥੀ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਿਖ ਲਹਿਰ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਨਕ - ਪੰਥ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਾਂਗ ਦਾਦੂ ਪੰਥੀ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਰਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ 'ਸੱਚਾ ਰਬ' (ਸਤਿ ਰਾਮ) ਆਖਕੇ ਪੂਜਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ 'ਰਾਮ ਨਾਮ' ਅਤੇ 'ਦਾਦੂ ਰਾਮ' ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਵੇਦਾਂਤੀਆਂ ਦੇ ਅਵਿਅਕਤਿਵ ਭਾਂਤ ਦਾ ਹੈ। ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਦਾਦੂ - ਬਾਣੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਉਹ ਮੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਣਾਂਦੇ, ਪਰ ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮੰਦਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[1]

ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦਾਦੂ - ਪੰਥੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਅਤੇ [illegible] ਜਿਹੀ ਮੂਲ ਆਦਿ ਗਲਾਂ ਨਾਨਕ-ਸਿਖ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸ ਪੰਥ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਸਕੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ

---

1) " The sect is really an offshoot of e movement, and is sometimes said to be identical with the Nanak Panth. Dadu Panthis believe in the unity of God and worship Him under the title "True God" (Sat Ram) their worship is restricted to the repetition of the name of (Ram and of the name Dadu Ram'. Still, their God is of the impersonal Vedantic type. They worship the Dadu Bani. In earlier times they built no temples, but now there are temples in which their sacred book is worshipped. In the prayer room is found a manuscript copy of the Bani.

(Geo. W. Briggs, 'The Chamars' (1920) P.214)

12.

ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਉਤੇ ਦਾਦੂ - ਪੰਥ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਿੱਖ-ਧਰਮ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਵੀ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ - ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਨ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਿੱਖ - ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਹੀ ਪਰਿਣਾਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਵਿ - ਸ਼ੈਲੀ ਉਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੇਖਣ ਲਈ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਬੜਾ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਨੂੰ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਦਸਦੇ ਹਨ --- ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਸੇ ਦੇ ਅਟੱਲ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਕੁਝ ਨਹੀਂ :

"ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਆਕਾਰ, ਹੁਕਮੁ ਨ ਕਹਿਆ ਜਾਈ।
ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਜੀਅ ਹੁਕਮਿ ਮਿਲੈ ਵਡਿਆਈ।
ਹੁਕਮੀ ਉਤਮੁ ਨੀਚੁ ਹੁਕਮਿ ਲਿਖਿ ਦੁਖ ਸੁਖ ਪਾਈਅਹਿ।
ਇਕਨਾ ਹੁਕਮੀ ਬਖਸੀਸ ਇਕਿ ਹੁਕਮੀ ਸਦਾ ਭਵਾਈਅਹਿ।"
(ਜਪੁਜੀ)

ਉਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਦਾਦੂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

'ਆਗਿਆ ਮਾਹਿਂ ਬੈਸੈ ਊਠੈ, ਆਗਿਆ ਆਵੈ ਜਾਇ।
ਆਗਿਆ ਮਾਹਿਂ ਲੇਵੈ ਦੇਵੈ, ਆਗਿਆ ਪਹਿਰੈ ਖਾਇ।
ਆਗਿਆ ਮਾਹਿਂ ਬਾਹਰਿ ਭੀਤਰਿ, ਆਗਿਆ ਰਹੈ ਸਮਾਇ।
ਆਗਿਆ ਮਾਹਿਂ ਤਨ ਮਨ ਰਾਖੈ, ਦਾਦੂ ਰਹਿ ਲਿਉ ਲਾਇ।'[1]

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾਦੂ ਦਾ ਇਹ ਪਦ:

ਕੋਈ ਰਾਮ ਕਾ ਰਾਤਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮ ਕਾ ਮਾਤਾ ਹੈ।
ਕੋਈ ਮਨ ਕੂੰ ਮਾਰੈ ਹੈ, ਕੋਈ ਤਨ ਕੂੰ ਤਾਰੈ ਹੈ।
ਕੋਈ ਆਪ ਉਬਾਰੈ ਹੈ।
ਕੋਈ ਜੋਗ ਜੁਗਤਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਮੋਖ ਮੁਕਤਾ ਹੈ।
ਕੋਈ ਹੈ ਭਗਵੰਤਾ ਹੈ।[2]

---

1. ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 88
2. ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2, ਪੰਨਾ 64

13.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ:

ਅਸੰਖ ਜੋਗ ਮਨਿ ਰਹਹਿ ਉਦਾਸ।
ਅਸੰਖ ਭਗਤ ਗੁਣ ਗਿਆਨ ਵੀਚਾਰੁ,ਅਸੰਖ ਸਤੀ ਅਸੰਖ ਦਾਤਾਰ।
ਅਸੰਖ ਸੂਰ ਮੁਹ ਭਖ ਸਾਰ। ਅਸੰਖ ਮੋਨਿ ਲਿਵ ਲਾਇ ਤਾਰ।[1]

ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸਾਂਝ ਹੈ ਸਗੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਦਾਦੂ ਨੇ ਅਪਣਾਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਜਪੁਜੀ: 'ਕਰਮੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਕੇ ਨੇੜੈ ਕੇ ਦੂਰ।'
ਦਾਦੂ: 'ਸਤਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਮੁਖ ਸੋਂ ਕਹਿਆ ਕਿਆ ਨੇੜੇ ਕਿਆ ਦੂਰ।'[2]

ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਦਾਦੂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜੇਹੇ ਪਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਾਵਿ - ਰੂਪ, ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਹੂ ਬਹੂ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਦਾਦੂ ਦੇ 'ਪਹਿਰੇ' ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪਹਿਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ ਦਾਦੂ ਨੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਅਵੱਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

<u>ਦਾਦੂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸ਼ਿਸ਼:</u>

ਰਾਘੋਦਾਸ ਦੀ 'ਭਗਤਮਾਲ' ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਦੇ 52 ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗਿਣਾਏ ਗਏ ਹਨ:-

ਦਾਦੂ ਜੀ ਕੇ ਪੰਥ ਮੇਂ ਪੇ ਬਾਵਨ ਦਿਗਜ ਮਹੰਤ।
ਪ੍ਰਥਮ ਗਰੀਬ, ਮਸਕੀਨ, ਬਖਨੀ, ਦਵੈ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ।
ਰੱਜਬ, ਵਿਸ਼ਨਦਾਸ, ਮੋਹਨ ਚਿਖਣੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼।
ਜਗਜੀਵਨ, ਜਗਨਨਾਥ, ਤੀਨ ਗੋਪਾਲ ਬਖਾਨੂੰ।
ਗਰੀਬ ਦਾਸ ਰੂਪਨ, ਘੜਸੀ, ਜੈਮਲ ਦਵੈ ਜਾਨੂੰ।
ਮਾਧੋ ਤੇਜਾਨੰਦ, ਪੁਨਿ ਪ੍ਰਮਾਨੰਦ, ਬਨਵਾਰੀ ਦਵੈ।
ਸਾਧੂ ਜਨ ਹਰਦਾਸ ਦੂ, ਜੈਮਲ ਚਤੁਰਭੁਜ ਪਾਦ ਹਵੈ।
ਚਤੁਰਦਾਸ ਦਵੈ, ਚਰਣ ਪ੍ਰਾਗ ਦਵੈ, ਚੈਨ ਪ੍ਰਹਲਾਦਾ।
ਬਖਨੇ, ਜਸੋਂਦਾਸ, ਸਾਧੂ, ਟੀਲਾ ਅਰੁ ਚਾਂਦਾ।

---

1. ਜਪੁਜੀ
2. ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 3

14.

ਚਿੰਤਨ, ਬਿਤ, ਹਰਿ ਸਿੰਘ, ਨਿਰਾਇਣ, ਜਗਿ ਜੋ, ਸੰਕਰ।
ਪ੍ਰਭੂਣੂ, ਸੰਤਦਾਸ, ਟੀਖੂ, ਸਿਖਆਹਿ ਵਰ।
ਮਾਧਵ, ਸੁਦਾਸ, ਨਾਗਰਨਿਜਾਮ ਜਨ ਰਾਘੋ ਵਰਨਿ ਕਰੀਤ।
ਦਾਦੂ ਜੀ ਕੇ ਪੰਥ ਮੈਂ, ਥੇ ਬਾਵਨ ਦ੍ਰਿਗੂ ਮਹੰਤ।[1]

ਉਪਰੋਕਤ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਅਥਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਥਾਂਭਿਆਂ' ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ, ਜਿਸ ਲਈ ਇਸ ਸੂਚੀ ਵਿਚੋਂ ਦਾਦੂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਚੇਲਿਆਂ ਦੇ ਕੇਵਲ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨਾਮ ਹੀ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਆਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:-

1. ਰਜੱਬ ਜੀ, 2. ਛੋਟੇ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ, 3. ਗਰੀਬ ਦਾਸ, 4. ਪ੍ਰਾਗਦਾਸ, 5. ਜਗਜੀਵਨ ਦਾਸ 6. ਵਾਜਿਦ ਜੀ 7. ਬਨਵਾਰੀ ਦਾਸ, 8. ਸਿੰਘ ਦਾਸ, 9. ਜਨਗੋਪਾਲ, 10. ਸੰਤ ਦਾਸ, 11. ਜਗਨ ਨਾਥ ਦਾਸ, 12. ਮੋਹਨ ਦਾਸ, 13. ਚੰਪਾ ਰਾਮ, 14. ਵਡੇ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ, 15. ਬਖਨਾ ਜੀ, 16. ਘੜਸੀ ਦਾਸ, 17. ਮਾਧੋ ਦਾਸ, 18. ਸ਼ੰਕਰ ਦਾਸ, 19. ਜਗ ਜੋ, 20. ਚਿਮਨ ਜੀ, 21. ਜਗੋ ਜੀ, 22. ਮਸਕੀਨ ਦਾਸ, ਅਤੇ 23. ਚਤੁਰਭੁਜੀ।[2]

ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਜੱਬ ਜੀ, ਸੰਤ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ, ਗਰੀਬ ਦਾਸ, ਜਗਜੀਵਨ ਅਤੇ ਜਨਗੋਪਾਲ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਪਰਿਚੈ ਦੇਣਾ ਅਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਰਜੱਬ ਜੀ:

ਰਜੱਬ ਜੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਰਜੱਬ ਅਲੀ ਖਾਂ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ 1624 ਦੇ ਲਗਭਗ, ਪਠਾਣ ਕੌਮ ਦੇ ਇਕ ਤੱਤੇ ਪੁੱਤੇ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੈਪੁਰ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਸੀ। ਰਜੱਬ ਜੀ ਦਾ ਦਾਦੂ - ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣਨਾ ਵੀ ਇਕ ਨਾਟਕੀ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 20 ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਰਜੱਬ ਅਲੀ ਖਾਂ ਜੋ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਜਵਾਨ ਗਭਰੂ ਸੀ ਲਾੜਾ ਬਣਕੇ ਜੰਞ ਨਾਲ ਸਜਕੇ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਂਗਾਨੇਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਆਂਮੇਰ ਵਿਖੇ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਆਪਣੀ ਮੰਡਲੀ ਨਾਲ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਤਲਹੱਟੀ ਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਲਾੜਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਰਜੱਬ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਉਤਰਿਆ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨਾ ਲਈ ਦਾਦੂ ਜੀ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਦਾਦੂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਧਿਆਨ - ਮਗਨ ਸਨ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਰਜੱਬ ਉਥੇ ਹੀ ਖੜਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਜਿਉਂ ਹੀ ਦਾਦੂ ਨੇ ਅੱਖੀਂ ਖੋਲੀਆਂ ਤੇ ਰਜੱਬ ਉਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਪਈ, ਰਜੱਬ ਦੇ ਦਿਲ ਦੇ ਭਾਵ ਬਦਲਣ ਲਗੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾਦੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਦੋਹਿਆ

1. ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ 502
2. ਉਹੀ

15. ਉਦਾਹਰਣ:

ਕੀਆ ਥਾ ਇਕ ਕਾਜ ਕੋ, ਸੇਵਾ ਸੁਮਿਰਣ ਸਾਜ।
ਦਾਦੂ ਭੂਲਿਆ ਬੰਦਗੀ, ਸਰਿਆ ਨ ਏਕੋ ਕਾਜ।

ਰੱਜਬ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦੋਹੇ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਕੁਝ ਅਜੇਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਕਪੜੇ ਗਹਿਣੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੇ ਤੇ ਆਪ ਉਥੇ ਹੀ ਦਾਦੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਦਾਦੂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣਾਉਣਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਦਾਦੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਜਬ ਜੀ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਜੀਵਨ - ਪ੍ਰਯੰਤ ਲਾੜੇ ਵਾਲੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਰੂਪ ਰੱਜਬ ਜੀ ਸਦਾ ਲਾੜੇ ਵਾਲੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਰੱਜਬ ਜੀ ਦਾਦੂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਤੇ ਆਪ ਇਕ ਚੰਗੇ ਕਵੀ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਸਰਬੰਗੀ ਗ੍ਰੰਥ' ਅਤੇ 'ਬਾਣੀ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। 'ਬਾਣੀ' ਗ੍ਰੰਥ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਪੰਥ ਸਾਖੀ ਅਤੇ ਪਦ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਰੱਜਬ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਲਾੜੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਐਨੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਆਪਦੇ ਵੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰੱਜਬ - ਪੰਥੀ ਅਥਵਾ 'ਰੱਜਬਾਵਤ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੱਜਬ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ 122 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸ: 1746 ਵਿਚ ਹੋਈ।

331413

ਸੰਤ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ:

ਸੰਤ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਦਾਦੂ ਪੰਥ ਦੇ ਇਕ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਕਵੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪ 6 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਦਾਦੂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣ ਗਏ ਸਨ।[1] ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ 6 ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਦਾਦੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਬਿਠਾਇਆ ਸੀ। ਦਾਦੂ ਨੇ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਰਖਿਆ। ਇਹ ਦਾਦੂ ਪੰਥ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।[2] ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਲੱਛਣ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਵਤਾ ਹਾਸਲ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਸ਼ੀ ਭੇਜਣ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰ: 1663 - 1664 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕੇਵਲ 11 ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ (ਦਾਦੂ -ਸ਼ਿਸ਼) ਜਗਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰੱਜਬ ਜੀ ਕਾਂਸ਼ੀ ਪਹੁੰਚੇ ਉਥੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ

---

1) ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ: ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ 508

2) ਉਹੀ

16.

ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਸੰ: 1682 ਤਕ ਉਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰਬੀਨ ਹੋ ਗਏ।' 1682 ਵਿਚ ਫਤਹਪੁਰ ਵਾਪਸ ਆਏ ਇਹ ਇਕ ਪਹਾੜ ਦੀ ਗੁਫਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਗੁਰ - ਭਾਈਆਂ ਨਾਲ ਯੋਗ - ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਹਨਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦੂਰ ਦੂਰ ਫੈਲ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਫਤਹਪੁਰ ਦਾ ਨਵਾਬ ਵੀ ਆਪਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।[1]

ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਨੇ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਮਿਲਾਕੇ 37 ਗ੍ਰੰਥ ਰਚੇ। ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਪਦਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਆਪਣੇ ਬੜੇ ਸਰਸ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸਵੱਯੇ ਅਤੇ ਮਨਹਰ ਛੰਦ ਵੀ ਲਿਖੇ। ਸੰ: 1746 ਵਿਚ ਰਜੱਬ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਵਾਲੇ ਸਾਲ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਵੀ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗਿਆ।

ਗਰੀਬ ਦਾਸ :

ਗਰੀਬ ਦਾਸ ਦਾ ਦਾਦੂ - ਪੰਥ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਾਦੂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣ ਕੇ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠੇ। ਸਵਾਮੀ ਮੰਗਲਦਾਸ ਨੇ ਦਾਦੂ ਨੂੰ ਗਰੀਬਦਾਸ ਦਾ ਕੇਵਲ ਪਾਲਕ ਪਿਤਾ ਹੀ ਦਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਸਲੀ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦਾਮੋਦਰ ਦਾਸ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਦਾਦੂ ਦੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਸਦਕਾ ਇਸ ਪੁਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ ਸੀ।[2] ਪਰ ਜਨਗੋਪਾਲ ਦੀ 'ਪਰਚੀ' ਅਤੇ ਰਾਘੋਦਾਸ ਦੀ 'ਭਗਤ ਮਾਲ' ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਗਰੀਬਦਾਸ ਨੂੰ ਦਾਦੂ ਜੀ ਦਾ ਪੁਤਰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗਰੀਬ ਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰ: 1632 ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ 28 ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਦੀ ਦੇ ਵਾਰਸ ਬਣੇ। ਆਪ ਇਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਿਅ ਮਹਾਤਮਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਕੁਸ਼ਲ ਕਵੀ, ਗਾਇਕ ਅਤੇ ਵੀਣਾਵਾਦਕ ਵੀ ਸਨ।[3] ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ 'ਅਨਭੈ ਪ੍ਰਬੋਧ', 'ਸਾਖੀ', ਚੌਬੋਲਾ, ਅਤੇ 'ਪਦ'। ਸਵਾਮੀ ਮੰਗਲਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕਤ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ 'ਗਰੀਬ ਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਵਾਣੀ' ਨਾਮ ਥਲੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਛਪਵਾਇਆ ਹੈ। ਨਰਾਣੇ ਵਿਚ ਗਰੀਬਦਾਸ ਨੇ ਇਕ ਤਲਾਬ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਜੋ ਅਜੇ ਤਕ 'ਗਰੀਬ ਸਾਗਰ' ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਗਰੀਬ ਦਾਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਸੰ: 1693 ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

---

1. ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ: ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ 508
2. ਗਰੀਬ ਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਵਾਣੀ, ਜੈਪੁਰ, ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ।
3. ~~ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 513~~ ਉਤੱਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ 512 ।

17.

<u>ਜਗਜੀਵਨ :</u>

ਜਗਜੀਵਨ ਦਾਸ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਜੋ ਕਾਂਸ਼ੀ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਪ ਪਹਿਲਾਂ [illegible] ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸਨ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਨ।[1] ਇਕ ਵਾਰ ਆਪ ਆਮੇਰ ਗਏ ਅਤੇ ਉਥੇ ਦਾਦੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਕਰਨ ਲਈ ਚਣੌਤੀ ਦਿਤੀ। ਪਰ ਦਾਦੂ ਜੀ ਤੋਂ ਪਰਾਜਿਤ ਹੋਣੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਸੁਭਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਕੇ ਆਪ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣ ਗਏ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਸ਼ਬਦ' 'ਸਾਖੀ' ਅਤੇ 'ਅਸ਼ਟ ਕੁੰਡਲਨੀ' ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ।

<u>ਰਾਘੋਦਾਸ :</u>

ਰਾਘੋਦਾਸ ਦਾ ਨਾਮ ਦਾਦੂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ 'ਭਗਤ ਮਾਲ' ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਭਗਤ ਮਾਲ' (1717) ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿਤ - ਕਲਾ ਦਾ ਇਕ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਸੰਤ - ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕਬੀਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਜਗਨਨਾਥ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਹੈ:

> ਜੇ ਪ੍ਰਿਥਮਹਿ ਮਹੰਤ ਚੈਹੂ ਚੱਕਵੈ, ਤਿਆਂਹਿ ਪੀਪ ਨਿਰਗੁਣ ਥਪੇ।
> ਨਾਨਕ, ਕਬੀਰ, ਦਾਦੂ, ਜਗਨ ਰਾਘੋ ਪਰਮਾਤਮ ਜਪੇ।[2]

ਰਾਘੋ ਦਾਸ ਦੀ ਭਗਤਮਾਲ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਭਾਵੇਂ ਨਾਭਾਦਾਸ ਦੀ 'ਭਗਤਮਾਲ' ਹੋਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਰਾਘੋਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਗਤਮਾਲ ਦਾ ਟੀਕਾ ਚਤਰਦਾਸ ਨੇ ਸੰ: 1857 ਵਿਚ ਕੀਤਾ।

<u>ਦਾਦੂ - ਪੰਥ ਦਾ ਵਿਕਾਸ:</u>

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿਛੇ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦਾਦੂ ਦੇ ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਦਾਦੂ - ਪੰਥ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਦਾਦੂ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ [illegible] ਸ਼ਿਸ਼ ਗਰੀਬਦਾਸ ਬੈਠਾ। ਕੁਝ ਸਾਲ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਗਰੀਬਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਅਤੇ ਗੁਰ - ਭਾਈ ਮਸਕੀਨ ਦਾਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਦੀ ਸੌਂਪ ਦਿਤੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਅੰਤ ਤਕ ਇਸ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਗੱਦੀ ਸਵਾਮੀ ਫਕੀਰ ਦਾਸ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਸੰ: 1750 ਵਿਚ ਹੋਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਰਾਣਾ ਮੈਂ [illegible]

1. ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ 513
2. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 514

18.

ਤਕ ਇਸ ਗੱਦੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪੰਥ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਭੰਗ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਜੱਬ ਜੀ, ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਅਤੇ ਰਾਘੋਦਾਸ ਆਦਿ ਦਾਦੂ ਦੇ ਅਨਿੰਨ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਦਾਦੂ - ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਾਖਾਂ ਅਤੇ ਉਪ - ਸ਼ਾਖਾਂ ਬਣਨ ਲਗੀਆਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਥੇ ਇਸ ਪੰਥ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਉਥੇ ਹੁਣ ਇਹ ਉਪ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨਿਰੋਲ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆਉਣ ਲਗੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਉਪ- ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

1. ਖਾਲਸਾ:

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਾਦੂ ਦੇ ਅਸਲ ਵਾਰਸ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਨਰਾਣੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਭਜਨ - ਬੰਦਗੀ, ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਵਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਭੇਸ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਨਾਂ ਤਕ ਕਫਨੀ ਟੋਪੀ ਅਤੇ ਚੋਲਾ ਆਦਿ ਸਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਕੁਝ ਫਰਕ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।[1] ਜੈਪੁਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ 'ਦਾਦੂ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ' ਨਾਮ ਦਾ ਵਿਦਿਆ - ਕੇਂਦਰ ਇਸੇ ਉਪ - ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

2. ਨਾਗਾ:

ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾਦੂ - ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਸਭਨਾਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਥ ਵੱਡੇ ਸੰਤ ਸੁੰਦਰਦਾਸ ਨੇ ਚਲਾਇਆ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਸੰਤ ਨਾਲੋਂ ਸਿਪਾਹੀ ਵਧੇਰੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਵਕਤ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਹਥਿਆਰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਸਥਾਨਕ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਸਿਪਾਹੀ ਭਰਤੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਵਿਲੀਅਮ ਕਰੁੱਕ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ "ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਲੋਕ ਸੱਤਾਂ ਅਖਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਤੇ ਉਥੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਰਿਸ਼ਟ ਪੁਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਆਨਾ ਦਿਨ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਤਨਖਾਹ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੰਮ ਉਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਆਨੇ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਪੈਸੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਕਰਦੇ, ਊਠ ਪਾਲਦੇ ਅਤੇ ਲੈਣ - ਦੇਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।[2] ਮਿਸਟਰ ਵਿਲਸਨ ਨੇ ਨਾਗਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਖੋਰ ਸਿਪਾਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਤੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ

---

1. ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ 534
2. ਵਿਲੀਅਮ ਕਰੁੱਕ : Tribes & Castes of the N. W. Provinces and Oudh. Vol. 2. P. 238

19.

ਰਾਜੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਸਿਪਾਹੀ ਗਿਣਦੇ ਸਨ।[1] ਸੰਨ 1857 ਈਸਵੀ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ - ਸੰਗਰਾਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪੁਚਾਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲੇਖਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ।[2] ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਨਾਗਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੜੀ ਘਟ ਹੈ। ਅਜੇ ਵੀ ਇਹ ਲੋਕ ਵਧੇਰੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

3. ਉਤਰਾਧੀ:

ਇਸ ਉਪ - ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਸੰਤ ਬਨਵਾਰੀ ਦਾਸ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਸ਼ਰਮ ਰਤੀਆ ਗ੍ਰਾਮ (ਪਟਿਆਲੇ) ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ। ਇਸ ਉਪ - ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ ਗੋਪਾਲਦਾਸ ਨਾਮੀ ਸਾਧੂ - ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ। ਉਤਰਾਧੀ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ [illegible] ਧਾਮਿਆਂ ਦੇ ਮੇਲ ਪਾਣ ਉਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ 52 ਥਾਂਮਿਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਦਾਦੂ - ਪੰਥੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਡੇ ਮਹੰਤ ਹਿਸਾਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਨਰਾਇਣਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪੰਥ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਆਮ ਕਰਕੇ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵੈਦ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਦਵਾ ਦਾਰੂ ਵੇਚਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ,-- ਸਾਧੂ ਨਿਸ਼ਚਲਦਾਸ, ਜਗਜੀਵਨ ਜੀ, ਹਰਿਦਾਸ ਆਦਿ।

4. ਵਿਰਕਤ:

[illegible] ਉਤੇ ਪੂਰਾ ਤਿਆਗੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੋਹਣਾ ਪਾਸੀ ਹੱਥ ਵਿਚ [illegible], ਨੰਗੇ ਸੰਤ ਸਿਖਿਆ ਸਿੰਗਾ ਵਾਲੇ ਸਾਧੂ ਦਾਦੂ - ਪੰਥ ਦੀ ਵਿਰਕਤ ਉਪ - ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰੁਪਏ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਛੂਹਦੇ। ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤੇ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਪਾਸ ਇਕ ਦੋ ਜਾਂ ਵਧੀ ਵਧੀ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਜਵਾਨ ਚੇਲੇ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਦਾਦੂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਰਕਤ ਦਾਦੂ - ਪੰਥੀਆਂ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾਕੇ ਦਾਦੂ ਜੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

5. ਖਾਕੀ :

ਇਹ ਲੋਕ ਜਟਾਧਾਰੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਘਟ ਕਪੜੇ ਪਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਲੋਕ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਸੁਆਹ ਮਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕੇਵਲ ਕੁਝ [illegible] ਦੀ ਨਕਲ ਹੈ। ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ

---

1. H.H. WILSON: [illegible] by [illegible] Page 67
2. ਜਯੰਤੀ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 21 (ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ 535)

ਟੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਦਾਦੂ - ਪੰਥੀ ਉਪ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਨਾਥਾਂ -ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਇਤਨਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਅੰਤ ਨਾਲ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਆਚਾਰਜ ਪਰਸੂਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦਾਦੂ ਪੰਥੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜੋ ਉਪ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਈ ਉਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਾਂ ਸਥਾਨਕ ਕਾਰਣਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰਹਿਣ - ਸਹਿਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਿਧਾਂਤਗਤ ਭੇਦ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।' ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਪੰਥ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹਨਾਂ ਉਪ - ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਪ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਦਾਦੂ ਨੇ ਜਿਸ ਪੰਥ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਚਿਤਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਭਾਈ ਰੇ ਐਸਾ ਪੰਥ ਹਮਾਰਾ।
ਦ੍ਵੈ ਪਖ ਰਹਿਤ ਪੰਥ ਗਹਿ ਪੂਰਾ, ਅਬਰਨ ਏਕ ਅਧਾਰਾ।
ਬਾਦ ਬਿਬਾਦ ਕਾਹੂ ਸੌ ਨਾਹੀਂ, ਮਾਹਿੰ ਜਗਤ ਥੈਂ ਨਿਆਰਾ।
ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੁਭਾਇ ਸਹਿਜ ਮੈਂ, ਆਪਹਿ ਆਪ ਬਿਚਾਰਾ।
ਕਾਹੂ ਕੇ ਸੰਗ ਮੋਹ ਨ ਮਮਤਾ, ਸੰਗੀ ਸਿਰਜਨਹਾਰਾ।
ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਸੂੰ ਸਮਝਿ ਸਿਆਨਾ, ਆਨੰਦ ਏਕ ਅਪਾਰਾ।
ਕਾਮ ਕਲਪਨਾ ਕਦੇ ਨਾ ਕੀਜੈ। ਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਮ ਪਿਆਰਾ।
ਇਹਿ ਪੰਥ ਪਹੁੰਚਿ ਪਾਰ ਗਹਿ ਦਾਦੂ, ਸੋ ਤਤ ਸਹਿਜ ਸੰਭਾਰਾ।[1]

ਦਾਦੂ ਪੰਥ ਦੇ ਅਖਾੜੇ:

ਦਾਦੂ ਪੰਥ ਦੇ 52 ਅਖਾੜੇ ਅਥਵਾ 'ਥਾਂਭੇ' ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਵੱਖਰਾ ਮਹੰਤ ਹੈ। ਇਹ ਅਖਾੜੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਜੈਪੁਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹਨ। ਕੁਝ ਅਲਵਰ, ਮਾਰਵਾੜ, ਮੇਵਾੜ, ਬੀਕਾਨੇਰ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਆਦਿ ਵਿਚ ਹਨ। ਨਰਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਦਾਦੂ- ਪੰਥੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਅਖਾੜਾ ਹੈ। ਸਭ ਮਹੰਤਾਂ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਨਰਾਣੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਇਆ ਸੀ। ਨਰਾਣਾ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਪੰਥੀਆਂ ਦੀ ਮੁਖ ਗੱਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਦਾਦੂ ਦੁਆਰਾ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਥੇ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੇ ਚਰਣ ਅਤੇ ਚੋਲਾ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਅਤੇ ਪਹਿਨਣ ਦੇ ਕਪੜੇ ਅਤੇ ਪੋਥੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਦਿਨ ਹੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[2]

1. ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2, ਪੰਨਾ 27
2. ਓਹੀ, (ਦਾ: ਦਿ: ਦਾ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ, ਪੰਨਾ 5)

21.

ਨਰਾਣਾ ਵਿਚ ਫਗਣ ਸੁਦੀ ਛੇਵ ਤੋਂ ਦਵਾਦਸੀ ਤਕ ਨੌ ਦਿਨ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਹਰ ਸਾਲ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਦਾਦੂ - ਪੰਥੀ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾੜਿਆ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ, ਸਗੋਂ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਅਰਥੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਛਡ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੁ ਪਸ਼ੂ - ਪੰਛੀ ਉਸਨੂੰ ਖਾ ਸਕਣ। ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਆਪ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਤਹਿ ਤਨ ਸਫਲ ਜੀਵਨਾ, ਪਰ ਉਪਕਾਰ ਸਮਾਇ।
ਦਾਦੂ ਮਰਣਾਂ ਤਹਾਂ ਭਲਾ, ਜਹਾਂ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ ਖਾਇ।
ਮਾਟੂ ਜੁਗ ਸੋਈਂ ਮੈਦਾਨ।
ਕੂਕਣਾ ਨਾਹੀਂ ਕੋਈ ਮਸਾਣੀਂ।

ਪਰ ਹੁਣ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਘਟ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾੜਨ ਦੀ ਰੀਤ ਚਲ ਪਈ ਹੈ।

ਭਾਗ ਦੂਸਰਾ

ਜੀਵਨ, ਵਿਅਕਤਿਤਵ, ਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ

ਦੂਸਰਾ ਪ੍ਰਕਰਣ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ——ਜੀਵਨ, ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ

ਜੀਵਨ

ਜਨਮ

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਤਾ ਭਾਨੀ[1] ਦੀ ਕੁਖੋਂ, ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਘਰ 18 ਵੈਸਾਖ 1620 ਬਿਕਰਮੀ ਤਦ ਅਨੁਸਾਰ 14 ਅਪਰੈਲ ਸੰਨ 1563 ਈ: ਨੂੰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ, ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਪੰਜਾਬ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਦੀ ਜਨਮ ਤਿਥੀ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਮਿਕਾਲਫ[2] ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ 18 ਵੈਸਾਖ ਦੀ ਥਾਂ 7 ਵੈਸਾਖ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਕੇ ਆਚਾਰਯ ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸੇ ਦੀ ਦੱਸੀ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਹੀ ਠੀਕ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ।[3] 'ਗੁਰੂ ਸਾਗਰ ਰਤਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਤਾਂ 18 ਵੈਸਾਖ 1610 ਬਿਕਰਮੀ ਲਿਖ ਦਿਤਾ ਹੈ।[4] ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸਰਵ ਪਰਵਾਨਿਤ ਜਨਮ ਤਰੀਕ 18 ਵੈਸਾਖ 1620 ਬਿਕਰਮੀ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਦੇਹ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਨ।

ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਦੋ ਹੋਰ ਭਰਾ ਸਨ, ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਤੇ ਮਹਾਂ ਦੇਵ। ਮਹਾਂ ਦੇਵ ਵਿਰਕਤ ਬਿਰਤ ਦਾ ਸਾਧੂ ਸੁਭਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮਸਤ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਸਦਾ ਸੀ।[5] ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਬੜਾ ਲੋਭੀ, ਕਪਟੀ, ਪੱਕਾ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰ ਤੇ ਈਰਖਾਲੂ ਆਦਮੀ ਸੀ।[6]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਬੜੇ ਨਿਮਰ ਤੇ ਮਿੱਠ ਸੁਭਾ ਵਾਲੇ, ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਮਨੁਖ ਸਨ।[7] ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਚਿਹਨ ਚੱਕਰ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਨਾਨਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਭਵਿਖ ਬਾਣੀ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਦੋਹਤਾ ਬੜਾ ਮਹਾਨ ਗੁਰੂ

---

1) ਮਾਤਾ ਭਾਨੀ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਸਪੁਤਰੀ ਸਨ।

2) Max Arthur Macauliffe: The Sikh Religion.(1909) Vol.III. PP. I

3) ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ: ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ: ਪੰਨਾ 376 ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਸੁਖਮਨੀ ਸਟੀਕ ਪੰਨਾ (ਕ)

4) ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ: ਗੁਰੂ ਸਾਗਰ ਰਤਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਨਾ 120

5) ਦੇਖੋ ਇਸੇ ਥੀਸਿਸ ਦਾ ਪੰਨਾ78 (ਪੈਰਾ 1)

6) ਪ੍ਰਮਾਣ ਲਈ ਦੇਖੋ ਇਸੇ ਥੀਸਿਸ ਦਾ ਪੰਨਾ78 (ਪੈਰਾ 2)72(ਪੈਰਾ,2)73,~~6,16,17,18~~ 83,84,85 (ਪੈਰਾ 3)

7) ਵਿਸਥਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਲਈ ਦੇਖੋ ਇਸੇ ਥੀਸਿਸ ਦਾ ਪੰਨਾ79(ਪੈਰਾ 1) ~~4,6,7~~ 71,73,74.

ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਭਾਰਾ ਜਹਾਜ਼ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਨਾਨਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਰਾਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਬਾਲ ਅਰਜਨ ਰਿੜ੍ਹਦੇ ਰਿੜ੍ਹਦੇ ਆਪਦੇ ਮੰਜੇ ਪਾਸ ਚਲੇ ਗਏ। ਮਾਤਾ ਭਾਨੀ ਜੀ ਝਟਪਟ ਅਗੇ ਵਧਕੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੋੜਨ ਲਗੇ ਤਾਂ ਜੁ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਆਰਾਮ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਨਾਂ ਪਵੇ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਦੋਹਿਤ੍ਰੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਚੁਕ ਲਿਆ, ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਹ ਭਵਿਖ ਬਾਣੀ ਬੋਲੀ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਤਰਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

' ਨਹਿ ਨਿਜਾਓ ਰਹਿਨ ਦਿਓ ਧਰਿਓ।
ਜੁਗ ਕਰ ਮੈਂ ਗੁਰ ਗਹਿਬੇ ਕਰਿਓ।
ਊਪਰ ਕੋ ਉਠਾਇ ਤਬ ਤੋਲਿਓ।
ਗਰਵ ਭਾਰ ਲੱਖ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਬੋਲਿਓ।
ਭਾਰੀ ਗੁਰ ਜਗ ਮੈਂ ਥਿਦ ਤੇ ਹੈ।
ਬਾਣੀ ਕੋ ਬੋਹਥ ਬਡ ਹਵੈ ਹੈ।[1]

ਮੈਕਾਲਫ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਬੋਹਥ ਦੀ ਥਾਂ 'ਪਾਣੀ ਕਾ ਬੋਹਥ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਭੁਲੇਖੇ ਵਸ ਲਿਖਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ " ਇਹ ਮੇਰਾ ਦੋਹਿਤਾ ਪਾਣੀ ਕਾ ਬੋਹਥਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਬਚਪਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ 11 ਸਾਲ (ਭਾਦਰੋਂ ਸੁਦੀ 15 ਸੰਮਤ 1631 ਤਕ) ਅਰਜਨ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਨਾਨਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਪਾਸ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਹੀ ਰਹੇ ਜਿਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਉਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਨਾਮ - ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪਰਵਾਹ ਤਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸੋ ਆਪਨੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ - ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ - ਮਾਤਰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਅਗਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਅਰਥਾਤ ਸੰਮਤ 1631 ਤੋਂ 1636 ਤਕ ਆਪ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਪਾਸ 'ਚੱਕ ਗੁਰੂ'[2] ਵਿਚ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਰ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਭਾਵੇਂ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਮਰ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਸਨ, ਪਰ ਅਕਲ ਵਿਚ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉਚੇ ਸਨ। ਪਿਤਾ ਦੇ ਆਗਿਆਕਾਰੀ, ਸੱਚ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਅਧਾਰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ, ਨੇਕੀ, ਨਿਮਰਤਾ, ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਖਿਮਾਂ ਜਿਹੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਉਹ ਇਕ ਪੂਰਨ ਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦਾ ਸੁਭਾ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੱਦੀ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਗੁਰੂ - ਪਿਤਾ ਪਾਸ ਇਹ ਮੰਗ ਦੁਹਰਾ

1) ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ : ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

2) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ 'ਚੱਕ ਗੁਰੂ ' ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤ - ਸਰੋਵਰ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਿਆ ।

ਹੀ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸੰਗਤਾਂ ਵਲੋਂ ਜੋ ਭੇਟਾ ਚੜ੍ਹਦੀ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਰਕਮ ਆਪਣੇ ਲਈ ਵਖੇਰੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ।[1]

ਸੰਮਤ 1636 ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣਾ ਪਿਆ, ਜਿਥੇ ਆਪ ਦੋ ਸਾਲ ਅਰਥਾਤ ਸੰ: 1638 ਤਕ ਰਹੇ। ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਦੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਦਾ ਲੜਕਾ ਸੰਹਾਰੀ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸੱਦਾ - ਪੱਤਰ ਦੇਣ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਇਆ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਕਾਰਨ ਜਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਲੜਕੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਬਹਾਨਾ ਲਾਇਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਬਗੈਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਿਆਂ ਦਾ ਲੈਣ ਦੇਣ ਰੁਕ ਜਾਵੇਗਾ, ਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੂਸਰੇ ਪੁਤਰ ਮਹਾਂ ਦੇਵ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਪਰਾਮ ਸੁਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਂ ਦਿਖਾਈ ਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਅਸਮੱਰਥਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਹੁਣ ਵਾਰੀ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸੀ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਕੰਮ ਹੀ ਬੜਾ ਸੌਖਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਵੀ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਵੇ ਮੈਂ ਆਪਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਓਥੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹਾਂ।[2] ਆਪ ਲਾਹੌਰ ਲਈ ਚਲ ਪਏ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਜਾਣ ਲਗਿਆਂ ਇਹ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਲਈ ਮੈਂ ਨਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਓਨੀ ਦੇਰ ਉਥੋਂ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ।

ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਅਰਜਨ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਬਣਾ ਲਏਗਾ। ਤੇ ਗੁਰੂ - ਗੱਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਗਿਆਂ ਜਦੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਲਈ ਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਪਿਤਾ - ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਬਹਿਬਲ ਹੋ ਉਠੇ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਵਿਚ ਆਕੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ,[3]

---

1) ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ : ਸਿਖੀ ਤੇ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਪੰਨਾ 59

2) "ਇਹ ਤੋ ਸੁਗਮ ਕਾਜ ਮਹਿ ਮੋਹਿ।
ਪਠਹੁ ਆਪ ਜਹਿ ਅਨੰਦ ਹੋਹਿ।
ਜਿਹ ਜਾਵਨ ਮੈ ਜੀਵਨ ਸੰਸਿ।
ਤਹਿ ਆਇਸ ਮੋਹਿ ਦੇਹੁ ਨਿਸੰਸਿ। (ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ: ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ,ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

3) ਮੇਰਾ ਮਨ ਲੋਚੈ ਗੁਰ ਦਰਸ਼ਨ ਤਾਂਈ। ਬਿਲਪ ਕਰੇ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਕੀ ਨਿਆਈਂ।
ਤ੍ਰਿਖਾ ਨ ਉਤਰੈ ਸ਼ਾਂਤਿ ਨ ਆਵੈ ਬਿਨੁ ਦਰਸ਼ਨ ਸੰਤ ਪਿਆਰੇ ਜੀਉ। ॥ 1 ॥
ਹਉ ਘੋਲੀ ਜੀਉ ਘੋਲਿ ਘੁਮਾਈ। ਗੁਰ ਦਰਸ਼ਨ ਸੰਤ ਪਿਆਰੇ ਜੀਉ।

ਜੋ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਪਿਤਾ ਤਕ ਨਾਂ ਪਹੁੰਚਣ ਦਿਤਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪਤੱਰ ਦਾ ਉਤਰ ਨਾਂ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੂਸਰਾ ਪਤੱਰ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਭਿਜਵਾਇਆ।[1] ਪਰ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੇ ਇਹ ਖ਼ਤ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਕੇ ਤੀਸਰਾ ਪਤੱਰ ਲਿਖਿਆ।[2] ਜੋ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ - ਪਿਤਾ ਨੇ ਜਦੋਂ ਪਤੱਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਗੁਰੂ - ਭਗਤੀ ਤੇ ਪਿਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਗੱਦ ਗੱਦ ਹੋ ਉਠੇ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਆਪ ਨੇ ਚਿਠੀ ਉਤੇ ਨੰਬਰ '3' ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰਾ ਮਾਮਲਾ ਸਮਝ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਘਰੋਂ ਬੜੀ ਜੁਗਤ ਨਾਲ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਚਿਠੀਆਂ ਵੀ ਮੰਗਵਾ ਲਈਆਂ। ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਦਸਣ ਲਈ ਕਈ ਤਰਾਂ ਦੇ ਝੂਠ ਬੋਲੇ ਪਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਾਜ ਉਘਾੜ ਆਇਆ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰੋਂ ਵਾਪਸ ਸਦਵਾ ਲਿਆ ਗਿਆ।[3] ਅਰਜਨ ਨੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਉਸੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੀ ਚੌਥੀ ਪੌੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

"ਭਾਗ ਹੋਆ ਗੁਰ ਸੰਤ ਮਿਲਾਇਆ। ਪ੍ਰਭੁ ਅਬਿਨਾਸੀ ਘਰ ਮਹਿ ਪਾਇਆ।
ਸੇਵ ਕਰੀ ਪਲ ਚਸਾ ਨਾ ਵਿਛੁੜਾ। ਜਨ ਨਾਨਕ ਦਾਸ ਤੁਮਾਰੇ ਜੀਉ। 4 ॥
ਹਉ ਘੋਲੀ ਜੀਉ ਘੋਲ ਘੁਮਾਈ, ਜਨ ਨਾਨਕ ਦਾਸ ਤੁਮਾਰੇ ਜੀਉ ॥

ਨਵੇਂ ਖੋਜ ਦੇ ਕੁਝ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦਾ 'ਮੇਰਾ ਮਨ ਲੋਚੈ .... ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ' ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਿਤਾ ਵੱਲ ਲਿਖੀਆਂ ਚਿਠੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਡਾ ਇਹ ਸਿਮਰਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ 'ਸ਼ਬਦ' ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ - ਪਿਤਾ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਉਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ 'ਸ਼ਬਦ' ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਲਈ ਉਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ: .... ਗੁਰੂ ਦਰਸ਼ਨ', ਸੰਤ ਪਿਆਰੇ ', 'ਗੁਰ ਸਜੱਣ', 'ਗੁਰ ਦਰਬਾਰੇ' ਗੁਰ ਸੰਤ' ਆਦਿ।

---

1) ਤੇਰਾ ਮੁਖ ਸੁਹਾਵਾ ਜੀਉ, ਸਹਿਜ ਧੁਨਿ ਬਾਣੀ। ਚਿਰ ਹੋਆ ਦੇਖੇ ਸਾਰਿੰਗ ਪਾਣੀ।
ਧੰਨ ਸੁ ਦੇਸ ਜਹਾਂ ਤੂੰ ਵਸਿਆ, ਮੇਰੇ ਸਜਣ ਮੀਤ ਮੁਰਾਰੇ ਜੀਉ। 2॥
ਹਉ ਘੋਲੀ ਜੀਉ ਘੋਲ ਘੁਮਾਈ। ਗੁਰ ਸਜਨ ਮੀਤ ਮੁਰਾਰੇ ਜੀਉ।

2) ਇਕ ਘੜੀ ਨ ਮਿਲਤੇ ਤਾ ਕਲਜੁਗ ਹੋਤਾ। ਹੁਣ ਕਦ ਮਿਲੀਐ ਪ੍ਰਿਅ ਤੁਧ ਭਗਵੰਤਾ।
ਮੋਹਿ ਰੈਣ ਨ ਵਿਹਾਵੈ, ਨੀਂਦ ਨ ਆਵੈ, ਬਿਨ ਦੇਖੇ ਗੁਰ ਦਰਬਾਰੇ ਜੀਉ। 3॥
ਹਉ ਘੋਲੀ ਜੀਉ ਘੋਲ ਘੁਮਾਈ ਤਿਸੁ ਸੱਚੇ ਗੁਰ ਦਰਬਾਰੇ ਜੀਉ ॥

3) ੳ) ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ : ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ , ਪੰਨਾ 1718 - 1720
ਅ) ਗਿ: ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ : ਗੁਰਮਤ ਲੈਕਚਰ: ਪੰਨਾ 161 - 162

5.

ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਅਰਜਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲੈ ਚੁਕੇ ਸਨ ਤੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ - ਗੱਦੀ ਦੇ ਯੋਗ ਸਮਝ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅੰਤ ਸਮਾਂ ਨੇੜੇ ਵੇਖਕੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਭਾਦੋਂ ਸੁਦੀ ੧, ਸੰਮਤ 1638 ਬਿਕਰਮੀ (ਸੰਨ 1581 ਈ:) ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਦਵਾਰਾ ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਤਿਲਕ ਲਗਵਾਇਆ ਤੇ ਆਪ ਪੰਜ ਪੈਸੇ ਤੇ ਇਕ ਨਾਰੀਅਲ ਉਹਨਾਂ ਅਗੇ ਭੇਟ ਕੀਤੇ।[1] ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਗੁਰੂ - ਗੱਦੀ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੱਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ - ਅਮਰ ਦਾਸ ਤਕ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਗੁਰੂ - ਗੱਦੀ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾਂ ਹੋ ਸਕਣ ਕਾਰਣ ਗੱਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਚੇਰੇ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ, ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਤੇ ਗੁਰੂ - ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਕਾਰਣ ਗੁਰੂ - ਗੱਦੀ ਦਾ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰਖਣ ਕਾਰਣ ਗੱਦੀ ਦਾ ਹੱਕ ਲੈ ਰਹੀ ਸੀ।

ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਮਿਲਦੀ ਵੇਖਕੇ ਸਹਾਰ ਨਾਂ ਸਕਿਆ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਆਕੇ ਪਿਤਾ - ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵਿਚ ਕਬੋਲ ਬੋਲਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਵੀ ਉਸ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਹੱਕ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।[2] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਕੋਲੋਂ ਗੱਦੀ ਖੋਹਣ ਦੀ ਸੌਂਹ ਖਾ ਲਈ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸਮਝਾਇਆ ਪਰ ਉਸ ਇਕ ਨਾਂ ਮੰਨੀ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੀਆਂ ਗਲਾਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆਕੇ 'ਗੁਰੂ ਕੇ ਚੱਕ' ਤੋਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਚਲੇ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਬਾਉਲੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ, ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਕੇ ਭਾਦੋਂ ਸੁਦੀ 3, ਸੰਮਤ 1638 ਬਿਕਰਮੀ, ਮੁਤਾਬਕ ਸੰ: 1581 ਈ: ਨੂੰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ।[3] ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਰੋਵਰ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ।[4]

---

1) ਤਬਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਦਾਸ ਉਠਿ ਕਰਿਕੈ। ਸ੍ਰੀ ਫਲ ਅਰ ਪੈਸੇ ਕਰ ਧਰਿਕੈ।
ਤੀਨ ਪ੍ਰਦੱਛਣ ਕੇ ਤਬਿ ਦੀਨ। ਸ੍ਰੀ ਅਰਜਨ ਸੁਤ ਲਾਇਕ ਚੀਨ।
ਤਿਨ ਆਗੈ ਧਰਿ ਮਸਤਕ ਟੇਕਾ। ਅਤਿ ਅਨੰਦ ਭਾ ਜਲਧਿ ਬਿਬੇਕਾ।
(ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਸੂ: ਰਾਸ 2 ਅਸੂ 22, ਪੰਨਾ 1730)

2) ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ, ਪੰਨਾ 1731 - 1732

3) ਇਕ ਨਿਸ ਵਸ ਕੈ ਗੋਇੰਦਵਾਲ। ਤਨ ਤਜਿ ਗਏ ਬੈਕੁੰਠ ਕ੍ਰਿਪਾਲ।
(ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਰਾਸ 2 ਅਸੂ 25)

4) 'ਸੁਧਾ ਸਰੋਵਰ ਮੋਹ ਸਰੀਰ। ਤਿਸ ਕੀ ਟਹਿਲ ਕਰਹੁ ਬਡਬੀਰ।
(ਵਹੀ ਪੰਨਾ 1740)

ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਤੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਇਹ ਗਲ ਧੁਮਾ ਦਿਤੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇਕੇ ਮਾਰਿਆ ਹੈ। ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਇਸ ਝੂਠ ਨੂੰ ਨਿਰਮੂਲ ਹੀ ਸਮਝਿਆ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਇਸ ਨੀਚਤਾ ਕਾਰਣ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ।[1]

ਭਾਦਰੋਂ ਸੁਦੀ 14, ਸੰਮਤ 1638 ਨੂੰ ਜਦ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠੇ ਤਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਮਾ ਮੋਹਰੀ ਜੀ ਨੇ ਦਸਤਾਰ ਬੰਦੀ ਦੀ ਰਸਮ ਵੇਲੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਗੜੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੇ ਇਥੇ ਵੀ ਵਿਘਨ ਪਾਇਆ ਤੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਵਡਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਪਗੜੀ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਪਗੜੀ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿਤੀ ਤੇ ਆਪ 'ਚੱਕ ਗੁਰੂ' (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਚਲੇ ਗਏ,[2] ਜਿਥੇ ਆਪ 1646 ਤਕ ਅੱਠ ਸਾਲ ਰਹੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਕੇ ਆਪਨੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਨਾਮ ਮਕਾਨ ਦੇ ਕਰਾਏ ਦੀ ਆਮਦਨ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਗੱਦੀ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਲਾ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਚੋਕ ਪਾਸੀਆਂ ਵਾਲਾ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਭਰਾ ਮਹਾਂ ਦੇਵ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ।[3]

ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਇਕ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਆਪਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਭਲੀ ਪਰਕਾਰ ਪੁਸ਼ਟਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਨੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਤੌਰ ਤੇ ਸਕੂਲੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਪਨੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ ਸਿਖੇ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ।[4] ਘਰ ਵਿਚ ਆਪਦੇ ਨਾਨਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ, ਮਾਤਾ ਭਾਨੀ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤੋਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਦਿਆ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ। ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪਨੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਧਰਮਸਾਲ ਵਿਚ ਪਾਂਧਾ ਕੇਸੋ ਅਤੇ ਗੋਪਾਲ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਤੇ ਸਾਵਣ ਮਲ ਆਪਦੇ ਸਹਿਪਾਠੀ ਸਨ। ਹਿੰਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁਕਣ ਬਾਅਦ ਆਪਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਮਤ 1617 ਬਿਕਰਮੀ ਤੋਂ 1621 ਬਿਕਰਮੀ ਤਕ ਪੰਜਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਦੇਵਨਾਗਰੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।[5]

---

1) ੳ) ਦਬਿਸਤਾਨ ਮਜ਼ਾਹਬ, ਪੰਨਾ 2273
   ਅ) ਮਿਸਕਮ ਸਰੋਹ, ਪੰਨਾ 30
   ੲ) ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਸ 2 ਅੰਸੂ 25
2) *M. A. Macauliffe: Sikh Religion, Vol III, P. 1.*
3) ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ: ਸਿਖੀ ਤੇ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ
4) ਸ: ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ : ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਜੂਨ, ਜੁਲਾਈ, 1953
5) ਓਹੀ

7.

ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀ ਗਵਾਹੀ ਵੀ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਬਹੁਤ ਵਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਪਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਆਪ ਦਵਾਰਾ ਰਚਿਤ 'ਜੈਤਸਰੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਅਤੇ 'ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਲੋਕ' ਤੋਂ ਆਪਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਤੇ ਢੁਕਵੀਂ ਵਰਤੋਂ ਆਪਦੇ ਫਾਰਸੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਅਜੇਹੇ ਹਵਾਲੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਦੇ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ ਸਗੋਂ ਆਪਨੂੰ ਵੇਦਾਂ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਵੀ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :-

ਬਹੁ ਸਾਸਤ੍ਰ ਬਹੁ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਪੇਖੇ ਸਰਬ ਢਢੋਲਿ ॥[1]
ਪੂਜਸਿ ਨਾਹੀ ਹਰਿ ਹਰੇ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਅਮੋਲ ॥ ੧ ॥

ਉਪਰੋਕਤ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਨ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਤੇ ਸੁਲਝੀ ਹੋਈ ਵਿਉਂਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਬਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ਹੇਠ ਰਖਣਾ, ਅਸਲੀ ਤੇ ਨਕਲੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਨੀ, ਸ਼ਬਦ - ਜੋੜਾਂ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਆਕਰਣ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਆਇਸ਼ੀਲਤਾ ਬਖਸ਼ਣੀ ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਇਕ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਆਪੱਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

<u>ਵਿਆਹ</u>

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਾਦੀ ਪਿੰਡ ਮੋੜ ਵਿਚ ਚੰਦਨ ਦਾਸ ਖੱਤਰੀ ਦੀ ਲੜਕੀ ਰਾਮ ਦੇਵੀ ਨਾਲ ਹੋਈ, ਪਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਹ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਆਪਦੀ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਾਦੀ ਸੰਮਤ 1646 ਵਿਚ ਪਿੰਡ 'ਮਊ' ਜ਼ਿਲਾ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਦੀ ਧੀ ਗੰਗਾ ਨਾਲ ਹੋਈ।[2] ਜਦ ਸ਼ਾਦੀ ਦੇ ਕਈ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਤਕ ਵੀ ਆਪਦੀ ਕੋਈ ਸੰਤਾਨ ਨਾਂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਆਪਨੇ ਆਪਣੇ ਵਡੇਰੇ ਭਰਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੂੰ ਗੋਦ ਲੈ ਲਿਆ। ਸੰਮਤ 1652 ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਪਿੰਡ ਮਊ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤਕ ਉਹ ਕਪੜੇ (ਇਕ ਕਮੀਜ਼, ਪਜਾਮਾ, ਤੇ ਪਰਨਾ) ਪਏ ਹਨ ਜੋ ਆਪਨੇ ਸ਼ਾਦੀ ਸਮੇਂ ਪਾਏ ਸਨ।

---

1) ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਃ 5 ਸਲੋਕ

2) ਮੈਕਾਲਫ਼: ਦੀ ਸਿਖ ਰਿਲੀਜਨ, ਪੰਨਾ 1

ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਤਵਾਰੀਖ਼ : ਗਿ: ਲਾਲ ਸਿੰਘ , ਪੰਨਾ 245

ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ : ' ਮਊ ਪਿੰਡ ਸ਼ਾਦੀ ਦੁਤੀ ਗੰਗਾ ਜੀ ਸੇ ਕੀਨ। '

ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਛੱਲ ਕਪੱਟ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇ। ਜਿਹੜੀ ਮਾਇਆ ਜਾਂ ਰਸਦ ਲੰਗਰ ਲਈ ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਂਦੀ, ਉਹ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਂਦੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਲੰਗਰ ਦੀ ਆਮਦਨ ਘਟਣ ਲਗ ਪਈ ਅਤੇ ਖਰੱਚ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਾਂ ਆਉਣ ਦਿਤਾ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਪ ਨੂੰ ਤੇ ਗੰਗਾ ਜੀ ਨੂੰ ਭੁੱਖੇ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਇਹ ਜਾਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਕਾਰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਆਪ ਉਦਾਰਤਾ ਸਹਿਤ ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਾਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਵਾਂਗ ਪਾਲਦੇ ਰਹੇ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਦ ਉਹ ਵਾਪਸ ਮੁੜੇ ਤਾਂ ਲੰਗਰ ਦੀ ਇਸ ਅਵਸੱਥਾ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ, ਭਾਈ ਸਹਿਲੋ, ਪੈੜੇ, ਗੁਰੀਏ ਅਤੇ ਜੇਠੇ ਆਦਿ ਮੁਖੀ ਸਿਖਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਭ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੀਆਂ ਕੁਚਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੀ ਨੀਚਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਘਿਰਣਾ ਦੀ ਇਕ ਲਹਿਰ ਫਿਰ ਗਈ। "ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ" ਫਿਰ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਚਲ ਪਿਆ।[1] ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਵਡਾਲੀ ਚਲੇ ਗਏ ਜਿਥੇ ਆਪ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਰਹੇ।[2]

ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਰਜ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਸ਼ਿਲਪ - ਕਲਾ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਆਪ ਦਵਾਰਾ ਬਣਵਾਏ ਗਏ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ, ਸਰੋਵਰਾਂ, ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਨਗਰਾਂ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਇਕ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਨਿਰਮਾਣ - ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾ ਵਲ ਰੁਚੀ ਤੇ ਸੁਹਜ - ਸਵਾਦ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਆਪਦਾ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਅਣੱਥਕ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਲਗਨ ਦੀ ਵੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਸੇਵਾ

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਮ ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਆਰੰਭਣੇ ਸੀ ਉਹ ਸੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਨਾ। ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹੱਥੀਂ ਭਾਗ ਲਿਆ ਤੇ ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਿਨ ਰਾਤ ਸਰੋਵਰ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਗੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ, ਭਾਈ ਭਗਤੂ, ਤੇ ਭਾਈ ਬਹਿਲੋ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿਸਾ ਪਾਇਆ। ਮੈਕਾਲਫ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਰੋਵਰ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਜਾਣ ਉਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਸਿਖ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ

---

1) ਗਿ: ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ : ਗੁਰਮਤ ਲੈਕਚਰ, ਪੰਨਾ 170

2) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 170

ਜਦ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਮਾਰਿਆ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਆ ਗਏ ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਕਾਰ - ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ।[1]

ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਉਤੇ ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਲੋਂ ਬੜੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਧਨਵਾਦ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਿਆ,[2] ਜਿਸ ਨੇ ਆਪ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸੰਪੰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ - ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨੀਂਹ ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ 5, ਸੰਮਤ 1645 ਨੂੰ ਰੱਖੀ ਸੀ।[3] ਹਰਿਮੰਦਰ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਕਾਢ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਕਲਾ ਦਾ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ, ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਛਲੇਰੀ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਹ ਸੌਂਦਰਯ ਦਾ ਮਹਾਨ ਨਮੂਨਾ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਭਿਜਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸੁਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ - ਕੀਰਤਨ ਸਦਾ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਅਨੰਦਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ~~ਹਰਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ।~~ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਉਚਾਈ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧਣ ਨਾਂ ਦਿਤੀ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਸੀ ਕਿ ਨਿਮ੍ਰ, ਨੀਵਾਂ ਤੇ ਝੁਕਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੇ ਚਾਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੁਲੇ ਰਖੇ ਗਏ ਜੋ ਇਸ ਗਲ ਦੇ ਸੂਚਕ ਸਨ ਕਿ ਚਾਰੇ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਗਲ ਵੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।[4] ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਇੱਟ ਕੁਝ ਹਿੱਲ ਗਈ, ਜਿਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਫੇਰ ਕਦੀ ਰਖੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਗਲ ਸੱਚੀ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਸੰਮਤ 1819

---

1) ਮੈਕਾਲਫ : ਦੀ ਸਿਖ ਰਿਲੀਜਨ ਭਾਗ 3, ਪੰਨਾ 13

2) ਸੰਤਾ ਕੇ ਕਾਰਜ ਆਪ ਖਲੋਇਆ ਹਰਿ ਕੰਮ ਕਰਾਵਣਿ ਆਇਆ ਰਾਮ।
ਧਰਤਿ ਸੁਹਾਵੀ ਤਾਲ ਸੁਹਾਵਾ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜਲ ਛਾਇਆ ਰਾਮ।
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜਲ ਛਾਇਆ ਪੂਰਨ ਸਾਜ ਕਰਾਇਆ ਸਗਲ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰੇ।
ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ ਭਇਆ ਜਗ ਅੰਤਰਿ ਲਾਥੇ ਸਗਲ ਵਿਸੂਰੇ।
ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ ਅਚੁਤ ਅਬਿਨਾਸੀ ਜਸੁ ਵੇਦ ਪੁਰਾਣੀ ਗਾਇਆ।
ਅਪਨਾ ਬਿਰਦੁ ਰਖਿਆ ਪਰਮੇਸਰਿ ਜਨ ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇਆ। (ਸੂਹੀ ਮ: 5)

3) " ਗੁਰਮਤ-ਲੈਕਚਰ, ਪੰਨਾ 173 [illegible] ~~(ਸੂਹੀ ਮਹੱਲਾ 5)~~

4) ੳ) ਮੈਕਾਲਫ ਦੀ ਸਿਖ ਰਿਲੀਜਨ ਭਾਗ ਤੀਜਾ ਪੰਨਾ 10
ਅ) ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਤਵਾਰੀਖ, ਪੰਨਾ 247

10.

ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਕੇ ਸਰੋਵਰ ਭਰਵਾ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਦੋ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਜਿੱਤ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਸਰੋਵਰ ਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ।[1]

ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਬਾਦ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਲਦੀ ਹੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਆਬਾਦੀ ਵੱਸ ਗਈ। ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੈ ਗਿਆ।[2] ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ - ਕੀਰਤਨ ਹੋਣ ਲਗਾ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਰੌਣਕ ਵੱਧਣ ਲਗੀ। ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖ, ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਦੇ ਹਥੋਂ ਰਖਵਾਈ ਸੀ।[3] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਅਜੇਹਾ ਮੰਦਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਅਤੇ ਊਚ ਨੀਚ ਦੇ ਭੇਦ ਦੇ, ਸਭ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕੋ ਜੇਹਾ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਇਸ ਨੂੰ ਹਰੀ ਨੇ ਸਾਜਿਆ ਹੈ ਤੇ ਹਰੀ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪ ਵਸਦਾ ਹੈ।[4]' ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੰਦੂ, ਸਿਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਸਭ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਰਾਗੀ ਸੰਮਿਲਿਤ ਸਨ। ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਸਭਨਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ। ਗਵਾਲ ਕਵੀ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਦਾ ਸਵਰਗ ਦਸਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਸਾਹਮਣੇ ਪਰਲੋਕ ਦਾ ਸਵਰਗ ਵੀ ਹੇਠ ਹੈ।[5]

---

1) ੳ) ਮੈਕਾਲਫ਼ ਦੀ ਸਿਖ ਰਿਲੀਜਨ ਭਾਗ ਤੀਜਾ ਪੰਨਾ 10
   ਅ) ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਤਵਾਰੀਖ: ਪੰਨਾ 247

2) ਦੇਸ਼ ਬਦੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆਇ ਕੈ ਜਨ ਆਵਤ ਨ੍ਹਾਵਤ ਭਾਵ ਤਪੀ ਹੈਂ।
   ਰੈਨ ਦਿਨੈ ਸਤ ਸੰਗ ਰਹੇ ਪ੍ਰਭਤਾ ਦਿਨ ਹੀ ਦਿਨ ਦੌਗੁਨਿ ਥੀਹੈਂ।
   (ਗਿ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਪੰ: 11)

3) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਬਾਣੀ : ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 5

4) ਹਰਿਮੰਦਰ ਹਰਿ ਸਾਜਿਆ ਮਿਰੇ ਨਾਲ ਜੀਉ।
   ਹਰਿ ਤਿਸੁ ਮਹਿ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ ਰਾਮ। (ਵਡਹੰਸ ਮਹੱਲਾ 5)

5) ਰਾਜੇ ਸੁਰ ਪੁਰੀ ਹਾਂ, ਈਹਾਂ ਸਾਧੂ ਸੁਰ ਰਾਜੇਂ ਸਦਾ, ਸੁਧਾ ਹੈ ਵਹਾਂ ਤੇਂ ਈਹਾਂ ਸੁਧਾ ਸਰ ਸਰਸ ਹੈ।
   ਪਾਨ ਕੀਏ ਵਾਂਕੇ ਹੋਤ ਅਮਰ ਸੁ ਮਰਹੂੰ ਕੈ, ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਯਿਹ ਸਭ ਕੋ ਪਰਸ ਹੈ।
   ਗਵਾਲ ਕਵੀ ਦੇਵਨ ਕੋ ਦੁਰਲਭ ਕਹਾਂ ਸੀ ਵਹੁ, ਯੋਗੀ ਭੋਗੀ ਦੇਉਨ ਕੋ ਹੋਤ ਈਹਾਂ ਹਰਖ਼ ਹੈ।

11.

ਸੰਤੋਖ ਸਰ

ਸ੍ਰੀਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ 'ਸੰਤੋਖ ਸਰ' ਨਾਮ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਪੁਟਵਾਈ ਕਰਵਾਈ। ਤੇ ਸੰਮਤ 1643 ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਈ। ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖੇ ਨੇ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।[1]

ਤਰਨਤਾਰਨ

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ, ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆਕੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸ੍ਰੀਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਤਿਆਗ ਕੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ, ਗੋਇੰਦਵਾਲ, ਸਰਹਾਲੀ, ਭੈਣੀ ਤੇ ਖਾਨਪੁਰ ਤੇ ਫਿਰ ਖਾਰੇ ਪਿੰਡ ਰਹਾਇਸ਼ ਰਖੀ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਸੰਮਤ 1647 ਵਿਚ ਆਪਨੇ ਤਰਨਤਾਰਨ ਦਾ ਕਸਬਾ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵਡਾ ਸਰੋਵਰ ਬਣਵਾਇਆ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਬਣਵਾਇਆ ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੁਹਜ ਸਵਾਦ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਹਰਿ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਅਨਾਥਾਂ ਪਤੀਆਂ ਲਈ ਇਕ ਹਸਤਪਤਾਲ ਵੀ ਬਣਵਾਇਆ[2]

ਕਰਤਾਰਪੁਰ

ਸੰਨ 1594 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਸਾਇਆ ਜੋ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬੀੜ ਹੁਣ ਤਕ ਧੀਰਮਲ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਪਾਸ ਇਥੇ ਹੀ ਹੈ।[3]

ਛੇਹਰਟੇ ਦਾ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਤੇ ਖੂਹ

ਸ੍ਰੀਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਛੇਹਰਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਖੂਹ ਲਗਵਾਇਆ ਤੇ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜੋ ਅਜ ਕਲ ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ ਨੂੰ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਤੇ ਬਾਉਲੀ

ਉਪਰੋਕਤ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚੇ ਜਿਥੇ ਆਪਨੇ ਇਕ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਤੇ ਬਾਉਲੀ ਬਣਵਾਈ।[4]

ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਧਰਮ ਸਥਾਨ ਬਣਵਾਏ ਸਗੋਂ ਬਾਗ ਵੀ ਲਗਵਾਏ। ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ ਸ੍ਰੀਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਪ ਦੇ ਕੁਦਰਤ ਪਿਆਰ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਸੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਸੰਨ 1922 ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਹੋਇਆ ਸੀ।

---

1) ਗੁਰਮਤ ਲੈਕਚਰ, ਪੰਨਾ 17

2) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਕੀ ਬਾਣੀ : ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਪੰਨਾ 4

3) ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ : ਗੁਰਮਤ ਲੈਕਚਰ ਪੰਨਾ 178

4) ਵਹੀ ਪੰਨਾ 178

ਰਾਮ ਸਰ

ਸੰਮਤ 1659 - 60 ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਰਾਮਸਰ ਨਾਮ ਦਾ ਸਰੋਵਰ ਬਣਵਾਇਆ ਜਿਸਦੇ ਕੰਢੇ ਆਪਨੇ ਬੈਠਕੇ ਆਪਣੀ 'ਅਮਰ ਬਾਣੀ' ਸੁਖਮਣੀ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਦੀ ਲਿਖਾਈ ਵੀ ਇਸੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਜੋੜ - ਮੇਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਗ ਤੇ ਕੀਰਤਨ

ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਕੰਮ ਡੂਮਾਂ ਅਤੇ ਮਰਾਸੀਆਂ ਦਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਰਾਗ - ਵਿਦਿਆ ਸਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵਿਦਿਆ ਸਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ ਤੇ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਚੰਗੇ ਰਾਗੀ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ - ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲੱਗੇ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪ ਇਕ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸਨ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣਾ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਾਜ਼ ਸਰੰਦਾ ਦੀ ਕਾਢ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਪਨੇ ਰਾਗ ਦੀ ਮਹਿਮਾਂ ਇਉਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ:-

" ਧੰਨ ਸੁ ਰਾਗ ਸੁਰੰਗੜੇ, ਅਲਾਪਤ ਤਿਖੀ ਜਾਇ। "

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਂ ਵਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ। ਆਪਨੇ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਰਾਗ ਦੀ ਸਹੀ ਤਰਜ਼ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੁ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਭਾਵ ਤੇ ਧਾਰਨਾਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਨ ਤੇ ਇਕੋ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵਲਵਲਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਡਾਕਟਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

" ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਚਿਤ ਤੋਂ ਸ਼ੁਕਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨੇ ਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਨਾਂ ਤੇ ਰਾਗ ਉਸ ਵਿਚ ਗਾਂਵਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਚਿਤ ਪਰ ਵੈਰਾਗ ਪੈਦਾ ਕਰਨੇ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜੋ ਇੰਨਾ ਫਰਕ ਆਪ ਸਮਝ ਸਕੇ। ਸੋ ਉਹ ਮਹਾਨ ਰਸ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜੋ ਰੂਹ ਨੂੰ ਰੂਹ ਦੀਆਂ ਉਲਝਣਾਂ, ਸਰੀਰ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਖਿਚਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਧੂਹ ਕੇ ਕੱਢ ਲਵੇ ਅਰ ਉਸ ਵਲਵਲੇ ਵਿਚ ਗਰਕ ਕਰ ਦੇਵੇ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ.....ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਧਾਰਨਾਂ, ਸਾਰੇ ਰਾਗ ਪਰਤਾਲਾਂ ਆਦਿਕ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਕੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਨਿਪੁੰਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਿਆਣੇ ਤੇ ਉਸ ਰਾਗ ਤਕ ਅਪੜ ਪੈਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿਸ ਰਾਗ ਦਾ ਇਹ ਗਲੇ ਤੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਗਾਂਵਿਆਂ ਤੇ ਵਜਾਇਆ

ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਰਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ।[1]

ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸੱਤਾ ਤੇ ਬਲਵੰਡ ਨਾਮ ਦੇ ਦੋ ਡੂਮ ਕੀਰਤਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੱਤੇ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਵਿਆਹ ਲਈ ਮਾਇਆ ਮੰਗੀ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਸ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੀਆਂ ਕੁਚਾਲਾਂ ਭਰੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਾਰਣ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਭੇਟਾ ਬਹੁਤ ਘਟ ਪਹੁੰਚਦੀ ਸੀ। ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਡ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਮਾਰਚ ਅਪਰੈਲ 1852 ਦੀ ਹੈ।[2] ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਅਸੀਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰਨਗੇ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਤੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਰਾਗ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ। ਸੱਤਾ ਤੇ ਬਲਵੰਡ ਜਦੋਂ ਭੁੱਖੇ ਮਰਨ ਲਗੇ ਤੇ ਸਾਰਾ ਮਾਣ * ਟੁਟ ਗਿਆ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਨਿਵਾਸੀ ਭਾਈ ਲੱਧਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਲਈ ਨਾਲ ਲਿਆਏ। ਮਾਫ਼ੀ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਗੁਰ - ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ 'ਰਾਮ ਕਲੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਜੋ ਸਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਉਚਾਰੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਅਠਵੀਂ ਪੌੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮਨ ਪਿਛੇ ਤੁਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਪੈ ਗਈ, ਭਾਵ ਉਹ ਆਤਮਿਕ ਮੌਤ ਮਰ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਦਿਨ ਦੂਣੀ ਤੇ ਰਾਤ ਚੌਣੀ ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸੱਚੀ ਸੌਗਾਤ ਹੈ।[3]

ਉਪਰੋਕਤ ਘਟਨਾਂ ਦਸਣ ਤੋਂ ਇਹ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਨਰੋਈ ਪਿਰਤ ਪਾਈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ (ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ) ਰਾਗ ਕਲਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨ ਤੇ ਰਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ਸਿਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਆਰਥਕ ਸੁਧਾਰ

ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਆਰਥਕ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਨਵਾਂ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਢੰਗ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਦੇਸ਼ - ਪਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਿਖ ਧਰਮ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਆਰਥਕ ਸੰਕਟ ਦੀ

---

1) ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ : ਗੁਰਮਤ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਣਯ (ਦਸੰਬਰ 1958) ਪੰਨਾ 1

2) ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ : ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਪੰਨਾ 78

3) "ਜਿਨ੍ਹੀ ਗੁਰੂ ਨ ਸੇਵਿਓ, ਮਨਮੁਖਾ ਪਇਆ ਮੋਆ।
ਦੂਣੀ ਚਉਣੀ ਕਰਾਮਾਤਿ, ਸੱਚੇ ਕਾ ਸੱਚਾ ਢੋਆ।
ਚਾਰੇ ਜਾਗੇ ਚਹੁ ਜੁਗੀ, ਪੰਚਾਇਣ ਆਪੇ ਹੋਆ। 4 ॥ ੧ ॥
(ਰਾਮ ਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ। ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਤਥਾ ਸੱਤੇ ਆਖੀ)

ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਦੂਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿਖ ਬਾਹਰ ਜਾਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਤੁਰਕੀ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।[1] ਇਹ ਸਿਖ ਬਾਹਰ ਜਾਕੇ ਸਿਖ ਮੱਤ ਦੇ ਨਿਯਮ, ਸਿਖ ਮਰਯਾਦਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਪਥ, ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੀ ਕਰਦੇ, ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੱਚੇ ਤੇ ਸੁਚੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੁਣਕੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਸਰਧਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਲੋਕ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਆਪਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਫੈਲ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਕਲਿਆਣੇ ਨੇ ਮੰਡੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮੰਡੀ ਦਾ ਰਾਜਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਇਆ।[2] ਭਾਈ ਅਜਬ, ਅਜਾਇਬ ਤੇ ਉਮਰ ਸ਼ਾਹ ਸੰਧੂ ਆਦਿ ਸਿਖ ਜੋ ਬਾਹਰੋਂ ਕਾਰ ਭੇਟਾ ਉਗਰਾਹੁਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਂਦੇ ਸਨ।[3] ਮੈਕਾਲਫ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਸਭ ਗਵਾਂਢੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਣਗਿਣਤ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਕੁੱਲੂ, ਸੁਕੇਤ, ਹਰੀਪੁਰ ਅਤੇ ਚੰਬਾ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਚੇਲੇ ਬਣੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੰਡੀ ਦਾ ਰਾਜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।[4]

ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਲੰਗਰ ਨੂੰ ਅਟੁੱਟ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਬਣਾਣ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਦਸਵੰਧ (ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਹਿਸਾ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰਨ) ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਹਰ ਇਕ ਸਿਖ ਨੇ ਨਿਯਮ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਦਸਵੰਧ ਕਢਕੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨੂੰ ਪੁਚਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਦੂਰ ਦੂਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਿਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮਾਇਆ ਉਗਰਾਹੁਣ ਲਈ ਕੁਝ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ

---

1) " To increase the common wealth, Arjan also sent his descipl to foreign countries for the purpose of trade, dealing princepally in Turkistan hoses."
(Syed Mohd. Latif: History of Punjab.(1916) P. 21

2) ਗਿ: ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ : ਗੁਰਮਤ ਲੈਕਚਰ।

3) ਉਹੀ

4) ਮੈਕਾਲਫ਼ : ਸਿਖ ਰਿਲੀਜਨ (ਭਾਗ ਤੀਜਾ) ਪੰਨਾ 70

ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖ ਇਕ ਬਾਕਾਇਦਾ ਢੰਗ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋ ਗਏ। ਅਤੇ (ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਇਹ) ਕੁਟੰਬ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅਸਲੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਗਿਆ।[1] ਦਸਵੰਧ ਦੇ ਅਸੂਲ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਿਖ ਪੰਥ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਸਾਂਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸਨੇ ਸਮਾਂ ਪਾਕੇ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ।

ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ

ਵਡਾਲੀ ਪਿੰਡ, ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ ਹਾੜ ਵਦੀ 6, ਸੰਮਤ 1652 ਅਰਥਾਤ 14 ਜੂਨ, ਸੰਨ 1595 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਦੀ ਕੁਖ ਤੋਂ ਹੋਇਆ।

ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਨਮ ਉਤੇ ਜਿਥੇ ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਥੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਖੀ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਘਰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਲੰਘ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮਿਹਰਬਾਨ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਗੋਦ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ) ਗੁਰੂ ਗੱਦੀ ਦਾ ਵਾਰਸ ਬਣੇਗਾ। ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਤੇ ਪਾਣੀ ਫਿਰ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਈਰਖਾ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜਨ ਲਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਪਰ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਯਤਨ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

" ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਬਹੁਤ ਅਭਿਮਾਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹਦੇ ਭਰਾ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰ - ਗੱਦੀ ਦਾ ਵਾਰਸ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ। ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੂੰ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਗੋਦ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਨਾਲ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੇ ਗੁਰੂ ਬਣਨ ਦੀ ਆਸ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੇ

---

1. He organised a system of taxation and appointed delegates or deputies for the purposes of collecting it from his followers, through out the country. These countributions or nazrans from the faithfully were collected in all districts by means of the deputies above mentioned and presented by them to the Guru in an annual assembly. Thus were the Sikhs accustomed to a regularsystem of Government and having been formed into a Community gradually developed into a real power.

(Muhammad Latif, History of the Punjab) (1916) PP 21)

16.

ਨੇ ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਲਾਲਚ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਹਿਬਜ਼ਾਦੇ (ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ) ਨੂੰ ਮਰਵਾਣ ਦੇ ਬੇਅੰਤ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਜਿਸ ਦਾ ਰੱਬ ਰਾਖਾ ਕਰਤਾਰ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੌਣ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।[1] ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਨੂੰ ਕੰਸ ਦਵਾਰਾ ਮਾਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਜੁਲਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਦਾਈ ਨੂੰ ਥਣਾ ਤੇ ਜ਼ਹਿਰ ਲਾ ਕੇ ਦੁਧ ਪਿਆਣ ਲਈ ਭੇਜਣਾ, ਦਹੀਂ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਮਿਲਾਕੇ ਦੇਣੀ, ਸਪੇਰੇ ਰਾਹੀਂ ਸੱਪ ਲੜਾਣ ਦੇ ਯਤਨ ਆਦਿ।

ਜਦ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੋ ਸਾਲ ਦੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੇਚਕ ਨਿਕਲ ਆਈ। ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਬਹੁਤ ਘਬਰਾ ਗਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸੀਤਲਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦੇਵੀ, ਦੇਵਤੇ ਸਭ ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾਂ ਹੈ, ਉਸਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰਖੋ ਤੇ ਵੈਦ ਕੋਲੋਂ ਦਵਾਈ ਖਵਾਓ।[2] ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਏ। ਸੋਰਠ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚੇਚਕ ਰੋਗ ਤੋਂ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਣ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[3]

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰੇ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਕੇ ਇਕ ਅਦੁਤੀ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਮਿਸਾਲ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਧਰਮ - ਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ - ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਤਕ ਨਹੀ ਪਹੁੰਚਦੀ। ਸਮੇਂ ਦੇ

---

1) ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ ਪੰਨਾ 287

2) ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ ਪੰਨਾ 293

3) ੳ) 'ਸਦਾ ਸਦਾ ਹਰਿ ਜਾਪੇ। ਪ੍ਰਭ ਬਾਲਕ ਰਾਖੇ ਆਪੇ।
ਸੀਤਲਾ ਠਾਕਿ ਰਹਾਈ। ਬਿਘਨ ਗਏ ਹਰਿ ਨਾਈ। ੧ ॥

ਅ) ਰਖਿਆ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸਰਿ ਸਗਲੇ ਰੋਗ ਬਿਦਾਰੇ।
ਗੁਰ ਪੂਰੇ ਕੀ ਸਰਣੀ ਉਬਰੇ ਕਾਰਜ ਸਗਲ ਸਵਾਰੇ। ੧ ॥
ਹਰ ਜਨਿ ਸਿਮਰਿਆ ਨਾਮ ਅਧਾਰਿ। ਤਾਪ ਉਤਰਿਆ ਸਤਿਗੁਰ ਪੂਰੈ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਧਾਰਿ।
ਸਦਾ ਅਨੰਦ ਕਰਹੁ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰ ਰਾਖਿਆ।
ਵਡੀ ਵਡਿਆਈ ਨਾਨਕ ਕਰਤੇ ਕੀ ਸਾਚੁ ਸ਼ਬਦ ਸਤਿ ਭਾਖਿਆ।

ੲ) ਮੇਰਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਖਵਾਲਾ ਹੋਆ। ਧਾਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਪ੍ਰਭ ਹਾਥ ਦੇ ਰਾਖਿਆ।
ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨਵਾ ਨਰੋਆ। ੧ ॥

17.

ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਮਿਲਾਵਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੂਰ ਦਰਸ਼ਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਖ਼ਤਰੇ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਿਆ। ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਜੋ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਓਹੇ ਤੇ ਫ਼ਰੇਬ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਥੇ ਉਸਨੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਬਣਾਕੇ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ 'ਨਾਨਕ' ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਕੇ ਨਕਲੀ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।[1] ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ (ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ) ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਖ਼ਤਰੇ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਖਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ " ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਵਧਦੀ ਗਈ, ਅਤੇ ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਦੇਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ (ਸਿਖਾਂ) ਲਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੇ ਬਨਾਵਟੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਨੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਦਿਤਾ ਸੀ।[2]

ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਸੇ ਮਿਲਾਵਟ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪ ਉਚਾਰੀ ਸੀ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਡੇ ਮਤਾਂ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ। ਜ਼ੀਸਾ ਸੋਰਸ ਨੇ ਕਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤੇ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਵੀ ਲਿਖਤ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਸੁਕਰਾਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਸਾਡੇ ਤਕ ਅਫ਼ਲਾਤੂਨ ਅਤੇ ਜ਼ੈਨੋਫ਼ੋਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਆਏ ਹਨ। ਸੁਕਰਾਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਨਫ਼ਿਊਸ਼ਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਲਿਪੀ - ਬੱਧ ਰਿਕਾਰਡ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿਖਿਆ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ।[3]

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਬਾਣੀ ਕੇਵਲ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਹੈ, ਜਾਤ, ਧਰਮ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਥੇ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਬੈਣੀ, ਤੇ ਜੈਦੇਵ ਆਦਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਦੇ ਭਗਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਉਥੇ ਕਬੀਰ, ਨਾਮਦੇਵ, ਰਵਿਦਾਸ ਤੇ ਸੈਣ ਆਦਿ ਨੀਵੀਆਂ ਤੇ ਅਛੂਤ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ

---

1) ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ : ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ।

2) DS. S.S. Kohli: A critical Study of Adi Granth. P.21

3) ਮੈਕਾਲਫ਼ : ਦੀ ਸਿਖ ਰਿਲੀਜਨ

18.

ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਸੰਮਿਲਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੇ ਹਿੰਦੂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਲਈ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਕੇਵਲ ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਭ ਕੌਮਾਂ, ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ - ਧਰਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕੋ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ਕਿ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਦੇ ਸਭ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਕੋ ਥਾਂ ਤੇ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਲਈ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਸੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਏਕਤਾ ਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਇਕ [illegible] ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਦਮ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗੁਰੂਆਂ, ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਭਟਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਦਰਜ ਕੀਤੀਆਂ:

ਨਾਮ	ਜਾਤ	ਪ੍ਰਾਂਤ
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ	ਖੱਤਰੀ	ਪੰਜਾਬ
ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ	ਖੱਤਰੀ	ਪੰਜਾਬ
ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ	ਬ ਖੱਤਰੀ	ਪੰਜਾਬ
ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ	ਖੱਤਰੀ	ਪੰਜਾਬ
ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ	ਖੱਤਰੀ	ਪੰਜਾਬ
ਜੈਦੇਵ	ਬ੍ਰਾਹਮਣ	ਬੰਗਾਲ
ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ	ਮੁਸਲਮਾਨ(ਸਯੱਦ)	ਪੰਜਾਬ
ਨਾਮ ਦੇਵ	ਛੀਂਬਾ	ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ
ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ	ਬ੍ਰਾਹਮਣ	ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ
ਪਰਮਾਨੰਦ	ਬ੍ਰਾਹਮਣ	ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ
ਸਧਨਾ	ਕਸਾਈ	ਸਿੰਧ
ਬੇਣੀ	ਬ੍ਰਾਹਮਣ	ਪੰਜਾਬ
ਰਾਮਾ ਨੰਦ	ਬ੍ਰਾਹਮਣ	ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼
ਧੰਨਾ	ਜੱਟ	ਰਾਜਿਸਥਾਨ
ਪੀਪਾ	ਬ੍ਰਾਹਮਣ	ਗੁਜਰਾਤ
ਸੈਣ	ਨਾਈ	ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼
ਕਬੀਰ	ਜੁਲਾਹਿਆ	ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼
ਰਵਿਦਾਸ	ਚਮਾਰ	ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ

19.

ਨਾਮ	ਜਾਤ	ਪ੍ਰਾਂਤ
ਭੀਖਨ	ਮੁਸਲਮਾਨ	ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼
ਸੂਰਦਾਸ	ਬ੍ਰਾਹਮਣ	ਪੰਜਾਬ
ਸੁੰਦਰ	ਖੱਤਰੀ	ਪੰਜਾਬ
ਮਰਦਾਨਾ	ਮਰਾਸੀ	ਪੰਜਾਬ
ਕਲ ਸਹਾਰ	ਮਰਾਸੀ	ਪੰਜਾਬ
ਜਾਲਪ	ਮਰਾਸੀ	ਪੰਜਾਬ
ਕੀਰਤ	ਮਰਾਸੀ	ਪੰਜਾਬ
ਸਲ	ਮਰਾਸੀ	ਪੰਜਾਬ
ਭਲ	ਮਰਾਸੀ	ਪੰਜਾਬ
ਨਲ	ਮਰਾਸੀ	ਪੰਜਾਬ
ਭਿਖਾ	ਮਰਾਸੀ	ਪੰਜਾਬ
ਮਥੁਰਾ	ਮਰਾਸੀ	ਪੰਜਾਬ
ਬੱਲ	ਮਰਾਸੀ	ਪੰਜਾਬ
ਹਰਬੰਸ	ਮਰਾਸੀ	ਪੰਜਾਬ
ਸੱਤਾ	ਡੂਮ	ਪੰਜਾਬ
ਬਲਵੰਡ	ਡੂਮ	ਪੰਜਾਬ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੁਲ ਸ਼ਬਦ 5894 ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 4956 ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਅਤੇ 938 ਸ਼ਬਦ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ ਰਾਗਣੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। 31 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਨ ਲਈ 'ਮਹਲਾ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਹਲਾ 1 ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੀ ਮਹਲਾ 2 ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਮਹੱਲਾ 3 ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਦੀ ਮਹੱਲਾ 4 ਵਿਚ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਮਹਲਾ 5 ਵਿਚ ਰਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ਰਾਗਣੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ।

ਬਾਣੀ ਕਿਵੇਂ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਕਿਵੇ ਇਕਠੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਕਿਵੇਂ ਸਿੱਧ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸੈਂਚੀਆਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ (ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਮਾਮਾ) ਪਾਸ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸੈਂਚੀਆਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸੈਂਚੀਆਂ ਲਿਆਣ ਲਈ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਮੁੜਨਾ ਪਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਡੂੰਘੀ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੋਹਨ ਜੀ ਦੇ ਚੁਬਾਰੇ ਹੇਠ ਗਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਏ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ 'ਮੋਹਨ' ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾਵੀਂ।[1] ਇਹ ਮਧੁਰ ਧੁਨੀ ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਖੁਲ੍ਹ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਗਲੀ ਵਿਚ ਭੁੰਞੇ ਬੈਠੇ ਦੇਖ, ਆਪ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਪਰ ਫਿਰ ਹੋਰ ਪਰੀਖਿਆ ਲੈਣ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਕੁਝ ਸਖ਼ਤ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫਿਰ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਮਿਠਾਸ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮਨੋਰਥ ਉਹਨਾਂ ਅਗੇ ਰਖਿਆ। ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਦ੍ਰਵਿਤ ਹੋ ਉਠਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ ਤੇ ਸੈਂਚੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿਤੀਆਂ।[2]

ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਦੀਆਂ ਸੈਂਚੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਬਾਣੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਯਾਦ ਸੀ, ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਪੈੜੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਨਾਮ ਥਲੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ 'ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ' ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਇਕਠੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਬਾਣੀ ਇਕਠੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਬਆਦ ਇਸਨੂੰ ਸੰਪਾਦਨ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਇਕਤ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਨੂੰ ਜਾਚਣਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਨੂੰ ਸੋਧਣ, ਰਾਗਾਂ ਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਆਦਿ ਅਜੇਹੇ ਕੰਮ ਸਨ ਜਿਹੜੇ

---

1) ਮੋਹਨ ਤੇਰੇ ਊਚੇ ਮੰਦਰ ਮਹਲ ਅਪਾਰਾ। ਮੋਹਨ ਤੇਰੇ ਸੋਹਨਿ ਦੁਆਰਾ ਜੀਉ।
ਸੰਤ ਧਰਮਸਾਲਾ ਧਰਮਸਾਲ ਅਪਾਰ ਦੈਆਰ ਠਾਕੁਰ ਸਦਾ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਵਹੇ।
ਜਹ ਸਾਧ ਸੰਤ ਇਕਤ੍ਰ ਹੋਵਹਿ ਤਹਾ ਤੁਝਹਿ ਧਿਆਵਹੇ। ਕਰ ਦਇਆ ਮਇਆ ਦਇਆਲ
ਸੁਆਮੀ ਹੋਹੁ ਦੀਨ ਕ੍ਰਿਪਾਰਾ। ਬਿਨਵੰਤਿ ਨਾਨਕ ਦਰਸ ਪਿਆਸੇ ਮਿਲਿ ਦਰਸਨ ਸੁਖ ਸਾਰਾ।

(ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ 5)

2) ੳ) ਮੈਕਾਲਿਫ : ਸਿਖ ਰਿਲੀਜਨ, ਭਾਗ 3 ਪੰਨਾ 57 - 58
ਅ) ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ
ੲ) ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਣਯ

21\. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਅਦਭੁਤ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਅਨੁਪਮ ਸੂਝ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪੰਨ ਕੀਤੀ। ਇਹ 'ੴ' ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ 'ੴ' ਤਕ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਮਤਭੇਦ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ, ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਲਿਖ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸੰਪਾਦਨ ਦਾ ਕੰਮ ਪੂਰਣ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਰਾਮਸਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬੈਠ ਕੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਕੋਲੋਂ ਇਸਦੀ ਲਿਖਾਈ ਕਰਵਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲਿਖਤ ਸੰਮਤ 1661 ਬਿਕਰਮੀ (ਸੰਨ 1604 ਈਸਵੀ) ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਹੋਈ।[1] ਇਸ ਬੀੜ ਨੂੰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਬੀੜ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਕੋਲ ਰਹੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਧੀਰਮਲ ਕੋਲ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਇਹ ਬੀੜ ਧੀਰਮਲ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਕੋਲ, ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।[2]

ਅਕਬਰ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ

ਅਕਬਰ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਵਰਨਣ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚੰਦੂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਅਕਬਰ ਪਾਸ ਇਹ ਚੁਗਲੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜਿਹੜਾ ਗ੍ਰੰਥ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਹ ਸੰਮਤ 165 ਬਿਕਰਮੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਿਆਂ ਲਾਹੌਰ ਠਹਿਰਿਆ ਸੀ।[3] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਆਪ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਨਾ ਗਏ ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬੁਢਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬੀੜ ਦੇ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਜਦੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਬਾਬਾ ਬੁਢਾ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ 51 ਮੁਹਰਾਂ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਲਈ ਦਸਤਾਰ ਦਿਤੇ ਅਤੇ ਆਖਿਆ ਕਿ

---

1) ਮੈਕਾਲਿਫ ਅਤੇ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ (ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਆਦਿ) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੰਮਤ 1661 ਬਿਕਰਮੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਪਰ ਭਾਈ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ 'ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਵਿਚ ਸੰਮਤ 1643 ਬਿਕਰਮੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਨੇ 'ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ' (14 ਵਾਂ ਚਰਣ) ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਸੰਮਤ 1658 ਦਸਿਆ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਵਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ 'ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ' ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਮਤ 1661 (ਸੰਨ 1604) ਹੀ ਠੀਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

2) ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ: ਕ੍ਰਿਟੀਕਲ ਸਟਡੀ ਆਫ਼ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 16

3) ਇਹ ਸੰਮਤ ਅਬੁੱਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਅਕਬਰ ਨਾਮਾ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਨਾ 745 ਤੇ ਇਸਦਾ ਸੰਮਤ 1662 ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਥਾਂ [redacted] ਵਟਾਲਾ ਲਿਖੀ ਹੈ।

22.

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਭਰਿਆ ਸਲਾਮ ਪਹੁੰਚਾਣਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਂਗਾ।[1] ਸੋ ਆਪਣੇ ਵਚਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅਕਬਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕੀਤੇ। ਅਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਗਿਆ। ਉਸਦਾ ਸਿਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਝੁਕ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਆਖਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ 'ਮੇਰੇ ਲਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿਓ।' ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ, ਇਸ ਉਤੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਿਆ।[2]

ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਭਗਤ ਬਣ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਜਾਣ ਲਗਿਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲੋਂ ਲੰਗਰ ਲਈ ਰਕਮ ਦੇਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਲੰਗਰ ਲਈ ਮੰਦਦ ਲੈਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ, ਜੋ ਕਾਲ ਪੈ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਦੁਖੀ ਸਨ ਉਸ ਸਾਲ ਲਈ ਮਾਲੀਆ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਸਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਬਗਾਵਤ

ਅਕਬਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 24 ਅਕਤੂਬਰ ਸੰਨ 1605 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਬੈਠਾ। ਅਕਬਰ ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਰਾਜ ਸਾਂਭ ਲਿਆ। ਇਸ ਉਤੇ ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਉਹ ਆਗਰੇ ਦੇ ਕਿਲੇ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਦਿਲੀਓਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਪੰਜਾਬ ਆਇਆ ਅਤੇ ਤਰਨਤਾਰਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਪਾਸ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਅਤਿਥੀ ਤੇ ਦੁਖੀ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰਣ ਦਿਤੀ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਬਿਤਾਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਖੁਸਰੋ ਤਰਨਤਾਰਨ ਤੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਉਸਦਾ ਪਿਛਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਖੁਸਰੋ ਝਨਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ ਤੇ ਹੁਸੈਨ ਬੇਗ ਨੂੰ ਕੱਚੇ ਚਮੜੇ ਵਿਚ ਮੜ੍ਹ ਕੇ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਹੱਥ ਇਹ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੌਕਾ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਚੰਦੂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤਕ ਇਹ ਗਲ ਪੁਚਾ ਦਿਤੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦਿਤੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਬੜੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੁਧ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਵੇਖਣੋ ਸੜਦਾ ਸੀ, ਲਈ ਇਹ ਗਲ ਇਕ ਬਹਾਨਾ ਸਿੱਧ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿਤਾ।

---

1) ਮੈਕਾਲਫ਼ : ਸਿਖ ਰਿਲੀਜਨ (ਭਾਗ ਤੀਜਾ) ਪੰਨਾ 83

2) ਮੈਕਾਲਫ਼ : ਸਿਖ ਰਿਲੀਜਨ (ਭਾਗ ਤੀਜਾ)ਪੰਨਾ 83

23.

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਈ ਭੁਲੇਖੇ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਚੰਦੂ ਨੂੰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਚੰਦੂ ਮੁਗ਼ਲ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਸੀ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਧੀ ਵਿਆਹੁਣ ਯੋਗ ਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿਤੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਪੁਤਰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨਾਲ ਲੜਕੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਚੰਦੂ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ ਕਿ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਚੁਬਾਰੇ ਦੀ ਇਟ ਮੋਰੀ ਨੂੰ ਲਾ ਦਿਆਂ। ਪਰ ਵੈਸੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਨੂੰ ਕੁੜਮਾਈ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਦਿਤੀ ਕਿ ਇਸ ਹੰਕਾਰੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਨੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਬਾਬਾ ਬੁਢਾ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਸਭ ਨੇ ਇਹੋ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਸਾਕ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ।[1] ਸੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਚੰਦੂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਨੂੰ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਪਾਸੋਂ ਸਾਰੀ ਗਲ ਸੁਣ ਕੇ ਚੰਦੂ ਅੱਗ - ਬਗੋਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਿਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਚੰਦੂ ਦੀ ਦਾਲ ਨਾਂ ਗਲ ਸਕੀ, ਪਰ ਅਕਬਰ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬੈਠਣ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਬਦਲੇ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਦਿਲੀਓਂ ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਜਰਨੈਲ ਸੁਲਹੀ ਖਾਨ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਵਾਈ। ਪਰ ਸੁਲਹੀ ਖਾਨ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਦਾ ਹੋਇਆ ਗਿਰ ਕੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਚੰਦੂ ਨੇ ਸੁਲਹੀ ਖਾਨ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਸੁਲਭੀ ਖਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਲਿਆਂਦਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਪਰ ਸੁਲਭੀ ਖਾਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤਕ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸੱਯਦ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਹੋਣ ਤੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦੂ ਨੇ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਬੜਾ ਭੜਕਾਇਆ ਤੇ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਦਸਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿਤਾ।[2]

ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਪਿਛੇ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਚੰਦੂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਆਪ ਸੀ।

---

1) 'ਬਾਬੇ ਬੁਢੇ ਅਰ ਗੁਰਦਾਸ ਇਤਯਾਦਿਕ ਸਿਖ ਥੇ ਜੋ ਖਾਸ। ਚਿਠੀ ਸਭ ਕੋ ਗੁਰੂ ਸੁਨਾਈ। ਸਭ ਨੇ ਕਹਿਓ ਨ ਲੇਹੁ ਸਗਾਈ। (ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ : ਪੰਨਾ 106)

2) ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਭਾ: ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੈਕਾਲਿਫ ਨੇ ਇਹੋ ਮਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

24. ਚੰਦੂ ਤਾਂ ਇਕ ਸਧਾਰਨ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸੀ। ਜਿਸਦੀ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਏਨੀ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਜਹਾਂਗੀਰ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਰਗੀ ਮਹਾਨ ਤੇ ਦੈਵੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦੇਂਦਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਹੋਈ ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਇਕ ਕਾਰਣ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਥੀਂ ਲਿਖੇ ਲਫਜ਼ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਸਿਟੇ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਕੇਵਲ ਇਕ ਬਹਾਨਾ ਹੀ ਸੀ, ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਲਈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਘਿਰਣਾ ਦੇ ਭਾਵ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਤੇ ਬੜੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਰਖਦਾ ਸੀ। 'ਤੋਜ਼ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰੀ' ਵਿਚ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :-

" ਗੋਇੰਦਵਾਲ, ਜੋ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਹਿੰਦੂ, ਪੀਰ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਧੇ ਸਾਧੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਨਜਾਣ ਤੇ ਮੂਰਖ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਹਿਤ-ਬਹਿਤ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣਾਕੇ ਆਪਣੇ ਵਲੀ ਤੇ ਪੀਰ ਹੋਣ ਦਾ ਢੋਲ ਬੜਾ ਉਚੀ ਵਜਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਚਾਰਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਮੂਰਖ ਤੇ ਫਰੇਬ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਤੇ ਪੂਜਦੇ ਸਨ। ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਦੁਕਾਨ ਗਰਮ ਸੀ। ਬੜੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਝੂਠ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ (ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ)ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਖੁਸਰੋ ਇਥੋਂ ਦੀ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਜਾਹਲ ਤੇ ਤੁੱਛ ਆਦਮੀ (ਖੁਸਰੋ) ਨੇ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸ(ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ) ਦੇ ਪਾਸ ਰਹੇ। ਉਸਦੇ ਰਹਾਇਸ਼ੀ ਸਥਾਨ ਤੇ ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਪੜਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਕਈ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਸੋਚੀਆਂ ਗਲਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸੁਣਾਈਆਂ ਅਤੇ ਕੇਸਰ ਨਾਲ ਇਕ ਉਂਗਲੀ ਉਸਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਫੇਰੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਹਿੰਦੂ 'ਤਿਲਕ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਚੰਗਾ ਸਗਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਜਦ ਇਹ ਗਲ ਮੇਰੇ ਕੰਨੀ ਪਈ, ਅੱਗੇ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਝੂਠ ਨੂੰ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ ਮੈਂ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਸ (ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ) ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਬਾਰ ਤੇ ਬੱਚੇ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤੇ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਜ਼ਬਤ ਕਰਕੇ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਅਸਲ ਲਿਖਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

" ਦਰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਕਿ ਬਰ ਕਿਨਾਰਿ ਦਰਿਆਏ ਬਿਆਹ ਵਾਕਿਆ ਅਸਤ ਹਿੰਦੂਏ ਬੂਦ ਅਰਜਨ ਨਾਮ ਦਰ ਲਿਬਾਸ ਪੀਰੀ ਵ ਸ਼ੇਖੀ, ਚੁਨਾਂਕਿ ਬਿਸਿਆਰੇ ਅਜ਼ ਸਾਦਾ ਲਹਾਨੇ ਹਨੂਦ ਬਲਕਿ ਨਾਦਾਨੇ ਸਫੀਹਾਨ ਇਸਲਾਮ ਰਾ ਮੁਰੀਦਿ ਅਤਵਾਰ - ਵ - ਔਜ਼ਾਇ ਖੁਦ ਸਾਖਤਾ ਕੂਸਿ ਪੀਰੀ - ਵ - ਵਲਾਇਤ ਰਾ ਬੁਲੰਦ ਆਵਾਜ਼ਾ ਗਰਦਾਨੀਦਾ ਬੂਦ।

ਊ ਰਾ ਗੁਰੂ ਮੀਗੁਫਤੰਦ, ਵਾ ਅਜ਼ ਅਤਰਾਫ਼ ਜਵਾਨਿਬ ਗੋਲਾਂ ਵਾ ਗੋਲ ਪਰਸਤਾਂ ਬਦੋ ਰਜੂ ਆਵੁਰਦਾ ਇਅਤਕਾਦ ਤਮਾਮ ਬਊ ਇਜ਼ਹਾਰ ਮੀਕਰਦੰਦ।

ਅਜ਼ ਸਿਹ ਚਹਾਰ ਪੁਸ਼ਤਿ ਊ ਈਂ ਦੁਕਾਨ ਰਾ ਗਰਮ ਮੀਦਾਸ਼ਤੰਦ। ਮੁਦੱਤਹਾ ਬਖ਼ਾਤਰ ਮੀਗੁਜ਼ਸ਼ਤ, ਕਿ ਈ ਦੁਕਾਨਿ ਬਾਤਿਲ ਰਾ ਬਰਤਰਫ਼ ਬਾਇਦ ਸਾਖ਼ਤ, ਯਾ ਊ ਰਾ ਦਰ ਜਰਗਾ ਏ ਅਹਲਿ ਇਸਲਾਮ ਦਰ ਬਾਇਦ ਆਵੁਰਦ, ਤਾ ਆਂ ਕਿ ਦਰੀਂ ਅਯਾਮ ਖੁਸਰੋ ਅਜ਼ ਆਂ ਰਾਹ ਅਬੂਰ ਮੀਨਮੂਦ, ਈਂ ਮਰਦਕਿ ਮਜਹੂਲ ਇਰਾਦਾ ਕਰਦ ਕਿ ਮੁਲਾਜ਼ਮਤਿ ਊ ਦਰ ਯਾਬਦ।

ਦਰ ਮੰਜ਼ਲੇ ਕਿ ਜਾ ਵਾ ਮੁਕਾਮਿ ਊ ਬੂਦ ਖੁਸਰੋ ਰਾ ਨੁਜ਼ੂਲ ਉਫ਼ਤਾਦ, ਆਮਦਾ ਊ ਰਾ ਦੀਦ ਵਾ ਬਾਅਜ਼ੇ ਮੁਕੱਦਮਾਤ ਫਿਰਾ ਯਾਫ਼ਤਾ ਬਾਊ ਰਸਾਨੀਦ, ਵਾ ਬਰ ਪੇਸ਼ਾਨੀਏ ਊ ਅੰਗੁਸ਼ਤੇ ਅਜ਼ ਜ਼ਾਫ਼ਰਾਨ ਕਿ ਬ - ਇਸਤਲਾਹਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਕਸ਼ਕਾ ਗੋਇੰਦ ਕਸ਼ੀਦ ਵਾ ਆਂ ਰਾ ਸ਼ਗੂਨ ਮੀਦਾਨੰਦ।

ਊ ਈਂ ਮੁਕੱਦਮਾ ਬਮਸਾਮਾਏ ਜਾਹੋ ਜਲਾਲ ਮੰਸ਼ਿਬੂਦ ਵਾ ਬੂਤਲਾਨੇ ਊ ਰਾ ਬਵਜ਼ਾ ਅਕਮਲ ਮੀਦਾਨਿਸਤਮ।

ਅਮਰ ਕਰਦਮ ਕਿ ਊ ਰਾ ਹਾਜ਼ਰ ਸਾਖ਼ਤੰਦ ਵਾ ਮਸਾਕਿਨ ਵਾ ਮਨਾਜ਼ਿਲਾ ਵਾ ਫ਼ਰਜ਼ੰਦਾਨੇ ਊ ਰਾ ਬਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨ ਇਨਾਇਤ ਮਨੁਦੰਸ਼ (ਨਮੂਦਮ) ਵਾ ਅਸਬਾਬੇ ਅਮਵਾਲਿ ਊ ਰਾ ਬਕੈਦਿ ਜ਼ਬਤ ਦਰ ਆਵੁਰਦਾ ਫ਼ਰਮੂਦਮ ਕਿ ਊ ਰਾ ਬ - ਸਿਆਸਤ ਵਾ ਯਾਸਾ ਰਸਾਨੰਦ"

ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਇਹ ਗਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਵਾਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੈ, ਨਾਂ ਕਿ ਚੰਦੂ ਦੀ। ਜਹਾਂਗੀਰ, ਗੁਰੂ ਘਰ ਨੂੰ ਝੂਠ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਤੇ ਬੜੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਦਿਤੇ ਜਾਂਣ ਜਾਂ ਕਤਲ ਕਰਾ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਦਿਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨੇ ਉਸਦੇ ਨਿਰਦਈ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਪਵਾਣ ਵਿਚ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਇਕ ਬਹਾਨਾਂ ਬਣ ਗਈ। ਮੁਹਸਨ ਫਾਨੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਪੁਤਰ ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਭਲਾਈ ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਦਸਿਆ ਹੈ।[2]

---

1) ਤੁਜ਼ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰੀ, ਪੰਨਾ 35

2) ਦਬਿਸਤਾਨ ਮਜ਼ਾਹਿਬ ਪੰਨਾ (2 - 273) ਵਿਚ ਮੁਹਸਨ ਫਾਨੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਦੁਆ ਕਰਨ ਦੇ ਜੁਰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਬਾਦਸਰ ਦੇ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਜਲਾਵਤਨੀ ਦੀ ਸਜਾ ਦਿਤੀ ਸੀ।

26.

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਆਇਆ ਤਾਂ ਆਪਨੇ ਗੁਰੂ - ਗੱਦੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ। ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦਿਤਾ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬੁਢਾ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਆਦਿ ਮੁਖੀ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਰੱਤਵ ਸਮਝਾਏ, ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਹਿਬ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ, ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿਤੇ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਲ ਚਲੇ ਪਏ। ਸਭ ਸੰਗਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੇਵਲ ਭਾਈ ਜੇਠਾ, ਪਿਰਾਣਾ, ਬਿਧੀਆ, ਪੈੜਾ ਅਤੇ ਲੰਗਾਹ ਨੂੰ ਨਾਲ ਚਲਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿਤੀ।[1] ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਆਪਨੇ ਭਾਈ ਸੂਧੂ ਦੇ ਘਰ ਨਿਵਾਸ ਕੀਤਾ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਮ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿਤੇ। ਇਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਂ ਸਿਖਾਂ ਸਮੇਤ ਗਿਰਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਕਿਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਖੂਹੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਾਲੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਆਪਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਆਪ ਪਾਸੋਂ ਕਈ ਸਵਾਲ ਪੁਛੇ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧੀ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਆਪ ਨੂੰ ਦੋ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹਨ ਉਹ ਕੱਢ ਦਿਤੇ ਜਾਣ।[2]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਸਾਫ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਕਿ 'ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਜਿਹੜੀ ਮਾਇਆ ਹੈ ਉਹ ਗਰੀਬਾਂ ਤੇ ਅਨਾਥਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਦੌਲਤ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਿੱਜੀ ਹੈ ਉਹ ਤੂੰ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈਂ। ਪਰ ਜੇ ਤੂੰ ਜੁਰਮਾਨਾਂ ਮੰਗੇ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਕੌਡੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ। ਅਤੇ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਵਧ ਘਟ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।[3]

ਜਦੋਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹ ਉਤਰ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਕ੍ਰੋਧਵਾਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਾਜ਼ਮ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰੋਂ ਅਗੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਹੁਣ ਚੰਦੂ ਨੂੰ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈ ਹੀ ਸੀ, ਸੋ ਨਾਜ਼ਮ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇਕੇ ਮਾਰਨ ਦਾ ਨੀਚ ਕੰਮ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲੈ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਜੁਰਮਾਨਾ ਤਾਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿਤਾ।[4]

1) ੳ) ਮੈਕਾਲਫ਼ : ਸਿਖ ਰਿਲੀਜਨ ਭਾਗ 3, ਪੰਨਾ 90
   ਅ) ਭਾ: ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ
   ੲ) ਗਿ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ : ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼।
2) ਮੈਕਾਲਫ਼ : ਸਿਖ ਰਿਲੀਜਨ (ਭਾਗ ਤੀਜਾ) ਪੰਨਾ 91
3) ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ 755 ਅਤੇ ਮੈਕਾਲਫ਼ : ਸਿਖ ਰਿਜਲੀ ਭਾਗ ਤੀਜਾ, ਪੰ: 91
4) ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ, ਪੰ: 755

ਚੰਦੂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਜੇਠ ਦੀ ਸੜਦੀ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਦੀ ਉਬਲਦੀ ਦੇਗ ਵਿਚ ਬਿਠਾਇਆ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਫ਼ ਤਕ ਨਾਂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਆਪ ਬੜੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਦੇ ਰਹੇ:-

"ਤੇਰਾ ਭਾਣਾ ਮੀਠਾ ਲਾਗੈ। ਹਰਿਨਾਮ ਪਦਾਰਥ ਨਾਨਕ ਮਾਂਗੈ।"

ਜਦੋਂ ਚੰਦੂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਨਾ ਸਖ਼ਤ ਕਸ਼ਟ ਵੀ ਆਪਨੇ ਸਹਾਰ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਗਰਮ ਲੋਹ ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਤੱਤੀ ਰੇਤ ਪਾਈ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਰੱਬ ਦਾ ਭਾਣਾ ਮਿਠਾ ਕਰਕੇ ਮਨਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਅਡੋਲ ਰਹੇ।[1] ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦਿਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇਖ ਕੇ ਸਿਖਾਂ ਦੀਆਂ ਅਖਾਂ ਵਹਿ ਤੁਰੀਆਂ। ਸਾਂਈ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਵੀ ਦੁਖ ਵਿਚ ਅਥਰੂ ਵਹਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਭਾਣਾ ਮਨਣ ਦਾ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ:-

"ਆਪੇ ਹਰਿ ਇਕ ਰੰਗ ਹੈ ਆਪੇ ਬਹੁ ਰੰਗੀ।
ਜੋ ਤਿਸ ਭਾਵੈ ਨਾਨਕਾ ਸਾਈ ਗਲ ਚੰਗੀ।"

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪੰਜ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਤਸੀਹੇ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਰਾਵੀ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਛਾਲੇ ਛਾਲੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਜਦੋਂ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਪਵੇਗਾ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪੀੜ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।[2] ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਪਿਰਾਣਾ ਤੇ ਭਾਈ ਲੰਗਾਹ ਆਪਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਪਿਰਾਣਾ ਦੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਹੱਥ ਰਖਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਭਾਈ ਲੰਗਾਹ ਨੇ ਆਪਦੇ ਚਰਨ ਧੋਤੇ।[3] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਮਾਝ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਿਆ।[4] ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ' ਵਿਚ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਰਾਵੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਅਦੇਸ਼ ਦੇਕੇ

---

1) "ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕਹਿ ਤਜੀ, ਸੀਸ ਸਹੀ ਪ੍ਰਭੁ ਨੇਤ। ਧਨ ਦੁਸ਼ਟ ਗੁਰ ਪਰ ਸਿਟਿਓ ਲਿਆ ਕਰ ਤੱਤਾ ਰੇਤ।
ਰਹੇ ਅਦੇਹੀ ਹੋਇ ਦ੍ਰਿੜ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਨੀਕ। ਜੋ ਬਰਨਿਓ ਮਾ ਸੁਖਮਨੀ, ਪਾਲ ਦਿਖਾਇਓ ਠੀਕ॥"
(ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼: ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਪੰਨਾ੧੦੮)

2) ਉਮਦਾਤੁਲ ਤਵਾਰੀਖ ਦਾ ਕਰਤਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੋਹਣ ਲਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇਵ ਨੂੰ ਰਾਵੀ ਵਿਚ ਡੋਬਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

3) ਗਿ: ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ: ਗੁਰਮਤ ਲੈਕਚਰ, ਪੰਨਾ 213

4) "ਮਾਨ ਮੋਹ ਅਰ ਲੋਭ ਵਿਕਾਰਾ ਬੀਉ ਚੀਤਿ ਨ ਘਾਲਿਓ। ਨਾਮ ਰਤਨ ਗੁਣਾਂ ਹਰਿ ਬਣਜੇ ਲਾਦਿ ਵਖਰ ਲੈ ਚਾਲਿਓ। ਸੇਵਕ ਕੀ ਓੜਕ ਨਿਬਹੀ ਪ੍ਰੀਤਿ। ਜੀਵਤ ਸਾਹਿਬ ਸੇਵਿਓ ਅਪਨਾ ਚਲਤੇ ਰਾਖਿਓ ਚੀਤਿ। । ੧ ॥
ਜੈਸੀ ਆਗਿਆ ਕੀਨੀ ਠਾਕੁਰਿ ਤਿਸਤੇ ਮੁਖ ਨਹੀਂ ਮੋਰਿਓ। ਸਹਜ ਅਨੰਦ ਰਖਿਓ ਗ੍ਰਿਹ ਭੀਤਰ ਉਠਿ ਉਆਹੂ ਕਉ ਦਉਰਿਓ॥ 2 ॥
ਆਗਿਆ ਮਹਿ ਭੂਖ ਸੋਈ ਕਰਿ ਸੂਖਾ ਸੋਗ ਹਰਖ ਨਹੀਂ ਜਾਨਿਓ॥ ਜੋ ਜੋ ਹੁਕਮ ਭਇਓ ਸਾਹਿਬ ਕਾ ਸੋ ਮਾਥੈ ਲੈ ਮਾਨਿਓ॥ 3 ॥

28. ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਨਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿਤੇ। ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਨਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕਰ ਦਿਤਾ।[1] ਪਰ 'ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਦੇ ਕਰਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਆਪਦਾ ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੇਠ ਸੁਦੀ ਚੌਥ, ਸੰਮਤ 1663 ਨੂੰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ।

ਕੰਨਿਘਮ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇਹਾ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਲ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਗਏ ਕਸ਼ਟਾਂ ਕਾਰਣ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿਤੇ ਸਨ।[2] ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

" ਰਹਿੰਦੇ ਗੁਰ ਦਰਿਆਉ ਵਿਚ ਮੀਨ ਕੁਲੀਨ ਹੇਤ ਨਿਰਬਾਣੀ।
ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਖ ਪਤੰਗ ਜਿਉਂ ਜੋਤੀ ਅੰਦਰ ਜੋਤ ਸਮਾਣੀ।
ਸ਼ਬਦ ਸੁਰਤ ਲਿਵ ਮ੍ਰਿਗ ਜਯੋਂ ਭੀੜ ਪਈ ਚਿਤ ਅਵਰ ਨਾਂ ਜਾਣੀ।
ਚਰਨ ਕਵਲ ਮਿਲ ਭਵਰ ਜਯੋ ਸੁਖ ਸੰਪਟ ਵਿਚ ਰੈਣ ਵਿਹਾਣੀ।
ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਨ ਵਿਸਰੇ ਬਾਬੀਹੇ ਜੀਉ ਆਖ ਵਖਾਣੀ।
ਗੁਰਮੁਖ ਸੁਖ ਫਲ ਪਿਰਮ ਰਸ ਸਹਿਜ ਸਮਾਧਿ ਸਾਧ ਸੰਗ ਜਾਣੀ।
ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਿਟਹੁ ਕੁਰਬਾਣੀ।[3] "

<u>ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ (Reaction)</u>

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੇ ਸਿਖ ਕੌਮ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਲਿਆਂਦਾ। ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਤਸੀਹਾਂ ਭਰੀ ਮੌਤ ਦੇਖ ਕੇ ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਰੋਸ਼ ਦੀ ਇਕ ਲਹਿਰ ਫਿਰ ਗਈ। ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਫੁਲਤਾ ਲਈ ਸੈਨਕ ਢੰਗ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਨਿਸਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣ ਲਿਆ ਕਿ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਜਬਰ ਤੇ ਅਨਿਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਖਾਂ ਲਈ ਤਲਵਾਰ ਚੁਕਣੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਇਸ ਲੋੜ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਫੌਜੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਤੇ ਫੌਜੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਈ, ਜਿਸਦਾ ਸਿਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਕੁਝ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਕੌਮ, ਬੀਰ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਕੌਮ ਬਣ ਗਈ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਦੰਦ ਖਟੇ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੱਰਥ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਪੀਰੀ ਮੀਰੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਅਖਵਾਏ ਜੋ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗੁਰੂ ਸਨ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਬੀਰ ਯੋਧੇ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਮੌਤ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨਵ - ਜਾਗ੍ਰਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ। ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਮੌਤ ਸਿਖ

(1) ਪੰਥ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰ. 108
2) ਕੰਨਿਘਮ : ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਸਿਖਜ਼ , ਪੰਨਾ 76
3) ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ : ਵਾਰ 24 - 23

29..

ਕੌਮ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਨ ਮੋੜ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਜੋਸ਼ ਭੜਕ ਉਠਿਆ ਅਤੇ ਇਹੋ ਵਕਤ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁਧ ਘਿਰਣਾ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀਆਂ ਜੰਮ ਗਈਆਂ।[1] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਭਾਂਤ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਹੀ ਸਮਾਂ ਪਾਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਖੇਤਰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਵਰਗਾ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਬਹੁ ਪੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿਚ ਕਦੀ ਕਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਭਗਤ ਤੇ ਸਾਧਕ ਸਨ, ਉਥੇ ਆਪ ਮਹਾਨ ਗੁਰੂ, ਅਮਰ ਕਵੀ, ਉਤਮ ਸੰਗੀਤਕਾਰ, ਅਦੁਤੀ ਸੰਪਾਦਕ ਅਤੇ ਅਨੁਪਮ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰ ਵੀ ਸਨ। ਆਪ ਮਨੁਖਤਾ ਦੇ ਸ਼ਾਹਨਸ਼ਾਹ ਸਨ। ਊਚ - ਨੀਚ ਦਾ ਭੇਦ ਮਿਟਾ ਕੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਤੇ ਭ੍ਰਾਤਰੀ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਡਰ ਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਸਮਾਜਕ ਨੇਤਾ ਸਨ। ਸੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਸਨ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕੌਮ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਅਹੂਤੀ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਘਰੇਲੂ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਵੀ ਆਪਦਾ ਜੀਵਨ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ - ਆਪ ਇਕ ਆਗਿਆਕਾਰ ਤੇ ਹੋਣਹਾਰ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ ਉਦਾਰਚਿਤ ਤੇ ਖਿਮਾਵਾਨ ਭਰਾ ਸਨ, ਇਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਪਤੀ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਪਿਤਾ ਸਨ। ਆਪ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਖਿਮਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਤੇ ਕੋਮਲਤਾ ਦੀ ਸਾਕਾਰ ਮੂਰਤ ਸਨ।

ਆਪ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਅਨੁਪਮ ਤੇ ਅਮਰ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਆਪ ਦੇ ਵਡੇ ਭਰਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੇ ਆਪ ਨਾਲ ਵੈਰ ਕੀਤੇ ਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕੰਡੇ ਬੀਜਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਕਦੀ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਦੁਰਬਚਨ ਨਹੀਂ ਆਖੇ, ਕਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸਗੋਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਿਆ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਹੀ ਕੀਤੀ। ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਆਪਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਪਿਤਾ ਵਲ ਚਿੱਠੀਆਂ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੇ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਈਆਂ, ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਕੋਈ ਗਿਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰਨ ਦਾ ਝੂਠਾ ਦੋਸ਼ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੇ ਲਾਇਆ ਪਰ ਆਪਣੇ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਸਹਾਰ ਲਿਆ। ਗੁਰੂ - ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਣ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਮਾਮਾ ਮੋਹਰੀ ਵਲੋਂ ਮਿਲੀ ਪਗੜੀ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿਤੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਗੁਰੂ - ਗੱਦੀ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਵੀ

1) of the Sikh nation, for it inflamed the religious passion of the Sikhs & it was at this time that those seeds of hatred of the Musalman power were sown which took such deep roots in the minds of all the faithfully followers of Guru Nanak.

(History of the Pb. Syed Mohmamad Latif(1916 PP.22)

30. ਵੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੇ ਲੰਗਰ ਲਈ ਆਉਂਦੀ ਮਾਇਆ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਕਈ ਦਿਨ ਭੁੱਖੇ ਰਹਿਕੇ ਕਟ ਲਏ ਪਰ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾਂ ਆਖਿਆ। ਆਪ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਉਦਾਰ ਤੇ ਖਿਮਾਵਾਨ ਸਨ ਕਿ ਆਪਣੇ ਇਕੋ ਇਕ ਸਪੁੱਤਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ ਜਾਨ ਤੋਂ ਮਾਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦਵਾਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਮੀਨੇ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਗਲਾਂ ਤੋਂ ਆਪਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਅਡੋਲ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾਮਈ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਨਿਮਰਤਾ

ਨਿਮਰਤਾ ਦੀ ਤਾਂ ਆਪ ਸਾਕਾਰ ਮੂਰਤ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਆਪਨੂੰ ਤੁੱਛ ਨੀਵਾਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਚਾ ਸਮਝਣ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾ ਸਾਨੂੰ ਆਪਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ - ਸਰੋਵਰ ਬਣਾਣ ਵਿਚ ਹਥੀਂ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਸੰਗਤਾਂ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਸਿਰ ਤੇ ਟੋਕਰੀ ਢੋਂਹਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਰੋੜੀ ਕੁਟਦੇ ਰਹੇ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਸੰਗਤਾਂ ਆਪਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਈਆਂ, ਆਪ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਤਾਂ ਆਪ ਸੇਵਕ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਰੋਟੀ ਤੇ ਲੱਸੀ ਲੈਕੇ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਜਿਥੇ ਸੰਗਤਾਂ ਠਹਿਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖੁਆਈ। ਰੋਟੀ ਖਾ ਚੁਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਜਾਣਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਡੇ ਸਮਾਨ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕੌਣ ਕਰੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿਣ ਲਗੇ ਕਿ ਰਾਖੀ ਮੈਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਜਦੋਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਪੁਜੀਆਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਉਥੇ ਨਾਂ ਵੇਖਕੇ ਬਾਬਾ ਬੁਢਾ ਜੀ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਬੁਢਾ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸਮਾਨ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਬਿਠਾ ਆਏ ਹੋ ਤੇ ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਲੱਭ ਰਹੇ ਹੋ। ਸੰਗਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਨਿਮਰਤਾ ਵੇਖਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਰਨੀ ਢਹਿ ਪਈਆਂ।

ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਖਬਰ ਮਿਲਦੀ ਕਿ ਕਾਬਲ ਜਾਂ ਕੰਧਾਰ ਤੋਂ ਯਾਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਆਪ ਰੋਟੀਆਂ ਤੇ ਸੁਗਾਤਾਂ ਲੈਕੇ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਸਮੇਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਵਾਗਤ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਜੀਅ ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਬੈਠ ਇਹਨਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਨਾਮ ਜਪਦੇ ਉਥੇ ਪੁਜਦੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਜੀਅ - ਆਇਆਂ ਨੂੰ " ਆਖਦੇ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਜਲ ਛਕਾਂਦੇ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਛਕਾਂਦੇ।[1] ਆਪਣੇ ਸਿਖਾਂ ਲਈ ਇੰਤਹਾਈ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੁਰੂ ਦਵਾਰਾ ਇਸ ਕਦਰ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਮਿਲਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।

---

*1) ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ : ਦੀ [illegible] ਟੈਨ ਮਾਸਟਰਜ਼ (ਪੁਸਤਕ ਦੂਜੀ) ਪੰਨਾ 60

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਲਈ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਪੋਥੀਆਂ ਨਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਦਿਲੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਜਾਣਾ ਤੇ ਮੋਹਨ ਜੀ ਦੇ ਚੁਬਾਰੇ ਹੇਠਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਭੁੰਜੇ ਹੀ ਬੈਠਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਸੈਂਚੇ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਇਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: "The true King of the people sat in the dust of the street in front of Mohan's dwelling and sang the hymns to the accompaniment of the tambura.[1]"

ਅਰਥਾਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੱਚਾ ਸ਼ਾਹਨਸ਼ਾਹ, ਮੋਹਨ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗਲੀ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਘੱਟੇ ਉਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਤੰਬੂਰੇ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗਾ।

ਨਿਰਵੈਰ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ "ਨਿਰਭਉ" ਅਤੇ "ਨਿਰਵੈਰ" ਸ਼ਬਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੁਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਭਉ ਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸੀ। ਆਪ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੈਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਪ ਨਿਰਵੈਰ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ - ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਤੇ ਚੰਦੂ ਵਰਗੇ ਆਪ ਨਾਲ ਵੈਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਆਪਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੋਸ ਜਾਂ ਗਿਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਆਪ ਅਜੇਹੀ ਉੱਚੀ ਆਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਥੇ ਆਪ ਲਈ ਆਪਣੇ "ਪਰਾਏ" ਦਾ ਕੋਈ ਭੇਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਆਪ ਦਾ ਕੋਈ ਵੈਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਬਿਗਾਨਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ, "ਰਜ਼ਾ" ਦੀ ਲਗਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਪ ਨੂੰ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ:-

ਬਿਸਰਿ ਗਈ ਸਭ ਤਾਤਿ ਪਰਾਈ।
ਜਬ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਮੋਹਿ ਪਾਈ।
ਨਾ ਕੋ ਬੈਰੀ ਨਹੀ ਬਿਗਾਨਾ।
ਸਗਲ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ।
ਜੋ ਪ੍ਰਭ ਕੀਨੋ ਸੁ ਭਲ ਮਾਨਿਓ।
ਏਹ ਸੁਮਤਿ ਸਾਧੂ ਤੇ ਪਾਈ
ਸਭ ਮਹਿ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਪ੍ਰਭੁ ਏਕੈ,
ਪੇਖਿ ਪੇਖਿ ਨਾਨਕ ਬਿਗਸਾਈ।   (ਕਾਨੜਾ ਮਹਲਾ 5)

---

1. Puran Singh, The Ten Masters (2nd Edition) P.54.

ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਪ੍ਰਤਖਮਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ:-

ਨਾ ਕੋ ਮੇਰਾ ਦੁਸਮਨੁ ਰਹਿਆ ਨਾ ਹਮ ਕਿਸ ਕੇ ਬੈਰਾਈ॥
ਸਭੁ ਕੋ ਮੀਤੁ ਹਮ ਆਪਨ ਕੀਨਾ ਹਮ ਸਭਨਾ ਕੇ ਸਾਜਨ॥"

(ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ 5)

ਆਪ ਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਨ। ਜਿਸ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਉਹਨਾਂ ਆਪ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਲਈ ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਤਰੂ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਹਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਜੀਉਂਦੀ ਤਸਵੀਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਸਨ:-

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੈ ਮਿਤ੍ਰ ਸਤ੍ਰੁ ਸਮਾਨਿ॥
ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੈ ਨਾਹੀ ਅਭਿਮਾਨ॥

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜਿਸ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਰੂਪ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਅਜੇਹੀ ਸਮਦਰਸ਼ੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਖਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਪਨੂੰ ਹਰ ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਦਿਸਦਾ ਸੀ।

ਨਿਰਭਉ

ਜਿਥੇ ਆਪਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੈਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਥੇ ਆਪ "ਨਿਰਭਉ" ਵੀ ਸਨ। ਵਡੇ ਤੋਂ ਵਡੇ ਸ਼ਤਰੂ ਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਤੋਂ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਕੋਈ ਭੈਅ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨੇਕੀ, ਸਚਾਈ ਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਡਰ ਵਿਚਲਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਆਪ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿਚ ਨਿਰਭਉ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਅਦੁੱਤੀ ਗੁਣ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਆਪ ਨੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਬਾਗੀ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਨਾਹ ਦਿਤੀ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਆਸਰਾ ਦੇਣਾ ਮੌਤ ਨੂੰ ਬੁਲਾਵਾ ਸੀ। ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਅਤਿਥੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਕਰੱਤਵ ਸਮਝ ਕੇ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਖੁਸਰੋ ਇਕ ਸ਼ਰਨਾਗਤ ਸੀ, ਬੇਆਸਰਾ ਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਓਟ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਤੋਂ ਆਪ ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਜਾਣੂ ਸਨ, ਪਰ ਆਪ ਨਿਰਭਉ ਸਨ। ਮਾਨਵਤਾ ਲਈ ਆਪਦੇ ਅੰਦਰ ਅਥਾਹ ਪਿਆਰ ਸੀ।

ਲੋਕ - ਪਿਆਰ

ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਿਥੇ ਆਪਦੀ ਨਿਰਭੈਅਤਾ ਦੀ ਇਕ ਅਨੁਪਮ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ਉਥੇ ਆਪਦੇ ਲੋਕ - ਪਿਆਰ ਦਾ ਇਕ ਅਮਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਹੈ। ਆਪਜੀ ਨੇ ਐਨੇ ਸਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਸਹਿਕੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਕਿਉਂ ਦਿਤੀ ? ਕੀ ਨਿਰਦਈ ਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਝਗੜਾ ਸੀ ? ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਇਹ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣੀ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ?

ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਨੁਖਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ, ਦੁੱਖੀ ਕੁਰੱਲੀ ਤੇ ਨਿਤਾਣੀ ਮਾਸੂਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਨਿਰਦਈ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਚੇਤੰਨ ਕਰਨ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਮਾਣੇ ਤੇ ਨਿਤਾਣੇ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅਣਖ ਤੇ ਆਬਰੂ ਲਈ, ਮਰ ਮਿਟਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ। ਕੀ ਆਪ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦੇ ਦੋ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਤਾਰ ਕੇ ਆਪ ਦੁਨੀਆਵੀ ਸੁਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ? ਕੀ ਜਦੋਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਆਪ ਲਈ ਜੁਰਮਾਨਾ ਅਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ ਤਾਂ ਆਪ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦੇ ਸਕਦੇ ? ਆਖ਼ਰ ਕਿਉਂ ਆਪ ਨੇ ਮੌਤ ਕਬੂਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਸੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਕੀਤਾ? ਕਿਸ ਲਈ ? ਮਨੁਖਤਾ ਦੀ ਭਲਿਆਈ ਲਈ, ਮਾਨਵ ਕਲਿਆਨ ਲਈ, ਲੋਕ - ਪਿਆਰ ਦੀ ਅਥਾਹ ਭਾਵਨਾ ਕਾਰਣ। ਆਪਨੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਤੇ ਨਿਡਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਇਹ ਜੁਰਮਾਨਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ ਤੇ ਹਰ ਵਡੇ ਤੋਂ ਵਡੇ ਤਸੀਹੇ ਸਹਾਰਨ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ਲਕਤ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣਾ ਆਪ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦੇਣਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਇਕ ਨਾਸਾਨੀ ਗੁਣ ਹੈ। ਇਸੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪੀਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮੀਰੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਵੀ ਬਣਾਇਆ, ਇਹੋ ਸ਼ਹੀਦੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਲਈ ਮਿਸਾਲ ਬਣੀ ਤੇ ਇਸੇ ਸ਼ਹੀਦੀ - ਖ਼ੂਨ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਨੇ ਤਾਕਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜਾਬਰਾਂ ਦੇ ਦੰਦ ਖੱਟੇ ਕੀਤੇ।

ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾਤਾ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝੇ ਲੰਗਰ ਚਲਾਕੇ ਦਸਵੰਦ ਦੀ ਰੀਤ ਤੋਰ ਕੇ ਤੇ ਵਖੇਵੇਂ ਮਿਟਾ ਕੇ, ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਭ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਬਰਾਬਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਤੇ ਭਿਖਾਰੀ ਇਕੋ ਪਾਲ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਛਕਦੇ ਸਨ। ਆਪਨੇ ਅਜੇਹਾ ਸਮਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਕੋਈ ਦਸਾਂ ਨਹੁਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਕੇ ਖਾਂਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਗੁਰੂ - ਘਰ ਲਈ ਅਰਪਿਤ ਕਰਦਾ। ਦੂਰ ਦਰਾਜ਼ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਾਕਾਇਦਗੀ ਨਾਲ ਰਕਮਾਂ ਦੀ ਉਗਰਾਹੀ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਇਕ ਭਾਂਤ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਵਖਰੀ ਸਰਕਾਰ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਦਾ ਫਲਰੂਪ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਖਾਲਸੇ' ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ।

ਰਹੱਸਵਾਦੀ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਪ੍ਰਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦੇ ਸੱਚੇ ਭਗਤ ਤੇ ਪੂਰਣ ਸਾਧਕ ਸਨ। ਆਪ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਕਣ ਕਣ ਵਿਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤੇ ਉਸ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਇਕ-ਸੁਰ ਹੋਣ ਲਈ, ਉਸ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ, ਸੁੱਚਤਾ ਅਤੇ ਪਵਿਤਰਤਾ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਜੇਹੀ ਪਵਿਤਰ ਤੇ ਉਚੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਤਿਗੁਰੂ ਆਪ ਸਨ।

ਰਹੱਸਵਾਦ, ਜੀਵ - ਆਤਮਾ ਦੀ ਉਸ ਅੰਤਰੀਵ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਦਿੱਬ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਨਿਰਛਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਇਥੋਂ ਤਕ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਜੀਵ - ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਰੰਗੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਭਾਵਨਾ, ਇਕ ਵਾਸ਼ਨਾ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੁਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਭਾਵਨਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਗ ਪ੍ਰਤੀ - ਅੰਗ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਦਿੱਬ ਸੰਜੋਗ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਉਸ ਦਿੱਬ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੋਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚੋਂ ਆਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ।[1] ਕਿਉਂਕਿ ਅਜੇਹੀ ਆਤਮਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣ ਵਿਦਮਾਨ ਸਨ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਤਮਾ ਦੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣ 'ਨਿਰਭਉ' 'ਨਿਰਵੈਰ' ਸਮਦਰਸ਼ੀ ਅਤੇ 'ਸਚ' ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਅਸਧਾਰਣ ਪੱਧਰ ਦੀ ਰਬੀ ਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਰਚੀ ਹੈ ਉਹ ਅਜੇਹੀ ਹੀ ਉਚਤਮ ਆਤਮਕ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਇਕ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਘਰੇਲੂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਗਵਾਹੀ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਦੇ ਪਰਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਵਿਚ ਵੀ ਦੂਸਰੇ ਮਨੁਖਾਂ ਜਿਹਾ ਦਿਲ ਸੀ,— ਉਹ ਦਿਲ ਜੋ ਆਪਣੀ ਸੰਤਾਨ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਭਿੱਜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਵੇਲੇ ਜੋ ਬੇਆਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਅਰੋਗਤਾ ਸਮੇਂ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਧਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਚੇਚਕ ਨਿਕਲਣ ਤੇ ਫਿਰ ਅਰੋਗ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਆਪਦੇ ਉਚਾਰੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦ[2] ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਪਿਤਰੀ - ਪਿਆਰ ਉਛਾਲੇ ਮਾਰਦਾ ਸੀ।

ਆਪਦਾ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਵੀ ਡੂੰਘਾ ਸਨੇਹ ਸੀ। ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੰਗਾ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਸਾਹਮਣੇ ਪੁਤਰ - ਅਭਿਲਾਖਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਬਾਬਾ ਬੁਢਾ ਪਾਸੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਲੈਣ ਲਈ ਭੇਜਣ ਦੀ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਆਪਦਾ ਪਤੀ - ਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਬੁਢ ਬੁਢੇ ਪਾਸ ਜਦੋਂ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਖੂਬ ਧੂਮ ਧਾਮ ਨਾਲ ਹਾਥੀ ਘੋੜਿਆਂ ਸਮੇਤ ਰੱਥ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੇ ਪਕਵਾਨ ਲੈਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਬੁਢਾ ਜੀ ਇਸ ਖਪਖਾਨੇ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਬਿਨਾਂ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿਤਿਆਂ ਅਤੇ ਐਨ ਕੀਤਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਟੋਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਤਦ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੰਗਾ ਜੀ

---

1) ਡਾ: ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ : ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ।

2) ਦੇਖੋ ਇਸੇ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਪੰਨਾ ੪੩

੭੫. ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਆਪਦਾ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਤੋਂ ਵਰ ਲੈਣ ਜਾਣ ਲਈ ਦਿਲੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਤੜਕੇ ਉਠੋ, ਉਠਕੇ ਆਪ ਅਨਾਜ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਚੱਕੀ ਵਿਚ ਪੀਸੋ ਫਿਰ ਉਸਦੀਆਂ ਮਿੱਸੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਪਕਾਓ, ਘਿਓ, ਮਖੱਣ, ਲੱਸੀ ਅਤੇ ਪਿਆਜ਼ ਨਾਲ ਰਖਕੇ, ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਤੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਕੋਲ ਲਿਜਾਓ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਣਗੇ।[1] ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਪਸੰਦ ਖੁਰਾਕ ਕਿਹੜੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਸਚਮੁਚ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਨੇ ਗੰਢੇ ਨੂੰ ਮੁਕੀ ਮਾਰਕੇ ਤੋੜਦਿਆਂ ਵਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਤੇਰੇ ਘਰ ਅਜੇਹਾ ਬਹਾਦਰ 'ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ' ਦਾ ਮਾਲਕ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਇਸ ਤਰਾਂ ਤੋੜਿਆ ਕਰੇਗਾ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਹੈ। ਆਪ 1581 ਤੋਂ ਲੈਕੇ 1604 ਈਸਵੀ ਤਕ ਨਿਰੰਤਰ 22 ਸਾਲ ਬਾਣੀ ਰਚਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਦੇ ਸਰਵੋਤਮ ਗ੍ਰੰਥ 'ਸੁਖਮਨੀ' ਦੀ ਰਚਨਾ 1601 ਤੋਂ 1604 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਕਿਧਰੇ ਹੋਈ ਹੈ।[1] ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਕੁਲ 31 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰਾਗ ਜੈ ਜਾਵੰਤੀ[2] ਨੂੰ ਛਡਕੇ ਬਾਕੀ ਦੇ 30 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।[3] ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

1.ਸਿਰੀ ਰਾਗ 2. ਰਾਗ ਮਾਝ 3. ਰਾਗ ਗਉੜੀ. 4. ਰਾਗ ਆਸਾ. 5.ਰਾਗ ਗੂਜਰੀ. 6. ਰਾਗ ਦੇਵ ਗੰਧਾਰੀ. 7. ਰਾਗ ਬਿਹਾਗੜਾ. 8. ਰਾਗ ਵਡਹੰਸ. 9. ਰਾਗ ਸੋਰਠ. 10. ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ 11. ਰਾਗ ਜੈਤਸਰੀ. 12. ਰਾਗ ਟੋਡੀ. 13. ਰਾਗ ਬੈਰਾੜੀ. 14. ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ, 15. ਰਾਗ ਸੂਹੀ. 16. ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ. 17. ਰਾਗ ਗੋਂਡ 18. ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ. 19. ਰਾਗ ਨਟ ਨਾਰਾਇਣ. 20. ਰਾਗ ਮਾਲੀ ਗਉੜੀ. 21. ਰਾਗ ਮਾਰੂ. 22. ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ. 23.ਰਾਗ ਕੇਦਾਰਾ 24. ਰਾਗ ਭੈਰੋ. 25. ਰਾਗ ਬਸੰਤ. 26. ਰਾਗ ਸਾਰੰਗ. 27. ਰਾਗ ਮਲ੍ਹਾਰ.28. ਰਾਗ ਕਾਨੜਾ 29. ਰਾਗ ਕਲਿਆਣ. 30. ਰਾਗ ਪ੍ਰਭਾਤੀ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

1. ਸਿਰੀ ਰਾਗ

ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ 30 ਪਦੇ, 3 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਇਕ 'ਪਹਿਰੇ', ਦੋ ਛੰਤ ਅਤੇ ਇਕ ਸਲੋਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਇਹ ਹਨ:

ਪਦੇ:

1. ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਫਸੇ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਚਿਤਾਵਨੀ।
2. ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਣ ਲਈ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਦੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ।
3. ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ।
4. ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ।
5. ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਦੀ ਮਹਿਮਾ।

---

1) ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ : ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਹਾਸ, ਪੰ:385

2) ਰਾਗ ਜੈ ਜਾਵੰਤੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਤੇਗਬਹਾਦਰ ਦੇ 4 ਪਦੇ ਹਨ।

3) ਇਹਨਾਂ 30 ਰਾਗਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕਈ 'ਸਬਦਾਂ' ਵਿਚ ਦੋ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ:

1. ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਦੇ ਫਲ।

2. ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਸਤਿਪੁਰਖ ਰੂਪੀ ਪਹਿਲਵਾਨ ਦਾ ਵਿਜੈ - ਵਿਕਾਰਾਂ ਆਦਿ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾੜਨ ਦਾ ਸਜੀਵ ਤੇ ਅਦਭੁਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪੇਂਡੂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਰੇ :

ਮਨੁਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਰਾਤ ਦੇ ਚਾਰ ਪਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਆਪ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਪਹਿਰਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਕਰ ਚੁਕੇ ਸਨ।

ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਵੀ ਪਹਿਰਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਛੰਤ ਅਤੇ ਸਲੋਕ:

ਨਾਮ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਾਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। 'ਡਖਣਾ' ਛੰਤ ਮੁਲਤਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਲਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਨੂੰ ਹੀ ਡਖਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[1]

3. ਰਾਗ ਮਾਝ

ਮਾਝ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ 43 ਪਦੇ, 5 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਬਾਰਾਮਾਹ ਅਤੇ 'ਦਿਨ ਰੈਣ' ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਛੰਤ, ਸਲੋਕ ਜਾਂ ਪਉੜੀ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

ਪਦੇ :

1. ਗੁਰੂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਲੋਚਾ

2. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ।

3. ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਪਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਜੋ 'ਗੁਣਵੰਤੀ' 'ਵਡਭਾਗਣਿ' 'ਸੀਲਵੰਤ' 'ਸੋਹਾਗਣਿ' ਰੂਪਵੰਤੀ ਅਤੇ 'ਸੁਘੜ' ਹੈ ਦਾ ਵਰਣਨ।

4. ਗੁਰਮੁਖ ਦੇ ਲੱਛਣ।

5. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪਿਤਾ, ਮਾਤਾ, ਬੰਧੂ ਅਤੇ ਰਖਵਾਲਾ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ।

6. ਬਿਰਹਾ ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਭਾਵਕ ਚਿਤਰਣ।

ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ:

ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਮਾਰੂ ਸੋਹਿਲਿਆਂ ਵਾਲਾ ਤੋਲ-ਤੁਕਾਂਤ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

---

(1): ਡਾ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ: ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ: ਪੰ: 387

ਬਾਰਾ ਮਾਹ:

1. ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਵਿਛੜਿਆ —— ਬਿਰਹਾ ਵਰਣਨ।

2. ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਮਿਲਾਪ।

3. ਮੌਸਮਾਂ ਦੇ ਪਰੀਵਰਤਨ ਨਾਲ ਮਨੁਖੀ ਮਨੋ-ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਤੀਖਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੂਝ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਦਿਨ ਰੈਣ:

ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਲਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ੁਭ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਸਿਮਰਣ, ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨਾ ਆਦਿ।

3. ਰਾਗ ਗਉੜੀ

ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ 172 ਪਦੇ, 15 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਬਾਵਨ ਅਖੱਰੀ, ਆਪਦਾ ਸ਼ਾਹਕਾਰ, 'ਸੁਖਮਨੀ', ਥਿਤੀ, 4 ਛੰਤ, 50 ਸਲੋਕ ਅਤੇ 26 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇ ਚਿਤ੍ਰਨ:-

ਪਦੇ

1. ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਫਸੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ।

2. ਕਈਆਂ ਜਨਮਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਮਨੁਖਾ ਜੂਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ।

3. ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ।

4. ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ।

ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਗਉੜੀ ਚੇਤੀ, ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ, ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ, ਗਉੜੀ ਮਾਲਵਾ, ਗਉੜੀ ਮਾਲਾ, ਗਉੜੀ ਮਾਝ ਦੇ ਪਦੇ ਵੀ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ (ਗਉੜੀ ਚੇਤੀ)

2. ਵਿਰਹਣਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ - ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਲੋਚਾ (ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ)

3. ਦਰਸ - ਪਿਆਸੀ ਜੀਵ - ਆਤਮਾ ਦੀ ਪੁਕਾਰ। (ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ)

4. ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਗੌਰਵ ਤੇ ਮਹੱਤਵ (ਗਉੜੀ ਮਾਲਵਾ)

5. ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਨਾਲ 'ਹਰਖ-ਸੋਗ', ਹਾਨੀ-ਮਿਰਤ, ਦੁਖ-ਸੁਖ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (ਗਉੜੀ ਮਾਲਾ)

6. ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਮਨ - ਤਨ ਭੇਟ ਕਰਨਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਲਈ ਉਸ ਪਾਸ ਅਰਦਾਸ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਉਤੇ ਪੂਰਣ ਮਾਣ ਆਦਿ। (ਗਉੜੀ ਮਾਝ)

ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ

ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਦੀਆਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਅਥਵਾ ਗੁਮਾਨ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਨਿਮਰਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਵਿਤਕਰੇ ਅਤੇ ਦਵੈਤ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਤਿਆਗ ਉਤੇ

ਲੋਕ) ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰਾਹੀਂ ਮਨ-ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਮੌਤ ਦੀ ਅਟੱਲਤਾ ਆਦਿ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ।

<u>ਬਾਵਨ ਅਖੱਰੀ</u>

ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ - ਅਖੱਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ 52 ਅਖੱਰਾਂ ਉਤੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਦੇ ਢੰਗ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਅਖਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੱਸਾ, ਧਧਾ ਆਦਿ। ਬਾਵਨ ਅਖੱਰੀ ਦੀਆਂ ਕੁਲ 55 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਪਉੜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਹੈ। ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਰਚਿਤ ਪੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਸਲੋਕਾਂ ਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ, ਸਾਧਾਰਣ ਪਦਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਸਲੋਕਾਂ ਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਮਿਲਵਾਂ ਰੂਪ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਬਾਵਨੀ ਤੇ ਕੁਲ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਬਾਵਨ ਅਖੱਰੀ ਵਿਚ ਭੇਦ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਹਰ ਪਉੜੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਖੱਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਪਉੜੀ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਸ਼ਲੋਕ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪਉੜੀ ਨਾਲ ਆਮ ਕਰਕੇ ਦੋ ਜਾਂ ਵੱਧ ਸ਼ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[1] ਇਸ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਿਚਾਰ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹਨ:

1) ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ 2. ਅਵਿਦਿਆ ਮਾਇਆ ਦਾ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਪਤਿਤ ਕਰਨਾ. 3. ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਪਤਿਤ ਤੋਂ ਪਵਿਤਰ ਹੋਣਾ ਆਦਿ।

<u>ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ</u>

ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਦੀਰਘ ਆਕਾਰ ਦੀ ਸਰਵ - ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਅਤੇ ਸਰਵੋਤਮ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਰੂਪਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ - ਕਾਵਿ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 24 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਸਮੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਏ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹਨ:

1. ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਫਲ (ਵੇਖੋ ਗਉੜੀ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਸਿਮਰਣ ਸਿਰਲੇਖ)

2. ਨਾਮ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਹਿਮਾ।

3. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀਆਂ ਦਾਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਰਣਨ।

4. ਮਨੁਖ ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਤੀ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣਤਾ।

5. ਮਨੁਖ ਦਾ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਫਸਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰਨਾ, ਕਈ ਭੇਖ ਤੇ ਪਖੰਡ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰਲਾ ਤੇ ਅੰਦਰਲਾ ਦੋ ਰੂਪ ਹੋਣੇ, ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ।

---

1) ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਪੰਨਾ 312

6. ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਤੇ ਇਸਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਫਲਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ।

7. ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਉੱਚੀ ਆਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ।

8. ਜਗਤ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸੰਬੰਧੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ।

9. ਭੇਖ ਭੇਦ ਮਤਾਂ - ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ।

10. ਹੁਕਮ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਤੇ ਹੁਕਮ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼

11. ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ।

12. ਵਿਸ਼ੈ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਆਦੇਸ਼।

13. ਸੰਤ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦੇ ਦੋਖੀ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਣਨ।

14. ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਆਦੇਸ਼।

15. ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ।

ਗਉੜੀ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਪਉੜੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਲੋਕ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਪਉੜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਦੋ ਸ਼ਲੋਕ, ਦੋਹਿਆਂ ਤੇ ਡਖਣਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

4. ਰਾਗ ਆਸਾ

ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 168 ਪਦੇ, ਦੋ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਛਿਰਹੜੇ, ਤੇ 14 ਛੰਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚਲੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ।

ਪਦੇ

1. ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੀ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਮ - ਮਰਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਮਨੁੱਖਾ ਜੂਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਦੀ ਉਸਤਤੀ।

3. ਪ੍ਰਭੂ - ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼।

ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ

ਪੰਜਾਂ ਗੁਣਾਂ (ਸੱਚ, ਧਰਮ, ਗਿਆਨ, ਸ਼ਾਂਤਿ, ਸਹਿਜ) ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਂ ਔਗੁਣਾਂ (ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ) ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਛਿਰਹੜੇ

ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਵਿਛੜੇ ਜੀਵ ਦੇ ਬਿਰਹਾ - ਰੂਪ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਯੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਛੰਤ: ਪ੍ਰਭੂ - ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਅਨੰਦ-ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ।

5. ਰਾਗ ਗੂਜਰੀ

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ 32 ਪਦੇ, ਦੋ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, 42 ਸ਼ਲੋਕ ਤੇ 21 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ।

ਪਦੇ:

ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਦੁਪਦੇ, ਤਿਪਦੇ, ਚਉਪਦੇ ਅਤੇ ਪੰਚਪਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹਨ: 1. ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਸੰਜਮ 2. ਹਉਮੈ-ਤਿਆਗ 3. ਨਾਮ-ਸਿਮਰਣ, 4. ਗੁਰੂ - ਕ੍ਰਿਪਾ, 5. ਪਖੰਡ-ਨਿੰਦਿਆ 6. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪਤਿਤ - ਪਾਵਨ ਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ 7. ਨਾਸ਼ਵਰ ਸੰਸਾਰ, 8. ਪ੍ਰਭੂ - ਸੇਵਾ 9. ਪ੍ਰਭੂ - ਕਿਰਪਾ ਆਦਿ।

ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ:

ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਉਸਦਾ 'ਦੀਨ - ਬੰਧਵ' ਤੇ 'ਪਤਿਤਪਾਵਨ' ਪੱਖ।

ਰਾਗ ਗੂਜਰੀਵਾਰ ਮਹੱਲਾ 5:

ਵਾਰ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

1. ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਗਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 2. ਹੁਕਮ ਦਾ ਮਹੱਤਵ. 3. ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਫਲਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ 4. ਪੰਜਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼. 5. ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਲਈ ਉਦੱਮ ਕਰਨ ਦੀ ਚਿਤਾਵਨੀ। 6. ਨਾਮ ਵਿਹੂਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਆਦਿ।

ਗੂਜਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੀ, ਮੁਲਤਾਨੀ ਅਤੇ ਪਠੋਹਾਰੀ ਉਪ - ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। (ਦੇਖੋ 'ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਕਰਣ)।

6. ਰਾਗ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਕੇਵਲ 38 ਪਦੇ ਹੀ ਰਚੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਚਰਣਾਂ ਵਿਚ ਚਿਤ ਲਗਾਣ , ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਮੈਲ ਉਤਾਰਣ, ਵੈਰ - ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਮੇਰ - ਤੇਰ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਮਿਟਾਣ ਅਤੇ ਰਾਮ ਨਾਮ ਜਪਣ ਆਦਿ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤੇ ਹਨ।

7. ਰਾਗ ਬਿਹਾਗੜਾ :

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਪਦਾ, 9 ਛੰਤ ਅਤੇ ਦੋ ਸ਼ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦਵਾਰਾ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸੌਂਦਰਯ - ਚਿਤਰਣ, ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਹਨ।

~~8. ਰਾਗ ਵਡਹੰਸ:~~

~~ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਪਦਾ,~~

8. ਰਾਗ ਜੈਤਸਰੀ

ਰਾਗ ਜੈਤਸਰੀ ਵਿਚ 9 ਪਦੇ ਤੇ 3 ਛੰਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦੇਖੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਚਾਉ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਨਾਮ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ।

9. ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 94 ਪਦੇ ਤੇ ਤਿੰਨ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਹਨ। ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਨੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਿਤ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ:

1. ਪ੍ਰਭੂ ਸਰਬ ਸਮਰੱਥ ਤੇ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ।
2. ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਤਾਪ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ।
3. ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।
4. ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ ਸਭ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹੈ ਉਸਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼।
5. ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਲਾਭ ਤੇ ਸਿਮਰਨ ਵਿਧੀ ਜਿਵੇਂ:

" ਕਰਿ ਇਸਨਾਨੁ ਸਿਮਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਅਪਨਾ ਮਨ ਤਨ ਭਏ ਅਰੋਗਾ।
ਕੋਟਿ ਬਿਘਨ ਲਾਥੇ ਪ੍ਰਭ ਸਰਣਾ ਪ੍ਰਗਟੇ ਭਲੇ ਸੰਜੋਗਾ। "

6. ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ
7. ਨਾਮ ਵਰਗੇ 'ਰਤਨ' ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਕੌਡੀ ਨਾਲ ਰੀਝਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਓਟ ਲੈਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼।

ਕਿਤੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ 'ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਔਕੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਢਣ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪਦਾ ਨੰਬਰ 39, 40, 42, 44, 46, 48 , 49, 54, 56, 57, 58, ਅਤੇ 70 ਆਦਿ। ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਸ਼ਰਧਾ, ਸਿਦਕ ਤੇ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ।'[1]

ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ ਸਮਰੱਥਾ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਸਿਫ਼ਤ-ਸਲਾਹਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ। ਅਤੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਭ ਪਰਕਾਰ ਦੇ 'ਭ੍ਰਮ ਭਉ' ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਤ, ਸੰਤੋਖ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਕੇ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।

---

1) ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ : ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 398

8.

<u>10. ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ</u>

ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ 58 ਪਦੇ, ਇਕ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਅਤੇ ਇਕ ਛੰਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਆਏ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ 'ਭਵ ਖੰਡਨ' ਤੇ 'ਦੁਖ ਭੰਜਨ' ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸਿਮਰਣ ਨਾਲ 'ਕੋਟਿ ਅਪਰਾਧ' ਖਿਨ ਵਿਚ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

2. ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ - ਭਗਤ ਦੀ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਵਰਣਨ ਜਿਵੇ :

" ਬਿਨੁ ਜਲ ਪ੍ਰਾਨ ਤਜੇ ਹੈ ਮੀਨਾ ਜਿਨਿ ਜਲ ਸਿਉ ਹੇਤੁ ਵਧਾਇਓ।
ਕਮਲ ਹੇਤਿ ਬਿਨਸਿਓ ਹੈ ਭਵਰਾ ਉਨਿ ਮਾਰਗੁ ਨਿਕਸਿ ਨ ਪਾਇਓ।"

3. ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਅਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੁਆਰਾ ਅਜੇਹੀ ਉਚੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵੱਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਜਿਥੇ 'ਨਾ ਕੋ ਮੇਰਾ ਦੁਸਮਨੁ ਰਹਿਆ ਨਾ ਹਮ ਕਿਸ ਕੇ ਬੈਰਾਈ' ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਹੋ ਜਾਵੇ।

4. ਪ੍ਰਭੂ - ਭਰੋਸੇ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼।

ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਲੱਖ ਲੱਖ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁਖਾ ਜੂਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸੇਵਾ, ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਆਦਿ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਏ ਗਏ ਹਨ।

ਛੰਤ ਵਿਚ ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

<u>11. ਰਾਗ ਜੈਤਸਰੀ</u>

ਰਾਗ ਜੈਤਸਰੀ ਵਿਚ 13 ਪਦੇ, ਤਿੰਨ ਛੰਤ, 40 ਸਲੋਕ ਤੇ 20 ਪਉੜੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। [illegible] ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ:

<u>ਪਦੇ</u>:

1. ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਕ ਸੰਬੰਧੀ ਅੰਤ ਨੂੰ ਸਹਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪੂਰਬ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮਿੱਤਰ - ਬੰਧ ਵਿਛੁੜੇ ਨਾਤੇ ਬਣੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਹਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਵਾਲੇ ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਇਥੇ ਸੁਖ ਅਤੇ ਅਗੇ ਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

2. ਪ੍ਰੇਮਭਾਵ ਤੇ ਏਕਾਂਤ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਿਮਰਣ ਨਾਲ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। "ਜੋ ਚਾਹਉ ਸੋਈ ਸੋਈ ਪਾਵਉ ਆਸਾ ਮਨਸਾ ਪੂਰਉ ਜਪਿ ਪ੍ਰਭ ਕਉ।"

3. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਅਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਮੋਹ - ਮਾਇਆ ਵੱਸ ਆਏ ਜੀਵ ਲਈ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਦੀਪਕ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੀ ਵੰਦਨਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

4. ਬਿਰਹਾ - ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ ਤੜਪ ਦੀ ਚਿਤਰਣ।

<u>ਜੈਤਸਰੀ ਦੀ ਵਾਰ</u>:

ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਜੈਤਸਰੀ ਦੀ ਵਾਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: " ਜੈਤਸਰੀ ਦੀ ਵਾਰ

ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਪਉੜੀਆਂ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਪਉੜੀ ਨਾਲ ਇਕ ਸਲੋਕ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਗਾਥਾ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸ਼ਲੋਕ ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਪਉੜੀ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਇਕੋ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰ ਤੇ ਮਾਇਆ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹਨ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਨ ਧ੍ਰਿਗ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"[1]

12. ਰਾਗ ਟੋਡੀ:

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਨੇ ਕੇਵਲ 29 ਪਦੇ ਲਿਖੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਓਟ ਲੈਣ ਲਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰਨ ਵਾਲੇ ਅਥਵਾ ਨਾਮ - ਸਿਮਰਣ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

"ਬਿਨੁ ਸਿਮਰਨ ਜੋ ਜੀਵਨੁ ਬਲਨਾ ਸਰਪ ਜੈਸੇ ਅਰਜਾਰੀ"

13. ਰਾਗ ਬੈਰਾੜੀ:

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਜੱਸ - ਗਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਰੋੜਾਂ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਦੁਖ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਮਨੋਕਾਮਨਾ ਪੂਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਪਦਾ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ:

"ਸੰਤ ਜਨਾ ਮਿਲਿ ਹਰਿ ਜਸੁ ਗਾਇਓ। ਕੋਟਿ ਜਨਮ ਕੇ ਦੂਖ ਗਵਾਇਓ। ਰਹਾਉ।
ਜੋ ਚਾਹਤ ਸੋਈ ਮਨ ਪਾਇਓ। ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਹਰਿ ਨਾਮ ਦਿਵਾਇਓ।
ਸਰਬ ਸੂਖ ਹਰਿ ਨਾਮ ਵਡਾਈ। ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਨਾਨਕ ਮਤਿ ਪਾਈ।

14. ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ:

ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ ਵਿਚ ਪੰਜ ਪਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਬਹੁਤ ਹੈ। (ਦੇਖੋ 'ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਰਣ, ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀ ਮਾਨਤਾ ਦਸੱਕੇ ਉਸਦੀ ਟੇਕ ਲੈਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਮਿਹਰਬਾਨੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਰਤਗਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ।

15- ਰਾਗ ਸੂਹੀ:

ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਦੇ 58 ਪਦੇ, ਪੰਜ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਗੁਣਵੰਤੀ ਅਤੇ 11 ਛੰਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਪਦੇ: ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹਨ: —

1. ਡਾ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ : ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 399

10.

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਵਰਣਨ।

2. ਹੁਕਮ ਦਾ ਮਹੱਤਵ

3. ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਅਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼।

4. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾਲਤਾ ਲਈ ਅਰਦਾਸ।

5. ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਅਤੇ ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਦੀ ਮਹਿਮਾ।

6. ਭਾਣਾ ਮੰਨਣਾ। ਜਿਵੇਂ :

" ਜਿਉ ਭਾਵੈ ਤਿਉ ਰਾਖਹੁ ਸੁਆਮੀ ਮਾਰਗ ਗੁਰ ਪਠਾਇਆ। "

ਪਰ ਭਾਣਾ ਉਹੀ ਮਨੁਖ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਕਿਰਪਾ ਕਰੇ: 'ਤੇਰਾ ਭਾਣਾ ਤੂ ਹੈ ਮਨਾਇਹਿ ਜਿਸਨੋ ਹੋਹਿ ਦਇਆਲਾ।"

7. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ — ਜਿਵੇਂ, 'ਨਿਧਾਨ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਵਹੁ ਕਰਤੇ ਕਾ ਨਿਮਖ ਸਿਮਰਤ ਜਿਤੁ ਛੂਟੈ।"

8. ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਵਾਰਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ 'ਮਹਾਂ ਅਨੰਦ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਮ ਵਿਸਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦਸੀ ਹੈ।

ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਦੇ ਫਲ ਅਤੇ ਨਾਮ ਬਿਨਾਂ ਦੁਖਦਾਈ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ।

ਗੁਣਵੰਤੀ ਵਿਚ ਆਪ ਗੋਸਟਿ - ਕਾਵਿ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਪਨਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਮੈਂ ਆਖਦਾ ਜਾਂ ਬੋਲਦਾ ਹਾਂ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਬੁਲਵਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਆਪ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਬੋਲਣਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜਿਥੇ ਅਥਾਹ ਨਿਮਰਤਾ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਆਪ ਦੀ ਅਨਿਨ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਛੰਤ. ਛੰਤਾਂ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ। ਛੰਤਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ - ਪਨ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ 'ਮਿਠ ਬੋਲੜਾ ਜੀ ਸੁਆਮੀ ਮੇਰਾ (ਸੋਮੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਕਰਣ)

<u>16. ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ:</u>

ਬਿਲਾਵਲ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 129 ਪਦੇ, ਦੋ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜ ਛੰਤ ਹਨ।

<u>ਪਦੇ:</u> ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

1. ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ - ਰਸ ਦਾ ਅਨਭੂਵ ਤੇ ਅਲੋਕਿਕ ਅਨੰਦ ਜਿਵੇਂ :

"ਜਿਨਿ ਚਾਖਿਆ ਤਿਸੁ ਆਇਆ ਸਾਦੁ। ਜਿਉ ਗੂੰਗਾ ਮਨ ਮਹਿ ਬਿਸਮਾਦੁ।
ਆਨੰਦ ਰੂਪ ਸਭੁ ਨਦਰੀ ਆਇਆ। ਜਨ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਗੁਣ ਆਖਿ ਸਮਾਇਆ।"

1.

2. ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾਲਤਾ ਦੁਆਰਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

'ਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵਾ ਸੋ ਕਰੇ ਪਿਆਰੇ ਜਿਸ ਨੋ ਹੋਇ ਦਇਆਲਾ'

3. ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ।

4. ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ।

5. ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਇਆ ਲਈ ਅਰਦਾਸ।

6. ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ।

7. ਮਾਇਆ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸੰਤ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼।

ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭੂ - ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਹੈ। ਛੰਤਾਂ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਅਨੰਦ ਅਵਸਥਾ/ਦੇ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਚਿਤਰ ਹਨ।

17. ਰਾਗ ਗੌਂਡ:

ਗੌਂਡ ਰਾਗ ਵਿਚ ਆਪਦੇ 22 ਪਦੇ ਅਤੇ ਇਕ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਲਈ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਨੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। (ਦੇਖੋ 'ਜੀਵ' ਪ੍ਰਕਰਣ) ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਮਰਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

'ਨਾਂ ਇਹ ਛਿਜੈ ਨਾ ਇਹੁ ਜਾਇ। ਆਦਿ ਜੁਗਾਦੀ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ।"

ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅੰਕਿਤ ਹੈ।

18. ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ:

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 60 ਪਦੇ, 8 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਰੁਤੀ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾ) 6 ਛੰਤ, 44 ਸਲੋਕ, ਅਤੇ 22 ਪਉੜੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਹਨ।

ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਹਨ:-

1. ਮਾਇਆ ਅਥਵਾ ਵਿਸ਼ੇ - ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਲਈ ਚਿਤਾਵਨੀ, ਨਾਮ ਹੀ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਆਧਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ:

" ਨਾਮ ਸੰਗਿ ਕੀਨੋ ਬਿਉਹਾਰੁ। ਨਾਮੁ ਹੀ ਇਸੁ ਮਨ ਕਾ ਆਧਾਰੁ।"

2. ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਦਾ ਮਾਣ, ਦੁਖੀਆਂ ਦਾ ਦਾਤਾ ਤੇ ਸਭ ਥਾਂ ਤੇ ਮਨੁਖ ਦਾ ਰਖਿਅਕ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਾਉਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼।

3. ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਪਾਪਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਦਾ ਚਿਤਰਣ।

4. ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਸਲਾਹਤ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਚਰਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼।

5. ਸੱਚੇ ਜੋਗੀ ਅਤੇ ਸਿੱਧ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ।

6. ਸੱਚੇ ਭਗਤਾਂ, ਸੰਤਾਂ, ਅਤੇ ਸਾਧਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ।

ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ:

ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ਾ 'ਨਾਮ' ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦਵਾਰਾ ਜਿਸਨੂੰ ਨਾਮ ਦੀ ਦਾਤ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਮਨੁਖ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ। ਨਾਮ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਮੈਲ ਉਤਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਉਜਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰੁਤੀ: ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਛੇ ਰੁਤਾਂ ਦਾ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਚਿਤਰਮਈ ਵਰਣਨ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਵਾਰਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਦਰਸਾਈ ਹੈ।

ਛੰਤ: ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ, ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸਖਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਣ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਲਏ ਗਏ ਹਨ।

ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ ਵਾਰ ਮਹੱਲਾ 5:

ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਸਕੇ ਉਸ ਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਰਸਾਂਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਿਸਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚਾ ਜਿਸਾਰ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਭਗਤੀ ਦਵਾਰਾ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਸਭੁ ਕੋ ਤੇਰੈ ਵਸਿ ਅਗਮ ਅਗੋਚਰਾ।

ਤੂ ਭਗਤਾ ਕੈ ਵਸਿ ਭਗਤਾ ਤਾਣੁ ਤੇਰਾ।

19. ਰਾਗ ਨਟ ਨਾਰਾਇਣ:

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਕੇਵਲ 10 ਪਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਜਸ-ਗਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

20. ਰਾਗ ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ:

ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਅੱਠ ਪਦੇ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤ-ਉਸਤਤ, ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ।

21. ਰਾਗ ਮਾਰੂ

ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨੇ 31 ਪਦੇ, 6 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਦੋ ਅੰਜਲੀਆਂ, 14 ਸੋਹਲੇ, (ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਰਚਨਾਵਾਂ) 67 ਸਲੋਕ ਤੇ 23 ਪਉੜੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਹਨ।

ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹਨ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਭੈਅ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ — ਪੌਣ ਪਾਣੀ, ਅੱਗ ਧਰਤੀ, ਅਕਾਸ਼ ਸਭ ਉਸ ਦੇ ਭੈਅ ਵਿਚ ਹਨ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਨਿਰਭਉ ਹੈ:

13.

"ਸਗਲ ਸਮਗ੍ਰੀ ਡਰਹਿ ਬਿਆਪੀ, ਬਿਨੁ ਡਰ ਕਰਣੈਹਾਰਾ॥"
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਭਗਤਨ ਕਾ ਸੰਗੀ ਭਗਤ ਸੋਹਹਿ ਦਰਬਾਰਾ॥

2. ਮਾਇਆ ਬਾਰੇ ਵਿਚ - ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਆਦਿ ਬੁਰਤਨੀਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਨਾਮ - ਰਤਨ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਿਸ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਨਹ ਉਹ ਗਦਾਰ ਜੀਊਂਦਿਆਂ ਵੀ ਮੋਇਆ ਬਰਾਬਰ ਹੈ ਤੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਜੀਵਨ - ਅਧਾਰ ਬਣਾਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁਖ ਸਰਬਸਰੇਸ਼ਠ ਤੇ ਸਰਬੋਤਮ ਹਨ।

3. ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਧ੍ਰੂ, ਸੁਪਚਾਰੋ, ਬਾਲਮੀਕਿ, ਗਨਿਕ, ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ, ਬਿਦਰੁ ਆਦਿ।

4. ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਖੁਲਿਆ ਕਰਮੁ ਕ੍ਰਿਪਾ ਭਈ ਠਾਕੁਰ ਕੀਰਤਨੁ ਹਰਿ ਹਰਿ ਗਾਈ॥ ਸ੍ਰਮੁ ਥਾਕਾ ਪਾਏ ਬਿਸਰਾਮਾ, ਮਿਟਿ ਗਈ ਸਗਲੀ ਧਾਈ॥'

5. ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰਨ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਲੂਣ ਹਰਾਮੀ ਹਨ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀਆਂ ਦਿਤੀਆਂ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਲੈਕੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਜੀਵ ਘੋਰ ਦੁਖ ਪਾਂਦੇ ਹਨ।

6. ਪ੍ਰਭੂ ਬਾਹਰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਕਣ ਕਣ ਵਿਚ ਹੈ।

7. ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਭਰਮਾਂ ਤੇ ਵਹਿਮਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼।

8. ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰਗੁਣ ਪਸਾਰੇ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਵੇਚਨ । ਜਿਵੇਂ ਕਿ

" ਓਅੰਕਾਰਿ ਉਤਪਾਤੀ॥ ਕੀਆ ਦਿਨਸੁ ਸਭ ਰਾਤੀ॥
ਵਣ ਤ੍ਰਿਣੁ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਪਾਣੀ॥ ਚਾਰਿ ਬੇਦ ਚਾਰੇ ਖਾਣੀ - - - ।"

ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁਖਾ ਜਨਮ ਦੀ ਸਰਬ ਸਰੇਸ਼ਠਤਾ ਦਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾਈ ਹੈ।

ਅੰਜੁਲੀਆਂ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਥੋੜੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਬਹੁਤੀ ਦੋਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਲਈ ਬੇਚੈਨੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜੋ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ ਉਹੀ ਸੁਖੀ ਹੈ। ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਦੁਖ - ਸੁਖ ਸਾਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਨੁਖਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਜੀਵ - ਜੰਤੂਆਂ ਵਾਂਗ ਦਸਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਦਰਖਤ ਹੇਠ ਇਕੱਤਰ ਹੋਕੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਣ ਤੇ ਉਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:-

ਬਿਰਖੈ ਹੇਠਿ ਸਭਿ ਜੰਤ ਇਕਠੇ॥ ਇਕਿ ਤਤੇ ਇਕਿ ਬੋਲਨਿ ਮਿਠੇ॥
ਅਸਤੁ ਉਦੋਤੁ ਭਇਆ ਉਠਿ ਚਲੇ ਜਿਉ ਜਿਉ ਅਉਧ ਵਿਹਾਣੀਆ॥

ਮਾਰੂ ਸੋਹਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ:

1. ਪ੍ਰਭੂ ਅਨੰਦ ਸਰੂਪ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

2. ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਆਪ ਪਸਾਰਿਆ ਹੈ।

3. ਉਸ ਬੇਅੰਤ, ਅਥਾਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜਿਸਨੇ ਸਿਮਰਿਆ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਬੇਪਰਵਾਹ ਤੇ ਸੌਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ:

4. ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਵਾਰਾ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਨਿਕਟਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜੇਹਾ ਸਵਾਇਆ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਦਾ ਵਧਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

5. ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਿਚਾਰ।

6. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਧੁਸੂਦਨ, ਦਾਮੋਦਰ, ਰਿਖੀਕੇਸ਼, ਗੋਵਰਧਨ ਧਾਰੀ, ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ, ਨਰਸਿੰਘ, ਨਾਰਾਇਣ, ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ, ਆਦਿ।

ਮਾਰੂ ਵਾਰ ਮਹੱਲਾ 5 ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨਤਾ ਤੇ ਸਰਬਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਕੰਮ ਪਸੰਦ ਹਨ ਉਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨੁਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਡਖਣੇ ਵਰਤੇ ਹਨ।

22. ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ:

ਤੁਖਾਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਇਕੋ ਹੀ ਸ਼ਲੋਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮ ਦਾ ਰਸ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੀਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਦਿਆਲਤਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜੋ ਪਪੀਹੇ ਵਾਂਗ ਉਸ ਰਸ ਦੀ ਪਿਆਸ ਵਿਚ ਤੜਪਦੇ ਹੋਣ:

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ਸੁਣੀਜੈ ਤੇਰਾ ਕਿਰਪਾ ਕਰਹਿ ਤ ਪੀਵਾ।
ਆਸ ਪਿਆਸੀ ਪਿਰ ਕੈ ਤਾਈ ਜਿਉ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਬੂੰਦਰੇ।

23. ਰਾਗ ਕੇਦਾਰਾ:

ਕੇਦਾਰਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਆਪਦੇ 15ਪਦੇ ਅਤੇ ਇਕ ਛੰਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ - ਕਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੰਦ ਤੇ ਮਹਾਂਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕੇਦਾਰਾ ਛੰਤ ਵਿਚ ਹਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਰਕ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰੀ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

24. ਰਾਗ ਭੈਰਉ।

ਰਾਗ ਭੈਰਉ ਵਿਚ 57 ਪਦੇ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਹਨ।

ਪਦਿਆਂ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹਨ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ 'ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ' ਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਜਿਵੇਂ:

"ਜਨਮਿ ਨ ਮਰੈ ਨ ਆਵੈ ਨ ਜਾਇ। ਨਾਨਕ ਕਾ ਪ੍ਰਭੁ ਰਹਿਓ ਸਮਾਇ।"

2. ਅਜੇਹੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਸਦਾ ਸੁਖੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਡਰ ਉਸਨੂੰ ਵਿਚਲਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

3. ਸਿਮਰਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਲਾਭਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ।

4. ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਫਲਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ। ਜਿਵੇਂ :

"ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵਿ ਸਰਬ ਫਲ ਪਾਏ। ਜਨਮ ਜਨਮ ਕੀ ਮੈਲੁ ਮਿਟਾਏ।।"

5. ਨਿੰਦਕ ਅਤੇ ਪਾਪੀ ਮਨੁਖ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਣਨ।

6. ਹਉਮੈ ਰੋਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਤੇ ਇਸਦਾ ਉਪਾਉ।

ਪਦਾ ਨੰਬਰ 9 ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਪੁਤਰ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ ਨੌਕਰ ਦਵਾਰਾ ਜ਼ਹਿਰ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਮ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕਰਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਲਈ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਦੇ ਭਾਵ ਹਨ।

25. ਰਾਗ ਬਸੰਤ :

ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 21 ਪਦੇ ਅਤੇ ਦੋ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਬਸੰਤ ਰੁਤ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਵਾਰਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਅਨੰਦ ਮਈ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਅਤਿ ਅੰਤ ਕਲਾਮਈ ਚਿਤਰ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਦਾ ਸੁਹਾਵਣਾ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਮਨੁਖਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਖੇੜਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੋਵੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਸਦਾ ਹੀ ਬਸੰਤ ਰੁਤ ਛਾਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

"ਤਿਸੁ ਬਸੰਤ ਜਿਸੁ ਪ੍ਰਭੁ ਕ੍ਰਿਪਾਲੁ। ਤਿਸੁ ਬਸੰਤ ਜਿਸੁ ਗੁਰੂ ਦਇਆਲ।
ਮੰਗਲੁ ਤਿਸ ਕੈ ਜਿਸੁ ਏਕੁ ਕਾਮੁ। ਤਿਸੁ ਸਦ ਬਸੰਤ ਜਿਸ ਰਿਦੈ ਨਾਮੁ।"

ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦਵਾਰਾ ਹੋਏ ਕਾਇਆਂ-ਕਲਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅਜਾਮਲ, ਬਾਲਮੀਕ, ਗਨਿਕਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਆਦਿ।

ਬਸੰਤ ਦੀ ਵਾਰ ਮਹੱਲਾ 5 ਵਿਚ ਆਪ ਦੀਆਂ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਪਉੜੀਆਂ ਹੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਅਧੂਰੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਬਸੰਤ ਰੁਤ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਦਵਾਰਾ ਹਰੀ-ਨਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅੰਕਨ ਹੈ।

26. ਰਾਗ ਸਾਰੰਗ:

ਰਾਗ ਸਾਰੰਗ ਵਿਚ ਆਪਨੇ 139 ਪਦੇ, ਦੋ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਛੰਤ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਪਦਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ:

1. ਅਨਾਥਾਂ ਦੇ ਨਾਥ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ ਕਰਤਾਰ - ਵਰਣਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ

ਪ੍ਰਗਟਾਉ।

2. ਚਿਰ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਮਾਨੁਖਾ ਜਨਮ ਨੂੰ ਕਉਡੀ ਬਦਲੇ ਨਾ ਗਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ: ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਜਨਮ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

3. ਸਾਧ - ਬਚਨਾਂ ਉਤੇ ਤੁਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼। ਸਾਧ ਬਚਨ ਅਮਰ ਤੇ ਸਜੀਵੀ ਹਨ:

" ਬਾਰਿ ਬਿਨਾਸੀ ਖਟਹਿ ਬਿਨਾਸੀ, ਇਕਿ ਸਾਧ ਬਚਨ ਨਿਹਚਲਾਥਾ।

\- \- \- \- \- \- \- \- \-

ਦ੍ਰਿਸਟਿਮਾਨ ਹੈ ਸਗਲ ਬਿਨਾਸੀ, ਇਕਿ ਸਾਧ ਬਚਨ ਆਗਾਧਾ।"

4. ਭਗਤੀ ਹੀ ਸੰਸਾਰ - ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਉਤਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡਾ ਸਾਧਨ ਹੈ।

ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਚਰਜ ਸਤਾ ਦਾ ਚਿਤਰ ਖਿਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਡਿਠੇ ਮਨ ਵਿਚ 'ਪਰਗਾਸ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਛੰਤ ਵਿਚ, ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ - ਗਾਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ।

27. ਰਾਗ ਮਲਾਰ:

ਰਾਗ ਮਲਾਰ ਵਿਚ 30 ਪਦੇ ਅਤੇ ਇਕ ਛੰਤ ਹੈ। ਮਲਾਰ ਬਰਖਾ ਰੁਤ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਬਰਖਾ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਕਾਂ ਦਵਾਰਾ, ਪ੍ਰਭੂ - ਭਗਤ ਦੀ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਘਰ ਆਉਣ ਉਤੇ ਸਵਾਗਤ ਲਈ ਭਗਤ ਜੋ ਜੋ ਤਿਆਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਭਗਤ ਨੂੰ ਬਾਲਕ ਦੇ ਰੂਪਕ ਵਿਚ ਵੀ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਜੇਹਾ ਬਦੱਲ ਹੈ ਜੋ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਸਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਰਸ਼ਾ ਦਾ ਮਨੋਹਰ ਤੇ ਸੁਖਾਵਾਂ ਚਿਤਰ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਆ ਖਲੋਂਦਾ ਹੈ।

ਛੰਤ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਤੇ ਬਦਲ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਹਰ ਪਾਸੇ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਜਲਤਰੰਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ।

28. ਰਾਗ ਕਾਨੜਾ:

ਕਾਨੜਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 50 ਪਦੇ ਅਤੇ ਇਕ ਛੰਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪਦਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ:

1. ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ।
2. ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ।
3. ਸੰਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਇਸਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਫਲਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ।
4. ਪ੍ਰਭੂ - ਭਗਤੀ ਦੀ ਉਤੱਮਤਾ ਦਾ ਉਲੇਖ।
5. ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ —— ਆਪਣੇ ਪਰਾਏ ਦਾ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਆਪਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਬਦ 'ਬਿਸਰਿ ਗਈ ਸਭ ਤਾਤ

ਪਰਾਣੀ। ਜਨ ਤੇ ਸਾਧ - ਸੰਗਤਿ ਮੇਰਿ ਪਾਈ।" ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

6. ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਫਲਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ।

ਛੰਤ:

ਇਕੋ ਇਕ ਛੰਤ ਵਿਚ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇ ਸਮੋਏ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦਵਾਰਾ ਭਵ - ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਉਤਰਨਾ, ਮਨ ਮੋਹ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਦੇ ਫਲ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਅਨੰਦ - ਅਵਸੱਥਾ ਆਦਿ।

29. ਰਾਗ ਕਲਿਆਨੁ:

ਕਲਿਆਨ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸਿਰਫ 10 ਪਦੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ - ਮਿਲਨ ਦੀ ਸਿੱਕ ਅਤੇ ਬਿਹਬਲਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਹੈ।

30. ਰਾਗ ਪ੍ਰਭਾਤੀ:

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 15 ਪਦੇ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਠੇ ਪਹਿਰ ਸਿਮਰਣ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਸੇਵਾ, ਨਾਮ ਜਪਣ ਨਾਲ ਦੁਖ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਦਵਾਰਾ ਹੋਏ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰੀਵਰਤਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਗਤ ਮਾਇਆ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣਾ ਨਾਤਾ ਤੋੜ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਜੋੜਦਾ ਹੈ:

"ਕੂਨ ਨਾਗਨਿ ਸਿਉ ਮੇਰੀ ਟੂਟਨਿ ਹੋਈ। ਗੁਰਿ ਕਹਿਆ ਇਹ ਝੂਠੀ ਧੋਹੀ।
ਮੁਖਿ ਮੀਠੀ ਖਾਈ ਕਉਰਾਇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮਿ ਮਨੁ ਰਹਿਆ ਅਘਾਇ।"

ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਅੰਗਮਈ ਚਿਤਰ ਵੀ ਖਿਚਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮਨ ਦੇ ਕ੍ਰੋਧ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਆਦਿ ਕਰਕੇ ਬਹੁ - ਭਾਂਤ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਫੁਟਕਲ ਰਚਨਾਵਾਂ

ਉਪਰੋਕਤ ਰਾਗਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਫੁਟਕਲ ਬਾਣੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਗਾਥਾ, ਫੁਨਹੇ, ਚਉਬੋਲੇ, ਸਲੋਕ, ਸਵਯੇ, ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਬਾਕ ਮਹਲਾ 5, ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਅਤੇ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਮਹੱਲਾ 5।

ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ: (ਪੰਨਾ 1353 - 1360) ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ

ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਪ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਆਪ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਉਪਲਭਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

<u>ਗਾਥਾ:</u> 'ਗਾਥਾ' ਤੋਂ ਵਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ, ਹਰੀ - ਕੀਰਤਨ ਦਵਾਰਾ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਅਤੇ ਭਗਤੀ - ਰਸ ਦਾ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

<u>ਫੁਨਹ</u> ਸ਼ਬਦ 'ਪੁਨਹ' ਤੋਂ ਵਿਗੜ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦੁਬਾਰਾ ਜਾਂ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ ਆਦਿ। ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਫੁਨਹ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:- 'ਫੁਨਹ ਰਚਨਾ ਇਕ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਸ ਦੀ ਕਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਸੋਹਣੇ ਹਰੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਮੋਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਉਸਦੀ ਉਸਤਤ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹਰੀ ਆ ਵਸੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਤੇ ਸ਼ੋਭਾ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।'[1]

<u>ਚਉਬੋਲੇ:</u> ਚਉਬੋਲੇ ਵਿਚ 11 ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ ਜੋ ਚਾਰ ਭਗਤਾਂ — ਸੰਮਨ, ਮੂਸਨ, ਜਮਾਲ ਤੇ ਪਤੰਗ ਪ੍ਰਤੀ ਉਚਾਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਾਮ 'ਚਉਬੋਲੇ' ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਪੈਸਿਆਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਵਿਕਦਾ। ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸਿਰ ਦੇਕੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[2]

<u>ਸਲੋਕ:</u> ਆਪਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਲੋਕ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਸਣ ਲਈ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।

<u>ਸਵਯੇ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਵਾਕ</u> ਮਹੱਲਾ 5 ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਉਸਤਤ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸ਼ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧੀਕ: ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਚਾ ਮਿਤਰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸੇ ਜੀਵ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਰਸਾਈ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ ਜੋ ਸੱਚੇ ਸਾਈਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਰਤੇ ਹੋਏ ਹਨ।

<u>ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਮਹੱਲਾ 5:</u> 'ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਤੇ ਦੋ ਸ਼ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ' ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਰ ਦੇਕੇ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। 'ਥਾਲ ਵਿਚਿ ਤਿੰਨਿ ਵਸਤੂ ਪਈਓ

---

1) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 413

2) ਉਹੀ

ਸਤ ਸੰਤੋਖੁ ਵਿਚਾਰੋ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ਠਾਕੁਰ ਕਾ ਪਇਓ ਜਿਸ ਕਾ ਸਭਸੁ ਅਧਾਰੋ।' ਥਾਲ ਤੋਂ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਜੋ ਕੋ ਖਾਵੈ ਜੇ ਕੋ ਭੁੰਚੈ ਤਿਸ ਕਾ ਹੋਇ ਉਧਾਰੋ।' ਦੂਜੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਧਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਰਥਾ, ਯੋਗਤਾ, ਤੇ ਗੁਣ ਬਖਸ਼ੇ।[1]

---

1) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ~~ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ~~ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 416

ਤੀਸਰਾ ਪ੍ਰਕਰਣ

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ —— ਜੀਵਨ, ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ

ਜੀਵਨ

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦੀ ਬੜੀ ਘਾਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦਾਦੂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਿਸ਼ ਜਨਗੋਪਾਲ ਰਚਿਤ "ਸ੍ਰੀ ਦਾਦੂ ਜਨਮ - ਲੀਲਾ - ਪਰਚੀ" ਨੂੰ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਅਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਨ ਗੋਪਾਲ ਦੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਅਜੇ ਤਕ ਹਥ - ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਦਾਦੂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਚਾਨਣ ਪਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਪਹੁੰਚ (Approach) ਇਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਭਗਤ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਮਈ ਪਹੁੰਚ ਹੈ। ਰਾਘਵਦਾਸ ਦੀ "ਭਗਤਮਾਲ" ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਦਾਦੂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ - ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਤੇ ਆਚਾਰਯ ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤਥਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਚਮਤਕਾਰ ਪੂਰਣ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਹੀ ਵਰਣਨ ਵਧੇਰੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[1] ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ "ਜਨਮ ਲੀਲਾ ਪਰਚੀ" ਰਾਹੀਂ ਦਾਦੂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾਕਟਰ ਡਬਲੀਊ ਜੀ, ਓਰ ਦਾ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ "ਜਨਮ ਲੀਲਾ ਪਰਚੀ" ਵਿਚੋਂ ਦਾਦੂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਸਹੀ ਚਿਤਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[2] ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੇ ਫੇਰ ਨਾਲ ਕਈ ਮਿਲਾਵਟਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਦਾਦੂ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁਢਲੇ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਨਗੋਪਾਲ ਨੇ ਆਪ ਆਪਣੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਜਨਮ ਕਥਾ ਕਥਿਤ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਸੱਚੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ, ਝੂਠੀ ਗੱਲ ਇਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਉਹੋ ਕੁਝ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।[3]

---

1) ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ : ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ 409

2) ਡਬਲੀਊ ਜੀ, ਓਰ "ਏ ਸਿਕਸਟੀਨਥ ਸੈਂਚਰੀ ਇੰਡੀਅਨ ਮਿਸਟਿਕ," ਪੰਨਾ 26

3) " ਜਨਮ ਕਥਾ ਸਵਾਮੀ ਕੀ ਗਾਈ। ਮਿਥਿਆ ਮਾਨੈ ਨਰਕ ਪਰਾਈ।
ਝੂਠਾ ਵਚਨ ਏਕ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ, ਜੈਸਾ ਸੁਨਾ ਸੁ ਤੈਸਾ ਭਾਖਿਆ।
(ਸ੍ਰੀ ਦਾਦੂ ਜਨਮ ਲੀਲਾ ਪਰਚੀ, ਜੈਪੁਰ ਸੰ: 2006 ਪੰਨਾ 9)

2.

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਅਤੇ ਦਾਦੂ-ਪੰਥ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੁਝ ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਈ. ਡਬਲੀਊ ਹਾਪਕਿਨਜ਼,[1] ਡਬਲੀਊ ਕਰੁਕ,[2] ਐਚ. ਐਚ. ਵਿਲਸਨ,[3] ਡਬਲੀਊ ਜੀ. ਓਰ,[4] ਆਦਿ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਸੁਧਾਕਰ ਦਵਿਵੇਦੀ,[5] ਪੰਡਿਤ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ,[6] ਆਚਾਰਯ ਕਸ਼ਿਤੀ ਮੋਹਨ ਸੇਨ,[7] ਡਾਕਟਰ ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ,[8] ਅਤੇ ਆਚਾਰਯ ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ[9] ਆਦਿ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਖੋਜ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਤੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਅਨੁਮਾਨ ਦਵਾਰਾ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਦਾਦੂ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਾ ਰਜਤ ਜਯੰਤੀ ਗ੍ਰੰਥ '(ਜੈਪੁਰ) ਤੋਂ ਵੀ ਦਾਦੂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

<u>ਜਨਮ</u>

ਦਾਦੂ ਦਾ ਜਨਮ ਗੁਜਰਾਤ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਨਗਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਪੰਡਿਤ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ[10] ਡਾਕਟਰ ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ,[11] ਐਚ. ਐਚ. ਵਿਲਸਨ,[12] ਤੇ 'ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਰਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਐਥਿਕਸ[13] ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਮੱਤ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਨਗੋਪਾਲ ਵੀ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਹੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ।[14] ਪਰ ਪੰਡਿਤ ਸੁਧਾਕਰ ਦਵਿਵੇਦੀ ਨੇ ਦਾਦੂ ਨੂੰ ਜੌਨਪੁਰ '(ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਇਲਾਕਾ ਦਾ ਇਕ

1) [illegible], ਡਬ[illegible] ਹਾਪ[illegible] : ' [illegible] ਆਫ [illegible]
2) ਡਬਲੀਊ ਕਰੁੱਕ: ' ਟ੍ਰਾਈਬਜ਼ ਐਂਡ ਕਾਸਟਸ ਆਫ਼ ਐਨ,ਪੀ ਪ੍ਰਾਵਿੰਸਿਜ਼ ਐਂਡ ਅਵਧ'।
3) ਐਚ. ਐਚ. ਵਿਲਸਨ: 'ਦੀ ਰਿਲੀਜਸ ਸੈਕਟਸ ਆਫ਼ ਦਾ ਹਿੰਦੂਜ਼'।
4) ਡਬਲੀ_ ਜੀ. ਓਰ. 'ਏ ਸਿਕਸਟੀਨਥ ਸੈਂਚਰੀ ਇੰਡੀਅਨ ਮਿਸਟਿਕ'।
5) 'ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਕੀ ਬਾਨੀ,' ਬੇਲਵੇਡੀਅਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਪ੍ਰਯਾਗ।
6) 'ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਕੀ ਬਾਨੀ': ਵੈਦਿਕ ਯੰਤ੍ਰਾਲਯ ਅਜਮੇਰ।
7) ਕੇ. ਐਮ. ਸੇਨ. 'ਦਾਦੂ'
8) ਡਾ. ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ: ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ।
9) ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ : ' ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ' ।
10) ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਕੀ ਬਾਨੀ : ਵੈਦਿਕ ਯੰਤ੍ਰਾਲਯ, ਪੰਨਾ 1
11) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ ਪੰਨਾ 274
12) ਦੀ ਰਿਲੀਜਸ ਸੈਕਟਸ ਆਫ਼ ਦਾ ਹਿੰਦੂਜ਼ : ਐਚ. ਐਚ. ਵਿਲਸਨ, ਸੰਪਾਦਕ ਈ. ਆਰ ਰੋਸਟ ਪੰਨਾ 57
13) ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਰਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਐਥਿਕਸ: ਜੇਮਜ਼ ਹੇਸਟਿੰਗਜ਼, ਪੁਸਤਕ 4 ਪੰਨਾ 385
14) ਪਰਮ ਦਿਸਾ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ, ਤਹਾਂ ਸਖਾ ਪਰਗਟੇ ਦਾਦੂ 116 ॥ ਵਿਸ਼੍ਰਾਮ 9

ਪੁਰਾਣਾ ਮੁੰਦਿਰ) ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਉਤੇ ਦਵਿੰਵੇਦੀ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਕਠਨ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਪੱਦਾਂ ਵਿਚ ਠੇਠ ਗੁਜਰਾਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁਜਰਾਤੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਗੁਜਰਾਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਪੂਰਬੀ ਬੋਲੀ ਜੋ ਕਬੀਰ, ਰੈਦਾਸ ਤੇ ਭੀਖਾ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਦਾ ਦਾਦੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲਗ ਭਗ ਅਭਾਵ ਵੀ ਇਹੀ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਦਾ ਜਨਮ - ਸਥਾਨ ਬਨਾਰਸ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਹੀ ਸੀ।

ਜਾਤ

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀ ਜਾਤ ਤੇ ਕੁਲ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਇਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦਾਦੂ - ਪੰਥੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਤੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਲੋਦੀ ਰਾਮ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਬਸੀ ਬਾਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਕੁਝ ਦਾਦੂ - ਪੰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਦੇ ਜਨਮ ਵਰਗੀ ਰਵਾਇਤ ਦਾਦੂ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਟਾਪੂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਜੋਗੀ ਤਪ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਜੋਗੀ ਨੂੰ ਅਕਾਸ਼ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਤੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਮਨੁਖਾਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰ। ਇਸ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਜੋਗੀ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਸਦਾ ਮੇਲ ਲੋਦੀ ਰਾਮ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਬੜੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜੋਗੀ ਕੋਲੋਂ ਵਰ ਮੰਗਿਆ ਕਿ ਸਾਡੇ ਘਰ ਲੜਕਾ ਹੋਵੇ। ਜੋਗੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੜਕੇ ਤੜਕੇ ਸਾਬਰਮਤੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਜਾਵੀਂ, ਤੇਰੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਦੋਂ ਲੋਦੀ ਰਾਮ ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਨਦੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਬੱਚਾ ਨਦੀ ਵਿਚ ਤਰਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਸਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਲਿਆ ਤੇ ਘਰ ਲਿਆ ਕੇ ਪਾਲਿਆ।[1]

'ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਰਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਐਥਿਕਸ' ਵਿਚ ਵੀ ਦਾਦੂ ਨੂੰ ਲੋਦੀ ਰਾਮ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਪੁਤਰ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[2] ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾਦੂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

1) ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਕੀ ਬਾਣੀ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਬੇਲਵੇਡੀਅਰ ਪ੍ਰੈਸ ਪੰਨਾ 2

2) ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਰਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਐਥਿਕਸ ਪੁਸਤਕ 4, ਪੰਨਾ 385

4.

ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਦਾਦੂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਸਣਾ ਅਜੇਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਦਾਦੂ ਨੂੰ ਉਚੀ ਕੁਲ ਦਾ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਚਾਰਯ ਕਸ਼ਿਤੀ ਮੋਹਨ ਸੇਨ,[1] ਡਾਕਟਰ ਬੜਥਵਾਲ,[2] ਮੋਹਸਿਨਫ਼ਾਨੀ[3] ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਗੋਵਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ[4] ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਦਾਦੂ ਜੀ ਜਾਤ ਦੇ ਪੇਂਜੇ (ਰੂੰ ਪਿੰਜਨ ਵਾਲੇ) ਸਨ। ਪੰਡਿਤ ਸੁਧਾਕਰ ਦਵਿਵੇਦੀ ਨੇ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੂੰ ਮੋਚੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਤੁਕ ਲੈਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

'ਸਾਚਾ ਸਮਰਥ ਗੁਰ ਮਿਲਿਆ, ਤਿਨ ਤੱਤ ਦੀਆ ਬਤਾਇ।
ਦਾਦੂ ਮੋਟ ਮਹਾਬਲੀ, ਸਭ ਘ੍ਰਿਤ ਮਥ ਕਰ ਖਾਇ।'[5]

ਇਥੇ ਦਵਿਵੇਦੀ ਜੀ ਨੇ "ਮੋਟ ਮਹਾਬਲੀ" ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਮੋਚੀ ਦਾ ਅਰਥ ਕਢਿਆ ਹੈ ਪਰ ਗੁਜਰਾਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮੋਟ ਅਤੇ ਮੋਟਾ, ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਸਰੇਸ਼ਠ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਹਾਂਬਲੀ ਦਾ ਅਰਥ ਬਲਵਾਨ ਹੈ।[6] ਸੋ 'ਮੋਟ ਮਹਾਂਬਲੀ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਦਾਦੂ ਨੂੰ ਮੋਚੀ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਦਾਦੂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਅਜੇਹਾ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੋਚੀ ਹੋਣਾ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੇਂਜੇ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਨਿਰੋਲ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦਾਦੂ ਦੇ ਹੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਰੱਜਬਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

" ਧੁਨੀ ਗ੍ਰਭੇ ਉਤਪੰਨ , ਦਾਦੂ ਯੋਗੇਂਦ੍ਰ ਮਹਾਂਮੁਨੀ।
ਉਤਮ ਜੋਗ ਧਾਰਨਮ੍, ਤਸਮਾਤ ਕਿੰ ਨਯਾਤਿ ਕਾਰਣਮ।"[7]

---

1) ਕਸ਼ਿਤੀ ਮੋਹਨ ਸੇਨ : ਮਿਡੀਵਲ ਮਿਸਟੀਸਿਜ਼ਮ ਪੰਨਾ 109
2) ਪੀਤਾਂਬਰ ਦੱਤ ਬੜਥਵਾਲ : ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਪੰਨਾ 72
3) ਡਾ. ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ: ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 391
4) ਗੋਵਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ : ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਯਧਾਰਾ ਔਰ ਉਸਕੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠ ਭੂਮੀ, ਪੰਨਾ 36
5) ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਕੀ ਬਾਣੀ : ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਸੰਸਕਰਣ 1928, ਬੇਲਵੇਡੀਅਰ ਪ੍ਰੈਸ ਪੰਨਾ 1
6) ਉਹੀ ਪੰਨਾ
7) ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਸੰਸਕਰਣ 2008 ਪੰਨਾ 411

ਅਰਥਾਤ ਮਹਾਂਜੋਗੀ ਤੇ ਮਹਾਂ ਮੁਨੀ ਦਾਦੂ ਦਾ ਜਨਮ ਧੁਨੀਆਂ (ਪੇਂਜਾ) ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਆਚਾਰਯ ਖ਼ਿਤੀ ਮੋਹਨ ਸੇਨ ਨੇ ਦਾਦੂ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਮ ਦਾਊਦ ਦਸਿਆ ਹੈ[1] ਤੇ ਆਪਣੀ ਦਲੀਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲੀ ਬਾਊਲਾਂ ਦੀ ਬੰਦਨਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਵਾਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਦਾਦੂ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਬਾਰੇ ਹੀ ਸ਼ੰਕਾ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ।

ਡਾਕਟਰ ਡਬਲਿਊ. ਜੀ. ਓਰ ਨੇ ਦਾਦੂ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਮ ਅਬਦਾਦ ਹੋਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਡਾਕਟਰ ਓਰ. ਨੇ 'ਦਬਿਸਤਾਨੇ ਮਜ਼ਾਹਬ' ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ 'ਧੁਨਿਆ' ਪਿੰਜਾਰਾ ਜਾਂ ਪਿਨਾਰਾ ਜਾਤ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ। ਇਸ ਜਾਤ ਦੇ ਲੋਕ ਲੋਧੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣੇ ਸਨ ਤੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਰੂੰ ਪਿੰਜਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਪਿਨਾਰਾ' ਜਾਂ ਤੇਲੀ ਪਿਨਾਰਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤੇਲ ਕੱਢਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।[2] ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀ ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ 'ਪਿੰਜਾਰਾ' (ਪੇਂਜਾ) ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[3] ਡਾਕਟਰ ਪੀਤਾਂਬਰ ਦੱਤ ਬੜਥਵਾਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ 'ਦਾਦੂ' ਨਾਮ ਇਸ ਲਈ ਪਿਆ ਕਿ ਆਪ ਸਭ ਨਾਲ ਭਰਾਵਾਂ ਵਰਗਾ ਸਲੂਕ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਦਾਦਾ (ਭਰਾ) ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਸਨ।[4] ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਇਹ ਮੰਨ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਏ ਕਿ ਦਾਦੂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਪਨਾਮ ਸੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਮ ਕੀ ਸੀ, ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਅਸੀਂ ਆਚਾਰਯ ਸੇਨ ਦੀ ਹੀ ਖੋਜ ਨੂੰ ਠੀਕ ਮੰਨਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦਾਦੂ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਮ 'ਦਾਊਦ' ਹੀ ਠੀਕ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ।

ਜਨਮ ਤਿਥੀ

ਦਾਦੂ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ - ਤਿਥੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੱਤ ਭੇਦ ਨਹੀਂ। ਡਾਕਟਰ ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਸਭ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਦਾਦੂ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਫੱਗਣ ਸੁਦੀ ਦੂਜ ਸੰਮਤ 1601

---

1) " ਪਿਰੀਅਤ ਦਾਊਦ ਵੰਦਿ ਦਾਦੂ ਖ਼ਾਸ ਨਾਮ " (ਖ਼ਿਤੀ ਮੋਹਨ ਸੇਨ — ਦਾਦੂ, ਪੰਨਾ 17)

2) ਏ ਸਿਕਸਟੀਂਥ ਸੈਂਚਰੀ ਇੰਡੀਅਨ ਮਿਸਟਿਕ, ਪੰ: 51

3) 'ਕਿਸ ਕੂੰ ਪੂੰਜੀ ਗਰੀਬ ਪਿੰਜਾਰਾ,' ਪਦ 336

4 ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਪ੍ਰਦਾਯ, ਸੰਸਕਰਣ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 72

(ਸੰਨ 1544 ਈ:) ਅਤੇ ਦੇਹਾਂਤ ਸੰਮਤ 1660 (ਸੰਨ 1603 ਈ:) ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਛੇ ਵਰ੍ਹੇ ਮਗਰੋਂ ਦਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਨੇ ਦਾਦੂ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ 1652 ਦਸਿਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਮਰਨ ਦੀ ਤਰੀਕ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ।[1] ਸੋ ਦਾਦੂ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਸੰਨ 1544 ਈ: ਤੋਂ 1603 ਈਸਵੀ ਤਕ ਮੰਨ ਲੈਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਸੰਨ 1542 ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ ਤੇ ਸੰਨ 1605 ਈ. ਵਿਚ ਮਰਿਆ ਸੀ। ਦਾਦੂ ਜੀ ਦੀ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਹੋਈ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਜਨ ਗੋਪਾਲ ਦੀ 'ਜਨਮ ਲੀਲਾ ਪਰਚੀ' ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[2] 'ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਰਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਐਥਿਕਸ' ਵਿਚ ਵੀ ਦਾਦੂ ਦੀ ਅਕਬਰ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਉਲੇਖ ਆਇਆ ਹੈ।[3] ਦਾਦੂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਨਰਾਣਾ ਵਿਚ 52 ਸਾਲ ਢਾਈ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਜਿਥੇ ਦਾਦੂ - ਪੰਥੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾਦੂ - ਦੁਆਰਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਪ੍ਰਧਾਨ- ਮੱਠ ਅਤੇ ਤੀਰਥ - ਭੂਮੀ ਦੇ ਉਪਲਕਸ਼ ਵਿਚ ਹਰ ਸਾਲ ਫੱਗਣ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਚਾਨਣੇ ਪੱਖ ਦੀ ਚੌਥ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਫੱਗਣ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਤਕ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।[4]

ਗੁਰੂ

ਦਾਦੂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਹਨ। ਗਾਰਸਾਂ ਦੇ ਤਾਸੀ ਨੇ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੂੰ ਰਾਮ ਨੰਦ ਦੀ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਛੇਵੇਂ ਦਰਜੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।[5] ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

---

1) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਸੰਸਕਰਣ, ਚੌਥਾ ਪੰਨਾ 273

2) " ਦਾਦੂਰ ਪ੍ਰਿਯ ਭਕਤ ਜਨਗੋਪਾਲ ਲਿਖਿਆ ਛੇਨ ਜੇ ਫਤੇਪੁਰ ਸਿਕਰੀ ਤੇ ਸਮ੍ਰਾਟ ਅਕਬਰ ਪ੍ਰਾਪਈ ਦਾਦੂਰ ਸੰਗੇ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ਯੇ ਗੰਭੀਰ ਆਲਾਪ ਕਰਿਤੇਨ" ਕਸ਼ਿਤੀ ਮੋਹਨ ਸੇਨ ਦਾਦੂ ਉਪਕ੍ਰਮਣਿਕਾ ਪੰਨਾ 13

3) Dadu visited Delhi and had an interview with the famous Akbar. (Encyclopedia of Religion & Ethics Vol.IV.P.385)

4) ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ: ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ 411

5) ਇਸਤਵਾਰ ਲਿਤਰਾਤੂਰ ਐਂਦੂਈ ਏ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ : ਭਾਗ 1, ਪੰਨਾ 403

ਰਾਮਾਨੰਦ
/
ਕਬੀਰ
/
ਕਮਾਲ
/
ਜਮਾਲ
/
ਵਿਮਲ
/
ਬੁੱਢਨ
/
ਦਾਦੂ

ਉਪਰੋਕਤ ਗੁਰੂ - ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦਾ ਗੁਰੂ ਬੁੱਢਨ ਸੀ। ਦਾਦੂ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦਾਦੂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਮ ਬੁੱਢਨ ਬਾਬਾ ਜਾਂ ਵ੍ਰਿਧਾਨੰਦ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।[1] ਦਾਦੂ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰਵਾਇਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਦਾਦੂ ਜੀ 11 ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਕ ਬਿਰਧ ਸਾਧੂ ਮਹਾਤਮਾ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਣ ਆਏ। ਭਿਖਿਆ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਮਹਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚਲੇ ਪਾਨ ਦੀ ਪਿਚਕਾਰੀ ਦਾਦੂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿਤੀ।[2] ਦਾਦੂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਗੱਲ ਵਲ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਪਰ ਸੱਤਾਂ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਦਾਦੂ ਦੀ ਉਮਰ 18 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਜਦ ਕਿ ਰੂੰ ਪਿੰਜ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਫਿਰ ਓਹੀ ਮਹਾਤਮਾ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬੂਹੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਧਾਰੇ। ਦਾਦੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮਸਤ ਸਨ, ਜਿਸ ਲਈ ਕੁਝ ਚਿਰ ਆਪਦਾ ਧਿਆਨ ਓਧਰ ਨਾਂ ਗਿਆ ਪਰ ਜਦੋਂ ਹੀ ਆਪਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਨੂੰ ਬੂਹੇ ਵਿਚ ਖੜਾ ਤਕਿਆ ਤਾਂ ਝਟਪਟ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲੈ ਆਏ ਤੇ ਟਹਿਲ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਗਏ। ਮਹਾਤਮਾ ਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਭਰ ਆਈਆਂ। ਜਦੋਂ ਦਾਦੂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਪੁਛਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਬੋਲੇ ਕਿ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਦੁਆਰ ਤੇ ਕੁਝ ਪਲ ਲਈ ਖਲੋਤਾ ਹਾਂ ਤੇ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਏਨੀ ਆਉ ਭਗਤਿ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਜਿਹੜਾ ਜੁਗਾਂ ਤੋਂ ਸਭ ਜੀਵਨ - ਮਾਰਗ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਖੜਾ ਸਾਡੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਸਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਉਸ ਵਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਦਾਦੂ ਜੀ ਦੇ ਦਿਲ ਉਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਉਹ ਸਾਧੂ ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਗਿਰ ਪਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਣ ਗਏ।[3]

---

1) ਕਸ਼ਿਤੀ ਮੋਹਨ ਸੇਨ : ਦਾਦੂ ਪੰਨਾ 31

2) " ਸਾਂਭਰ ਮੇਂ ਸਤਿਗੁਰ ਮਿਲਾ, ਦੀ ਪਾਨ ਕੀ ਪੀਕ",

ਓਹੀ ਪੰਨਾ 35

3) ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ : ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ 412

ਦਾਦੂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚੇਲੇ ਸੁੰਦਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੁੱਢਨ ਜਾਂ ਵ੍ਰਿਧਾ ਨੰਦ ਨੂੰ ਦਾਦੂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਬਹੁਤ ਭਾਂਤ ਤਿਨਕੇ ਗੁਨ ਗੁਨੀਏ
"ਦਾਦੂ ਜੀ ਗੁਰੂ ਅਬ ਸੁਨੀਏ, ~~ਅਕਸਮਾਤ ਕਛੂ ਨਹੀਂ ਚੀਨਿ~~।
ਦਾਦੂ ਜੀ ਕੋ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਨਿ, ਅਕਸਮਾਤ ਕਛੂ ਨਹਿ ਚੀਨਿ।
ਵ੍ਰਿਧਾਨੰਦ ਨਾਮ ਹੈ ਜਾ ਕੋ, ਠੌਰ ਠਿਕਾਨੋ ਕਹੂੰ ਨ ਤਾਕੋ।
ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚਰੈ ਜੁਗ ਮਾਹਿ, ਇੱਛਾ ਪਰੈ ਤਹਾਂ ਸੋ ਜਾਹੀਂ।
ਵ੍ਰਿਧਾਨੰਦ ਦਇਆ ਤਬ ਕੀਨੀ, ਕਛੂ ਮੈਂ ਰਹਿ ਜਾਤ ਕ ਚੀਨੀ।
ਦਾਦੂ ਜੀ ਤਬ ਨਿਕਟ ਬੁਲਾਏ, ਮੁਦਿਤ ਹੋਇ ਕਰਿ ਕੰਠ ਲਗਾਏ।
ਮਸਤਕ ਹਾਥ ਧਰਿਓ ਹੈ ਜਬ ਹੀ, ਦਿਵਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਉਘਰੀ ਹੈ ਤਬਹੀ।[1]
ਯੌਂ ਕਰਿ ਕ੍ਰਿਪਾ ਜਬੀ ਦਤ ਦੀਨਿ, ਵ੍ਰਿਧਾਨੰਦ ਪਯਾਨੋ ਕੀਨਿ।

ਡਾਕਟਰ ਡਬਲੀਊ. ਜੀ. ਓਰ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਬੁੱਢਨ ਨੂੰ ਦਾਦੂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਬੁੱਢਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਕਾਦਰੀ ਸ਼ਾਖ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਕਾਜ਼ੀ ਅਸਮਾਈਲ ਸੀ ਜਿਨਾਂ ਦੇ ਵਡੇ ਵਡੇਰੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਪਾਸ ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਰਹੇ ਸਨ।[2] ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਡਾਕਟਰ ਓ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੁੱਢਨ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਅਜੇ ਤਕ ਸਾਂਭਰ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਹਨ।

ਦਾਦੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੇਵਲ ਏਨਾ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

" ਗੈਬ ਮਾਂਹਿ ਗੁਰਦੇਵ ਮਿਲਾ, ਪਾਇਆ ਹਮ ਪਰਸਾਦ।
ਮਸਤਕ ਮੇਰਾ ਕਰ ਧਰਿਆ, ਦੇਖਿਆ ਹਮ ਅਗਾਧ। "

ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਮਨੁਖ ਗੁਰੂ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਬੁ ਜਾਂ ਵ੍ਰਿਧਾ ਨੰਦ ਨਾਮ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਾਧੂ ਮਹਾਤਮਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਂ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਨਾਂਹੀ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਇਸ ਨਾਮ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਲਭਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਵ੍ਰਿਧਾਨੰਦ ਜਾਂ ਬੁੱਢਨ ਦਾ ਦਾਦੂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਹੋਣਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

1) ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ : ਸਵਾਮੀ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਕੀ ਬਾਣੀ ਪੰਨਾ 17

2) ਡਾ: ਡਬਲੀਊ. ਜੀ. ਓਰ. ਦੇ ਸਿਕਸਟੀਂਥ ਸੈਂਚਰੀ ਇੰਡੀਅਨ ਮਿਸਟਿਕ, ਪੰਨਾ 103

9.

ਮ: ਮ: ਪੰਡਿਤ ਸੁਧਾਕਰ ਦਵਿਵੇਦੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਦਾਦੂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਕਬੀਰ ਦਾ ਪੁਤਰ ਕਮਾਲ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਕੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖੋਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਦਾਦੂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕਮਾਲ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਕਬੀਰ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਨਵ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।[1] ਸਾਡਾ ਖਿਆਲ ਵੀ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਦਾਦੂ ਦਾ ਸਰੀਰਕ ਗੁਰੂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਏਨਾਂ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਧਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਬੀਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਹ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਕਬੀਰ ਬਾਰੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਹੇਠ ਦਿਤੀਆਂ ਤੁੱਕਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦਾਦੂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਕਬੀਰ ਹੀ ਸੀ:-

ਦਾਦੂ ਰਹਿਣ ਕਬੀਰ ਕੀ, ਕਠਨ ਵਿਖਮ ਇਹੁ ਚਾਲ,
ਅਧਰ ਏਕ ਸੋਂ ਮਿਲ ਰਹਿਆ ਜਹਾਂ ਨ ਝੰਪੈ ਕਾਲ।

(ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਕੀ ਬਾਣੀ ਭਾਗ 1 ਪੰਨਾ 162)

ਜੋ ਥਾ ਕੰਤ ਕਬੀਰ ਕਾ ਸੋਈ ਬਰ ਬਰਿਹੋਂ,
ਮਨਸਾ ਬਾਚਾ ਕਰਮਨਾ, ਮੈਂ ਔਰ ਨ ਕਰਿਹੋਂ।

(ਵਹੀ, ਪੰਨਾ 181)

ਸਾਚਾ ਸਬਦ ਕਬੀਰ ਕਾ, ਮੀਠਾ ਲਾਗੈ ਮੋਹਿ।
ਦਾਦੂ ਸੁਨਤਾਂ ਪਰਮ ਸੁਖ, ਕੇਤਾ ਆਨੰਦ ਹੋਇ।

(ਵਹੀ, ਪੰਨਾ 190)

ਜੇ ਕੋਈ ਸੇਵੈ ਰਾਮ ਕੌਂ, ਤੋ ਰਾਮ ਸਰੀਖਾ ਹੋਇ।
ਦਾਦੂ ਨਾਮ ਕਬੀਰ ਜਿਉਂ, ਸਾਖੀ ਬੋਲੈ ਸੋਇ।

(ਵਹੀ, ਪੰਨਾ 212)

ਮੁਢਲਾ ਜੀਵਨ

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪੰਡਿਤ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ '18 ਵਰ੍ਹੇ ਕੀ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਉਸੀ ਨਗਰ (ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ) ਮੇਂ ਰਹੇ, ਉਸਕੇ ਪਿਛੇ 6 ਵਰ੍ਹੇ ਤਕ, ਮਧ੍ਯ ਦੇਸ਼ ਮੇਂ ਫਿਰਤੇ ਹੂਏ ਰਹੇ। ਸਾਂਭਰ ਨਗਰ ਮੇਂ ਆ ਬਸੇ। ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਵਹਾਂ ਰਹੇ, ਪੀਛੇ ਆਮੇਰ ਆਏ।[2] ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਦਾਦੂ ਜੀ 24 ਸਾਲ ਦੀ

1) ਡਾ: ਗੋਵਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ : ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਯਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 38

2) ਸਿਰੀ ਸਵਾਮੀ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਕੀ ਬਾਣੀ (1907 ਈ:) ਪੰਨਾ 1

10.

ਉਮਰ ਵਿਚ ਸਾਂਭਰ ਆਏ। ਜਨਗੋਪਾਲ ਅਨੁਸਾਰ ਦਾਦੂ ਜੀ 30 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਸਾਂਭਰ ਆਏ ਸਨ।[1] ਪਰ 'ਸਾਂਭਰ ਮੇਂ ਸਤਗੁਰ ਮਿਲਾ' - ਦੀ ਪਾਲ ਕੀ ਪੰਗਤੀ ਅਨੁਸਾਰ 11 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਜੀ ਦਾ ਸਾਂਭਰ ਵਿਚ ਆ ਵਸਣਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ। 24 ਸਾਲ ਜਾਂ 30 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਦਾ ਸਾਂਭਰ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਲੈਣਾ ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਂਭਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾਦੂ ਜੀ ਮਧ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫਿਰਦੇ ਤੁਰਦੇ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ 11 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਂਭਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਗੁਰੂ ਕੋਲੋਂ ਪਾਲ ਦੀ ਪੰਗਤੀ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਵਿਚ ਸੱਚਾਈ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਛੇਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪ ਕਾਸ਼ੀ ਬਿਹਾਰ, ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਆਪ ਨੂੰ ਯੋਗ - ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਦੇ ਸੰਪਰਕ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਪਰ ਆਚਾਰਯ ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਥ - ਪੰਥੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਾਂ ਆਪ ਤੇ (ਦਾਦੂ) ਤੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਵੀ ਪੈ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭ੍ਰਮਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।[2]

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਇਆ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਸਾਂਭਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਦ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।[3] ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਦਾਦੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੰਕਤੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸੰਦੇਹ ਜਨਕ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

---

1) " ਬਾਰਾਂ ਬਰਸ ਬਾਲਪਨ ਖੋਏ ਗੁਰੂ ਭੇਂਟੇ ਭੈ ਸਨਮੁਖ ਹੋਏ।
ਸਾਂਭਰ ਆਏ ਸਮੇਂ ਤੀਸਾ, ਗਰੀਬ ਦਾਸ ਜਨਮੇਂ ਛਤੀਸਾ
(ਜਨਗੋਪਾਲ ਪਰਚੀ)

2) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ (ਸੰਸਕਰਣ 2008 ਵਿ:) ਪੰਨਾ 415

3) ਦੇਖੋ ਏਸੇ ਅਧਿਆਏ ਵਿਚ 'ਰਚਨਾਵਾਂ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਾਦੂ ਦੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹਥ ਲਿਖਤ 'ਦਾਦੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਵਰਣਨ।

11.

" ਦਾਦੂ ਦਾਵਾ ਦੂਰ ਕਰ, ਬਿਨ ਦਾਵੇ ਦਿਨ ਕਟ।
ਕਿਤੀ ਸੌਦਾ ਕਰ ਗਈ ਇਸ ਪਸਾਰੀ ਦੀ ਹੱਟ।
ਪੂਰਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਤੋਲਿਆ, ਜਿਸ ਤੋਲਿਆ ਤਿਸ ਘਟ।
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰਾ ਤੋਲਿਆ ਉਹ ਕਰ ਗਏ ਚੌਕ ਚੁਪੱਟ।

ਦਾਦੂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਏ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਾਦੂ ਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਜਾਣੂ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ।

ਸਾਂਭਰ ਨਿਵਾਸ

ਦਾਦੂ ਪੰਥੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਂਭਰ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਜੀ ਛੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤਕ ਰਹੇ। 'ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਰਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਐਥਿਕਸ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: *He lived for a time in Sambhar, where his Coat and Sandals are kept as relics & worshipped.* ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਸਾਂਭਰ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਰਹੇ ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਟ ਤੇ ਖੜਾਵਾਂ ਪਵਿਤਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਪੂਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਂਭਰ ਵਿਚ ਹੀ ਦਾਦੂ ਜੀ ਦੇ ਵਡੇ ਪੁੱਤਰ ਗਰੀਬਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਗਰੀਬ ਦਾਸ ਬਾਰੇ ਦੋ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਦਾਦੂ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਮਾਤਰ ਹੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਪੁਤਰ ਨਹੀਂ। ਗਰੀਬ ਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਹੋ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦਾਦੂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਸੀ। ਸਵਾਮੀ ਮੰਗਲ ਦਾਸ ਨੇ ਗਰੀਬ ਦਾਸ ਤੇ ਦਾਦੂ ਦੇਵ ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹੀ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗਰੀਬਦਾਸ ਤੇ ਮਸਕੀਨ ਦਾਸ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਪੋਸਣਾ ਦਾਦੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਕੀਤੀ ਸੀ।[2] ਪਰ ਜਨਗੋਪਾਲ ਦੀ 'ਪਰਚੀ' ਤੇ ਰਾਘਵਦਾਸ ਦੀ 'ਭਗਤਮਾਲਾ' ਤੋਂ ਗਰੀਬਦਾਸ ਦਾ ਦਾਦੂ-ਪੁੱਤਰ ਹੋਣਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਨਗੋਪਾਲ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਦਸਦਿਆਂ ਕਿ ਦਾਦੂ ਜੀ ਨੇ ਗਿਰਹਸਤ ਵਜੋਂ ਕੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਗਰੀਬਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਵਲੋਂ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

" ਸਾਂਭਰ ਆਏ ਸਮੇਂ ਤੀਸਾ, ਗਰੀਬਦਾਸ ਜਨਮ ਬਤੀਸਾ।
ਮਿਲੇ ਭਿਖਾਰੀ ਅਕਬਰ ਸ੍ਵਾਮੀ ਫਤਿਹਪੁਰ ਪੈਂਤਾਸਾ।
ਸਮੇਂ ਤ੍ਰਿਪਨਤਾ ਨਗਰ ਨਰਾਣੇ, ਸਾਠੇ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮ ਸਮਾਣੇ।[3]

1) ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਔਫ ਰਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਐਥਿਕਸ: ਜੇਮਜ਼ ਹੇਸਟਿੰਗਜ਼ (ਪੁਸਤਕ ਚਾਰ)

2) ਗਰੀਬਦਾਸ ਕੀ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 2

3) ਸ੍ਰੀ ਜਨਗੋਪਾਲ ਕ੍ਰਿਤ 29 ਵਿਸ਼੍ਰਾਮ 26 - 27 ਚੌਪਾਈਆਂ।

2.

ਦਾਦੂ ਦੇ ਕੁਲ ਚਾਰ ਬੱਚੇ ਸਨ, ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਦੋ ਧੀਆਂ। ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਗਰੀਬ ਦਾਸ ਤੇ ਮਸਕੀਨ ਦਾਸ ਅਤੇ ਧੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਨੀ ਬਾਈ ਤੇ ਮਾਤਾ ਬਾਈ ਸਨ।[1] ਡਾਕਟਰ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਨਾਥ ਦੀਕਸ਼ਿਤ, ਦਾਦੂ ਦੀ ਧੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਸੌਭਾ ਅਤੇ ਸੌਖਾ ਦਸਦੇ ਹਨ।[2] ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਨਾਮ ਕਿਸ ਅਧਾਰ ਤੇ ਲਿਖੇ ਹਨ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾਨੀ ਬਾਈ ਤੇ ਮਾਤਾ ਬਾਈ ਨਾਮ ਹੀ ਦਾਦੂ ਪੰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਡਾਕਟਰ ਦੀਕਸ਼ਿਤ ਦੇ ਦੱਸੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

ਸਾਂਭਰ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਨੇ ਛੇ ਸਾਲ ਬਿਤਾਏ ਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਦਾਦੂ ਪੰਥ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੋਂ ਸੰਤ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਲੋਕ ਦਾਦੂ ਜੀ ਪਾਸ ਆਕੇ ਠਹਿਰਦੇ ਤੇ ਪਰਮਾਰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦਾਦੂ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਦਾਦੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੇਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਣ ਲਗ ਪਈ। ਜਿਥੇ ਇਹ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਥਾਂ ਨੂੰ 'ਅਲਖ ਦਰੀਬਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦਾਦੂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

"ਅਭੂਕ ਅਸਲੀ ਸਬ [illegible], ਅਲਖ ਦਰੀਬੈ ਜਾਇ।
ਸਾਹਿਬ ਦਰ ਦੀਦਾਰ ਮੇਂ, ਸਬ ਮਿਲਿ ਬੈਠੇ ਆਇ।[3]

ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ 'ਅਲਖ ਦਰੀਬੇ' ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਦਾਦੂ ਜੀ ਨੇ 'ਚੌਗਾਨ' ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਾਦੂ ਨੇ ਪੰਥ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਲ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ 'ਪਰਬ੍ਰਹਮ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ' ਪਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ 'ਦਾਦੂ ਪੰਥ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ।

ਛੇ ਸਾਲ ਸਾਂਭਰ ਵਿਚ ਬਿਤਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾਦੂ ਜੀ ਆਮੇਰ (ਆਂਬੇਰ) ਚਲੇ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 14 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਉਥੇ ਹੀ ਕੀਤੀ। ਹੁਣ ਤਕ ਦਾਦੂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਆਮੇਰ ਜਾਣ ਦਾ ਵਡਾ ਕਾਰਣ ਵੀ ਇਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਲਈ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ

---

1) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ 416
2) ਡਾ: ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਨਾਥ ਦੀਕਸ਼ਿਤ : ਹਿੰਦੀ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ, ਪੰਨਾ 63
3) ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਕੀ ਬਾਣੀ 'ਪਰਚੀ ਕਉ ਅੰਗ' ਪੰਨਾ 71

13.

ਅਤੇ ਇਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਈ ਚੇਲੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਉਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਮੇਰ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਆਮੇਰ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜੈਪੁਰ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ।

ਆਮੇਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾਦੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲ ਗਈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤਕ ਵੀ ਦਾਦੂ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਪਹੁੰਚੀ। ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਨਾਲ ਸਤ-ਸੰਗ ਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਨ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ।[1] ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਦੂਤ ਭੇਜ ਕੇ ਦਾਦੂ ਜੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਤਰੀਕ ਤੇ ਥਾਂ ਨਿਯਤ ਕਰ ਲਈ। ਦਾਦੂ ਦੀ ਅਕਬਰ ਨਾਲ ਹੋਈ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬੜੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਨਗੋਪਾਲ ਦੀ 'ਪਰਚੀ' ਤੋਂ ਛੁਟ ਦਾਦੂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਿਸ਼ ਰਜੱਬ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

"ਅਕਬਰ ਸਾਹਿ ਬੁਲਾਇਆ ਗੁਰੂ ਦਾਦੂ ਕੋ ਆਪ।
ਸਾਂਚ ਝੂਠ ਪੂਛੇ ਖੂਬ, ਤਬ ਰਹਿਓ ਨਾਮ ਪ੍ਰਤਾਪ।[2]

ਇਹ ਮੁਲਾਕਾਤ ਫਤਹਪੁਰ ਸੀਕਰੀ ਵਿਚ ਸੰਮਤ 1642 (ਸੰਨ 1585 ਈ:) ਵਿਚ ਹੋਈ।[3] ਇਸ ਮਿਲਣੀ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਨੇ ਦਾਦੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਖੁਦਾ ਦੀ ਜ਼ਾਤ, ਅੰਗ, ਵਜੂਦ ਅਤੇ ਰੰਗ ਕੀ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿਤਾ:-

"(ਦਾਦੂ) ਇਸ਼ਕ ਅਲੱਹ ਕੀ ਜਾਤਿ ਹੈ ਇਸ਼ਕ - ਅਲੱਹ ਕਾ ਅੰਗ।
ਇਸ਼ਕ ਅਲੱਹ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਇਸ਼ਕ ਅਲਾਹ ਕਾ ਰੰਗ।[4]

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਕਬਰ ਇਹ ਉੱਤਰ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਚਾਲੀ ਦਿਨ ਉਹ ਦਾਦੂ ਦਾ ਸਤਸੰਗ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਕਬਰ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ, ਪਰ ਦਾਦੂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ 'ਅੱਲਾਹ ਹੂ ਅਕਬਰ' ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ 'ਜੱਲ ਜਲਾਲੁ ਹੂ' ਸ਼ਬਦ ਅੰਕਿਤ ਕਰਵਾਏ।[5]

---

1) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਅਕਬਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਦੇਖੋ ਇਸੇ ਥੀਸਿਸ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ।

2) ਸਰਬਾਂਗੀ: ਪੋਥੀ ਹਥ ਲਿਖਤ ਪੰਨਾ 395 (ਅ) 396

3) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾਗ 1, ਪੰਨਾ 4

4) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾਗ 1, 'ਬਿਰਹਾ ਕਉ ਅੰਗ' ਪੰਨਾ 40

5) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ (ਪਹਿਲਾ [redacted] ਸੰਸਕਰਣ) ਪੰਨਾ 418

4.

ਆਮੇਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾਦੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੂਸਰੀ ਵੱਡੀ ਯਾਤਰਾ ਆਰੰਭੀ। ਆਪ ਦੇਸਾ, ਮਾਰਵਾੜ ਬੀਕਾਨੇਰ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣਪੁਰ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਰਹਿਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਰਹੇ। ਦੇਸਾ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਆਪ ਹੋ ਆਏ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪਨੇ ਇਕ ਦੰਪਤੀ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮਣ ਦਾ ਵਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਆਪ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੁਤਰ ਸੱਤ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਜੋੜੀ ਨੇ ਉਹ ਬੱਚਾ ਦਾਦੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਦਾਦੂ ਨੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੱਤੀ। ਉਹੀ ਬਚਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣਿਆ। ਸੰਮਤ 1659 ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਨਰਾਣਾ ਨਾਮੀ ਸਥਾਨ ਤੇ ਆਕੇ ਠਹਿਰ ਗਏ। ਨਰਾਣਾ ਜੈਪੁਰ ਤੋਂ ਵੀਹ ਕੋਹ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਮੀਲ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਗੁਫਾ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅੰਤਮ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਇਆ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਜੇਠ ਵਦੀ 8 ਸੰਮਤ 1690 ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਥਾਂ ਤੇ ਫਾਗਣ ਸੁਦੀ ਚੌਥ ਤੋਂ (ਜਿਸ ਦਿਨ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਉਥੇ ਗਏ ਸਨ) ਦਵਾਦਸੀ ਤਕ ਨੌ ਦਿਨ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।[1] ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਧੂ ਉਥੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਧਾਂ ਵੀ ਉਥੇ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।[2]

ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ

ਦਾਦੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਰਚਨਾਵਾਂ——'ਜਨਮ - ਲੀਲਾ ਪਰਚੀ' ਅਤੇ 'ਭਗਤ-ਮਾਲ' ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਦਾਦੂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਕਿਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾ ਸਕੀਏ ਕਿ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਸਕੂਲੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਨਾਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਦਿਆ - ਗੁਰੂ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਾਦੂ ਨੇ ਮੁਢਲੇ 18 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਉਪਰੋਕਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਚੁਪ ਹਨ) ਸਕੂਲੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਨੁਖ ਲਈ ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਹੋ ਹੀ ਉਪਯੁਕਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਕੇਵਲ ਅਨੁਮਾਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਦਾਦੂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟਤਾ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਦਾਦੂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਗਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦਾਦੂ ਜੀ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਗੁਜਰਾਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਣਦੇ ਸਗੋਂ ਫਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਮਰਾਠੀ, ਪੰਜਾਬੀ

---

1) ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਕੀ ਬਾਣੀ (ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ) ਬੇਲਵੇਡੀਅਰ ਪ੍ਰੈਸ (1663 ਈ:) ਪੰਨਾ 5

2) ਵਹੀ ਪੰਨਾ 4

ਆਦਿ ਦੂਸਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਗਿਆਨ ਆਪ ਨੂੰ ਹੋ ਸੀ। ਪਰ ਇਥੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਕਬੀਰ ਆਦਿ ਸੰਤ ਕਵੀ ਜੋ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਸਨ? ਕੀ ਦਾਦੂ ਵਰਗਾ ਸੰਤ ਜੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦਾ ਰਟਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣ ਸਕਦਾ? ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਾਤ੍ਰਾ ਤੇ ਅਸ਼ੁੱਧ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਕਿ ਦਾਦੂ ਦਾ ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੇਵਲ ਸੁਣਿਆ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆਨ ਸੀ? ਫਿਰ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦਾਦੂ ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਹੋਣ। ਕਵਿਤਾ ਰਚ ਸਕਣਾ ਹੋਰ ਗਲ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲਿੱਪੀ [illegible] ਕਰ ਸਕਣਾ ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਲੀਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਾਦੂ ਨੂੰ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤ ਵਿਦਿਆ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਮਿਲੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਵਿਦਿਆ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੜ੍ਹੀ। ਇਕ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵਾਲੀ ਸੂਝ ਬੂਝ, ਬੋਲੀ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਉਚੱਤਾ ਸਾਨੂੰ ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਮਿਸਟਰ ਬ੍ਰਿਗਜ਼ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ 'ਦੀ ਚੁਮਾਰਜ਼' ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਨੂੰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।[1] ਸੋ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਕੋਈ ਬਹੁਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸੰਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪਰਮ ਸ਼ਿਸ਼ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ, ਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਕਵੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਝਲਕਦੀ ਹੈ।

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਅਤਿਅੰਤ ਨਿਮਰ ਸੁਭਾ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਸਹਿਨ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਮਿੱਠਤ ਤੇ ਦਇਆ ਦੇ ਪੁਤਲੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਆਲੂ ਸੁਭਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਦਿਆਲ ਜੁੜ ਗਿਆ ਸੀ।[2] ਦਾਦੂ ਜੀ ਭਾਵੇਂ ਕਬੀਰ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸਨ ਤੇ ਕਬੀਰ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾ ਕਬੀਰ ਤੋਂ ਇਕ ਦਮ ਵਖਰਾ ਸੀ। ਕਬੀਰ ਜਿਥੇ ਖਰੀਆਂ ਖਰੀਆਂ ਸੁਣਾਉਣ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਵਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ, ਓਥੇ ਦਾਦੂ ਵਿਚ ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਖਿਮਾ ਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਤੇ ਦਾਦੂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਅੰਤਰ ਸੀ। ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਜਿਹੇ ਤੇਜ਼ ਵਾਰ ਕਰ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਬੇਲਿਹਾਜ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਤਿੱਖੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਸ਼ਤਰਾਂ ਨਾਲ ਧਰਮ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਗਲੇ ਸੜੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤੇ ਕਬੀਰ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਘੋਰ ਅਨ੍ਹਿਆਂ ਤੇ ਪਖੰਡਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਨਸ਼ਰ ਕੀਤਾ,

---

1) ਡਬਲਿਊ. ਬ੍ਰਿਗਜ਼ : ਦੀ ਚਮਾਰਜ਼ (1920) ਪੰਨਾ 214

2) " He became a man of such compassion that he was called Dadu the merciful" Geo. W. Briggs: The Chamars 1920. P.214

16.

ਨੀਵੇਂ ਕਿਤਾਏ ਤੇ ਅਛੂਤ ਕਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਪਰ ਦਾਦੂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੀ ਘਨੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਮੈਦਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਬੀਰ ਨੇ ਧਰਮ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ ਸਨ। ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਜੇਹਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਜਿਹੇ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਨਿਮਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕੋਮਲ ਤੇ ਮਧੁਰ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਚਾਰਯ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵਿਵੇਦੀ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਣ ਹਨ:-

"............ਕਬੀਰ ਕਾ ਸਵਭਾਵ ਏਕ ਤਰਹ ਕੇ ਤੇਜ ਸੇ ਦ੍ਰਿਪ੍ਤ ਥਾ, ਪਰ ਦਾਦੂ ਕਾ ਸੁਭਾਵ ਨਮ੍ਰਤਾ ਸੇ ਮੁਲਾਇਮ। ਕਬੀਰ ਕੇ ਲੀਏ ਉਨਕਾ ਸਵਭਾਵ ਬੜਾ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਧ ਹੁਆ, ਕਯੋਂਕਿ ਉਨ੍ਹੇਂ ਅਪਨੇ ਰਾਸਤੇ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸੇ ਝਾੜ - ਝੰਖਾੜ ਸਾਫ਼ ਕਰਨੇ ਥੇ। ਦਾਦੂ ਕੋ ਮੈਦਾਨ ਬਹੁਤ ਕੁਛ ਸਾਫ਼ ਮਿਲਾ ਥਾ ਔਰ ਇਸ ਮੇਂ ਉਨਕੇ ਮੀਠੇ, ਸਵਭਾਵ ਨੇ ਆਸ਼ਚਰਯ ਜਨਕ ਅਸਰ ਪੈਦਾ ਕੀਆ।"[1]

ਦਾਦੂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜੇਹੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਪਦੇ ਮਹਾਨ ਮਨੁਖੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਦਾਦੂ ਦੀ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਕੇ ਦਾਦੂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਚਪੇੜ ਕਢ ਮਾਰੀ, ਦਾਦੂ ਨੇ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਅਗੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਤੇ ਕਿਹਾ "ਲੈ ਭਰਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਾਰ ਲੈ" ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਕਾਜ਼ੀ ਬੜਾ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਇਆ।[2] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਦਾਦੂ ਜੀ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਧਿਆਨ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਤਾਂ ਕੁਝ ਦੋਖੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਟਾਂ ਨਾਲ ਘੇਰ ਕੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਵਿਚੇ ਹੀ ਮਰ ਜਾਣ। ਜਦੋਂ ਦਾਦੂ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਹਲੀਆਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਟਾਂ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਬੰਦ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਮੁੜ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਰਬ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ। ਕਈ ਦਿਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦਗੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕਢਿਆ ਤੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇਣ ਲਗੇ। ਦਾਦੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜ ਦਿਤਾ ਤੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।[3]

1) ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵਿਵੇਦੀ : ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ 117

2) ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਕੀ ਬਾਨੀ (ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ) ਬੇਲਵੇਡੀਅਰ ਪ੍ਰੈਸ (1963) ਪੰਨਾ 3

3) ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ : ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ, ਪੰਨਾ 419 - 20

17.

ਇਕ ਹੋਰ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਦਾਦੂ ਫਤਿਹਪੁਰ ਸੀਕਰੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜੇ ਤਾਂ ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭਗਵੰਤ ਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਕੋਈ ਉਤਸਵ ਮਨਾਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਰਾਜੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਦਾਦੂ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸੱਦਾ ਘਲਿਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਆਪ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋਏ ਤੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ [illegible] ਆਖਿਆ ਕਿ ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਮਹਿਫਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਇਕ ਭਗਤ ਦਾ ਕੀ ਕੰਮ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ। ਉਸਨੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦਿਤੀਆਂ ਪਰ ਦਾਦੂ ਨੇ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਸਗੋਂ ਉਸਦੇ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਨਜਿਠਿਆ।

ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਇਕ ਜੀਵ ਵਿਚ ਸੱਚੇ ਸਾਂਈ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੇਖਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਵਸਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਕਿਸ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਅਸੀਂ ਉਪਜੇ ਹਾਂ ਉਹੀ ਸਭ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ:-

" ਕਿਸ ਸੋਂ ਵੈਰੀ ਹਵੈ ਰਹਿਆ, ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਨਾਹਿ,
ਜਿਸ ਕੇ ਅੰਗ ਥੈਂ ਉਪਜਿਆ, ਸੋਈ ਹੈ ਸਭ ਮਾਹੀਂ।[1]

ਸਭ ਵਿਚ ਇਕੋ ਆਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾਦੂ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੁਖ ਪੁਚਾ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:-

' ਕਾਹੇ ਕੋਂ ਦੁਖ ਦੀਜੀਏ, ਸਾਂਈਂ ਹੈ ਸਭ ਮਾਹਿ।
ਦਾਦੂ ਏਕੈ ਆਤਮਾ, ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਨਾਹਿ।[2]

ਦਾਦੂ ਊਚ ਨੀਚ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਇਕੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਸਨ। ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਕੀੜੇ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸਦਾ ਤੇ ਇਸ ਉੱਚੀ ਆਤਮਿਕ ਅਵੱਸਥਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਹਉਮੈ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ:-

ਦਾਦੂ ਸਮ ਕਰਿ ਦੇਖੀਏ, ਕੁੰਜਰ ਕੀਟ ਸਮਾਨ,
ਦਾਦੂ ਦੁਬਿਧਾ ਦੂਰ ਕਰਿ, ਤਜਿ ਆਪਾ ਅਭਿਮਾਨ।[3]

ਦਾਦੂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੋਖੀ ਲੋਕ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਦਾਦੂ, ਉਸਤਤ ਨਿੰਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅਗੇ ਲੰਘ ਚੁਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਖਿਮਾ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਨਿੰਦਿਆ ਨੂੰ ਉਹ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਅਪਰਾਧ ਗਿਣਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਨਿੰਦਿਆ

---

1) ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਕੀ ਬਾਣੀ: (ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ) ਬੇਲਵੇਡੀਅਰ ਪ੍ਰੈਸ (1963) ਪੰਨਾ 222
2) ਉਹੀ
3) ਉਹੀ ਪੰਨਾ 224

18.

ਕਰਨੀ ਤੇ ਸੁਣਨੀ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਪਾਪ ਹੈ :-

(ਦਾਦੂ) ਨਿੰਦਿਆ ਨਾਉਂ ਨਾਂ ਲੀਜਿਏ , ਸੁਪਨੈ ਹੀ ਜਿਨਿ ਹੋਇ।
ਨਾਂ ਹਮ ਕਹੈਂ ਨਾਂ ਤੁਮ ਸੁਣੋ ,ਹਮ ਜਿਨਿ ਭਾਖੈ ਕੋਇ।[1]

ਦਾਦੂ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਦੋ ਭਰਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋ ਹੱਥ, ਦੋ ਪੈਰ, ਦੋ ਕੰਨ ਤੇ ਦੋ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਹੈ:-

(ਦਾਦੂ) ਦੋਨੋਂ ਭਾਈ ਹਾਥ, ਪਗ, ਦੋਨੋਂ ਭਾਈ ਕਾਨ।
ਦੋਨੋਂ ਭਾਈ ਨੈਨ ਹੈਂ, ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ।[2]

ਦਾਦੂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹਰ ਜੀਵ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਝਲਕ ਦਿਸਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਹੀ ਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਘਟ ਘਟ ਵਿਚ, ਜੀਵ ਜੀਵ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਵੇਖਦੇ ਹਨ:-

ਹਮ ਸਭ ਦੇਖਿਆ ਸੋਧਿ ਕਰ, ਦੂਜਾ ਨਾਂਹੀ ਆਨ।
ਸਭ ਘਟ ਏਕੈ ਆਤਮ, ਕਿਆ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ।

ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ

ਦਾਦੂ ਦੇ ਕੁਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਸਾਖੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਜੇ ਤਕ ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਮਿਲਦੇ ਦਾਦੂ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਭ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਹਰੜੇ ਬਾਣੀ'[3] ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ 'ਹਰੜੇ ਬਾਣੀ' ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਵੀ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਣੇ ਸੁਣਾਏ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹੇ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। 'ਹਰੜੇ ਬਾਣੀ' ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਦੇ ਪਦ, ਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਬਾਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਦਾਦੂ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਿਸ਼ ਰਜੱਬ ਨੇ ਇਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਦੀ ਕੁਲ ਬਾਣੀ ਨੂੰ 37 ਵੱਖ ਵੱਖ ਅੰਗਾਂ ਜਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੋਥੀ

---

1) ਉਹੀ ਪੰਨਾ 230
2) ਉਹੀ ਪੰਨਾ 222
3) 'ਹਰੜੇ ਬਾਣੀ' ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜੋ ਦਾਦੂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚੇਲੇ ਸੰਤ ਦਾਸ ਤੇ ਜਗਨ ਨਾਥ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।

19.

ਦਾ ਨਾਮ ' ਅੰਗ ਬਧੂ ' ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਸੁਧਾਕਰ ਦਵਿਵੇਦੀ ਨੇ ਕਾਸ਼ੀ ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਿਣੀ ਸਭਾ ਵਲੋਂ ਦਾਦੂ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ 2623 ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ 445 ਪੰਦ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਰਜੱਬ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤਾ ਵਖਰਾ ਨਹੀਂ, ਉਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੈਪੁਰ ਵਿਚ ਦਾਦੂ - ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਛਪਿਆ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਚਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਤੋਂ ਚੰਗੇਰਾ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸੋਧਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪੰਡਿਤ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਦਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਅਜਮੇਰ ਤੋਂ ਛਪਿਆ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਸਾਖੀ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 37 ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ 2658 ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਭਾਗ ਵਿਚ 446 ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜੋ ਵੱਖ ਵੱਖ 27 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਨਵਾਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਬੇਲਵੇਡੀਅਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਪ੍ਰਯਾਗ ਵਲੋਂ ਛਪਿਆ। ਇਹ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੋ ਪ੍ਰਚੀਨ ਹੱਥ - ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮੁਖ ਰਖਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਬਾਬੂ ਸਤਯ ਨਰਾਇਣ ਪ੍ਰਸਾਦ ਕਾਸ਼ੀ ਕੋਲੋਂ ਮਿਲੀ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਮਾਸਟਰ ਬਨਵਾਰੀ ਲਾਲ ਪ੍ਰਯਾਗ ਨਿਵਾਸੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਇਹ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਭਾਵੇਂ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਜੀ ਵਾਲੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਪੂਰਨਿਆਂ ਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਜੀ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ੁਧ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਧਤਾ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਕ ਨਵੀਂ ਖੋਜ

ਅੱਜ ਤਕ ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਹੱਥ - ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਹੱਥ - ਲਿਖਤ ਅਜੇਹੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਵੇ। ਸੋ ਇਥੇ ਮੈਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਖੋਜ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। 'ਦਾਦੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ' ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਹੱਥ - ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ - ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ, ਰੱਜਬ ਦਾਸ, ਜਨਗੋਪਾਲ ਅਤੇ ਕੇਵਲੀ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।[1] ' ਦਾਦੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ' ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ 366 ਪੰਨੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਪੰਨੇ ਫਟੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਚੌਥੇ ਪੰਨੇ ਤੋਂ ਗ੍ਰੰਥ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਇਕ ਪੰਨੇ ਤੇ 6 - 6 ਸਤਰਾਂ ਹਨ। ਦਾਦੂ ਦੇ ਬਾਕੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਵੀ ਅਰੰਭ 'ਗੁਰਦੇਵ ਕੋ ਅੰਗ' ਸਿਰਲੇਖ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਚਾ ਕੋ ਅੰਗ ' ਤਕ ਕੇਵਲ 23 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ 23 ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

---

1) ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨੰਬਰ 828 , ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ।

'ਦਾਦੂ ਗਾਫਿਲ ਸੋਵਤੇ ਆਵੈ ਮੀਚ ਅਚਾਨ।
ਪਿਲੀ ਪਾਣ ਜੋ ਪਾਣ ਸੋ ਲਈ ਜੋਬਨੀ ਸਾਚ।'

ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਛਪੇ ਜਾਂ ਅਣਛਪੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਛੁਟ ਕਈ ਪਦ ਇਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜੋ ਦਾਦੂ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਛਪੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ।

'ਦਾਦੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ' ਵਿਚ 140 ਪੰਨੇ ਤਕ ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਇਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛੀਤਰ ਦਾਸ ਦੇ ਸਵੈਯੇ, ਰੱਜਬ ਦਾਸ ਦੇ ਕਬਿਤ, ਕੁਝ ਫੁਟਕਲ ਸ਼ਬਦ, ਜਿਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਛੀਤਰ ਦਾਸ ਦੇ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਅਨੁਭਵ ਉਲਾਸ' ਨਾਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਦਾਦੂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸ਼ਿਸ਼ ਜਨਗੋਪਾਲ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਕੇਵਲੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਤ 'ਚਿਦਵਿਲਾਸ ਗ੍ਰੰਥ' ਹੈ ਜੋ ਦੋਹਰਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸੋ 'ਦਾਦੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ:-

1. ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਏਥੇ ਏਨਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਭਵ ਹੋਈ।

2. ਛੀਤਰ ਦਾਸ, ਰਜਬ ਦਾਸ, ਜਨਗੋਪਾਲ ਅਤੇ ਕੇਵਲੀ ਰਾਮ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਦਾਦੂ - ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹਨ, ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਤਾਂ ਪ੍ਰਮੁਖ ਦਾਦੂ-ਸ਼ਿਸ਼ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ[1] ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਰਾਘੋਦਾਸ ਦੀ 'ਭਗਤਮਾਲ' ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ 52 ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤੋਂ ਵੀ ਸਿਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕੇਵਲੀਰਾਮ ਦਾ ਭਗਤਮਾਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਹੈ।

3. ਦਾਦੂ ਦੇ ਹੁਣ ਤਕ ਛਪੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ ਆਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ 'ਦਾਦੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚਲੇ ਅਨੇਕ ਪਦ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਤੇ ਕੁਝ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇਹੇ ਪਦ ਦਾਦੂ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਰਚੇ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹ ਕੇਵਲ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹੋਣ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਯੂ. ਪੀ. ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹੱਥਲਿਖਤੀ

---

1. ਛੀਤਰਦਾਸ ਦਾ ਨਾਮ ਰਾਘੋਦਾਸ ਨੇ ਚੇਤਰ ਦਾਸ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

21.

ਲਿੱਪੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ - ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ।

5) 'ਦਾਦੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੇਵਲ 140 ਪੰਨੇ ਤਕ ਹਨ ਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਇਹੀ ਸਿਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਥਵਾ ਪਿਛੋਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈਆਂ।

6) 'ਦਾਦੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਦਾਦੂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾਦੂ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਦੂਸਰੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬੋਲੀ, ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸਦੀ ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ।

ਦਾਦੂ ਦੀ ਕੁਲ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:-

ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ (ਸਾਖੀਆਂ)

ਅੰਗ ਨੰਬਰ	ਵਿਸ਼ਾ		ਸਾਖੀਆਂ (ਦੋਹਿਰਿਆਂ) ਦੀ ਗਿਣਤੀ
1)	ਗੁਰਦੇਵ ਕੌ ਅੰਗ		157
2)	ਸਿਮਰਨ	"	132
3)	ਬਿਰਹਾ	"	156
4)	ਪਰਚਾ	"	353
5)	ਜਰਣਾ	"	33
6)	ਹੈਰਾਨ	"	27
7)	ਲੈਅ	"	44
8)	ਨਿਹਕਰਮੀ ਪਤੀਵ੍ਰਤਾ ਕੌ ਅੰਗ		96
9)	ਚਿਤਾਵਣੀ	"	15
10)	ਮਨ	"	136
11)	ਸੂਖਮ ਜਨਮ	"	9
12)	ਮਾਇਆ	"	173
13)	ਭੇਖ	"	47
14)	ਸਾਧ	"	129
15)	ਮਧ	"	73
16)	ਸਾਰਗ੍ਰਾਹੀ	"	25

22.

ਅੰਗ ਨੰਬਰ	ਵਿਸ਼ਾ	ਸਖੀਆਂ (ਦੋਹਿਰਿਆਂ) ਦੀ ਗਿਣਤੀ
17)	ਸਾਚ ਕੋ ਅੰਗ	195
18)	ਬਿਚਾਰ "	50
19)	ਬੇਸਾਸ "	57
20)	ਪੀਵ ਪਿਛਾਣ "	45
21)	ਸਮਰਥਾਈ "	44
22)	ਸੁਬਦ "	34
23)	ਜੀਵਨ ਮ੍ਰਿਤਕ "	59
24)	ਸੂਰਾ ਤਨ(ਸੂਰਬੀਰਤਾ) "	83
25)	ਕਾਲ "	95
26)	ਸਜੀਵਨ "	51
27)	ਪਾਰਿਖ "	43
28)	ਉਪਜਣਿ "	20
29)	ਦਇਆ ਨਿਰਵੈਰਤਾ "	42
30)	ਸੁੰਦਰੀ "	34
31)	ਕਸਤੂਰੀਆ ਮ੍ਰਿਗ "	15
32)	ਨਿੰਦਿਆ "	17
33)	ਨਿਗੁਣਾਂ "	29
34)	ਬਿਨਤੀ "	86
35)	ਸਖੀ ਭੂਤ "	21
36)	ਬੇਲੀ "	17
37)	ਅਬਿਹੜ "	13
	ਕੁਲ ਸਖੀਆਂ ਦਾ ਜੋੜ	= 2658

ਭਾਗ ਦੂਜਾ (ਸ਼ਬਦ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ)

ਰਾਗ ਨੰਬਰ	ਰਾਗ	ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ
1)	ਗੌੜੀ	19

23.

ਰਾਗ ਨੰਬਰ	ਰਾਗ	ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ
2)	ਮਾਲੀ ਗੌੜੀ	16
3)	ਕਲਿਆਣ	2
4)	ਕਾਨ੍ਹੜਾ	13
5)	ਅੜਾਣਾ	6
6)	ਕੇਦਾਰਾ	26
7)	ਮਾਰੂ	24
8)	ਰਾਮ ਕਲੀ	47
9)	ਆਸਾਵਰੀ	33
10)	ਸੀਂਧੜੀ	8
11)	ਗੂਜਰੀ	3
12)	ਕੜੈਰਾ	2
13)	ਪਰੀਜਿਆ	1
14)	ਭਾਂਟਾਮਲੀ	4
15)	ਸਾਰੰਗ	4
16)	ਟੋਡੀ	20
17)	ਹੁਸੈਨੀ ਬੰਗਲਾ	2
18)	ਨਟ ਨਰਾਇਣ	7
19)	ਸੋਰਠ	15
20)	ਗੁੰਡ	21
21)	ਬਿਲਾਵਲ	21
22)	ਸੂਹੋ	10
23)	ਬਸੰਤ	9
24)	ਭੈਰੋਂ	34
25)	ਲਲਿਤ	5
26)	ਜੈਤਸ਼੍ਰੀ	2
27)	ਧਨਾਸ਼੍ਰੀ	31

ਕੁਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਜੋੜ = 445

24.

ਸੰਤ ਕਾਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਉਪਰੋਕਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਦਾਦੂ ਨੇ ਵੀ ਉਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਪਨਾਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਨੇ ਗੁਰੂ, ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ, ਮਾਇਆ, ਮਨ, ਅਤੇ ਬਿਰਹਾ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨਿਮਰਤਾ, ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਰਸਾਈ ਹੈ ਤੇ ਭੇਖਾਂ, ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਤੇ ਝੂਠੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਰੁਧ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਵਾਂਗ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਾਂਪ੍ਰਦਾਇਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਹਨ ਅਤੇ 'ਸ਼ਬਦਾਂ' ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਸਾਖੀਆਂ' ਦੋਹਿਆਂ ਵਿਚ ਹਨ। 'ਸਾਖੀ' ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'साक्षी' (ਸਾਕਸ਼ੀ) ਤੋਂ ਵਿਗੜ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਗਵਾਹੀ, ਅਰਥਾਤ ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖ ਲਵੇ ਜਾਂ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੇ ਉਹ ਰਚਨਾ ਉਸਦੇ ਸੱਚ ਹੋਣ ਦੀ 'ਸਾਖੀ' (ਗਵਾਹੀ) ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਪੁਰਖਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਦਾ ਜੋ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਜਗਿਆਸੂ ਲਈ 'ਸਾਖੀ' ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਾਖੀ ਇਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਬਣ ਗਿਆ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ 'ਸਾਖੀ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀਆਂ 'ਸਾਖੀਆਂ' ਨੂੰ 'ਸ਼ਲੋਕਾਂ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ

ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ (ਸਾਖੀ)

ਗੁਰਦੇਵ ਕੌ ਅੰਗ

ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬੰਦਨਾ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ - ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਗਾਵਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।[1] ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।[2] ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਲਛਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਨਾੜੀ ਤੇ ਪਖੰਡੀ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਂ ਹੋਵੇ ਕਿ ਅੰਨੇ ਨੂੰ ਅੰਨਾ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਝੂਠਾ, ਅੰਨਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰ ਵਿਚ ਡੁਬਿਆ ਪਖੰਡੀ ਗੁਰੂ ਸਾਨੂੰ ਰਾਹੋਂ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਉਤੇ ਪੂਰਣ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ।

---

1) ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਕੀ ਬਾਣੀ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ , ਪੰਨਾ 3

2) ਉਹੀ ਪੰਨਾ 4

25.

ਸੁਮਿਰਨ ਕੌ ਅੰਗ

ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵੰਦਨਾ ਦਾ ਇਕ ਛੰਦ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਰਸ਼ਾਈ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦੀ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਨਾਮ, ਸੁਰਤੀ ਵਿਚ ਇਉਂ ਰਚ ਮਿਚ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਉਂ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਜਾਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਲੂਣ:-

ਜਿਉਂ ਜਲ ਪੈਸੇ ਦੂਧ ਮੇਂ, ਜਿਉਂ ਪਾਣੀ ਮੇਂ ਲੋਣ।
ਐਸੇ ਆਤਮ ਰਾਮ ਸੋਂ, ਮਨ ਹਠ ਸਾਧੈ ਕੋਣ।[1]

ਇਕ ਪਤੀਬ੍ਰਤਾ ਪਤਨੀ ਵਾਂਗ ਇਕੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸੇ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸਦਾ ਸਿਮਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਦੰਡ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਇਸਦਾ ਵੀ ਸਵਿਸਥਾਰ ਵਰਣਨ ਦਾਦੂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਾਲ ਝਪੱਟਾ ਮਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅੰਗ ਅੰਗ ਨੋਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਹ ਜਮਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ।[2]

ਬਿਰਹਾ ਕੌ ਅੰਗ

ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੜੇ ਭਗਤ ਦੀ ਬਿਰਹਾ - ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਪ੍ਰੇਮਕਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜੇਹੀ ਬਿਰਹਣੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦਾ ਸੁਖ ਸੁਨੇਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਜਿਸਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਤੜਫਦੀ ਤੇ ਲੁਛਦੀ ਹੋਈ ਸਮਾਂ ਬਤੀਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਦਿਨ ਬੀਤਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਝੁਰਦੀ ਤੇ ਰੋਂਦੀ ਹੈ।[3] ਸੋ ਇਸ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪੀੜਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਕਾਂ ਅਤੇ ਉਪਮਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਅੰਗ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ।

ਪਰਚਾ ਕੌ ਅੰਗ

'ਪਰਚਾ ਕੌ ਅੰਗ' ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਘਟ ਘਟ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਪਾਸੇ 'ਓਹੀ' ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਦੂਸਰਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੇ

---

1) ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਕੀ ਬਾਣੀ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ) ਪੰਨਾ 22

2) ਓਹੀ ਪੰਨਾ 26

3) ਬਿਰਹਨਿ ਰੋਵੈ ਰਾਤ ਦਿਨ, ਝੂਰੈ ਮਨ ਹੀ ਮਾਹਿਂ।
ਦਾਦੂ ਔਸਰ ਚਲਿ ਗਿਆ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਪਾਏ ਨਾਹਿਂ।
ਓਹੀ ਪੰਨਾ 27

26.

ਮਾਇਆ ਦਾ ਪਰਦਾ ਜੀਵ ਦੇ ਮਨ ਤੋਂ ਉਠ ਜਾਏ ਤੇ ਇਹ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਉਠ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਦਾਦੂ ਨੇ 'ਅੰਤਰੀ - ਸਿਮਰਨ ' ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਮਨ ਨਾਲ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ, ਮਨ ਅਤੇ ਚਿਤ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰਕੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਵਿਚ ਜੋੜਨਾ ਸਤਸੰਗਤ ਦੇ ਗੁਣ ਤੇ [illegible] ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਦੇ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਸੰਬੰਧੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਇਸ ਅੰਗ ਵਿਚੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਅੰਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

ਜਰਣਾ ਕੌ ਅੰਗ

'ਜਰਣਾ' ਗੁਜਰਾਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਹੜਾ 'ਜਰਿਹੁ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਵਿਕਸ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਚਾਣਾ, ਹਜ਼ਮ ਕਰਨਾ, ਧਾਰਣ ਕਰਨਾ, ਗੁਪਤ ਰਖਣਾ, ਸ਼ਾਂਤ, ਖਿਮਾ ਆਦਿ।[1] ਸੋ ਇਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਅੰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਜਰਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਪਜਦਾ ਹੈ, ਮਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਹੀ (ਗੁਪਤ) ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਬਾਹਰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਕਰਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

"ਦਾਦੂ ਮਨ ਹੀ ਮਾਹੈਂ ਊਪਜੈ, ਮਨ ਹੀਂ ਮਾਹਿੰ ਸਮਾਇ।
ਮਨ ਹੀ ਮਾਹੈ ਰਾਖੀਐ, ਬਾਹਰ ਕਹਿ ਨਾ ਜਣਾਇ।[2]

ਹੈਰਾਨ ਕੌ ਅੰਗ

ਇਹ 30 ਦੋਹਿਰਿਆਂ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਤੇ ਅਸੀਮਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਦਾਦੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਸਮਰਥਤਾ ਭਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪਰਖ, ਉਸਦਾ ਗਿਆਨ, ਉਸ ਦੀ ਗਤਿ ਉਸਦੀ ਕੀਮਤ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਾਰਾਵਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਉਸਦੀ ਕੀਮਤ ਤੇ 'ਵਾਰ ਪਾਰ ' ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਤਾਂ ਉਹੀ ਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਹੋਵੇ:- "ਦਾਦੂ ਜਾਣੈ ਬ੍ਰਹਮ ਕੋ, ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੀਖਾ ਸੋਇ।" ਜੋ ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਮ-ਰਸ ਚੱਖ ਲਿਆ ਹੈ ਉਹ ਉਸਦੇ ਸੁਖ ਸੁਆਦ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮੱਰਥ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਗੂੰਗਾ ਗੁੜ ਦਾ ਸਵਾਦ ਦਸਣ ਤੋਂ ਅਸਮੱਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਸੰਬੰਧੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੇ ਭਾਵ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਨੁਖ ਦੀ ਅਸਮਰਥਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਲੈਅ ਕੌ ਅੰਗ

ਇਹ 45 ਦੋਹਿਰਿਆਂ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਿਵ ਲਾਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਅਜੇਹੀ ਲਿਵ ਜਿਹੜੀ ਇਕ ਵਾਰੀ ਲੱਗ ਕੇ ਕਦੇ ਖ਼ਤਮ ਨਾ ਹੋਵੇ — ਜਿਊਂਦੇ ਜੀਅ ਲਗੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਮਰਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚੇ ਹੀ ਸਮਾ ਜਾਏ। ਮਨ ਨੂੰ 'ਸਹਿਜ' ਅਤੇ 'ਸੁੰਨ ਅਵਸਥਾ' ਵਿਚ ਰਖੇ

1) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ 'ਜਰਣਾ' ਸ਼ਬਦ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਜਰਣਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਹਿਣਾ, ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਸਹਾਰਨਾ ਹੈ।

2) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਪੰਨਾ 76

ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਲਿਵ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਰੱਸ ਪੀਂਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਕਾਲ ਦਾ ਵੀ ਡਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਦਿਲ ਦੂਰ ਰੱਖ ਕੇ ਸੱਚੇ ਸਾਂਈ ਨਾਲ ਸੈਰ ਕਰੇ ਅਤੇ ਸੁਰਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾ ਜਾਵੇ ਜਿਵੇਂ ਜਲ, ਜਲ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਜੀ ਜਾਗਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਆਤਮਾ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਇਕ-ਰਸ ਇਕ-ਸੁਰ ਹੋਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਜੁੜ ਜਾਵੇ ਤੇ ਸਿਰਫ 'ਇਕੋ' ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਹਰ ਪਾਸੇ ਦਿਸਣ ਲਗ ਪਵੇ।

ਨਿਹਕਾਮੀ ਪਤੀਬ੍ਰਤਾ ਕੋ ਅੰਗ

ਇਹ ਇਕ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਣ ਅੰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ' ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ ਦੇ ਖੰਡਨ ਦੀ ਤੇ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਇਕ ਪਤੀਬ੍ਰਤਾ ਪਤਨੀ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਨ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਜੀ ਜਿਸ ਪਤੀਬ੍ਰਤਾ ਧਰਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪੀ ਜੀਵ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀ-ਰੂਪੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਲ ਨਾ ਵੇਖਣ, ਉਸਦੇ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗਲ ਸੁਣਾਈ ਨਾਂ ਦੇਵੇ, ਉਸਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਨਾਮ ਨਾਂ ਲਵੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅੰਗ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਨਾਂ ਛੂਹਣ। ਜਿਹੜੀ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਸਿਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਖਿਆਲ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਵਿਭਚਾਰਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾਦੂ ਜੀ ਅਜੇਹੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਛਡ ਕੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦੀ ਆਸ ਰਖਦੇ ਹਨ।

ਚਿਤਾਵਣੀ ਕੋ ਅੰਗ

ਵੀਹਾਂ ਪਦਾਂ ਦੇ ਇਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ 'ਅੰਗ' ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਨੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਕੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਨੂੰ ਨਾਂ ਭੁਲ ਜਾਵੀਂ। ਸਮਾਂ ਬੀਤਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਮਨੁਖਾ ਜਨਮ ਅਮੋਲਕ ਹੈ ਤੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰ। ਇਸ ਦੁਖਾਂ[1] ਭਰੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਰਾਮ ਨਾਮ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਖ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। [illegible] ਤੇ ਇਕ ਰਸ ਭਰੇ ਦਾਦੂ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਪਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗੂੜ੍ਹ ਤੌਰ

---

1) ਬਾਰ ਬਾਰ ਇਹੁ ਤਨ ਨਹੀਂ, ਨਰ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇਹ।
ਦਾਦੂ ਬਹੁਰਿ ਨਾ ਪਾਇਏ, ਜਨਮ ਅਮੋਲਿਕ ਏਹ।
ਦੁਖ ਦਰਿਆ ਸੰਸਾਰ ਹੈ, ਸੁਖ ਕਾ ਸਾਗਰ ਰਾਮ।
ਸੁਖ ਸਾਗਰ ਚਲਿ ਜਾਈਏ, ਦਾਦੂ ਤਜਿ ਬੇਕਾਮ।
((ਦਾਦੂ ਦਿ: ਭਾ: ਪੰਨਾ 95)

ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ, ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਬੜੀ ਸਮਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਮਨ ਕੌ ਅੰਗ

ਇਸ ਅੰਗ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਨੇ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਤੇ ਤਰਲਤਾ ਦੇ ਉਲੇਖ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਤੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਹਾਥੀ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਹੋਕੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਪੱਦਰ ਮਚਾਂਦਾ ਹੈ।[1] ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿਚ ਰਖਣਾ ਬੜਾ ਕਠਿਨ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਇਕ ਢੰਗ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦਾ ਤੇ ਉਹ ਹੈ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੈ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨ ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਮੈਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਇਸਦੀ ਮੈਲ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੀ, ਕੇਵਲ ਹਰੀ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਾਣੀ ਧੋਏ ਬਾਹਰੇ, ਮਨ ਕਾ ਮੈਲ ਨ ਜਾਇ।
ਮਨ ਨਿਰਮਲਾ ਤਬ ਹੋਇਗਾ, ਜਬ ਹਰਿ ਕੇ ਗੁਣ ਗਾਇ।[2]

ਸੂਖਮ ਜਨਮ ਕੌ ਅੰਗ.

ਇਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ 9 ਪੱਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਬੰਦਨਾ ਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਅੱਠਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਦੀਆਂ ਇਸੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਚੌਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨਾਂ ਬਦਲਣ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜੀਆ ਜੰਤੂਆਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ - ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਚੌਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਜੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਮਨ ਦੇ ਇਸ ਆਵਾਗਵਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਉਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਮਾਇਆ ਕੌ ਅੰਗ

ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 175 ਪੱਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੋਹਿਰਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਕ ਸਵੈਯਾ, ਇਕ ਕਬਿੱਤ ਅਤੇ ਇਕ ਛੰਦ ਵੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਝੂਠੀ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਫਸੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਕੇਵਲ ਸੁਪਨਾਂ ਮਾਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਮਾਇਆ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਕੇਵਲ ਛਲਾਵਾ ਹਨ ਜੋ ਜੀਵ ਨੂੰ ਛਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਇਉਂ ਫਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਾਂਜੀ ਨਾਲ ਦੁਧ। ਇਸ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੀ ਮੁਕਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਸਪੱਣੀ ਹੈ ਜੋ ਜਿਸ ਜੀਵ ਨੂੰ ਡੰਗ ਜਾਵੇ ਉਹ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸਦੇ

---

1) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਪੰਨਾ 96

2) ਉਹੀ ਪੰਨਾ 103

ਜ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਰਾਮ ਨਾਮ ਦੇ ਮੰਤਰ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਰੂਪੀ ਮਾਂਦਰੀ ਹੀ ਕੱਟ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਾਚ ਕੌ ਅੰਗ

ਸਾਚ ਕੌ ਅੰਗ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾਦੂ ਨੇ ਨਿਰਦੱਈ, ਕਪਟੀ ਤੇ ਜੀਵ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਖੰਡੀ ਧਰਮੀਆਂ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਖਿਚਿਆ ਹੈ ਜੋ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਥਲੇ ਅਧਰਮ ਕਮਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਠਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਜੇਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚਿਤਾਵਨੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਨਾਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੀ ਪਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮਾਨ ਅਭਿਮਾਨ ਸਭ ਝੂਠੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਮੋਲਕ ਸਮਾਂ ਉਸ 'ਸਚੇ' ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬਿਤਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੰਡਿਤਾਂ ਅਤੇ ਮੌਲਵੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਅੰਗ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਨੇ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਕਰੱਤਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ ਹੈ।

ਭੇਖ ਕੌ ਅੰਗ

ਇਸ ਅੰਗ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਭੇਖਾਂ ਤੇ ਪਖੰਡਾਂ ਉਤੇਂ ਪਰਦਾ ਚੁਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਾਹਰਲੇ ਭੇਖਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਪੰਡਿਤਾਂ, ਮੌਲਵੀਆਂ, ਜੋਗੀਆਂ, ਬੋਧੀਆਂ, ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦਿਖਾਵੇ ਦੇ ਭੇਖਾਂ ਉਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕੋ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸੱਚੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈਵੇ।

ਬਾਕੀ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ:

ਸਾਧ ਕੌ ਅੰਗ ਵਿਚ ਸਾਧ - ਸੰਤ ਦੀ ਮਹਿਮਾ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਸਾਧੂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। 'ਮਧ ਕੌ ਅੰਗ' ਵਿਚ ਉਸ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਜਿਥੇ ਦੁਖ -ਸੁਖ ਗਰਮੀ - ਸਰਦੀ, ਜੀਵਨ-ਮੌਤ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਪਰਾਏ ਦਾ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ।

'ਸਾਰਗ੍ਰਾਹੀ ਕੌ ਅੰਗ' ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕੇਵਲ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਉਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਅਪਨਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਹੰਸ ਵਾਂਗ ਕੇਵਲ ਮੋਤੀ ਹੀ ਚੁਣਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਕੰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕਠੇ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। 'ਵਿਚਾਰ ਕੌ ਅੰਗ' ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। 'ਬ੍ਰਹਮ' ਜਗਤ' ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਬੇਸਾਸ ਕੌ ਅੰਗ' ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਤੇ ਪੂਰਣ ਭਰੋਸਾ ਰਖਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੈ।

'ਪੀਵ ਪਛਾਣ ਕੌ ਅੰਗ' ਵਿਚ 'ਜਗਤ' ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ' ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। 'ਸਮਰਥਾਈ ਕੌ ਅੰਗ' ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ

ਸ਼ਕਤੀਮਾਨਤਾ ਦਾ ਚਿਤਰ ਹੈ। ਤੇ ਇਸਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਜੀਵ ਦੀ ਅਲਪਗਤਾ ਅਤੇ ਤੁਛੱਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। 'ਸ਼ਬਦ ਕੋ ਅੰਗ' ਵਿਚ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੱਚੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਮਨ - ਜੋੜਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। 'ਜੀਵਤ ਮ੍ਰਿਤਕ ਕੋ ਅੰਗ' ਵਿਚ ਹਉਮੈਂ ਤਿਆਗਣ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਸੂਰਾ ਤਨ ਕੌ ਅੰਗ' ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸੱਚੇ ਭਗਤ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਸੂਰਬੀਰ ਵਾਂਗ ਜੀਵਨ - ਮਰਣ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਆਪਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਚਰਨਾ ਵਿਚ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। 'ਕਾਲ ਕੋ ਅੰਗ' ਵਿਚ ਮੌਤ ਦੀ ਅਟਲਤਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਕੇ ਸਫਲ ਬਣਾਵੇ। 'ਸਜੀਵਨ ਕੋ ਅੰਗ' ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਮਰਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਸ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। 'ਪਾਰਿਖ ਕੋ ਅੰਗ' ਵਿਚ ਮਨ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਫਸੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਅੰਦਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰਕੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਵਸਦੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। 'ਉਪਜਣਿ ਕੋ ਅੰਗ' ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਉਤੇ ਬਲ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਦਇਆ ਨਿਰਵੈਰਤਾ ਕੋ ਅੰਗ' ਵਿਚ ਨਿਮਰਤਾ, ਪ੍ਰੇਮ, ਦਇਆ ਅਤੇ ਨਿਰਵੈਰਤਾ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ। 'ਸੁੰਦਰੀ ਕੋ ਅੰਗ' ਵਿਚ ਜੀਵ - ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰੀ ਦੇ ਰੂਪਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਬਿਰਹਾ ਵਿਚ ਤੜਪਦੀ ਹੈ। 'ਕਸਤੂਰੀਆ ਮ੍ਰਿਗ ਕੋ ਅੰਗ' ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਢੂੰਡਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਜੀਵ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਕਸਤੂਰੀਆ ਹਿਰਨ ਵਾਂਗ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਸੁਗੰਧੀ ਨੂੰ ਨਾਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਬਾਹਰ ਭਟਕਦੇ ਹਨ। 'ਨਿੰਦਿਆ ਕੋ ਅੰਗ' ਵਿਚ ਨਿੰਦਿਆ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। 'ਨਿਰਗੁਣ ਕੋ ਅੰਗ' ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਫਸੇ ਜੀਵ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। 'ਬਿਨਤੀ ਕੋ ਅੰਗ' ਵਿਚ ਰੱਬ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮਨਣ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ - ਭਗਤੀ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਹੈ। 'ਸਾਖੀ-ਭੂਤ ਕੋ ਅੰਗ' ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀਆਂ ਦਾਤਾਂ ਤੇ ਉਪਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। 'ਬੇਲੀ ਕੋ ਅੰਗ' ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। 'ਅਬਿਹੜ ਕੌ ਅੰਗ' ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਅਮਰ ਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ।

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਭਾਗ ਵਿਚ 'ਪਦ' ਜਾਂ ਪਦੇ' ਹਨ ਜੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ 'ਸਾਖੀ' ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। 'ਪਦ' ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ 'ਕਾਇਆਂ ਬੇਲੀ' ਨਾਮ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਮਹਾਨਤਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤੀਰਥ ਧਾਮ, ਦੇਵਤੇ ਅਤੇ ਪਵਿਤਰ ਨਦੀਆਂ ਆਦਿ ਵਿਆਪਕ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਵੱਖਰਾ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਗੁਣ ਸਾਂਝੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਭੇਦ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿਚਲੀ ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਸਮਾਨਤਾ

1. ਨਿਮਰਤਾ

ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਵੇਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸੁਭਾ ਦੇ ਬੜੇ ਨਿਮਰ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਅਦੁਤੀ ਗੁਣ ਵਿਦਮਾਨ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾਦੂ ਜੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਆਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਦਾਦੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਖੀਆਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪਿਛਲੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ) ਤੋਂ ਦਾਦੂ ਦੀ ਨਿਮਰਤਾ, ਹਲੀਮੀ ਤੇ ਦਇਆ - ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

2. ਨਿਰਭੈਅਤਾ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਨਿਰਭੈਅਤਾ ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ। ਆਪ ਮੌਤ ਦੀ ਮੂਰਤ ਵਰਗੇ ਤੋਂ ਵਡੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਾਹਵੇਂ ਵੀ ਨਿਰਭਉ ਤੇ ਅਟੱਲ ਰਹੇ। ਤੱਤੀਆਂ ਤਵੀਆਂ, ਉਬਲਦੀਆਂ ਦੇਗਾਂ ਅਤੇ ਸੜਦੀਆਂ ਰੇਤਾਂ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਡਾਵਾਂ ਡੋਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀਆਂ, ਆਪ ਨੂੰ ਭੈ ਭੀਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀਆਂ।

ਦਾਦੂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀ ਮਹਾਨ ਪਰੀਖਿਆ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਨਿਰਭੈਅਤਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿਚੋਂ ਲਭਣਾ ਔਖੇਰਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾਦੂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਦਾਦੂ ਦੀ ਨਿਰਭੈਅਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ ਕਿ ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਸੋਨਾ - ਪਟੌਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਠੁਕਰਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਇਸਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਦੀ ਕੁਝ ਵੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਦਾਦੂ ਦੀ ਅਕਬਰ ਨਾਲ ਹੋਈ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਵੀ ਦਾਦੂ ਦੀ ਨਿਰਭੈਅਤਾ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦਾਦੂ ਦੀ ਨਿਰਭੈਅਤਾ ਸੀਮਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਅਸੀਮ ਖੇਤਰ ਵਿਚ।

2.

3. ਨਿਰਵੈਰਤਾ

ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਨ ਸੰਤ ਵੈਰ - ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨਾਲ ਵੈਰ ਕਮਾਣ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵੈਰੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਦਰਸ਼ੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਾਹਵੇਂ ਤਾਂ ਵੈਰੀ ਅਤੇ ਬਿਗਾਨਾ ਕੋਈ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪ ਵੈਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਨੇਕੀ ਤੇ ਉਪਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਾ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੈਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹ ਵੀ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਨਿਰੋਲ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਵੈਰਤਾ ਦਾ ਗੁਣ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਵਿਆਪ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ:

"ਨਾ ਕੋ ਬੈਰੀ ਨਹੀ ਬਿਗਾਨਾ।
ਸਗਲ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ।"[1]

ਸੰਤ ਦਾਦੂ:

1) "ਨਿਰਵੈਰੀ ਸਭ ਜੀਵ ਸੋ ਸੰਤ ਜਨ ਸੋਈ।
ਦਾਦੂ ਏਕੈ ਆਤਮਾ ਵੈਰੀ ਨਹੀ ਕੋਈ।"

2) "ਕਿਸ ਸੌਂ ਬੈਰ ਕਰੈ ਰਹਿਆ, ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਨਾਹਿ।
ਜਿਸ ਕੇ ਅੰਗ ਥੈਂ ਊਪਜਿਆ, ਸੋਈ ਸਭ ਮਾਹਿਂ।"[2]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪਾਈਆਂ। ਕਈ ਦੁਸ਼ਟ ਨਿੰਦਕ ਆਪ ਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਆਪ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਨਿੰਦਕਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਮਾਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ— ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਸਜ਼ਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਤ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੱਡਾ ਹਤਿਆਰਾ ਹੈ ਜੋ ਦੁਖ ਭੋਗਦਾ ਹੈ, ਨਰਕਾਂ ਵਿਚ ਸੁਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਿਯੋਗ ਵਿਚ ਤੜਫਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅਗੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਨਿੰਦਕ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਕੀੜੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਦਾਦੂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਸਚਰਜਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

---

1) ਕਾਨੜਾ ਮਹਲਾ 5

2) ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਕੀ ਬਾਨੀ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 222

3.

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ :

"ਸੰਤ ਕਾ ਨਿੰਦਕ ਮਹਾ ਹਤਿਆਰਾ, ਸੰਤ ਕਾ ਨਿੰਦਕ ਪਰਮੇਸੁਰਿ ਮਾਰਾ।
ਸੰਤ ਕਾ ਨਿੰਦਕ ਰਾਜ ਤੇ ਹੀਨੁ। ਸੰਤ ਕਾ ਨਿੰਦਕ ਦੁਖੀਆ ਅਰ ਦੀਨ।
ਸੰਤ ਕੇ ਨਿੰਦਕ ਕਉ ਸਰਬ ਰੋਗ। ਸੰਤ ਕੇ ਨਿੰਦਕ ਕਉ ਸਦਾ ਬਿਜੋਗ।"[1]

ਸੰਤ ਦਾਦੂ:

"(ਦਾਦੂ) ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਏ ਨਰਕ ਹੈ, ਕੀਟ ਪੜੈਂ ਮੁਖ ਮਾਹਿ।
ਰਾਮ ਬਿਮੁਖ ਜਾਮੈ ਮਰ, ਭਗ ਮੁਖ ਆਵੈਂ ਜਾਹਿੰ।" 2

4. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਨਨਯ ਭਗਤ:

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਨਨਯ ਭਗਤ ਸਨ। ਪ੍ਰਮੁਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸੰਤ ਸਨ — ਸੱਚੇ ਸਾਧਕ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਤਾਂਘ ਪ੍ਰਬਲ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੜੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਅਸਲੇ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਲੋਚਦੀਆਂ ਸਨ। ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਇਹ ਪੀੜ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ,ਰਸਭਿੰਨੀ ਤੇ ਮਿੱਠੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਦਾਦੂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਭਰੀ, ਤੜਪਾਊ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਸਾਹ ਸੁਟਣ ਵਾਲੀ ਤੜਪ ਭਰੀ ਸੀ —— ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਬਿਰਹਾ ਵਰਗੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਅਥਾਹ ਪਿਆਰ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ 'ਇਕ - ਰਬ' ਪੂਜ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦਾ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਧੇਰੇ ਪਰਵਾਨ ਸੀ।[3]

5. ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਵੀ:

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਬਹੁਤ ਵਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਲਿਖੀ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਵਿ - ਰੂਪਾਂ , ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਗ - ਰਾਗਨੀਆਂ, ਛੰਦਾਂ, ਤੋਲ - ਤੁਕਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਉਪਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਰਚੀ। ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ 'ਸੁਖਮਨੀ' ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਠੰਢਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਹੁਲਾਸ ਤੇ ਵਿਗਾਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਚਿਤ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਤਸੱਲੀ ਲਭਦੀ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਾਇਹ ਦਾਦੂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਅਭਾਵ ਹੈ।[4]

---

1) ਸੁਖਮਨੀ
2) ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਕੀ ਬਾਣੀ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ) ਪੰਨਾ 230
3) ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ ਕਾਂਡ ਚੌਥਾ "ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ"
4) ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ ਕਾਂਡ ਅਠਵਾਂ " ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ।"

4.

ਅੰਤਰ

1) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ ਓਥੇ ਦਾਦੂ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਕਾਂਗੀ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਹੈ ਪਰ ਸਮਾਜਕਤਾ ਨਹੀਂ। ਦਾਦੂ ਕੇਵਲ ਰੱਬ - ਭਗਤ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਕੇ, ਅਖਾਂ ਮੁੰਦ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਗੁਣ - ਗਾਨ ਕਰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਲ ਕੁਝ ਸੰਕੇਤ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਹਵਾਲੇ ਮਾਤਰ ਜਾਂ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ। ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਦੀ ਕੋਈ ਦੇਣ (Contribution.) ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਿਸਾ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹੀ ਗਿਆਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਵੱਖਰਿਆਂ ਹੋਕੇ, ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਕੇ, ਸੰਸਾਰਕ ਰੋਣੇ - ਧੋਣੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾਕੇ ਪ੍ਰਭੂ - ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਿਵਾਏ ਸਾਧੂਆਂ - ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸੀਮਿਤ ਜਿਹੇ ਸੰਪਰਕ ਦੇ ਆਪ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਰਖੀ। ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪ ਉਦਾਸੀਨ ਤੇ ਉਪਰਾਮ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਇਕ ਪੂਰਨ ਸੰਤ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗੁਰੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਨੇਤਾ ਸਨ।ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਰੂਪ ਪਲਟ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿਤਾ। ਜਾਤ ਪਾਤ, ਛੂਤ - ਛਾਤ ਤੇ ਕਹਿਣੀ [redacted] ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਉਸ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਸਾਂਝੀ - ਵਾਲਤਾ ਦਾ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਂਝੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦ - ਭਾਵ ਦੇ ਸਭ ਜਾਤੀਆਂ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਲੰਗਰ ਛਕਣਾ, ਦਸਾਂ ਨਹੁਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਸੁਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਦਸਵਾਂ ਹਿਸਾ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਉਚੇਰੇ ਗੁਣ ਸਮਾਜ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦਵਾਰਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਦਾਦੂ ਦਾ ਮੁਖ ਅੰਤਰ ਹੀ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਦਾਦੂ ਕੇਵਲ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਲ ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਦਾਦੂ ਵੀ ਜੀਵ - ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਰੂਪ ਸਮਝਕੇ ਉਸਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਸੱਚੇ ਦਰਦੀ ਸਨ। ਜਨਤਾ ਦੇ ਦੁਖ ਨੂੰ ਦੇਖ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸੁਖ ਲਈ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮਿਸਾਲ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਵਿਚਾਲੇ ਦੋਵੇਂ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। (ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ) ਦਾਦੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਕ

5.

ਵਿਚਾਰਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਖਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਖੁਦਾ ਦੀ ਜਾਤ, ਪੀਰ, ਵਜੂਦ ਅਤੇ ਰੰਗ ਉਤੇ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ।[1] ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਕਬਰ ਕੋਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਮੰਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮਾਲੀਆ ਮਾਫ਼ ਕਰਵਾਣ ਦੀ ਮੰਗ ਮੰਗੀ/ਜੋ ਅਕਬਰ ਨੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮੰਨ ਲਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਕ ਦਸ਼ਾ ਸੁਧਾਰਨ ਦਾ ਇਕ ਬੜਾ ਮਹਾਨ ਕਦਮ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਗਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਦੁਖ ਦਰਦ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕੋਈ ਐਸਾ ਅਵਸਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਖੁੰਝਾਂਦੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਸੁਧਰ ਸਕੇ।

2) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਣਗਿਣਤ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਤੇ ਕਠਨਾਈਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਕਠਨਾਈਆਂ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ-ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤਕ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ। ਘਰੇਲੂ ਉਲਝਣਾਂ, ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਔਕੜਾਂ ਨੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਆਪਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕਿਆ ਪਰ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਕ ਵਿਜੇਤਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੀ। ਇਕ ਨਿਰਭੈ ਯੋਧੇ ਵਾਂਗ ਆਪ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਲੜੇ ਅਤੇ ਹਰ ਮੈਦਾਨ ਫਤਹਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਦੀ ਲਾਸਾਨੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਆਪ ਦੇ ਨਾਇਕਤਵ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਜਲ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਿਦਕ ਸਾਹਮਣੇ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜਬਰ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਵੀ ਸਿਰ ਝੁਕ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਐਨੇ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਪ ਅਦਭੁਤ ਅਤੇ ਆਸ਼ਚਰਜਤਾ ਜਨਕ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕਰ ਗਏ, ਐਨੀ ਉਚੀ ਤੇ ਅਛੂਤੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਗਏ। ਦਾਦੂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਕ ਸਾਧ ਤੇ ਸਾਦਾਂ ਪਾਤਰਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਖਟ ਸਕਿਆ।

3) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਕੇ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੁਰਖਿਤ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨਾਲ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਿਖਾਂ ਤੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪਰੋ ਦਿਤਾ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿਖ ਪੰਥ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਪੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਸਦਾ ਸਦਕਾ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਘੇਰਾ ਪੰਜਾਬ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਾਂ ਰਹਿਕੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਮਹਾਨ

---

1) ਦੇਖੋ ਸਾਖੀ ਨੰਬਰ 152 'ਦਿਰਹਾ ਤੇ ਪੀਰ' (ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਕੀ ਬਾਣੀ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ)

ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਇਸ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਪੱਕੀਆਂ ਤੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਸੋ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਦਸੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਤੇ ਨਿਯਮਿਤ ਰੂਪ ਦੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਦੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ।

ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਵੀ ਭਾਵੇਂ 'ਦਾਦੂ - ਪੰਥ' ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਪਰ ਇਸ ਪੰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਤੇ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਦਾਦੂ ਦੀ ਮਿਰਤੂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਪੰਥ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਤਕ ਨਾ ਚਲ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਤੇ ਉਪ - ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ।

ਭਾਗ ਤੀਸਰਾ

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਚੌਥਾ ਪ੍ਰਕਰਣ

ਬ੍ਰਹਮ

ਭਾਰਤੀ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਦੀਰਘ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਮਨਨ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਜਗਤ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਕਿਸੇ ਅਮਰ ਸੱਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬੜੀ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਸਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ, — ਆਧਿਭੌਤਿਕ, ਅਧਿਦੈਵਿਕ ਅਤੇ ਆਧਿਆਤਮਿਕ। ਆਧਿਭੌਤਿਕ ਪੱਖ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ, ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ, ਅਧਿਦੈਵਿਕ ਪੱਖ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੁਭਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਰਮਾਤਮ - ਤੱਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਖ ਵਿਚ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀਆਂ ਵਿਵਿਧ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵ-ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰਮ - ਤੱਤ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸੇ ਪਰਮ -ਤੱਤ ਨੂੰ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ, ਈਸ਼ਵਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ——— ਨਿਰਗੁਣ ਜਾਂ ਪਰਬ੍ਰਹਮ (Absolute God or Trancendent God) ਅਤੇ ਸਗੁਣ ਜਾਂ ਅਪਰਬ੍ਰਹਮ (Immanent God) ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਗੁਣ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਉਪਾਧੀ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ ਅਤੇ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਸਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਸਾਕਾਰ ਅਤੇ ਸੋਪਾਧੀ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚਿਨ੍ਹ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਜਾਂ ਲਖਣ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਗੁਣ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਜਾਂ ਚਿਨ੍ਹ ਰਾਹੀਂ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਕੋ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ —— ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਗੁਣ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਇਸ ਸ਼ੰਕਾ ਦਾ ਉੱਤਰ ਵੇਦਾਂਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, 'ਬ੍ਰਹਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ, ਨਿਰਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਨਿਰੋਪਾਧੀ ਹੈ ਪਰ ਅਵਿਦਿਆ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਜਾਂ ਭੁਲੇਖੇ ਵਸ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਉਪਾਸਨਾ ਦੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਪਾਧੀਆਂ ਜਾਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸੋਪਾਧਕ ਬ੍ਰਹਮ ਭਰਮ ਮਾਤਰ ਹੈ — ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸਿੱਪੀ ਨੂੰ ਚਾਂਦੀ ਸਮਝ ਲਵੇ। ਸਿੱਪੀ ਸਿੱਪੀ ਹੀ ਰਹੇਗੀ ਚਾਂਦੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਨਿਰੋਪਾਧੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸੋਪਾਧੀ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਭਰਮ ਵੱਸ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ।[1]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਗੁਣ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦਾ

---

1) ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ : ਕਬੀਰ (ਛੇਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ) ਪੰਨਾ 99

ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਤਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਤੋਂ ਛੁਟ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ।[1] ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਾਤਵਿਕ ਅੰਤਰ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਉਸਦੇ ਅਲੱਖ ਤੇ ਅਕੱਥ ਰੂਪ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਲਗਭਗ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦੇ ਨਿਰੂਪਣ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਤਰ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਅਲੱਖ ਤੇ ਅਕੱਥ ਵਿਵੇਚਨ ਅਤੇ ਨਿਰੂਪਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਤੇ ਸਭ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਲੱਖ ਸਕਣ ਜਾਂ ਵਰਣਨ ਕਰ ਸਕਣ ਤੋਂ ਅਸਮੱਰਥਾ ਜਿਹੀ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਸਾਂਝ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕੁਝ ਅਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਅੰਤਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ

ਗੁਰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਰੂਪ ਨਿਰਾਕਾਰ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਮੂਲ ਮੰਤਰ' ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ ਪ੍ਰਯੁਕਤ 'ੴ ਅੰਕਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਉਸਦੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਵਲ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ' ਵਾਲਾ ਭਾਗ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਉਸ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਫੁਰਨਾ ਫੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਆਪਣੇ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਪਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦਾ ਇਕ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ ਸਰਗੁਣ ਤੇ ਸਾਕਾਰ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ।

ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਦ ਵਰਣਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਜਗਤ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਅਫੁਰ ਅਵੱਸਥਾ ਵਾਲੀ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਕੇਵਲ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਆਪ ਸੀ, ਉਸਤੋਂ ਬਗੈਰ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਾ ਜੀਵ ਸਨ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਮਾਇਆ ਸੀ। ਅਗਮ ਤੇ ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਜਗਤ ਦਾ ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ, ਖੁਸ਼ੀਆਂ-ਗ਼ਮੀਆਂ, ਮੋਹ-ਪ੍ਰੇਮ ਮਾਇਆ-ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਨਰਕ ਸਵਰਗ, ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਕੇਵਲ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੇ ਅਗੋਚਰ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੀ ਜੋਤਿ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸੀ, ਸਭ ਪਾਸੇ ਪੂਰਣ ਚੁਪ ਸੀ। ਨਾਂ ਕੋਈ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ।[2]

---

1) ਡਾ: ਜੈ ਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ : ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ ਪੰਨਾ 75

2) ਜਬ ਅਕਾਰੁ ਇਹੁ ਕਛੁ ਨ ਦ੍ਰਿਸਟੇਤਾ। ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਤਬ ਕਹ ਤੇ ਹੋਤਾ।
x x x x x x x x x x x
ਬਹੁ ਬੇਅੰਤ ਊਚ ਤੇ ਊਚਾ। ਨਾਨਕ ਆਪਸ ਕਉ ਆਪਹਿ ਪਹੂਚਾ।(ਗਉੜੀ [illegible] ਮ:5

ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਨੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਇਸ ਅਫੁਰ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਜੋ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਏਨੀ ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਗੂੜ੍ਹੀ ਸਾਂਝ ਹੈ ਕਿ ਅਸਚਰਜਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾਂ ਧਰਤੀ, ਨਾਂ ਅਕਾਸ਼, ਨਾਂ ਧੁਪ ਨਾਂ ਛਾਂ, ਨਾਂ ਹਵਾ ਚਲਦੀ ਸੀ ਨਾਂ ਪਾਣੀ ਸੀ। ਤਾਰੇ ਚੰਦ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਉਦੋਂ ਅਜੇ ਜਨਮੇਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅਜੇਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮੌਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਦੁਖ ਸੁਖ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਾਪ-ਪੁੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਂ ਕੋਈ ਸੌਂਦਾ ਸੀ ਨਾਂ ਕੋਈ ਜਾਗਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਲੱਖ ਨਿਰੰਜਨ ਹੀ ਹਰ ਪਾਸੇ ਵਿਆਪਕ ਸੀ:-

ਤਹਿ ਧਰਤੀ ਅੰਬਰ ਨਾਹੀਂ, ਤਹਿ ਧੂਪ ਨ ਦੀਸੈ ਛਾਹੀਂ।
ਤਹਿ ਪਵਨ ਨ ਚਾਲੈ ਪਾਣੀ, ਤਹਿ ਆਪੀ ਏਕ ਬਿਨਾਣੀ।
ਤਹਿ ਚੰਦ ਨ ਊਗੈ ਸੂਰਾ, ਮੁਖ ਕਾਲ ਨ ਬਾਜੈ ਤੂਰਾ।
ਤਹਿ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਕਾ ਗਮਿ ਨਾਹੀ, ਓ ਤੌ ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਮਾਹੀ।
ਤਹਿ ਕਾਲ ਕਾਇਆਂ ਨਹੀਂ ਲਾਗੈ, ਕੋ ਸੋਵੈ ਕੋ ਜਾਗੈ।
ਤਹਿ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਨਾਹਿ ਕੋਇ, ਤਹੀ ਅਲੱਖ ਨਿਰੰਜਨ ਸੋਈ।
ਤਹਿ ਸਹਿਜ ਰਹੈ ਸੋ ਸੁਆਮੀ, ਸਭ ਘਟ ਅੰਤਰਯਾਮੀ।[1]

ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨੰਬਰ 209 ਅਤੇ 210 ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਨਿਰੰਕਾਰ ਆਪ ਹੀ ਆਪ ਸੀ, ਕੋਈ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਆਵਾਗਵਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਅਜੇ ਆਰੰਭ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਨਾਂ ਕੋਈ ਗੁਣ ਸੀ ਨਾਂ ਆਕਾਰ।

ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਹੀ ਸਥਿਰ ਹੈ,

ਜਗਤ ਰਚਨਾਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਰੂਪ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਕੇਵਲ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਜਿਹੜਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ, ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਰਚਨਾ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਮਿਥਿਆ ਹੈ; ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਜਦੋਂ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਖੇਡ ਉਜਾੜ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਫਿਰ ਸ੍ਵੈ ਨਿਰਾਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਨਿਰਾਕਾਰ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਹੀ ਉਸਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਰੂਪ ਹੈ:-

1) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾਗ 2, ਸ਼ਬਦ 208

" ਭਣਤਿ ਨਾਨਕੁ ਜਬ ਖੇਲੁ ਉਝਾਰੈ, ਤਬ ਏਕੈ ਏਕੰਕਾਰਾ।[1]

ਨਿਰਾਕਾਰ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਪਮਾ ਇਕ ਬਾਜੀਗਰ ਨਾਲ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਸਮਝਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਬਾਜੀਗਰ ਬਾਜੀ ਪਾਕੇ ਕਈ ਰੂਪ ਤੇ ਭੇਸ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਸਮੇਟ ਕੇ ਫਿਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਤ-ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਭੇਖਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਜਦ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਸਾਰਾ ਸਮੇਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੁੜ ਨਿਰਾਕਾਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[2] ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪਸਾਰਿਆ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਮੇਟਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਪਸਾਰਾ ਸਮੇਟਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਰ ਵਾਰ ਉਹ ਕੇਵਲ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਿਸਨੂੰ 'ਏਕੰਕਾਰ' ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਸੂਖਮ-ਅਵਿਅਕਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[3]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਿ ਜਗਤ-ਰਚਨਾ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਹੋਈ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਨੇ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਅਨਾਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜਗਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਸੀ। ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਤਾਂ ਜਗਤ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:- "Before the creatio n of the world, there was nothing except Higher Brahman(Para Bram), who was absorbed in abstract meditation (Sun samadhi); TheUNiverse came into being when it was his will." 4.

*। ਅਰਥਾਤ ਜਗਤ-ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਪਰਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਸਿਵਾਇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰਬ੍ਰਹਮ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸੀ। ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ।

---

1) ਰਾਗ ਮਾਰੂ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 999

2) ਬਾਜੀਗਰ ਜੈਸੇ ਬਾਜੀ ਪਾਈ॥ ਨਾਨਾ ਰੂਪ ਭੇਖ ਦਿਖਲਾਈ॥
ਸਾਂਗੁ ਉਤਾਰਿ ਥੰਮ੍ਹਿਓ ਪਾਸਾਰਾ॥ ਤਬ ਏਕੋ ਏਕੰਕਾਰਾ॥
(ਸੂਹੀ ਮਹੱਲਾ)

3) ਕਈ ਬਾਰ ਪਸਰਿਓ ਪਾਸਾਰ, ਸਦਾ ਸਦਾ ਇਕੁ ਏਕੰਕਾਰ।
(ਗ ਮਹੱਲਾ 5, 276 - 13)

4) ਆਉਟ ਲਾਈਨਜ਼ ਔਫ ਸਿਖ ਥਾਟ, ਪੰਨਾ 24
5) (Outlines of Sikh Thought, P. 24)

5. **ਅਲੱਖ ਤੇ ਅਕਥਨੀਯ**

ਇਥੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਅਤੇ ਫਿਰ ਜੇ ਉਹ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ ਉਸਦਾ ਸਰੂਪ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਉੱਤਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਇਹ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣਾ ਬੜਾ ਕਠਨ ਹੈ, ~~ਪਰ [illegible] ਨਹੀਂ~~।

ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਜੀਵ ਜਿਸਦੀ ਆਤਮਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੇ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਝਲਕ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਜੀਵ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪਰਦੇ ਨੂੰ ਚੀਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਏਗਾ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਪਰਮ-ਤੱਤ ਦੀ ਸੂਝ ਅਵੱਸ਼ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪਰਦਾ ਚੀਰ ਕੇ ਪਰਮ-ਤੱਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰ ਲੈਣੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਸੀਬ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਹੋਵੇ। ਅਜੇਹੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਅਜੇਹੀ ਬਿਬੇਕ ਬੁੱਧ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੀਵ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[1] ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਹੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[2] ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਮਾਇਆ ਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਭਰਮ ਟੁੱਟਣ ਤੇ ਹੀ ਉਸ ਪਰਮ-ਤੱਤ ਜੋਤਿ-ਸਰੂਪ 'ਏਕੰਕਾਰ' ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।[3] ਉਸਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਤੇ ਅਪਾਰਤਾ ਨੂੰ ਉਹ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਸਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਮਿਹਰ ਤੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਉਸੇ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

---

1) ਤੂ ਜਾਣਾਇਹਿ ਤਾ ਕੋਈ ਜਾਣੈ।
(ਵਡਹੰਸ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 563)

2) (ੳ) ਸੰਤ ਕੈ ਸੰਗਿ ਮਿਟਿਓ ਅਹੰਕਾਰੁ, ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਆਵੈ ਸਭੁ ਏਕੰਕਾਰੁ।
(ਗਉੜੀ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 189-2)

8) (ਅ) ਏਕੰਕਾਰੁ ਸਤਿਗੁਰ ਤੇ ਪਾਈਐ, ਹਉ ਬਲਿ ਬਲਿ ਗੁਰ ਦਰਸਾਇਣਾ।
(ਮਾਰੂ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 1078-8)

3) ਭਰਮ ਲੋਭ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਵਿਕਾਰ। ਭ੍ਰਮ ਛੂਟੇ ਤੇ ਏਕੰਕਾਰ।
(ਸੂਹੀ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 736-12)

ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਜੀ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਦਵਾਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, 'ਜਿਸ ਜੀਵ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮਿਹਰ ਹੋਵੇ ਉਸਨੂੰ 'ਉਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।'[1] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਦਾਦੂ ਜੀ ਵੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੀ ਕਰਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਬਗੈਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਪਰ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਾਦੂ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਮਿਹਰ ਪੂਰਬਲੇ ਜਨਮ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਹ 'ਆਦਿ ਪੁਰਖ' ਪੂਰਬਲੇ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਕਾਰਣ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ।[2] ਆਪ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸੁਹਾਗ ਦੀ ਸੇਜ ਤੇ ਉਸੇ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸੌਣਾ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਬਲੇ ਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਇਹ ਮਿਲਾਪ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ।[3]

ਹੁਣ ਦੂਸਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਨ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਅਜੇਹੇ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਆਪਣੀ ਬਿਬੇਕ ਬੁੱਧੀ ਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਬੁੱਧੀ ਮੂਰਤ ਰੂਪ ਦਾ ਅਧਾਰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਰੂਪਕ ਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਅਮੂਰਤ ਅਤੇ ਅਨੂਪਮ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਗੋਚਰ ਹਨ, ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਖੱਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਾਮ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਸਲਾਹਤ ਵੀ ਅਖੱਰਾਂ ਦਵਾਰਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਕ ਗਿਆਨ, ਸੰਗੀਤ ਵਰਗੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਤੇ ਗੁਣ ਵੀ ਅਖੱਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਜੋ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਹੈ ਉਸਦਾ ਗਿਆਨ ਇਹਨਾਂ ਅਖੱਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।[4] ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦ

---

1) ਕਾਇਆ ਅੰਤਰ ਪਾਇਆ, ਸਭ ਦੇਵਨ ਕਾ ਦੇਵ।
ਸਹਿਜੇ ਆਪ ਲਖਾਇਆ ਐਸਾ ਅਲੱਖ ਅਭੇਵ। (ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾਗ 1, ਪੰਨਾ 42)

2) ਆਦਿ ਪੁਰਸ਼ ਅੰਤਰਿ ਮਿਲਿਆ, ਕੁਛ ਪੂਰਬਲੇ ਸੰਜੋਗੇ। (ਓਹੀ ਪੰਨਾ 42)

3) ਪੂਰਬ ਭਾਗ ਸੁਹਾਗ ਸੇਜ ਸੁਖ, ਸੋ ਹਰਿ ਲੈਨ ਪਠਾਇਓ।
ਦੇਵ ਕੋ ਦਾਦੂ ਪਾਰ ਨ ਪਾਵੈ, ਅਹੋ ਪੈ ਉਨਹੀ ਚਿਤਾਇਓ। (ਓਹੀ ਪੰਨਾ 563)

4) ਅਖਰੀ ਨਾਮ ਅਖਰੀ ਸਾਲਾਹ। ਅਖਰੀ ਗਿਆਨੁ ਗੀਤ ਗੁਣ ਗਾਹ।
ਅਖਰੀ ਲਿਖਣੁ ਬੋਲਣੁ ਬਾਣਿ। ਅਖਰਾ ਸਿਰਿ ਸੰਜੋਗੁ ਵਖਾਣਿ।
ਜਿਨਿ ਏਹਿ ਲਿਖੇ ਤਿਸੁ ਸਿਰਿ ਨਾਹਿ। ਜਿਵ ਫੁਰਮਾਏ ਤਿਵ ਤਿਵ ਪਾਹਿ।
(ਜਪੁਜੀ , ਪਉੜੀ 19)

ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨਿਰਗੁਣ ਦਾ ਕਥਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਬੰਧਨ ਹੈ ਤੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਸਰੂਪ ਸਮੇਟਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਚੁੱਪ ਰਹਿਕੇ ਉਸਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਚੁਪ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਮਨ ਨੂੰ ਚੈਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਸੋ ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਚੁਪ ਰਹਿਣ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਰੂਪ ਸਥਿਤ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।[1]

ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਨ-ਕਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। "ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਹ ਹੈ" ਕਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ "ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ", ਉਹ ਵੀ ਨਹੀਂ (ਸ ਏਸ਼ ਨੇਤਿ ਨੇਤਿ ਆਤਮਾ)[2] ਆਖਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਪਧਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਤੋਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਉਸਦੀ ਥਾਹ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਉਹ ਤੋਲਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਹੈ ਉਸਦਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅਲੱਖ ਤੇ ਅਪਾਰ ਹੈ।[3] (3. See Back Page) [4] ਇਸੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਅਗਮ, ਅਗੋਚਰ, ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ, ਅਡੋਲ, ਅਲੱਖ, ਅਤੇ ਅਥਾਹ ਕਿਹਾ ਹੈ:-

1) ਕਥਨੁ ਨ ਜਾਇ ਅਕਥੁ ਸੁਆਮੀ ਸਦਕੈ ਜਾਇ ਨਾਨਕੁ ਵਾਰਿਆ॥[5]
2) ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਬਿਅੰਤੁ ਸੁਆਮੀ ਤਕ ਅੰਤ ਨ ਪਾਈਐ।[6]
3) ਊਚ ਅਪਾਰ ਬੇਅੰਤ ਸੁਆਮੀ ਕਉਣੁ ਜਾਣੈ ਗੁਣ ਤੇਰੇ।[7]
4) ਬੇਸੁਮਾਰ ਬੇਅੰਤ ਸੁਆਮੀ ਤੇਰੋ ਅੰਤ ਨ ਕਿਨ ਹੀ ਲਹੀਐ।[8]

ਉਸ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਰੂਪ ਹੈ ਨਾ ਰੰਗ ਹੈ ਨਾ ਜਾਤ ਹੈ ਨਾ ਆਕਾਰ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ:-

ਤੁਧ ਰੂਪ ਨ ਰੇਖਿਆ ਜਾਤਿ ਤੂ ਵਰਨਾ ਬਾਹਰਾ॥

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਇਸੇ ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਦਾਦੂ ਜੀ ਨੇ ਇਨ ਬਿਨ ਉਸੇ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ

---

1) ਜਹ ਬੋਲ ਤਹਿ ਅਛਰ ਆਵਾ। ਜਹ ਅਬੋਲ ਤਹ ਮਨੁ ਨ ਰਹਾਵਾ।
ਬੋਲ ਅਬੋਲ ਮਧਿ ਹੈ ਸੋਈ। ਜਸ ਉਹ ਹੈ ਤਸ ਲਖੈ ਨ ਕੋਈ।
(ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ)

2) ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਿਅਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 4, 4, 22

3) ਬਰਨਿ ਨ ਸਾਕਉ ਜੈਸਾ ਤੂ ਹੈ ਸਾਚੇ ਅਲਖ ਅਪਾਰਾ॥
ਅਤੁਲ ਅਥਾਹ ਅਡੋਲ ਸੁਆਮੀ ਨਾਨਕ ਖਸਮ ਹਮਾਰਾ॥ (ਰਾਮਕਲੀ ਮਹੱਲਾ 5, 884-6)

4) ਕੇਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦ 1/5

5) ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮਹੱਲਾ 5, 1338-18

6) ਬਿਲਾਵਲ ਮਹੱਲਾ 5, 802-16

7) ਧਨਾਸਰੀ ਮਹੱਲਾ, 5, 674-2

8) ਵਾਰ ਮਾਝ 2, ਮਹੱਲਾ 5

8.

ਸੁਖਮਨੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਾਂਝ ਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦਿਸਦੀ ਹੈ:-

ਰੂਪ ਨ ਰੇਖ ਬਰਣ ਕਹੈਂ ਕੈਸਾ।
ਤਿਨ ਬਰਣੈ ਚਿਤ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ।[1]

'ਉਸਦੀ ਮਹਿਮਾ ਨਾਂ ਵੇਦ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਨਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਹੀ ਉਸਦੇ ਰਹੱਸਮਈ ਭੇਦਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਸਕੇ ਹਨ। ਉਸ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਅਵਤਾਰ ਵੀ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹਨ। ਕਈ ਬੜੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਉਸਦਾ ਭੇਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਥਾਹ ਨਾਂ ਪਾ ਸਕਿਆ, ਕੋਈ ਵੀ ਉਸਦਾ ਰੂਪ ਨਾਂ ਚਿਤਰ ਸਕਿਆ।[2] '

ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਪਰਮ-ਤੱਤ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕਣਾ ਤੇ ਵਰਣਨ ਕਰ ਸਕਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਹਜ਼ਾਰ ਮੂੰਹਾਂ ਵਾਲਾ ਤੇ ਦੋ ਜੀਭਾਂ ਵਾਲਾ ਬਾਸਕ ਨਾਗ, ਜੋ ਕਿ ਪਾਤਾਲ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਵੀ ਉਸਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗਾ ਸਕਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਤੇ ਕਰੋੜਾਂ ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਜੋ ਉਸਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਿਵ ਲਾਂਦੇ ਹਨ ਉਸ ਦਾ ਪਾਰਾਵਾਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ।[3]" ਇਸ ਲਈ ਦਾਦੂ ਨੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹੀ ਆਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਅਸਮਰੱਥਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣਾ ਤੇ ਸਮਝਾ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਲੇਖ ਦੇਵ ਗਤਿ ਲਖੀ ਨ ਜਾਇ।
ਦਾਦੂ ਪੂਛੈ ਕਹਿ ਸਮਝਾਇ।[4]

ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ

ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਮਰ ਹੈ, ਸਥਿਰ ਹੈ, ਕਦੀ ਵੀ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਂਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ, ਜਨਮ-ਮਰਨ ਤੋਂ ਉਤਾਂਹ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਜਮਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਆਯੂ ਭੋਗ ਕੇ ਮਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਂ ਜਮਦਾ ਹੈ, ਨਾਂ ਵਧਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਮਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਮਰ ਅਜਰ ਤੇ ਅਜਿੱਤ ਹੈ:-

ਮਰੈ ਨਾਹੀ ਸਦ ਸਦ ਹੀ ਜੀਵੈ।
ਅਮਰ ਭਇਆ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਥੀਵੈ।[5]

1) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾਗ 2, ਪੰਨਾ 5
2) ਮਹਿਮਾ ਨ ਜਾਨਹਿ ਬੇਦ, ਬ੍ਰਹਮੇ ਨਹੀ ਜਾਨਹਿ ਭੇਦ।
ਅਵਤਾਰ ਨ ਜਾਨਹਿ ਅੰਤੁ, ਪਰਮੇਸੁਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਬੇਅੰਤ। (ਰਾਮਕਲੀ ਮਹੱਲਾ 5)
3) ਪਾਤਾਲ ਮਾਹਿ ਜੇ ਅਰਾਧੈ, ਬਾਸਿਗ ਨਾਗ ਜੇ ਗੁਣ ਗਾਈ।
ਸਹਸ ਮੁਖ ਜਿਹਿਆ ਦਵੈ ਤਾਕੇ ਸੋ ਭੀ ਪਾਰ ਨ ਪਾਈ।
ਸੁਰ ਨਰ ਜਾਕੋ ਪਾਰ ਨਾ ਪਾਵੈ, ਕੋਟਿ ਮੁਨੀ ਜਨ ਧਿਆਈ।
ਦਾਦੂ ਰੇ ਤਨ ਤਾ ਕੋ ਦੀਜੇ, ਜਾਕੇ ਸਕਲ ਲੋਕ ਆਹੀ। (ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ:2, ਪੰ:92)
4) ਦਾਦੂ ਦਿ: ਬਾ: ਭਾਗ 2, ਪੰਨਾ 23
5) ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 1074

ਦਾਦੂ ਜੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:-

ਨਿਰਮਲ ਸਦਾ ਏਕ ਅਬਿਨਾਸੀ।
ਅਜਰ ਅਕਲ ਰਸ ਐਸਾ।[1]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਦਾਦੂ ਜੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਪਰਮ-ਤੱਤ ਅਜਿਹਾ ਅਨੂਪਮ ਤੇ ਅਮਰ ਹੈ ਜੋ ਨਾਂ ਜਮਦਾ ਹੈ ਨਾਂ ਮਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਨਾਂ ਕਾਲ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾਂ ਉਸਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮਾਰਨ ਨਾਲ ਉਹ ਮਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਪਾਣੀ ਉਸਨੂੰ ਡੋਬ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਨਾਂ ਉਹ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾਂ ਅਕਾਸ਼ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮੇਟ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਰਸ ਨਿਰੰਤਰ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[2] 'ਜਿਹੜਾ ਜੰਮਦਾ ਤੇ ਮਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਜੀਵ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਾਂ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਸਭ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਸੇ ਵਿਚ ਸਮਾਂਦੀ ਹੈ।' ਹਰ ਉਪਜਣ ਤੇ ਬਿਨਸਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਤਾਂ ਮਾਇਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਾਕਾਰ ਕਿਵੇਂ ਜਨਮ-ਮਰਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ।[3]

<u>ਇਕ ਓਅੰਕਾਰ</u>

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਜਪੁਜੀ' ਦੇ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ 'ੴ' ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। 'ਦਖਣੀ ਓਅੰਕਾਰ' ਵਿਚ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਦ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ੴ' ਸ਼ਬਦ ਅਨੇਕ ਵਾਰੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ' 'ਓਅੰਕਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[4] ਮੰਡੂਕੋਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ 'ਓਅੰਮ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਅ + ਉ + ਮ

ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਅੱਖਰ ਮਨ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਂਦੇ ਹਨ:

---

1) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2, ਪੰਨਾ 67

2) ਐਸਾ ਤੱਤ ਅਨੂਪਮ ਭਾਈ। ਮਰੈ ਨ ਜੀਵੈ ਕਾਲ ਨ ਖਾਈ।
ਪਾਵਕ ਜਰੈ ਨ ਮਾਰਿਓ ਮਰਈ, ਕਾਟਿਓ ਕਟੈ ਨ ਟਾਰਿਓ ਟਰਈ।
ਅਖਰ ਖਿਰੈ ਨਹਿ ਲਾਗੈ ਕਾਈ, ਸੀਤ ਘਾਮ ਜਲ ਡੂਬਿ ਨ ਜਾਈ।
ਮਾਟੀ ਮਿਲੈ ਨ ਗਗਨ ਬਿਲਾਈ, ਅਘਟ ਏਕ ਰਸ ਰਹਿਆ ਸਮਾਈ।
ਐਸਾ ਤੱਤ ਅਨੂਪਮ ਕਹੀਐ, ਸੋ ਗਹਿ ਦਾਦੂ ਕਾਹੇ ਨਾ ਰਹੀਐ।
(ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2ਪੰਨਾ 91)

3) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 181

4) ਮੁੰਡਕੋਪਨਿਸ਼ਦ ਸ਼ਲੋਕ 1, ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਪਨਿਸ਼ਦ ਸ਼ਲੋਕ 2, ਪ੍ਰਸ਼ਠ 5

10.

ਅ = ਅਕਾਰ (ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਵਸਥਾ)

ਉ = ਉਕਾਰ (ਸੁਪਨ ਅਵਸਥਾ)

ਮ = ਮਕਾਰ (ਸਖੋਪਤ ਅਵਸਥਾ)

ਚੌਥੀ ਅਵਸਥਾ 'ਤੁਰੀਆ ਅਵਸਥਾ' ਹੈ ਜਿਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਹ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨੇ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜੀਵ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਅਭੇਦਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ '੧' ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਹਸਤੀ ਜੋ ਵਰਨ ਚਿਹਨ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ ਤੇ ਅਕਥਨੀਯ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਅਕਾਰ, ਉਕਾਰ, ਤੇ ਮਕਾਰ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। "ਓਂ" ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪ—ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ — ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਤੇ ਮਹੇਸ਼ (ਉਤਪੰਨ ਪਾਲਣ ਤੇ ਸੰਘਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕ) ਇਸੇ 'ਓਂ' ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।[1]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਓਂ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ :-

1) ਏਕ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ।[2]

2) ਏਕ ਸਾਹਿਬ ਸਿਰ ਛਤੁ, ਦੂਜਾ ਨਾਹਿ ਕੋਇ।[3]

3) ਅਤਾਮਸਥਾ ਕਰਣਹਾਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਨੈ ਨਹਿ ਜਾਣੀਐ।[4]

4) ਤੂ ਸਾਂਝਾ ਸਾਹਿਬੁ ਬਾਪੁ ਹਮਾਰਾ ਨਉ ਨਿਧਿ ਤੇਰੈ ਅਖੁਟ ਭੰਡਾਰਾ।[5]

5) ਏਕੀ ਹੈ ਹਰਿ ਏਕੀ ਜਾਨ, ਏਕੀ ਹੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਨ।[6]

6) ਤੁਧ ਨੋ ਛੋਡ ਜਾਈਐ ਪ੍ਰਭੂ ਕੈਂਧਰ, ਆਨ ਨ ਬੀਆ ਤੇਰੀ ਸਮਸਰ।[7]

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਵੀ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਸਨ। ਆਪ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਮੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹਰੀ ਦਾ ਹੀ ਵਾਸਾ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ

---

1) ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ: 'ਸਿਖ ਸੰਟ' ਪੰਨਾ 20

2) ਸੋਰਠ ਮਹੱਲਾ 5

3) ਆਸਾ ਮਹੱਲਾ 5

4) ਬਿਲਾਵਲ ਮਹੱਲਾ 5

5) ਮਾਝ ਮਹੱਲਾ 5

6) ਰੈਵਟੀਪਾਰੀ ਮਹੱਲਾ 5

7) ਆਸਾ ਮਹੱਲਾ 5

1.

ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸ ਹਰੀ ਦਾ ਹੀ ਗੁਣਗਾਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਮੈਨੂੰ ਕਦਾਚਿਤ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ।[1] ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿਵਾਏ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਜੋ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪੇ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਦੂਸਰੀ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ:-

ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਸੌਂ ਸਭ ਹੋਇ।
ਉਤਪਤਿ ਪਰਲੈ ਕਰੈ ਆਪੈ, ਦੂਸਰ ਨਾਹੀਂ ਕੋਇ।[2]

ਬਹੁ-ਦੇਵਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਬਹੁ - ਦੇਵਵਾਦ ਤੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਸਿਵਾਇ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਬਹੁ - ਦੇਵਵਾਦ ਦੇ ਖੰਡਨ ਅਤੇ ਇਕ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦੇ ਮੰਡਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

1) ਜਿਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ, ਉਹੀ ਉਸਦਾ ਪਿਤਾ ਮਾਤਾ, ਭਰਾ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੇਵਲ ਉਸੇ ਦੀ ਟੇਕ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।[3]

2) ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਵੈਂਮ ਲੱਖ ਸੰਸਾਰਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਉਸ ਆਦਮੀ ਜਿਹੀ ਹੈ ਜੋ ਅਸਲ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਉਸਦੇ ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਮਾਂ ਕਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸ਼ੋਭਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।[4]

3) ਜਿਹੜੇ ਸੱਚੇ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਧਿਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਹੀ ਉਸਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਮੂਰਖ ਇਸ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਜਾਈਂ ਗੁਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਖਪ ਖਪ ਕੇ ਮਰਦੇ ਹਨ।[5]

1) (ਦਾਦੂ) ਮੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਹਰਿ ਬਸੈ, ਦੂਜਾ ਨਾਹੀਂ ਔਰ।
ਕਹੋ ਕਹਾਂ ਧੌਂ ਰਾਖੀਏ, ਨਹੀਂ ਆਨ ਕੌ ਠੌਰ।
ਹਿਰਦਾ ਮਾਹੈਂ ਹਰਿ ਬਸੈ, ਆਤਮ ਏਕ ਸਮਾਇ।
- - - - - - - - -
ਪਰਮ ਕਥਾ ਉਸ ਏਕ ਕੀ, ਦੂਜਾ ਨਾਹੀਂ ਆਨ। (ਦਾਂਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰ: 87)

2) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2, ਪੰਨਾ 55

3) ਗੁਰੂ ਪੂਰਾ ਆਰਾਧ ਨਿਤ ਇਕਸ ਕੀ ਲਿਵ ਲਾਗ।
ਇਕੋ ਭਾਈ, ਮਿਤ ਇਕ, ਇਕੋ ਮਾਤ ਪਿਤਾ।
ਇਕਸ ਕੀ ਮਨ ਟੇਕ ਹੈ ਜਿਨ ਜੀਉ ਪਿੰਡ ਦਿਤਾ। (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਾ: 5)

4) ਪ੍ਰਭੂ ਤਿਆਗ ਲਾਗਤ ਅਨ ਲੋਭਾ, ਦਾਸ ਸਲਾਮ ਕਰਤ ਕਤ ਸੋਭਾ। (ਗਉੜੀ ਮਹੱਲਾ 5)

5) ਸੇਵਕ ਸੱਚੇ ਸਾਹ ਕੇ ਸੇਈ ਪਰਵਾਣ।
ਦੂਜਾ ਸੇਵਨ ਨਾਨਕਾ, ਸੇ ਪਚ ਪਚ ਮੁਏ ਅਜਾਣ। (ਗਉੜੀ ਵਾਰ, 1, ਮਾ:5)

12\. 4. ਸਭ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਆਸ ਲਾਹਕੇ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਸਿਮਰਣ ਨਾਲ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸਭ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।[1]

5) ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਤਿਆਗਕੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਜਣਾ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਲੋਕ ਦੁਖ ਭੋਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਭ੍ਰਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।[2]

6) ਆਪ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਣੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।[3] ਸਾਫ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੈ।

ਦਾਦੂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਪਤੀਬ੍ਰਤਾ ਧਰਮ ਵਾਂਗ ਇਕੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੇ ਉਸਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ (ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਰਣਨ ਭਗਤੀ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਏ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ) ਤੇ ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ ਦਾ ਘੋਰ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਪੁਰਿਖ ਹਮਾਰਾ ਏਕ ਹੈ, ਹਮ ਨਾਰੀ ਬਹੁ ਅੰਗ।
ਜੇ ਜੇ ਜੈਸੀ ਤਾਹਿ ਸੋਂ, ਖੇਲੈ ਤਿਸਹੀ ਰੰਗ।[4]

ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਛਡਕੇ ਜਿਹੜੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਉਸ ਵਿ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਛਡਕੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਬਹੁਦੇਵਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਮੇਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।[5] ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਪਤੀ ਨੂੰ ਛਡਕੇ "ਪਰ - ਪੁਰਖਾਂ ਮਗਰ ਲਗੀਆਂ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਕਦੀ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੀਆਂ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ।[6]" ਦਾਦੂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ —

---

1) ਧਰ ਜੀਅਰੇ ਇਕ ਟੇਕ ਤੂ, ਲਾਹਿ ਬਿਡਾਨੀ ਆਸ।
ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਧਿਆਈਐ ਕਾਰਜ ਆਵੈ ਰਾਸ।
(ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਮਹੱਲਾ 5)

2) ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਿਧਿ ਛੋਡਿ ਆਨ ਕਉ ਪੂਜਹਿ ਆਤਮਘਾਤੀ ਹਰਤੇ।
ਹਰਿ ਬਿਸਰਤ ਤੇ ਦੁਖ ਦੁਖ ਮਰਤੇ, ਅਨਿਕ ਬਾਰ ਭ੍ਰਮਹਿ ਬਹੁ ਜੋਨੀ ਟੇਕ ਨ ਕਾਹੂ ਧਰਤੇ।
(ਮਲਾਰ ਮਹੱਲਾ 5)

3) ਹਉ ਗੁਰੁ ਮਿਲਿ ਇਕੁ ਪਛਾਣਦਾ, ਦੁਜਾ ਕਾਗਲੁ ਚਿਤਿ ਨ ਜਾਣਦਾ।
(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹੱਲਾ 5)

4) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾਗ, 1, ਪੰਨਾ 90

5) ਪਤੀ ਬ੍ਰਤਾ ਕੇ ਏਕ ਹੈ, ਬਿਭਚਾਰਣਿ ਕੇ ਦੋਇ।
ਪਤੀ ਬ੍ਰਤਾ ਬਿਭਚਾਰਣੀ ਮੇਲਾ ਕਿਉਂ ਕਰ ਹੋਇ। (ਉਹੀ)

6) ਦਾਦੂ ਤਜਿ ਭਰਤਾਰ ਕੋਂ, ਪਰ ਪੁਰਿਖਾ ਰਤ ਹੋਇ।
ਐਸੀ ਸੇਵਾ ਸਬ ਕਰੈ, ਰਾਮ ਨ ਜਾਣੈ ਸੋਇ।
(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 89)

13.

ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਤੋਂ ਛਡਕੇ ਇਕ 'ਮੈਂਡੇ ਸਾਂਈ' ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਜੋੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਸਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ ਹਿਰਦਾ ਕਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਲ ਨਹੀਂ ਮੁੜ ਸਕਦਾ।[1] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਦਾਦੂ ਨੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਘਾਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪਥਰਾਂ ਦੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਪੂਜਦੇ ਹਨ:-

'ਪਾਖਾਣ ਕੀ ਪੂਜਾ ਕਰੈਂ, ਕਰਿ ਆਤਮਘਾਤਾ'[2]

ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਪ ਕਬੀਰ ਵਾਂਗ ਅੱਗੇ ਹੋਕੇ ਉਚੇ ਸੁਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕੋ ਦੇਵਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਝੂਠ ਦਾ ਪਾਜ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਇਹ ਸਭ ਦੇਵਤੇ ਝੂਠੇ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਝੂਠੀ ਹੈ ਤੇ ਪੂਜਣਹਾਰਾ ਵੀ ਝੂਠਾ ਹੈ, ਇਹ ਭੋਗ ਝੂਠਾ ਹੈ, ਪੁਜਾਰੀ ਝੂਠੇ ਹਨ ਜੋ ਝੂਠੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਸੁਣਾਂਦੇ ਹਨ, ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਝੂਠਾ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਸੱਚਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਝੂਠ ਹੈ।[3]'

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਾ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਣਾ ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਈਸ਼੍ਵਰਵਾਦ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਇਕ ਈਸ਼੍ਵਰਵਾਦ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਈਸ਼੍ਵਰ ਸਿਧਾਂਤ 'ਲਾ ਇਲਾਹੇ ਇਲਿਲਾਹ [illegible] ਮੁਹੰਮਦ ਰਸੂਲਿਲੱਲ੍ਹਾ' ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਕੋਈ ਅੱਲਾਹ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮੁਹੰਮਦ ਉਸਦਾ ਰਸੂਲ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਦੂਤ ਜਾਂ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਹੈ।' ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਨੇ ਇਕ ਈਸ਼੍ਵਰ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਦੂਤ ਜਾਂ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਵੀ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰੱਬ ਦੇ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਨੂੰ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਅਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।[4]

---

1) ਮਧੇਂ ਮੈਂ ਇਕ ਤੇਹਿ ਕਰਿ ਸਾਂਈ ਸੈਂ ਜੇਹੀ।
ਸਾਂਈ ਸੇਤੀ ਜੋੜਿ ਕਰਿ, ਕਾਹੇ ਕੋ ਤੋੜੀ।
(ਦਾ: ਇ: ਧਾ: ਭਾਗ: 1 ਪੰਨਾ 88)

2) ਦਾ: ਇ: ਧਾ: ਭਾਗ, 2 ਪੰਨਾ 79

3) ਸਚਾ ਰਾਮ ਨਾ ਜਾਣੈ ਰੇ, ਸਭ ਝੂਠ ਬਖਾਣੈ ਰੇ। ਟੇਕ।
ਝੂਠੇ ਦੇਵਾ ਝੂਠੀ ਸੇਵਾ ਝੂਠਾ ਕਰੈ ਪਸਾਰਾ।
ਝੂਠੀ ਪੂਜਾ, ਝੂਠੀ ਪਾਤੀ, ਝੂਠਾ ਪੂਜਣਹਾਰਾ।
ਝੂਠੀ ਪਾਕ ਕਰੈ ਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ, ਝੂਠਾ ਭੋਗ ਲਗਾਵੈ।
ਝੂਠਾ ਬਕਤਾ, ਝੂਠੇ ਸੁਰਤਾ ਝੂਠੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾਵੈ। (ਉਹੀ ਪੰਨਾ 79)

4) 'The prophethood of God has been rejected by the saints'
(A critical study of Adi. Granth, P.326)

14\. ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਰਕ ਭਾਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ, ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਡਰ ਹੈ।[1] ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਕ ਭਾਵ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਹੈ ਪਰ ਰੱਬ ਦੇ ਭੈ ਦੇ ਭਾਵ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ।

ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁਖ ਮੰਨਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਉਸਦੇ ਸਗੁਣ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦ ਦੇ ਭੇਤਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਇਕ ਤੱਤ-ਗਿਆਨੀ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਗੁਣਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਬੁੱਧੀ ਜਲਦੀ ਅਪਨਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਨਿਕਟਤਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਉਪਾਸਨਾ ਦਵਾਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਪਾਸ੍ਯ ਕੇਵਲ ਨਿਰਗੁਣ, ਨਿਰਾਕਾਰ ਅਲੱਖ ਤੇ ਅਵਿਅਕਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਧਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਆਰੋਪ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। 'ਅਜੇਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਕਿਸਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ? ਪ੍ਰੇਮ ਕਿਸ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕਿਸਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਮਨਨ - ਚਿੰਤਨ ਕਰਕੇ ਮਨੁਖ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਉਨੰਤ ਬਣਾ ਸਕੇਗਾ ? ਇਹਨਾਂ ਗਲਾਂ ਉਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਖਕੇ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਗੁਣ ਰੂਪ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ।[2] ਪਰ ਇਥੇ ਇਹ ਗਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦਾ ਸਗੁਣਵਾਦ ਤੁਲਸੀ, ਸੂਰਦਾਸ ਜਾਂ ਮੀਰਾ ਆਦਿ ਵਰਗਾ ਸਗੁਣਵਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਸਗੋਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਵੇਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਸਗੁਣਵਾਦ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਤੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਘੋਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਆਪਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਗੁਣ ਸਰੂਪ ਜਗਤ ਦੀ ਹਰ ਵਸਤੂ ਤੇ ਜੀਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਨਾ ਕਿ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ। ਅਤੇ ਇਹੀ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰੋਲ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਇਹਨਾਂ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੜਾ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਅਗੋਚਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆਪ ਹੀ ਆਪ ਵਿਆਪਕ ਸੀ, ਉਸੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਇਸ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ

---

1) " The fear rather than the love of God is the spur to I slam" (Dictionary of Islam, P.401)

2) ਅ ਡਾ: ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ : ਕਬੀਰ , ਪੰਨਾ 117

15.

ਹੋਂਦੀ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਸਗੁਣ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਡਾ: ਜੈ ਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ "ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਆਧਾਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ।"[1] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਸਗੁਣ ਤੇ ਸਾਕਾਰ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ:-

1) ਨਿਰੰਕਾਰ ਆਕਾਰ ਆਪਿ ਨਿਰਗੁਨ ਸਰਗੁਨ ਏਕ।
ਏਕਹਿ ਏਕ ਬਖਾਨਨੋ ਨਾਨਕ ਏਕ ਅਨੇਕ।[2]

2) ਨਿਰਗੁਨੁ ਆਪਿ ਸਰਗੁਨੁ ਭੀ ਓਹੀ।
ਕਲਾ ਧਾਰਿ ਜਿਨਿ ਸਗਲੀ ਮੋਹੀ।[3]

3) ਨਿਰਗੁਨ ਹਰੀਆ, ਸਰਗੁਨ ਧਰੀਆ, 4

4) ਸਰਗੁਨ ਨਿਰਗੁਨ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਆਪਿ।[5]

ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਜਦੋਂ ਸਗੁਣ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਤੇ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਅਨੇਕ ਗੁਣ ਜੋ ਜੀਵ ਲਈ ਅਰਾਧਨੀਯ ਹਨ, ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਸੁੱਖ-ਦਾਤਾ ਹੈ, ਦੁੱਖ-ਹਰਤਾ ਹੈ, ਪਤਿਤ-ਪਾਵਨ ਹੈ, ਨਿਆਂਕਾਰ ਹੈ ਆਦਿ ਆਦਿ।

ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ

ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਤੇ ਨਿਰਪੇਖ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਪੂਰਨ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੀ ਰਚੀ ਹੋਈ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਘਟ ਘਟ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਪਰਮ-ਤੱਤ ਹੈ। ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪਰਦੇ ਕਰਕੇ ਜੀਵ ਉਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਸਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਹੋਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ 'ਉਹ' ਸਗਲੀ ਥਾਈਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ:-

---

1) ਡਾ: ਜੈ ਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ : ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 79

2) ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅਖੱਰੀ ਮਹੱਲਾ 5

3) ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ

4) ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਮਹੱਲਾ 5

5) ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹੱਲਾ 5

'ਨਾਨਕ ਸੇ ਅਖੜੀਆ ਬਿਅੰਨਿ ਜਿਨੀ ਡਿਸੰਦੋ ਮਾ ਪਿਰੀ।'[1]

ਤੇ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਘਟ ਘਟ ਅੰਦਰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[2] ਜਿਵੇਂ ਦੁੱਧ ਦੇ ਅੰਦਰ ਘਿਓ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਚ ਅਗਨੀ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਸਭ ਥਾਂ ਤੇ ਅਤੇ ਹਰ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ:-

ਸਗਲ ਬਨਸਪਤਿ ਮਹਿ ਬੈਸੰਤਰ ਸਗਲ ਦੂਧ ਮਹਿ ਘੀਆ।
ਊਚ ਨੀਚ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਸਮਾਣੀ ਘਟਿ ਘਟਿ ਮਾਧਉ ਜੀਆ।[3]

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਨੂੰ ਦੂਧ ਘਿਓ ਦੀ ਹੀ ਉਪਮਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਂਦੇ ਹਨ:-

'ਘੀਵ ਦੂਧਿ ਮੇਂ ਰਮਿ ਰਹਿਆ ਵਿਆਪਕ ਸਭ ਹੀ ਠੌਰ।[4]'

'ਉਹ ਸਵਰਗ, ਪਾਤਾਲ, ਮਿਰਤ ਤੇ ਭੂ ਮੰਡਲ ਸਭ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਮਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।[5] ਚੌਦਾਂ ਭਵਨਾਂ ਤੇ ਚਾਰੇ ਕੂੰਟਾਂ ਵਿਚ ਉਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਸਭ ਭਵਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਦਸਾਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਵਿ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਧਰਤੀ ਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਸਭ ਵਿਚ ਉਹ ਉਪਸਥਿਤ ਹੈ। ਜਲ, ਥਲ, ਬਨ, ਪਰਬਤ ਤੇ ਪਾਤਾਲ ਸਭਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਉਸਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ। ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਸਥੂਲ ਸਭਨਾਂ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ।[6]'

'ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਿਆਪਤੀ ਕਿਤੇ ਥੋੜੀ ਤੇ ਕਿਤੇ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸਭ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪੂਰਣ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਇਥੇ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਿਆਪਤ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਨਾਲ ਉਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਅਦਭੁਤ ਰਾਜ਼ ਵਿਚ ਗਣਿਤ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਬੇਅਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।' ਦਾਦੂ ਨੇ ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਕੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਅਜੇਹਾ ਕੋਈ ਭਾਂਡਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਦਰਿਆ ਭਰ ਜਾਏ।

---

1) ਮਾਰੂ ਵਾਰ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 1100

2) 'ਗੁਰਿ ਦਿਖਲਾਇਓ ਮੋਹਿਨਾ,
ਅੰਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਘਟਿ ਘਟਿ ਘਟਿ ਘਟਿ ਤੂੰ ਹੀ ਮੋਹਿਨਾ,'
(ਆਸਾ ਮਹੱਲਾ 4, ਪੰ: 407-2)

3) ਸੋਰਠਿ ਮਹੱਲਾ, 5, 617 - 3

4) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾਗ 1, ਪੰਨਾ 32

5) ਸੁਰਗ ਪਇਆਲ ਮਿਰਤ ਭੂਅ ਮੰਡਲ ਸਰਬ ਸਮਾਨੋ ਏਕੈ ਓਹੀ।
(ਗਉੜੀ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 2007)

6) ਚਉਦਹਿ ਚਾਰਿ ਕੁੰਟ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ। ਸਗਲ ਭਵਨ ਪੂਰਨ ਪਰਤਾਪ।
ਦਸੇ ਦਿਸਾ ਰਵਿਆ ਪ੍ਰਭੁ ਏਕੁ। ਧਰਨਿ ਅਕਾਸ ਸਭ ਮਹਿ ਪ੍ਰਭ ਪੇਖੁ।
ਜਲ ਥਲ, ਬਨ, ਪਰਬਤ, ਪਾਤਾਲ। ਪਰਮੇਸੁਰ ਤਹ ਬਸਹਿ ਦਇਆਲ।
ਸੂਖਮ ਅਸਥੂਲ ਸਗਲ ਭਗਵਾਨ। ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬ੍ਰਹਮ ਪਛਾਨ।
(ਗਉੜੀ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰ: 299 - 16)

17.

ਜੈਸਾ ਸਾਗਰ ਨਾ ਕੀਆ ਸਭ ਦਰਿਆ ਮਾਹਿ ਸਮਾਇ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਪੂਰੇ ਵਿਚੋਂ ਪੂਰੇ ਨੂੰ ਕੱਢ ਲਈਏ ਤਾਂ ਵੀ ਬਾਕੀ ਪੂਰਾ ਹੀ ਰਹੇਗਾ:-

ਪੂਰਣਮਦ: ਪੂਰਣਮਿਦੰ ਪੂਰਣਾਤ ਪੂਰਣ ਮੁਦਚ੍ਯਤੇ।
ਪੂਰਣਸ੍ਯ ਪੂਰਣਮਾਦਾਯ ਪੂਰਣਮੇਵਾਵਸ਼ਿਸ਼੍ਯਤੇ।[1] 2, 5, 19

* See Back page

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਰਬ - ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਜਿਥੇ ਬਹੁਤਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪੱਧਤੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਸਹਿਜ ਸਰਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸਿਵਾਇ ਉਹਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪਕਾਂ ਜਾਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਵੱਸ਼ਕ ਸਮਝਿਆ ਹੈ।

ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ

ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਦਾ ਅਰਥ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਉਦੱਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ-ਸੰਪੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਉਤੇ ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਆਸਰਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਆਸਰਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੈ।[3] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨਤਾ ਦਾ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਬੇਅੰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਦੀ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਚਾਹੇ ਪਲ ਛਿਨ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਰਚ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਚਾਹੇ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੱਖ ਫਰੋਕੇ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਭਿਖਾਰੀ ਤੇ ਭਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[4] ਭਰਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਨੂੰ ਸਖਣਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਸਖਣਿਆਂ ਨੂੰ ਭਰਨਾ ਉਸ ਲਈ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਕਠਨ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਸਦਾ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਹੈ।[5] ਉਸ ਵਿਚ ਏਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸਮਰਥਾ ਹੈ ਕਿ 'ਇਸ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ—

---

1) ਡਾ: ਬੜਥਵਾਲ : ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਪ੍ਰਦਾਯ, ਪੰਨਾ 100
2. ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਸਲੋਕ 16
3) ਡਾ: ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਾਮ ਸ਼ਰਮਾ : ਭਕਤੀ ਕਾ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ 50

4) ਖਿਨ ਮਹਿ ਥਾਪਿ ਉਥਾਪਨਹਾਰਾ। ਕੀਮਤਿ ਜਾਇ ਨ ਕਰੀ।
ਰਾਜਾ ਰੰਕੁ ਕਰੈ ਖਿਨ ਭੀਤਰਿ, ਨੀਚਹ ਜੋਤਿ ਧਰੀ।
(ਗੂਜਰੀ ਮਹੱਲਾ 5)

5) ਰੀਤੇ ਭਰੇ ਸਖਨਾਵੈ ਯਹਿ ਤੇਰੋ ਬਿਵਹਾਰੋ। (ਬਿਹਾਗੜਾ ਮਹੱਲਾ 5)

ਧਰਤੀ, ਅਕਾਸ਼, ਉਸੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਨਿਯਮ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਲਕੜੀ ਵਿਚ ਅੱਗ ਨੂੰ ਉਸੀ ਨੇ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਜੀਆਂ ਜੰਤੂਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਰਿਜ਼ਕ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਕੰਮ ਅਜੇਹਾ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜਾ ਉਹ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਆਪੇ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਆਪੇ ਢਾਹ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਾਹਾਂ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੀੜਿਆਂ ਮਕੌੜਿਆਂ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗਰੀਬਾਂ, ਨਿਰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਵਾਜ ਕੇ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਸੌਂਪ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।[1]

ਦਾਦੂ ਨੇ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸੁਰ ਨਾਲ ਸੁਰ ਮਿਲਾਂਦੇ ਆਖਿਆ ਹੈ, 'ਕਿ ਜੇ ਪ੍ਰਭੂ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਖਿਨ ਵਿਚ ਕੀੜੀ ਤੋਂ ਕੁੰਜਰ ਤੇ ਕੁੰਜਰ ਤੋਂ ਕੀੜੀ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਈ ਨੂੰ ਪਰਬਤ ਤੇ ਪਰਬਤ ਨੂੰ ਰਾਈ ਵਿਚ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਲ ਵਿਚ ਥਲ ਤੇ ਥਲ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਅਦਲ ਬਦਲ ਕਰ ਸਕਣ ਵਿਚ ਉਹ ਸਮਰੱਥ ਹੈ, ਜੇ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦਿਨ ਤੇ ਦਿਨ ਨੂੰ ਰਾਤ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮੁਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁੜ ਜਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਹ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ।[2]

ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨਤਾ ਦਾ ਚਿਤਰ ਖਿਚਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵੀ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅਜੇਹਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਰੂਪ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਸਮੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਪ ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਗਲਾਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਜੜ੍ਹ, ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਵਸਤੂਆਂ ਹਨ ਸਭ ਉਸਦਾ ਸਰੀਰ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਹਿਮਾ ਆਪ ਹੀ ਸੁਣਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਮਾਇਆ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਆਵਾਗਵਨ ਉਸਦੀ ਇਕ ਖੇਡ ਮਾਤਰ ਹੈ।[3] ਧਰਤੀ, ਅਕਾਸ਼, ਚੰਦ, ਸੂਰਜ, ਹਵਾ, ਪਾਣੀ, ਖੰਡ, ਦੀਪ, ਪਾਤਾਲ, ਪੁਰੀਆਂ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਮਹੇਸ਼, ਤੇਤੀ ਕਰੋੜ ਦੇਵਤੇ, ਪਸ਼ੂ, ਪੰਛੀ, ਬਨ, ਪਰਬਤ, ਵੇਲਾਂ, ਰੁਖਾਂ ਸਭ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਮਰ ਰਹੇ ਹਨ:-

---

1) ਕਲਾ ਉਪਾਇ ਧਰੀ ਜਿਨ ਧਰਨਾ, ਗਗਨ ਰਹਾਇਆ ਹੁਕਮੇ ਚਰਣਾ,
…
ਸੁਲਤਾਨ ਖਾਨ ਕਰੇ ਖਿਨ ਕੀਰੇ, ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ ਕਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮੀਰੇ।
(ਮਾਰੂ ਮਹੱਲਾ 5, ਸੋਲਹੇ)

2) 'ਕਰਤਾ ਕਰੈ ਤ ਨਿਮਖ ਮੇਂ, ਕੀੜੀ ਕੁੰਜਰ ਹੋਇ।
ਕੁੰਜਰ ਥੈਂ ਕੀੜੀ ਕਰੈ ਮੇਟ ਨ ਸਕੈ ਕੋਇ।
ਕਰਤਾ ਕਰੈ ਤ ਨਿਮਖ ਮੇਂ ਰਾਈ ਮੇਰ ਸਮਾਨ।
…
ਮਿਰਤਕ ਕਾਯਿ ਸਮਾਣ ਥੈਂ ਕਹੁ ਕੌਣ ਚਲਾਵੈ।'
(ਦਾਦੂ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾਗ, 1, ਪੰਨਾ 184)

3) ਸਰਬ ਭੂਤ ਆਪਿ ਵਰਤਾਰਾ। ਸਰਬ ਨੈਨ ਆਪਿ ਪੇਖਨਹਾਰਾ।
ਸਗਲ ਸਮਗਰੀ ਜਾ ਕਾ ਤਨਾ। ਆਪਨ ਜਸੁ ਆਪ ਹੀ ਸੁਨਾ।
ਆਵਨ ਜਾਨੁ ਇਕੁ ਖੇਲੁ ਬਨਾਇਆ। ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਕੀਨੀ ਮਾਇਆ।
(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ)

19.

'ਸਿਮਰਹਿ ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਗੁਣ ਤਾਸਾ। ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰ ਸਿਮਰਹਿ।
ਸਿਮਰਹਿ ਸਗਲ ਉਪਾਰ ਜਨਾ।

\- - - - - - - - - -

ਕਰਤਾ ਬਲੀ ਸਾਧ ਸਭ ਸਿਮਰਹਿ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਸੁਆਮੀ ਸਭ ਮਨਾ।'[1]

ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਦਾ ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਚਿਤਰ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਉਪਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘਟ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਾਂਗ ਰੱਬ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਤੇ ਅਦਭੁਤਤਾ ਦਰਸਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸਦਾ ਭੈਅ ਉਪਜਾਉਣ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਅਨੁਸਾਰ 'ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਮਹਾਨ ਜੋਧਾ ਤੇ ਮਹਾਂਬਲੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਭੰਨਣ ਅਤੇ ਘੜਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਸਦੇ ਭੈਅ ਵਿਚ ਕੰਬ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਾਲ, ਮਾਇਆ, ਜੀਵਨ, ਬੁਢਾਪਾ ਅਤੇ ਮੌਤ ਸਭ ਉਸਦੇ ਭੈਅ ਵਿਚ ਕੰਬ ਰਹੇ ਹਨ।'[2] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵੀ ਰੱਬ ਦੇ ਭੈਅ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਰੱਬ ਕੋਈ ਭਿਆਨਕ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ, ਜਿਸਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੰਬ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਡਰ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਦਾ ਡਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਕਾਂਬਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।[3] ਦਾਦੂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਿਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਇਹ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ, ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ 'ਅੱਲਾਹ' ਦੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

---

1) ਮਾਰੂ ਸੋਹਲੇ ਮਹੱਲਾ 5

2) ਸਕਲ ਭਵਨ ਭਾਨੈ ਘੜੈ ਦੂਜਾ ਕੋ ਨਾਹੀਂ।
ਮਹਾ ਜੋਧ ਬਲਵੰਤ ਬਲੀ, ਭੈਅ ਕੰਪੈ ਰਾਇਆ।
ਜਰਾ, ਮਰਣ ਤੁਮ ਥੈਂ ਡਰੈਂ ਮਨ ਕੇ ਭੈਅ ਭਾਗੇ।
ਸਭੈ ਕੰਪੈ ਕਰਤਾਰ ਥੈਂ, ਭਵ ਬੰਧਨ ਪਾਸਾ।
ਅਰਿ - ਰਿਪ ਭੰਜਨ ਭੈਅ ਰਤਾ ਸਭ ਵਿਘਨ ਵਿਨਾਸਾ।
(ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾਗ, 2, ਪੰਨਾ 73)

3) ਡਰਪੈ ਧਰਤਿ ਅਕਾਸ ਨਖਤ੍ਰ, ਸਿਰ ਉਪਰ ਅਮਰ ਕਰਾਰਾ।
ਪਉਣ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰ ਡਰਪੈ, ਡਰਪੈ ਇੰਦਰ ਬਿਚਾਰਾ।
ਸਗਲ ਸਮਗ੍ਰੀ ਡਰਹਿ ਬਿਆਪੀ, ਬਿਨ ਡਰ ਕਰਣੈਹਾਰਾ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਭਗਤਨ ਕਾ ਸੰਗੀ, ਭਗਤ ਸੋਹਹਿ ਦਰਬਾਰਾ।
(ਮਾਰੂ ਮਹੱਲਾ 5)

ਅੰਤਰਜਾਮੀ

ਪ੍ਰਭੂ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਭੇਦਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ, 'ਹਾਜ਼ਰਾ ਹਜ਼ੂਰ' ਤੇ 'ਜ਼ਾਹਿਰਾ ਜ਼ਹੂਰ' ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਕੋਲ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਫੁਰਨਾ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਫੁਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਵਿਛ ਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ। "ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਿਸੇ ਸਤਵੇਂ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਲੁਕਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਨਾਂ ਹੀ ਉਹ ਖੀਰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਸੁੱਤਾ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ ਪਾਤਾਲਾਂ ਦਾ ਵਾਸੀ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾਜ਼ਰ ਹੈ।[1] ਡਾ: ਜੈ ਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ "ਜੀ ਤਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਪਰ ਸਰਬ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਚੇਤਨਾ ਮਈ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਉਹ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਸਥਿਤ ਹੋਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਕਹੇ ਸੁਣੇ ਸਾਰੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।[2]"

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰੱਬ ਨੂੰ ਅੰਗ ਸੰਗ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਉਹ ਵਿਭਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਠੱਗੀ ਤੇ ਬੇਈਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਝੂਠ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਮਾਇਆ ਦੇ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਫਸਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਰੱਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ।[3] ਆਪ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਜੀਵ ਤੂੰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਾਪ ਕਿਸ ਕੋਲੋਂ ਲੁਕਾ ਰਿਹਾ ਹੈਂ? ਕੀ ਉਸੇ ਕੋਲੋਂ ਲੁਕਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੂੰ ਖੜੋਤੇ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਸਦਾ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਾਣੀਜਾਣ ਹੈ?

'ਕੂੜ ਕਮਾਵੈ ਕਿਸ ਤੇ ? ਜਾ ਵੇਖੈ ਸਦਾ ਹਦੂਰ[4]'

ਰਬ ਦੀ ਅੰਤਰਜਾਮਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਜਿਥੇ ਸਾਡੇ ਸਦਾਚਾਰੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਾਧਾਰਣ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸਾਡੀਆਂ ਅਰਦਾਸਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਭਾਵਾਂ

---

1) ਗੁਰਮਤ ਜੀਵਨ: ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠਾ 1, ਪੰਨਾ 73

2) ਡਾ: ਜੈ ਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 85

3) ਨਿਕਟ ਬੁਝੈ ਸੋ ਬੁਰਾ ਕਿਉਂ ਕਰੈ?
ਨਿਕਟ ਨ ਦੇਖੈ ਪਰ ਗ੍ਰਿਹ ਜਾਇ, ਦਰਬ ਹਿਰੈ ਮਿਥਿਆ ਕਰ ਖਾਇ।
ਨਿਕਟ ਨ ਜਾਣੈ ਬੋਲੈ ਕੂੜ, ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਮੂਠਾ ਹੈ ਮੂੜ।
(ਭੈਰਉ ਮਹੱਲਾ 5)

4) ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹੱਲਾ 5

21.

ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਉਨਾਂ ਵੇਲੇ, ਉਨਾਂ ਮੋਟੇ 'ਸੈਲ ਪਥਰਾਂ' ਵਿਚ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਰਾਕ ਦਾ ਹੀਲਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਕਰਤਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੀਤੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਹਰ ਗਲ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਇਸਦੀ ਪਾਲਨਾ ਵੀ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਡੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।[1] ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਲੇਖਨੀਯ ਹੈ:-

ਹਰਿ ਅੰਦਰਿ ਬਾਹਰਿ ਇਕੁ ਤੂੰ, ਤੂੰ ਜਾਣਹਿ ਭੇਤੁ।[2]
ਜੋ ਕੀਚੈ ਸੋ ਹਰਿ ਜਾਣਦਾ, ਮੇਰੇ ਮਨ ਹਰਿ ਚੇਤੁ।

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਿਰੋਲ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਦਾਦੂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਘਟ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸੂਰਦਾਸ ਦੀ ਪਦੌਤੀ ਉਤੇ ਲਿਖਿਆ ਦਾਦੂ ਦਾ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਸ਼ਬਦ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨੋਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੀਜਾਣ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਬਿਰਹਾ - ਪਿਆਸ ਮਿਟਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਮੁਖਿ ਬੋਲਿ ਸਵਾਮੀ, ਤੂੰ ਅੰਤਰ ਜਾਮੀ,
ਤੇਰਾ ਸ਼ਬਦ ਸੁਹਾਵੈ ਰਾਮ ਜੀ।
ਧੇਨ ਚਰਾਵਨ ਬੇਨ ਬਜਾਵਨ, ਦਰਸ ਦਿਖਾਵਨ ਕਾਮਿਨੀ।
ਬਿਰਹਾ ਉਪਾਵਨ, ਤਪਤ ਬੁਝਾਵਨ, ਅੰਗ ਲਗਾਵਨ ਭਾਮਿਨੀ।[3]

ਦਾਤਾ ਅਤੇ ਦਾਨੀ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡੇ ਦਾਤੇ ਤੇ ਦਾਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਿਹਾ ਵਡਦਾਤਾ ਤੇ ਵਡਦਾਨੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦੂਸਰਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਕੋਲੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਮੰਗਿਆ ਜਾਵੇ ਉਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[4]

1) ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 214
2) ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹੱਲਾ 3
3) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾਗ, 2, ਪੰਨਾ 167
4) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ — "ਤੂੰ ਵਡਦਾਤਾ, ਤੂੰ ਵਡਦਾਨਾ ਅਉਰ ਨਹੀਂ ਕੋ ਦੂਜਾ" (ਬਸੰਤ ਮ: 5)
ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ — " ਐਸਾ ਸਮਰਥ ਰਾਮ ਹੈ, ਜੋ ਮਾਂਗੈ ਸੋ ਦੇਇ।
(ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭ:1, ਪੰਨਾ 186)

ਹਰ ਇਕ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਅਜੇਹੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਸਰਬ ਗੁਣ ਸੰਪੰਨ ਹੋਵੇ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਗੁਣਦਾਤਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਗੁਣ ਮਾਂਗਵੇਂ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਘਟਦੇ ਹਨ।[1] ਉਸਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਅਮੁੱਕ ਤੇ ਅਥਾਹ ਹੈ ਜੋ ਵੰਡਣ ਤੇ ਵੀ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ:-

ਵਡਾ ਦਾਤਾ ਏਕ ਹੈ ਸਭ ਕਉ ਦੇਵਨਹਾਰ।
ਦੇਦੇ ਤੋਟ ਨ ਆਵਈ, ਅਗਨਤ ਭਰੇ ਭੰਡਾਰ।[2]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਕੁਝ ਮੰਗਣਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕੋਲੋਂ ਮੰਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਭਨਾ ਜੀਆਂ ਦਾ ਦਾਤਾ ਹੈ। ਮਨੁਖ ਕੋਲੋਂ ਮੰਗਣ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ? ਉਹ ਤਾਂ ਆਪ ਹੀ ਅਪੂਰਣ ਹੈ, ਮੰਗਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਅਜੇਹਾ ਸਮਰੱਥ ਦਾਤਾ ਤੇ ਦਾਨੀ ਹੈ ਜੋ ਏਨਾਂ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁਖ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਏ।[3] ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਵੱਡਾ ਦਾਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਉਸਨੇ ਤਾਂ ਅੰਤ ਇਕ ਦਿਨ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਦਾਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਆਸਰਾ ਕਿਵੇਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਸਭ ਸੁਖਾਂ ਦਾ ਦਾਤਾ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ ਜੋ ਨੌ ਨਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁਖ ਵਿਚਾਰੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਪਾਇਆ ਕੀ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੁਥਾਜ ਰਖ ਸਕੇ:-

ਜੋ ਜੋ ਦੀਸੈ ਵਡ ਵਡੇਰਾ ਸੋ ਸੋ ਖਾਕੂ ਰਲਸੀ।
ਨਿਰਭਉ ਨਿਰੰਕਾਰ ਭਵਖੰਡਨ, ਸਭ ਸੁਖ ਨਵਨਿਧਿ ਦੇਸੀ।
ਹਰਿ ਜੀਉ ਤੇਰੀ ਦਾਤੀ ਰਾਜਾ।
ਮਾਣਸ ਬਪੁੜਾ ਕਿਆ ਸਲਾਹੀ, ਕਿਆ ਤਿਸਕਾ ਮੁਹਤਾਜਾ।[4]

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਪਰਮਾਤਮਾ ਰਿਜ਼ਕ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਰਾਜ਼ਿਕ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਮੰਗੀਆਂ ਦਾਤਾਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦਾਤਾਂ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਲਈ ਸਾਡੇ ਸਨਮੁਖ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਥੋਂ ਹਥ ਵੰਡਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੂਰਣ ਹੈ, ਉਸਦਾ

---

1) ਸਭਿ ਗੁਣ ਕਿਸਹੀ ਨਾਹਿ, ਹਰਿ ਪੂਰ ਭੰਡਾਰੀਆ। (ਗਉੜੀ ਮਹੱਲਾ 5)

2) ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅਖੱਰੀ ਮਹੱਲਾ 5

3) ਮਾਨੁਖ ਕੀ ਟੇਕ ਬ੍ਰਿਥੀ ਸਭ ਜਾਨ, ਦੇਵਨ ਕਉ ਏਕੈ ਭਗਵਾਨ।
ਜਿਸਕੈ ਦੀਐ ਰਹੈ ਅਘਾਇ, ਬਹੁਰ ਨ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਲਾਗੈ ਆਇ। (ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ)

4) ਸੋਰਠ ਮਹੱਲਾ 5

ਖਜ਼ਾਨਾ ਅਮੁੱਕ ਤੇ ਅਟੁੱਟ ਹੈ।[1] ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਧਨ ਦੌਲਤ ਲੈ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲੱਗਿਆਂ ਉਸਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਖ਼ਲਕਤ ਨੂੰ ਅਮੁੱਲੀਆਂ ਦਾਤਾਂ ਤੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੇ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਮੰਗਦਾ ਨਹੀਂ।[2] ਉਹ ਦਾਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਲਾਲਚ ਹੋਰ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪੁਛਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਐਸ਼ ਦੇ ਸਭ ਸਾਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਫਿਰ ਤੂੰ ਹੋਰ ਹੋਰ ਕਿਉਂ ਮੰਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈਂ, ਜਿਸਤੋਂ ਵਧ ਵੀ ਜੇ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ?[3] ਇਸੇ ਤੁਲਨਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਇਸੇ ਭਾਵ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹਨ ਜੋ ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧ ਸਪਸ਼ਟ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਸ਼ਾਲੀ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅਕੱਟ ਦਲੀਲ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਾਇਲ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:-

ਦਸ ਬਸਤੂ ਲੇ ਪਾਛੈ ਪਾਵੈ।
ਏਕ ਬਸਤੁ ਕਾਰਨਿ ਬਿਖੋਟਿ ਗਵਾਵੈ।
ਏਕ ਭੀ ਨ ਦੇਇ ਦਸ ਭੀ ਹਿਰਿ ਲੇਇ।
ਤਉ ਮੂੜਾ ਕਹੁ ਕਹਾ ਕਰੇਇ।[4]

ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕੋਲੋਂ ਦਸ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮਾਂਗ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਬਦਲੇ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਉਹ ਰੋਸੇ ਕਰਨ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਮੂਰਖ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਜੇ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਵੀ ਨਾ ਦੇਵੇ ਤੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਦਸ ਵੀ ਖੋਹ ਲਵੇ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰ ਲਵੇਗਾ।

ਸੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਦਾਦੂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦਾਤਾ ਅਤੇ ਦਾਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੋ ਉਹ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਵਿਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

---

1) ਦਾਦੂ ਸਾਹਿਬ ਕਿਸਕ ਲੀਏ ਖਰਾ ਦੇਵੈ ਹਾਥੋ ਹਾਥ।
ਪੂਰਿਕ ਪੂਰਾ ਪਾਸਿ ਹੈ, ਸਦਾ ਹਮਾਰੇ ਸਾਥ।
(ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾਗ 1, ਪੰਨਾ 176)

2) (ਦਾਦੂ) ਖ਼ਾਲਕ ਖੇਲੈ ਖੇਲਿ ਕਰਿ ਬੂਝੈ ਬਿਰਲਾ ਕੋਇ।
ਲੇਕਰ ਸੁਖੀਆ ਨ ਭਇਆ, ਦੇਕਰ ਸੁਖੀਆ ਹੋਇ।
(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 187)

3) (ਦਾਦੂ) ਜਨਾਨ ਭੋਜਨ ਸਹਿਜ ਮੈਂ ਸਈਆਂ ਦੇਇ ਸੋ ਲੇਇ।
ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਧਿਕ ਔਰ ਕੁਛ ਜੋ ਤੂੰ ਕਾਇ ਕਰੇਇ।
(ਉਹੀ 176)

4) ਅਸ਼ਟਪਦੀ, ਸੁਖਮਨੀ ਮਹੱਲਾ 5

ਪਤਿਤਪਾਵਨ

ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਰਣ ਆਏ ਪਾਪੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਣ ਆਉਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ਾਉਣ ਲਈ ਆ ਜਾਣਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹੀ ਬੁਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਣਾ। ਸਗੋਂ ਸ਼ਰਣ ਆਉਣਾ ਉਸਦਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਿਛਲੇ ਬੁਰੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਪਛਤਾਵਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਮਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਾਣ ਤਿਆਗ ਕੇ ਨੇਕੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰੇ।[1] ਅਜੇਹੇ ਸ਼ਰਣ ਆਏ ਪਤਿਤ ਅਤੇ ਪਾਪੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਗਲੇ ਨਾਲ ਲਗਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।[2] ਜਿਹੜੇ ਮਨੁਖ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਬੁਰਾਈਆਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਾਇਆ ਧਨ ਖਾਣੇ ਹਲਕਾਏ ਹੋਏ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਜੇਕਰ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਉਤੇ ਆ ਡਿਗਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪਤਿਤਪਾਵਨ ਪ੍ਰਭੂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਲਾਜ ਰਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।[3] ਕਰੋੜਾਂ ਪਾਪੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਕਲਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਵੀ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਪਾਪੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਉਹ ਆਪ ਮਿਹਰ ਕਰੇ। ਉਸਦੀ ਮਿਹਰ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਉਸਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਜਾਣੇ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ਾਉਣਾ ਵੀ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।[4] ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ - ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾਂ ਵਿਚ ਡੁਬੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਨੇਕ ਪਤਿਤਾਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰ - ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।[5] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਸ਼ਬਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ P.T.O.

---

1) ਮਾਨ ਨ ਕੀਜੈ ਸਰਣਿ ਪਰੀਜੈ, ਕਰੈ ਸੁ ਭਲਾ ਮਨਾਈਐ। (ਸੋਰਠ ਮਹੱਲਾ 5)

2) ਜੋ ਸਰਣਿ ਆਵੈ ਤਿਸੁ ਕੰਠਿ ਲਾਵੈ, ਇਹੁ ਬਿਰਦੁ ਸੁਆਮੀ ਸੰਦਾ।
(ਬਿਹਾਗੜਾ ਮ:5, 544-18)

3) ਪਤਿਤਪਾਵਨ ਤੇਰੋ ਨਾਮੁ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਮੈ ਏਹਾ ਓਟਾਇਆ।
ਬੀਗਾੜ ਫੈਟ ਸੁਣਹਿ ਉਚਰਾਵਹਿ, ਨਾਮ ਲੈਤ ਅਜਾਮਲਿਆ।
× × × × × × × × × × × × × × × ×
ਪਰਧਨ, ਪਰਤਨ ਪਰਤੀ ਨਿੰਦਾ, ਅਖਾਜ ਖਾਹਿ ਹਰਕਾਇਆਂ।
× × × × × × × × × × × × × × × ×
ਦੀਨ ਦਿਆਲ ਕ੍ਰਿਪਾਲ, ਪ੍ਰਭ ਠਾਕੁਰ, ਭਗਤ ਟੇਕ ਹਰਿ ਨਾਇਆ।
ਨਾਨਕ ਆਹਿ ਸਰਨ ਪ੍ਰਭ ਆਇਓ, ਰਾਖੁ ਲਾਜ ਅਪਨਾਇਆ।
(ਆਸਾ ਮ:5)

4) ਕੋਟਿ ਪਤਿਤ ਉਧਾਰੇ ਖਿਨ ਮਹਿ ਕਰਤੇ ਬਾਰ ਨ ਲਾਗੈ ਰੇ।
ਦੀਨ ਦਰਦ ਦੁਖ ਭੰਜਨ ਸੁਆਮੀ, ਜਿਸੁ ਭਾਵੈ ਤਿਸਹਿ ਨਿਵਾਜੈ ਰੇ।
(ਗਉੜੀ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰ:209)

5) ਹਰਿ ਚਰਨ ਕਾਰਨ ਕਰਨ ਸੁਆਮੀ ਪਤਿਤ ਉਧਰਨ ਹਰਿ ਹਰੇ।
ਸਾਗਰ ਸੰਸਾਰ ਭਵ ਉਤਾਰ ਨਾਮੁ ਸਿਮਰਤ ਬਹੁ ਤਰੇ।

(ਆਸਾ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰ:456)

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਤਿਤ - ਪਾਵਨ ਰੂਪ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ:-

1) ਕਰਣ ਸਮਰਥ ਅਕਥ ਅਗੋਚਰ ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਣ ਨਾਮੁ ਤੇਰਾ।[1]

2) ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਨ ਸਰਣਿ ਸੁਆਮੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਿਧਿ ਦਇਆਲਾ।
ਅੰਧ ਕੂਪ ਤੇ ਉਧਰੁ ਕਰਤੇ ਸਗਲ ਘਟ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਾ।[2]

3) ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਪ੍ਰਭੂ ਬਿਰਦੁ ਤੁਮਾਰੋ, ਹਮਰੇ ਦੋਖ ਹਿਰੇ ਮਤ ਧਾਰਹੁ।[3]

4) ਪਤਿਤਪਾਵਨ ਭਗਤ ਵਛਲ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਿੰਧੁ ਸੁਆਮੀਆ।[4]

5) ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਦੈਆਲ ਦੇਵ ਪਤਿ ਉਧਾਰਣਹਾਰ।[5]

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਮਾਂ ਦੀ ਉਪਮਾ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪਤਿਤਪਾਵਨ ਰੂਪ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਅਪਰਾਧੀ ਤੇ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਕਿਉਂ ਨਾਂ ਹੋਵੇ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੀ ਸ਼ਰਨ ਆਏ ਪਤਿਤਾਂ ਦੇ ਔਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੇਂਦਾ ਹੈ:-

ਮਾਤਾ ਕਿਉਂ ਬਾਲਕ ਤਜੈ, ਸੁਤ ਅਪਰਾਧੀ ਹੋਇ।
ਕਬਹੂੰ ਨ ਛਾਡੈ ਜੀਵਥੈਂ, ਜਿਨਿ ਦੁਖ ਪਾਵੈ ਸੋਇ।
ਠਾਕੁਰ ਦੀਨ ਦਿਆਲ ਹੈ, ਸੇਵਕ ਸਦਾ ਅਚੇਤੈਂ।
ਗੁਣ ਔਗੁਣ ਹਰਿ ਨ ਗਿਣੈ, ਅੰਤਰਿ ਤਾਸੋ ਹੇਤੈਂ।[6]

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀਨ ਦੁਖੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਡਰ ਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਵਾਰੀ ਸ਼ਰਨ ਆਏ ਦੀਆਂ ਮਨੋਕਾਮਨਾਵਾਂ ਪੂਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।[7]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਦਾਦੂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪਤਿਤਪਾਵਨ ਰੂਪ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਜਿਥੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦਵਾਰਾ ਹੀ ਪਾਪੀਆਂ

---

1) ਆਸਾਵਰੀ ਮਹੱਲਾ 5
2) ਬਿਹਾਗੜਾ ਮਹੱਲਾ 5
3) ਬਿਲਾਵਲ ਮਹੱਲਾ 5
4) ਮਲਾਰ ਮਹੱਲਾ 5
5) ਮਾਝ ਮਹੱਲਾ 5, ਦਿਨ ਰੈਣ।
6) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2, ਪੰਨਾ 168
7) ਦੀਨ ਦੁਖੀ ਤੁਮ ਦੇਖਤਾ, ਭੈ ਦੁਖ ਭੰਜਨ ਰਾਮ।
ਦਾਦੂ ਕਹੈ ਤਾਥ ਤੇ ਹੈ, ਤੁਮ ਸਭ ਪੂਰਣ ਕਾਮ।
(ਓਹੀ)

ਨੂੰ ਫੜਣ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਦਾਦੂ ਵਿਚ ਅਜੇਹਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਤਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਹੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਮਨੁਖ ਕੋਈ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਦਾਦੂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ।

ਨਿਆਂਕਾਰ

ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਜੋ ਇਸ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਤੇ ਸੂਤਰਧਾਰ ਹੈ, ਉਹ ਪੂਰਣ ਨਿਆਂਕਾਰ ਵੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਇਨਸਾਫ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਿਚ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਸਭ ਦੇ ਅੰਤਰ ਤੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਜਾਣਨਹਾਰ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪੜਤਾਲ ਜਾਂ ਪੁਛਗਿਛ ਆਦਿ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜੱਜ ਕੋਲੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਆਪ ਕਰਦਾ ਹੈ:-[1]

ਹਰਿ ਆਪਿ ਬਹਿ ਕਰੇ ਨਿਆਉ, ਕੂੜਿਆਰ ਸਭ ਮਾਰ ਕਢੋਇ।
ਸਚਿਆਰਾ ਦੇਇ ਵਡਿਆਈ ਹਰਿ ਧਰਮ ਨਿਆਉਂ ਕੀਓਇ।[2]

ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧੋਖੇ, ਠਗੀਆਂ ਤੇ ਪਾਪ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਇਹ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਨ ਜਾਕੇ ਪਾਪ ਬਖਸ਼ੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਉਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਤੇ ਉਹ ਆਪ ਮਿਹਰ ਕਰੇ ਤੇ ਮਿਹਰ ਵੀ ਹਰ ਇਕ ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਜਿਸ ਜਿਸ ਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹਿਸਾਬ ਦੇਖ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਨਮ ਦੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪੂਰਬਲੇ ਜਨਮ ਦੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅਜੇਹਾ ਜੀਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਿਹਰ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੇ ਕਿਰਪਾ ਅਥਵਾ ਮਿਹਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਕਿਸੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਜਦੋਂ ਪਾਪ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਵਤ ਆਦਿ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਰੱਬ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਸਭ ਬਰਾਬਰ ਹਨ, ਉਹ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਬਗੈਰ ਬੋਲੇ ਸੁਣੇ ਦੇ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਸਚੋ ਸਚ ਨਿਬੇੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[3]

---

1) ਗੁਰਮਤ ਜੀਵਨ : ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠਾ, ਪੰਨਾ 73
2) ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਾਰ 3
3) ਤਹਿ ਸਾਚਿ ਨਿਆਇ ਨਿਬੇਰਾ, ਊਹਾ ਸਮ ਠਾਕੁਰ ਸਮ ਚੇਰਾ।
ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਜਾਨੈ, ਬਿਨੁ ਬੋਲਤ ਆਪਿ ਪਛਾਨੈ।
(ਸੋਰਠ ਮਹੱਲਾ 5)

ਉਸ ਸਚੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਦਾ ਇਨਸਾਫ ਧਰਮ ਉਤੇ ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਹੈ ਜੋ ਕਦੀ ਵੀ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।[1] ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰੀ ਦਾ ਨਿਆਂ ਧਰਮ ਦਾ ਨਿਆਂ ਹੈ, ਜੋ ਸਦਾ ਪੂਰਣ ਤੇ ਸੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਪੀਆਂ ਤੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਦੰਡ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਨੇਕ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[2]

---

1) ਸਚ ਕਹੈ ਨਾਨਕ ਸੁਣਹੁ ਸੰਤਹੁ, ਹਰਿ ਵਰਤੈ ਧਰਮ ਨਿਆਇ।
(ਬਿਹਾਗੜਾ ਮਹੱਲਾ 5)

2) ਹਰਿ ਆਪ ਬਹਿ ਕਰੇ ਨਿਆਉਂ, ਕੂੜਿਆਰ ਸਭ ਮਾਰ ਕਢੋਇ।
ਸਚਿਆਰਾ ਦੇਇ ਵਡਿਆਈ, ਹਰਿ ਧਰਮ ਨਿਆਉਂ ਕੀਓਇ।
(ਪਉੜੀ ਮਹੱਲਾ 4, ਵਾਰ ਸਿਰੀ ਰਾਗ)

ਪੰਜਵਾਂ ਪ੍ਰਕਰਣ

ਜਗਤ

ਜਗਤ-ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਮੱਤਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਗਤ-ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਲੜੀਵਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਪਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੂਤਰਬੱਧ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿੱਟਿਆਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

'ਬ੍ਰਹਮ' ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸੀਂ ਦਸ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦੋਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ-ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਆਪਣੀ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ, ਅਫੁਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਤੋਂ ਸਿਵਾਇ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਧਰਤੀ, ਅਕਾਸ਼, ਦਿਨ ਰਾਤ, ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਆਪ ਸੀ।[1] ਉਹੀ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਜਦੋਂ ਅਫੁਰ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਸਫੁਰ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਜਗਤ-ਰਚਨਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਫੁਰ ਅਵਸਥਾ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਉਹ ਸਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਣ ਮਾਨਸਿਕ ਫੁਰਨਿਆਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਗਿਆਨ-ਧਿਆਨ ਸਮਵੇਦਨ ਦੁਖ-ਸੁਖ, ਇਛਾ-ਵਾਸ਼ਨਾ ਦੀ ਕੋਈ ਲੇਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਚੇਤਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਾਗਰਤ, ਸੁਪਨ, ਸੁਖੋਪਤ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਸ਼ੁੱਧ-ਚੇਤਨਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁਖੋਪਤ ਅਵਸਥਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅਫੁਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੋਵੇਗਾ।[2]

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਕਿ ਜਗਤ-ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਵਲ ਨਿਰਾਕਾਰ, ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਸਿਵਾਇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੇ ਸਫੁਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜਗਤ-ਰਚ

---

1) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ :- (ੳ) ਜਬ ਅਕਾਰੁ ਇਹੁ ਕਛੁ ਨ ਦ੍ਰਿਸਟੇਤਾ। ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਤਬ ਕਹ ਤੇ

- - - - - - - - - - - -

ਆਪਨ ਖੇਲੁ ਆਪਿ ਵਰਤੀਜਾ। ਨਾਨਕ ਕਰਨੈਹਾਰੁ ਨ ਦੂਜਾ।
(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹੱਲਾ 5)

(ਅ) ਜਹ ਨਿਰਮਲ ਪੁਰਖੁ ਪਤਿ ਹੋਤਾ।

- - - - - - -

ਆਪਸ ਕਉ ਆਪਹਿ ਆਦੇਸੁ। ਤਿਹੁ ਗੁਣ ਕਾ ਨਾਹੀ ਪਰਵੇਸ।6।2
(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹੱਲਾ 5)

ਦਾਦੂ :(ੳ) ਤਹਾਂ ਧਰਤੀ ਅੰਬਰ ਨਾਹੀਂ। ਤਹਾਂ ਧੂਪ ਨ ਦੀਸੈ ਛਾਹੀਂ।
ਸਕਲ ਨਿਰੰਤਰ ਛਾਯਾ, ਰਟਿ ਦਾਦੂ ਸੰਗਮ ਪਾਸਾ।
(ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2 ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ 208)

(ਅ) ਤਹਾਂ ਰੈਣ ਦਿਵਸ ਨਹਿੰ ਛਾਇਆ —---
ਤਹਾਂ ਸਭ ਗੁਣ ਰਹਿ ਤਾ ਰਹੀਏ, ਤਹਾਂ ਦਾਦੂ ਅਨਹਦ ਕਹੀਏ।
(ਓਹੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ 209)

2) ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ : ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 238

ਹੋਈ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਦੋ ਸਿੱਟੇ ਕਢਦੇ ਹਾਂ। ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਇਹ ਮੱਤ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ- ਰਚਨਾ ਇਕ ਅਨਾਦੀ ਪਰਵਾਹ ਹੈ, ਜੋ ਸਦਾ ਤੋਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਰੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਰਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਸਗੋਂ ਆਪ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਜਗਤ - ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੇਵਲ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਸਿਵਾਇ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੋ ਆਪ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਦਿ ਅਤੇ ਅੰਤ ਹੈ।

ਦੂਸਰਾ ਸਿੱਟਾ ਜਿਸਤੇ ਅਸੀਂ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਜਗਤ- ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਇੱਕੋਂ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਮਨਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦੂਸਰੀ ਵਸਤੂ ਉਪਸਥਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਰਤੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਕੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ- ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੋ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਗਤ - ਰਚਨਾ ਇੱਕਲੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਕੀਤੀ, ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਉਸਨੇ ਨਹੀਂ ਲਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਂਖ- ਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਦਾਚਿਤ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੁਰਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਜਗਤ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸਦੇ ਸੰਜੋਗ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ? 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ' ਦੇ ਕਰਤਾ ਡਾਕਟਰ ਜੈ ਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਾਡੇ ਇਸ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਨਿਮਿੱਤ ਅਤੇ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਣ ਮਨਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਸਿਵਾਇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਹੈ।[1] ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਵੀ ਇਸੇ ਕਥਨ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ- ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਮਨਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:- The Theory of creation contained in the Upnishads that Brahman is both the creator and the material cause of the world has been accepted by Adi.Granth.[2] ਅਰਥਾਤ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ- ਰਚਨਾ ਦਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅਪਨਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਅਜੇਹੇ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਪਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ।

---

1) ਡਾ: ਜੈ ਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ : ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ [illegible] ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 101

2) A critical study of Adi. Granth. P. 265.

ਤੇ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਣ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਣ-ਕਰਾਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਸਤੋਂ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਹੱਥ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।[1] ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਉਸੇ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ।[2] ਇਸ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕੱਲਾ ਪ੍ਰਭੂ[3] ਆਪ ਹੈ, ਉਸਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੂਸਰਾ ਭਾਈਵਾਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਓਅੰਕਾਰ ਨੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਤੋਂ ਸਿਵਾਇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਦਿਨ ਰਾਤ ਬਣਾਏ, ਸਭ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ, ਤ੍ਰਿਭਵਨ, ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਜਲ ਆਦਿ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੇ। ਚਾਰੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਰੌ ਭਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ।[4] *See Back Page.* ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਮਾਝ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਛ ਅਤੇ ਸ਼ਾਖ, ਸਾਗਰ ਅਤੇ ਬੁਲਬੁਲਾ, ਸੂਤ ਅਤੇ ਮਣੀ ਆਦਿ ਦੇ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪਕਾਂ ਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਤੂੰ ਪੇਡ ਸਾਖ ਤੇਰੀ ਫੂਲੀ, ਤੂੰ ਸੂਖਮ ਹੋਆ ਅਸਥੂਲੀ
ਤੂੰ ਜਲਨਿਧਿ ਤੂੰ ਫੇਨ ਬੁਦਬੁਦਾ
ਤੁਧ ਬਿਨ ਅਵਰੁ ਨ ਭਾਲੀਐ ਜੀਉ
ਤੂੰ ਸੂਤੁ ਮਣੀਏ ਭੀ ਤੂੰ ਹੈ। ਤੂੰ ਗੰਠੀ ਮੇਰੁ ਸਿਰਿ ਤੂੰ ਹੈ।
ਆਦਿ ਮਧਿ ਅੰਤਿ ਪ੍ਰਭੁ ਸੋਈ,
ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਈ ਦਿਖਾਲੀਐ ਜੀਉ।[5]

---

1. ਕਰਣ ਕਰਾਵਣ ਪ੍ਰਭੁ ਏਕੁ ਹੈ। ਦੂਸਰ ਨਾਹੀ ਕੋਇ। (ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹੱਲਾ 5)
2. ਜਾਕੈ ਵਸਿ ਹੈ ਸਗਲ ਸੰਸਾਰ। ਆਪੇ ਆਪਿ ਨਿਰੰਕਾਰ। (ਮਾਰੂ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰ: 1001)
3. ਬ੍ਰਹਮ ਦੀਸੈ, ਬ੍ਰਹਮ ਸੁਣੀਐ ਏਕੁ ਏਕੁ ਵਖਾਣੀਐ।
   ਆਤਮ ਪਸਾਰਾ ਕਰਣਹਾਰਾ, ਪ੍ਰਭੁ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣੀਐ। (ਬਿਲਾਵਲ ਮਹੱਲਾ 5)
4. ਓਅੰਕਾਰ ਉਤਪਾਤੀ। ਕੀਆ ਦਿਨਸੁ ਸਭ ਰਾਤੀ।
   ਵਣ ਤ੍ਰਿਣ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਪਾਣੀ। ਚਾਰਿ ਬੇਦ ਚਾਰੇ ਖਾਣੀ।
   (ਮਾਰੂ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰ: 1003)
5. (printed: 6.) ਮਾਝ ਮਹੱਲਾ 5
   ਇਹੀ ਵਿਚਾਰ ਆਸਾ ਮਹੱਲਾ 5 ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਇਆ ਹੈ:-
   ਆਪੇ ਪੇਡ ਬਿਸਥਾਰੀ ਸਾਖਾ। ਅਪਨੀ ਖੇਤੀ ਆਪੇ ਰਾਖ
   × × × × × × × × ×
   ਅਨਿਕ ਰੂਪ ਸਭੁ ਨੈਨ ਅਲੋਇਆ।

ਤੱਜਲਾਨਿਤਿ ਸ਼ਾਂਤ ਉਪਾਸੀਤ (ਛਾਂਦੋਗਯ-ਉਪਨਿਸ਼ਦ 3/14/1)

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਾਂਗ ਜਗਤ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਕਰਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਮਨਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਇਸਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਹੈ, ਦੂਸਰਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਉਸੇ ਦੀ ਲੀਲਾ ਹੈ। ਇਕ ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਵਾਂਗ ਉਸਨੇ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਸਿਰਜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਉਹ ਅਗੋਚਰ ਬੈਠਾ ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਫਸੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ।[1] ਉਸ ਇਕੱਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਧਰਤੀ, ਅਕਾਸ਼, ਹਵਾ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਉਸ ਨੇ ਚੰਦ, ਸੂਰਜ, ਦਿਨ ਰਾਤ ਸਤ ਦੀਪ,[2] ਨੌ ਖੰਡ, ਚੌਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨਾਂ, ਸਵਾ ਲੱਖ ਪਰਬਤ, ਚੌਦਾਂ ਲੋਕ ਆਦਿ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮੂਲ ਕਰਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਿਸ ਸਮਗਰੀ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਸਿਵਾਇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਉਪਸਥਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਸਮਗਰੀ ਦੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ। ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਮੁਖ ਕਾਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ: ਨਿਮਿੱਤ, ਉਪਾਦਾਨ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ। ਕੁਮਿਹਾਰ ਜਦੋਂ ਮਿਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਬਣਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪ ਉਹ ਨਿਮਿੱਤ ਕਾਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਚੱਕ ਆਦਿ ਸਾਧਾਰਣ ਕਾਰਣ।

ਸਾਂਖਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਤਾਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਨਿਮਿਤ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਣ ਮਨਦਾ ਹੈ। ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਸ੍ਰੀ ਮਦਭਗਵਤ ਗੀਤਾ-ਰਹਸਯ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਂਖਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:- ਅਵਿਅਕਤ (ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਮੂਲ), ਵਿਅਕਤ (ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਰ) ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਅਰਥਾਤ 'ਗ੍ਯ' (ਗ੍ਯਾ)। ਵਿਅਕਤ ਪਦਾਰਥ ਤਾਂ ਪਰਲੋ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਲਈ ਦੋ ਹੀ ਤੱਤ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

---

1) ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਥੈਂ ਸਭ ਹੋਇ। ਉਤਪਤਿ ਪਰਲੈ ਕਰੈ ਆਪਿ, ਦੂਸਰ ਨਾਹੀ ਕੋਇ।
ਆਪਿ ਕਰਿ ਅਗੋਚਰ ਬੈਠ, ਦੁਨੀ ਮਨ ਕੌ ਮੋਹਿ। ਆਪਿ ਥੈਂ ਉਪਾਇ ਬਾਜੀ, ਨਿਰਖ ਦੇਖੈ ਸੋਇ।
(ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2 ਪੰਨਾ 55-56)

2) ਏਕ ਤੱਤ ਤਾ ਉਪਰਿ ਇਤਨੀ, ਤੀਨਿ ਲੋਕ ਬ੍ਰਹਮੰਡਾ।
ਧਰਤੀ ਗਗਨ ਪਵਨ ਅਰ ਪਾਣੀ, ਸਪਤ ਦੀਪ ਨੌਖੰਡਾ।
ਚੰਦ ਸੂਰ ਚੌਰਾਸੀ ਲੱਖ, ਦਿਨ ਅਰੁ ਰੈਣੀ, ਰਚਿਲੇ ਸਪਤ ਸਮੰਦਾ।
ਸਵਾ ਲਾਖ ਮੇਰ ਗਿਰ ਪਰਬਤ, ਅਠਾਰਹ ਭਾਰ ਤੀਰਥ ਬਰਤ ਤਾ ਉਪਰ ਮੰਡਾ।
ਚੌਦਹ ਲੋਕ ਰਹੈ ਸਭ ਰਚਨਾ, ਦਾਦੂ ਦਾਸ ਤਾਸ ਘਰਿ ਬੰਦਾ।

(ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 180)

ਰਚਨਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵੇਂ ਇਕੱਲਾ ਪੁਰਖ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗਾਂ ਆਪਣੇ ਵੱਛੇ ਲਈ ਦੁੱਧ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਚੁੰਬਕ ਦੀ ਛੂਹ ਨਾਲ ਲੋਹੇ ਵਿਚ ਕੰਪਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਅਵਿਅਕਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ (ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਸਥੂਲ) ਦਾ ਵਿਅਕਤ ਪਸਾਰਾ ਪੁਰਖ ਸਾਹਮਣੇ ਕਰਦੀ ਹੈ (ਸਾ. ਕਾ. 57)। ਭਾਵੇਂ ਪੁਰਸ਼ ਸਚੇਤਨ ਅਤੇ ਗਿਆਤਾ ਹੈ, ਤਦ ਵੀ ਕੇਵਲ ਨਿਰਗੁਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਭਾਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਜੜ੍ਹ ਜਾਂ ਅਚੇਤਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੰਗੜੇ ਅਤੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਦੀ ਜੋੜੀ ਹੈ। ਅੰਨ੍ਹੇ ਦੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਲੰਗੜਾ ਬੈਠਾ ਹੈ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਚੇਤਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸਚੇਤਨ ਪੁਰਖ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਹੋਣ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਭ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰੰਗ-ਭੂਮੀ ਉਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਲਈ ਇਕ ਹੀ ਨਟੀ ਕਈ ਕਈ ਸਾਂਗ ਬਣਾਕੇ ਨਚਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਖ ਦੇ ਲਾਭ ਲਈ (ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਲਈ) ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸੱਤ-ਰੱਜ-ਤੱਮ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵਧਾ-ਘਟਾ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਗਾਤਾਰ ਨਚਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।[1]

ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਮੱਤ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੱਥ ਨਹੀਂ। ਬਾਈਬਲ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਕਿਹਾ 'ਚਾਨਣ ਹੋ ਜਾਵੇ' ਅਤੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਚਾਨਣ ਹੋ ਗਿਆ, ਅਰਥਾਤ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਣ ਗਈ।[2] ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ੁਦਾ ਨੇ ਕਿਹਾ 'ਕੁਨ' ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਬਣ ਗਈ।[3]

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਸਾਂਖਮਤਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਨਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿਖ ਮੱਤ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਨੇ (ਆਪਣੀ ਅਫੁਰ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚੋਂ) ਜਦੋਂ ਉਸਦੀ 'ਇਛਾ' ਹੋਈ ਜਾਂ ਜਗਤ ਰਚਨਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਉਸਨੂੰ ਫੁਰਨਾ ਫੁਰਿਆ ਤਾਂ

---

1) ਬਾਲ ਗੰਗਾ ਧਰ ਤਿਲਕ : ਸ੍ਰੀ ਮੰਦ ਭਾਗਵੱਤ ਗੀਤਾ ਅਥਵਾ ਕਰਮਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰ। (ਪਾਂਚਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ, ਪੰ: 170-71

2) Bible :: old Testament. The first book, Genesis -
" God said let there be light and there was light."

3) ਕੁਰਾਨ ਅ. 60, ਸੂਰਾ 36, ਆਯਤ 82 (ਯਾਸੀਨ)

ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਅਥਵਾ 'ਹੁਕਮ' ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਨੂੰ ਪਸਾਰਿਆ।

'ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ ਏਕੋ ਕਵਾਉ। ਤਿਸ ਤੇ ਹੋਏ ਲਖ ਦਰੀਆਉ।"[1]

ਅਤੇ

'ਖੰਡ ਦੀਪ ਸਭ ਲੋਆ। ਏਕ ਕਵਾਵੈ ਤੇ ਸਭ ਹੋਆ।[2]

ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਕੇ ਗੁਰਮਤ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਾਂਝ ਦਰਸਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਾਨੂੰ 'ਪਸਾਉ' ਅਤੇ 'ਕਵਾਉ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਪਵੇਗਾ। "ਪਸਾਉ "ਦਾ ਧਾਤੂ ਹੀ ਫੈਲਣਾ, ਵਧਣਾ, ਫੁਲਣਾ। ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਈਵੋਲਿਊਸ਼ਨ(Evolution) ਤੋਂ ਹੈ। 'ਕਵਾਉ ' ਦੇ ਅਰਥ 'ਕਥਨ' 'ਸ਼ਬਦ' ਦੇ ਹਨ, 'ਹੁਕਮ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ।' 'ਹੁਕਮ ਤੋਂ 'ਕੁੰਨ' 'ਹੋ ਜਾ' ਦਾ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਹੁਕਮ ਦੇ ਅਰਥ Order ਜਾਂ Command ਨਹੀਂ ਹਨ। 'ਹੁਕਮ ' ਦਾ ਭਾਵ Will ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਇਰਾਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਰੱਬੀ ਫੁਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਈਸ਼ਵਰੀ ਫੁਰਨਾ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਇਹ 'ਕੁਨ' ਝਟਪਟ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਹੋ ਜਾ ਦਾ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਕੀ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਢੁਕਾ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ, ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿਚ ਫਰਮਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੰਮ ਸਦਾ ਹੀ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[3]" ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਸੇ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਥਵਾ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਸਭ ਜਗਤ ਨੂੰ ਪਰੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ:-

ਜਾ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਤਾਂ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਉਪਾਏ। ਅਪਨੈ ਭਾਣੈ ਲਏ ਸਮਾਏ।
ਤੁਮ ਤੇ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਕਿਛੁ ਹੋਇ। ਆਪਨ ਸੂਤਿ ਸਭੁ ਜਗਤੁ ਪਰੋਇ।[4]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਂਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

---

1) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ : ਜਪੁਜੀ
2) ਮਾਰੂ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 1003
3) ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ : ਗੁਰਮਿਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 235
4) ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹੱਲਾ 5

7.

ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਆਕਾਰ ਹੁਕਮੁ ਨ ਕਹਿਆ ਜਾਈ।

ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਜੀਅ ਹੁਕਮਿ ਮਿਲੈ ਵਡਿਆਈ।[1]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਉਪਾਦਾਨ ਅਤੇ ਨਿਮਿਤ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ- ਰਚਨਾ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਸਾਰੀ ਸਮਗੱਰੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਨਾਲ ਲੱਖ ਲੱਖ ਭਾਂਤ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ

ਸਗਲ ਸਮਿਗ੍ਰੀ ਏਕਸੁ ਘਟ ਮਾਹਿ।

ਅਨਿਕ ਰੰਗ ਨਾਨਾ ਦ੍ਰਿਸਟਾਹਿ।[2]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ "ਮੁੰਡਕ-ਉਪਨਿਸ਼ਦ" [redacted]' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕੋਲ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾਂ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ - ਰਚਨਾ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਜਿਵੇਂ ਮਕੜੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਜਾਲਾ ਕਢ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।[3]

ਸੋ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਨਾਲੋਂ ਸਿਖ ਮੱਤ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਮੱਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਝਟਪਟ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਗਈ, ਉਥੇ ਗੁਰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਫੁਰਨੇ ਨਾਲ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਵਧਣ ਫੁਲਣ ਤੇ ਫੈਲਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਅਤੇ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਮਾਝ ਰਾਗ ਦਾ ਸ਼ਬਦ 'ਤੂੰ ਪੇਡ ਸਾਖ ਤੇਰੀ ਫੂਲੀ - - -' ਜਿਸਦਾ ਉਲੇਖ ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਆਪ ਦਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ 'ਹਉਮੈ' ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਜਗਤ - ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੁਰਨਾ ਫੁਰਿਆ ਤਾਂ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਉਸਦੇ 'ਹੁਕਮ' ਦੁਆਰਾ ਹਉਮੈ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵੀ ਹੋਈ। 'ਇਹ ਹਉਮੈ ਹੀ ਸਾਰੇ ਮਾਦੀ ਤੇ ਮਾਨਸਕ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਮਾਇਆ, ਅਵਿਦਿਆ ਤੇ ਤਿੰਨੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸੰਜੋਗ ਕਰਕੇ ਸਾਰਾ ਵਿਕਾਸ ਸਭ ਹਉਮੈ ਵਿਚ ਹੀ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਹਸਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵੀ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਰਤੀਬ ਸਾਂਖ - ਵੇਦਾਂਤ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਰਕੇ ਹਉਮੈ ਨਹੀਂ ਉਪਜਦੀ, ਸਗੋਂ ਹਉਮੈ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਤਿੰਨੇ ਗੁਣ ਵੀ ਹਉਮੈ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਅਤੇ ਹਉਮੈ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੰਜੋਗ - ਵਿਜੋਗ ਦੇ ਅਮਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ - ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸਿਧਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ

---

1) ਜਪੁਜੀ

2) ਗਉੜੀ ਮਹੱਲਾ 5

3) ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ : ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 238

ਯਥੋਰ੍ਣਨਾਭਿ: ਸ੍ਰਿਜਤੇ ਗ੍ਰਿਹ੍ਣਤੇ ਚ ਯਥਾ ਪ੍ਰਿਥਿਵ੍ਯਾਮੋਸ਼ਧਯ: ਸੰਭਵੰਤਿ।
ਯਥਾ ਸਤ: ਪੁਰੁਸ਼ਾਤ੍ ਕੇਸ਼ਲੋਮਾਨਿ ਤਥਾਕ੍ਸ਼ਰਾਤ੍ ਸੰਭਵਤੀਹ ਵਿਸ਼੍ਵਮ੍।
ਮੁੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ (1.7)

ਪਾਧੇ ਪੁਛਿਆ :-

'ਕਿਤੁ ਕਿਤੁ ਬਿਧਿ ਜਗੁ ਉਪਜੈ ਪੁਰਖਾ।
ਕਿਤੁ ਕਿਤੁ ਦੁਖਿ ਬਿਨਸਿ ਜਾਇ।"

ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਗਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ 'ਹਉਮੈ' ਦੱਸਿਆ:-

'ਹਉਮੈ ਵਿਚਿ ਜਗੁ ਉਪਜੈ ਪੁਰਖਾ,
ਨਾਮਿ ਵਿਸਰਿਐ ਦੁਖੁ ਪਾਈ।[1] "

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ, ਕਾਰ - ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮਰਨ ਦਾ ਕਾਰਣ 'ਹਉਮੈ' ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।[2] ਹਉਮੈ ਕਾਰਣ ਹੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਚੇਤਨ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਦੂਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਭ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲਗਦਾ ਹੈ:-

ਸਹਸ ਘਟਾ ਮਹਿ ਏਕੁ ਆਕਾਸੁ। ਘਟ ਫੂਟੇ ਤੇ ਓਹੀ ਪ੍ਰਗਾਸੁ।[3]
ਭਰਮ ਲੋਭ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਵਿਕਾਰ। ਭ੍ਰਮ ਛੂਟੇ ਤੇ ਏਕੰਕਾਰ।

ਹਉਮੈ ਦਾ 'ਨਾਮ' ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਹੈ।[4] ਜਿਥੇ ਹਉਮੈ ਹੈ ਉਥੇ 'ਨਾਮ' ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜਿਥੇ 'ਨਾਮ' ਹੈ ਉਥੇ ਹਉਮੈ ਨਹੀਂ। ਹਉਮੈ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕੇਵਲ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਅਤੇ 'ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਹਉਮੈ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਜਗਤ ਜਿਸ ਵਿਚ ਚੇਤਨ ਤੇ ਜੜ੍ਹ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਭਾਸ ਰਹੇ ਹਨ ਸਭ ਇਕ ਚੇਤਨ ਦੀ ਖੇਡ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਨਮ - ਮਰਨ ਇਕ ਚਲਿਤ੍ਰ ਹੈ।" ਮਾਇਆ ਫਿਰ ਉਸਦੀ ਬੰਦੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:-

ਆਪਨ ਜਗਤੁ ਇਕੁ ਖੇਲੁ ਬਨਾਇਆ।[5]
ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਕੀਨੀ ਮਾਇਆ।

ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਵੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ - ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦਾ ਕਾਰਣ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ 'ਸ਼ਬਦ' ਹੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਇਹ ਜਗਤ ਉਸਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਸੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

---

1) ਸਿੱਧ ਗੋਸਟਿ ਰਾਮਕਲੀ ਮਹੱਲਾ 1

2) ਹਉ ਵਿਚਿ ਆਇਆ, ਹਉ ਵਿਚਿ ਗਇਆ
ਹਉ ਵਿਚਿ ਜੰਮਿਆ, ਹਉ ਵਿਚਿ ਮੁਆ।
- - - - - - -(ਆਸਾ ਮਹੱਲਾ 1)

3) ਸੂਹੀ ਮਹੱਲਾ 5

4) 'ਹਉਮੈ ਨਾਵੈ ਨਾਲਿ ਵਿਰੋਧੁ ਹੈ, ਦੁਇ ਨ ਵਸਹਿ ਇਕ ਠਾਇ। (ਵਡਹੰਸ ਮਹੱਲਾ 3)

5) ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹੱਲਾ 5

ਸਬਦੈ ਬੰਧਿਆ ਸਭ ਰਹੈ, ਸਬਦੈ ਹੀ ਸਭ ਜਾਇ।
ਸਬਦੈ ਹੀ ਸਭ ਊਪਜੈ, ਸਬਦੈਂ ਸਬੈ ਸਮਾਇ।[1]

ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਾਂਗ 'ਸ਼ਬਦ' ਤੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਹੋਣੀ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਵਾਂਗ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਜਾਂ ਹੁਕਮ ਰਾਹੀਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਡਾ: ਬੜਥਵਾਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਉਹਨਾਂ (ਦਾਦੂ) ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਤਨਾ ਅਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਨੀ ਪਈ ਹੋਵੇ। ਉਸਦੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਕ ਦਮ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਈ।'[2]

ਏਕ ਸਬਦ ਸਭ ਕੁਛ ਕੀਆ, ਐਸਾ ਸਮਰੱਥ ਸੋਇ।
ਆਗੈ ਪੀਛੈ ਤੌ ਕਰੈ ਜੇ ਬਲਹੀਣਾ ਹੋਇ।[3]

ਦਾਦੂ ਦੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕ੍ਰਮ (Process) ਵਿਚ ਹਉਮੈ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ 'ਕੁੰਨ' ਜਾਂ 'ਹੋਜਾ' ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਜਾਂ ਇਕੋ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਝਟਪਟ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਲੋਕ ਅਪਨਾਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਹਉਮੈ' ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣਾ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਦੇ 'ਹੁਕਮ' ਤੇ 'ਹੁਕਮ' ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਰਣ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਦਾਦੂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ 'ਹਉਮੈ' ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਤਿ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਝੂਠਾ ਅਤੇ ਧੋਖਾ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ। ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਸਤਿ ਹੈ ਇਸਲਈ ਉਸਦੀ ਖੇਡ — ਇਹ ਜਗਤ ਕਿਵੇਂ ਝੂਠ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

---

1. ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2, ਪੰਨਾ 21
2. ਡਾ: ਪੀਤਾਂਬਰ ਦੱਤ ਬੜਥਵਾਲ: ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਪ੍ਰਦਾਯ। ਪੰਨਾ 136
3. ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 188

1. ਆਪਿ ਸਤਿ ਸਤਿ ਸਭ ਧਾਰੀ।
   ਆਪੇ ਗੁਣ ਆਪੇ ਗੁਣਕਾਰੀ।[1]
2. ਆਪਿ ਸਤਿ ਕੀਆ ਸਭੁ ਸਤਿ।
   ਆਪੇ ਜਾਨ ਅਪਨੀ ਮਿਤਿ ਗਤਿ।[2]
3. ਸਤਿ ਕਰਮੁ ਜਾਕੀ ਰਚਨਾ ਸਤਿ।
   ਮੂਲੁ ਸਤਿ ਸਤਿ ਉਤਪਤਿ।[3]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਰਚੇ ਸਾਰੇ ਖੰਡ, ਬ੍ਰਹਮੰਡ, ਲੋਕ ਤੇ ਆਕਾਰ ਸਭ ਸੱਚੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸੱਚੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੱਚੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਸੱਚੀ ਹੈ।[4] ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜੇਹੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ੰਕਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸੁਪਨਾ ਅਥਵਾ ਮਿਥਿਆ ਕਿਹਾ ਹੈ।[5] ਪਰ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਜੇਹੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਸਥਿਰ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਚਲਾਇਮਾਨ ਹੈ। ਆਰਜ਼ੀ ਹੈ। ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਅਮਰ ਕੇਵਲ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਚਲਾਇਮਾਨਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਝੂਠ ਹੈ ਜਾਂ ਸੁਪਨਾ ਹੈ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਿਖ ਮੱਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਣ ਭਾਂਤ ਪਾਲਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਜਿਥੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਝੂਠ, ਧੋਖਾ, ਅਤੇ ਮਿਥਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਇਸ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਤੇ ਪਦਾਰਥ ਮਨਦੇ ਹਨ। ਦਾਦੂ ਜਿਥੇ ਇਸ ਸੁਪਨ - ਵਤ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਰਹਿਕੇ, ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਇਸ ਅਪਸਾਰਵਾਦੀ ਤੇ ਭਾਂਜਵਾਦੀ ਰੁਚੀ ਦਾ ਘੋਰ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਕ ਖੇਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ

---

*1) ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹੱਲਾ 5

2) ਓਹੀ

3) ਓਹੀ

4) ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਖੰਡ ਸਚੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ। ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਲੋਅ ਸਚੇ ਆਕਾਰ।
ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਕਰਣੇ ਸਰਬ ਬੀਚਾਰ। (ਸਲੋਕ ਮਹੱਲਾ 1, ਵਾਰ ਆਸਾ ਮਹੱਲਾ 1)

5) ਮਿਥਿਆ ਤਨੁ ਧਨੁ ਕੁਟੰਬੁ ਸਬਾਇਆ।
ਮਿਥਿਆ ਹਉਮੈ ਮਮਤਾ ਮਾਇਆ - - - -
-- - - - - -
ਬਿਨੁ ਬੂਝੇ ਮਿਥਿਆ ਸਭ ਭਏ
ਸਫਲ ਦੇਹ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮ ਲਏ।
(ਸੁਖਮਨੀ ਮਹੱਲਾ 5)

11.

ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਨੇ ਕਾਮ - ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿ ਵੈਰੀ ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਘੋਲ ਘੁਲਣਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਵਿਦਿਆ - ਮਾਇਆ ਜੋ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦੀ ਹੈ, ਨਾਲ ਜੂਝਣਾ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਜੀਵਨ - ਕਰਤਵਾਂ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨ ਤੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸੇ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਇਸਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਚੰਗੇਰੀ ਤੇ ਉਚੇਰਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣਾ ਹੈ। ਜਗਤ ਇਕ ਅਖਾੜਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਜੀਵ ਨੇ ਇਕ ਪਹਿਲਵਾਨ ਵਾਂਗ ਪੰਜ - ਦੂਤਾਂ ਨਾਲ ਘੋਲ ਘੁਲਣਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਹੈ:-

ਹਉ ਗੋਸਾਈ ਦਾ ਪਹਿਲਵਾਨੜਾ। ਮੈ ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਉਚ ਦੁਮਾਲੜਾ।
ਸਭ ਹੋਈ ਛਿੰਝ ਇਕਠੀਆ, ਦਯੁ ਬੈਠਾ ਵੇਖੈ ਆਪਿ ਜੀਉ।
ਵਾਤ ਵਜਨਿ ਟੰਮਕ ਭੇਰੀਆ। ਮਲ ਲਥੇ ਲੈਦੇ ਫੇਰੀਆ।
ਨਿਹਤੇ ਪੰਜਿ ਜੁਆਨ ਮੈ, ਗੁਰਿ ਥਾਪੀ ਦਿਤੀ ਕੰਡਿ ਜੀਉ।
ਸਭ ਇਕਠੇ ਹੋਇ ਆਇਆ। ਘਰਿ ਜਾਸਨਿ ਵਾਟ ਵਟਾਇਆ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਲਾਹਾ ਲੈ ਗਏ ਮਨਮੁਖ ਚਲੇ ਮੂਲੁ ਗਵਾਇ ਜੀਉ।[1]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜੀਵਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਆਪਨੇ ਜਗਤ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਿਤਨਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿਤਾ। ਆਪਨੇ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਰਾਹੀਂ ਅਜੇਹੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁਖੀ ਜੀਵਨ ਉਚੇਰਾ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਬਣ ਸਕੇ। ਆਪ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀ ਉਚੇਰੀ ਆਤਮਿਕ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਵੈਤ ਭਾਵ ਨਾਂ ਰਹੇ। ਆਪਣੇ ਤੇ ਪਰਾਏ ਦਾ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਾਂ ਦਿਸੇ। ਅਪਣਤ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਤਾਰ ਵਿਚ ਹਰ ਮਨੁਖ ਪਰੋਇਆ ਹੋਇਆ ਦਿਸੇ। ਅਜੇਹੀ ਅਵਸਥਾ ਜਿਥੇ ਧਰਮ, ਜਾਤ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਭੇਦਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਾਂ ਹੋਵੇ — ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਭਰਾਤਰੀ ਭਾਵ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇ, ਹਰ ਜੀਵ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਣ:

ਬਿਸਰਿ ਗਈ ਸਭ ਤਾਤਿ ਪਰਾਈ, ਜਬ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਮੋਹਿ ਪਾਈ।
ਨਾ ਕੋ ਬੈਰੀ ਨਹੀਂ ਬਿਗਾਨਾ। ਸਗਲ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ।
ਜੋ ਪ੍ਰਭ ਕੀਨੋ ਸੁ ਭਲ ਮਾਨਿਓ। ਇਹ ਸੁਮਤਿ ਸਾਧੂ ਤੇ ਪਾਈ।
ਸਭ ਮਹਿ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਪ੍ਰਭੁ ਏਕੈ। ਪੇਖਿ ਪੇਖਿ ਨਾਨਕ ਬਿਗਸਾਈ।[2]

ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣਾ ਹੈ, ਉਦੱਮ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੁਖ ਵੀ ਮਾਣਨਾ ਹੈ।[3] ਜੀਵਨ ਅਗੇ ਵਧਣ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਮਨੁਖ ਨੇ

---

1. ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹੱਲਾ 5
2. ਕਾਨੜਾ ਮਹੱਲਾ 5
3. ਉਦੱਮ ਕਰੇਦਿਆਂ ਜੀਉ ਤੂ ਕਮਾਵਦਿਆਂ, ਸੁਖ ਭੁੰਚ। (ਰਾਗ ਗੂਜਰੀ ਮਹੱਲਾ 5)

12.

ਸਦਾ ਅਗੇ ਦੀ ਤਾਂਘ ਕਰਨੀ ਹੈ ਪਿਛਾਂਹ ਵਲ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਣਾ:-

ਅਗਾਹਾਂ ਕੂ ਤ੍ਰਾਂਘ ਪਿਛਾ ਫੇਰ ਨ ਮੋਹਡੜਾ।[1]

ਸੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੋ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਕ ਖੇਲ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਨੇ ਜੀਵਨ-ਬਾਜ਼ੀ ਜਿਤਣੀ ਹੈ। ਉਦੱਮ ਅਤੇ ਹਿੰਮਤ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮਾਣਨ ਜੋਗ ਅਤੇ ਸੁਖਾਵਾਂ ਬਣਾਣ ਲਈ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ, ਭਰਾਤਰੀਪਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਦਵੈਤ - ਭਾਵ ਅਤੇ ਰੋਸ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।[2] ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ 'ਸਗਲ ਕੀ ਰੇਣਕਾ' ਬਣਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[3] 'ਉਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜਗਤ ਨੂੰ ਝੂਠ ਅਤੇ ਸੁਪਨਾ ਕਿਵੇਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਸੁਚੱਜੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਗਤ ਨੂੰ ਸੁਪਨਾ ਕਹਿਕੇ ਜਾਂ ਮਿਥਿਆ ਸਮਝਕੇ ਇਸਤੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿਛੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਤਿ ਮੰਨਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਚਲਾਇਮਾਨ ਅਥਵਾ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਅਵੱਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਜਿਥੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ - ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਸੁਚੱਜਤਾ ਨਾਲ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਆਪ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਚਿਤਾਵਨੀ ਵੀ ਕਰਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਦਿਲਚਸਪੀਆਂ ਅਤੇ ਖਿੱਚਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਇਸ ਸੀਮਾ ਤਕ ਲਿਪਟ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਏ। ਮਨੁਖ ਇਸ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਾਂਧੀ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਫ਼ਰ ਮੁਕਾਣਾ ਹੈ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਦੋ ਪਲ ਛਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਪਾ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਬੈਠ ਜਾਣਾ। ਜਗਤ ਰੂਪੀ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਛਾਂ ਤਾਂ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ। ਹਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਵਸਤੂ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੀ ਸਦੀਵੀ ਹੈ।[4] ਜਿਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੁਖ - ਅਰਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਨਰੋਆ ਤੇ ਅਰੋਗ ਸਰੀਰ, ਘਰ ਬਾਰ, ਨੌਕਰ ਚਾਕਰ, ਚੰਗੀ ਭੋਜਨ, ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਆਦਿ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਜਿਸਦੀ

---

1) ਵਾਰ ਮਾਰੂ ਮਹੱਲਾ 5

2) ਰੋਸੁ ਨ ਕਾਹੂ ਸੰਗ ਕਰਹੁ। ਆਪਨ ਆਪੁ ਬੀਚਾਰਿ।
(ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ ਮਹਲਾ 5)

3) ਹੋਇ ਸਗਲ ਕੀ ਰੇਣੁਕਾ, ਹਰਿ ਸੰਗਿ ਸਮਾਵਉ।
ਦੂਖੁ ਨ ਦੇਈ ਕਿਸੈ ਜੀਅ, ਪਤਿ ਸਿਉ ਘਰਿ ਜਾਵਉ।
(ਵਾਰ ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ 5)

4) ਅਨਿਕ ਭਾਤਿ ਮਾਇਆ ਕੇ ਹੇਤ। ਸਰਪਰ ਹੋਵਤ ਜਾਨੁ ਅਨੇਤ।
ਬਿਰਖ ਕੀ ਛਾਇਆ ਸਿਉ ਰੰਗੁ ਲਾਵੈ, ਓਹ ਬਿਨਸੈ ਉਹੁ ਮਨਿ ਪਛੁਤਾਵੈ।
ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਚਾਲਨਹਾਰੁ। ਲਪਟਿ ਰਹਿਓ ਤਹ ਅੰਧ ਅੰਧਾਰੁ।
ਬਟਾਊ ਸਿਉ ਜੋ ਲਾਵੈ ਨੇਹੁ। ਤਾ ਕਉ ਹਾਥਿ ਨ ਆਵੈ ਕੇਹੁ।
ਮਨ ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਕੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਸੁਖਦਾਈ। ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਨਾਨਕ ਆਪਿ ਲਏ ਲਾਈ।
(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹੱਲਾ 5)

ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਪਦਵੀ ਤੇ ਮਾਣ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਨੁਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਜ ਢਕਦਾ ਹੈ ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਜਨਮ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ - ਪੰਧ ਮੁਕਦਾ ਹੈ।[1]

ਸੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਵੀ ਕਰਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਯਾਦ ਰਖਦਿਆਂ ਕਿ ਇਹ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਦਾਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕਾ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ, ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਵਿਸਾਰਨਾ, ਸੰਸਾਰ ਸਤਿ ਹੈ ਪਰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਗ਼ਰਕ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ - ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ ਭੁਲਣਾ।

ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਝੂਠ ਅਤੇ ਧੋਖਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਝੂਠਾ ਹੈ, ਘਰ - ਬਾਰ, ਪਰਵਾਰ, ਮਾਤਾ - ਪਿਤਾ, ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧੀ ਦੋਸਤ ਮਿਤਰ ਸਭ ਝੂਠੇ ਹਨ।[2] ਅਦਵੈਤਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰੂਪਕ 'ਮ੍ਰਿਗ ਜਲ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਇਸ ਜਗਤ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖਾ ਅਤੇ ਭਰਮ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ, ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਮਾਇਆ ਵੱਸ ਮਨੁਖ ਇਸਨੂੰ ਸੱਚ ਸਮਝੀ ਬੈਠਾ ਹੈ।[3] ਇਹ ਜਗਤ ਅਤੇ ਇਸਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕੇਵਲ ਛਲਾਵਾ ਮਾਤਰ ਹਨ, ਅਸਲੀਅਤ ਨਹੀਂ, ਸੁਪਨਾ ਹੈ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਭੁਲਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਹ ਛਲਾਵਾ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਛਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[4] ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਮਨ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:-

(ਦਾਦੂ) ਸਭ ਛਾਡਨ ਕੀ ਏਕ ਹੈ, ਦੁਨੀਆਂ ਥੈਂ ਦਿਲ ਦੂਰਿ।[5]

---

1) ਜਿਹ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਛਤੀਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਖਾਹਿ -----
- - - - - -
ਜਿਹ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਸਭ ਕੀ ਗਤਿ ਹੋਇ।
ਨਾਨਕ ਜਾਪੁ ਜਪੈ ਜਪੁ ਸੋਇ। (ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹੱਲਾ 5)

2) (ਦਾਦੂ) ਝੂਠਾ ਸੰਸਾਰ, ਝੂਠਾ ਪਰਿਵਾਰ, ਝੂਠਾ ਘਰਬਾਰ।
ਝੂਠਾ ਨਰ - ਨਾਰਿ ਤਹਾਂ ਮਨ ਮਾਨੈ।
ਝੂਠਾ ਕੁਲ ਜਾਤਿ, ਝੂਠਾ ਪਿਤ - ਮਾਤ, ਝੂਠਾ ਬੰਧ ਭ੍ਰਾਤ।
ਝੂਠਾ ਤਨ ਗਾਤਿ, ਸਤਿ ਕਰ ਜਾਨੈ।
ਝੂਠਾ ਸਭ ਧੰਧ, ਝੂਠਾ ਸਭ ਫੰਦ, ਝੂਠਾ ਸਭ ਅੰਧ।
ਝੂਠਾ ਜਾ ਚੰਦ ਕਹਾਂ ਮਧੂ ਛਾਨੈ। (ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 113)

3) ਜਿਹ ਸਭ ਮਾਇਆ ਮ੍ਰਿਗ ਜਲ, ਝੂਠਾ ਝਿਲਮਿਲ ਹੋਇ।
ਦਾਦੂ ਝਿਲਕਾ ਦੇਖਿ ਕਰਿ ਸਤਿ ਕਰਿ ਜਾਨਾ ਸੋਇ। (ਉਹੀ ਪੰਨਾ, 109)

4) ਛਲਾਵਾ ਛਲ ਜਾਇਗਾ, ਸੁਪਨਾ ਬਾਜੀ ਸੋਇ।
ਦਾਦੂ ਦੇਖਿ ਨ ਭੂਲੀਏ, ਯਹੁ ਨਿੱਜ ਰੂਪ ਨ ਹੋਇ। (ਉਹੀ ਪੰਨਾ 109)

5) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 83

4.

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦਾ ਜਗਤ ਸੰਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਅਤੇ ਝੂਠ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀਨ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਤਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਕਰਾਇਆ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਾਣਨਯੋਗ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਣ ਲਈ ਅਮਲੀ ਤੇ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਦਾਦੂ ਜੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਪਾਸੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਰਤਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਫੁਟਕਲ ਪੰਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।[1] ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਓਪਰੇ ਜਹੇ ਤੇ ਰਸਮੀ ਜਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਦੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਾਂਗ ਕੋਈ ਸਪਸ਼ਟ ਸੁਲਝੀ ਹੋਈ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮਾਜਕ-ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਜਾਗਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਹਿਰਦਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ- ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਉਸ ਅਦਵੈਤ-ਵਾਦੀ ਕੜੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਅਥਵਾ ਆਰਥਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਦਾ ਧਾਰਮਿਕ - ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਜਗਤ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸਮਾਜਕ ਮਹੱਤਵ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਖਿਚ ਸਕਿਆ। ਹਾਂ, ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਚਿਆਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਊਚ - ਨੀਚ ਦੇ ਵਿਤਕਰ ਨੂੰ ਮਿਟਾਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਅਵਾਜ਼ ਅਵੱਸ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਉਸ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ - ਨਿਮਰਤਾ, ਅਤੇ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਘਾਟ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਤੀਖਣਤਾ ਵਧੇਰੇ ਆ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਂ, ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸ ਕੋਈ ਅਜੇਹਾ ਜੀਵਨ - ਦਰਸ਼ਨ ਸੀ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਪਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਦਾਦੂ ਨੇ ਤਾਂ ਸਮਾਜਕ - ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਜਿਨਾਂ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ। ਦਾਦੂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਜਗਤ ਸੰਬੰਧੀ ਪਲਾਇਨਵਾਦੀ ਅਥਵਾ ਤਿਆਗਵਾਦੀ ਰੁਚੀ (Tendency of Escapism) ਲਭਦੀ ਹੈ।

---

1) ਜਿਵੇਂ ਕਿ :-

i) ਕਾਹੇ ਕੌਂ ਦੁਖ ਦੀਜੀਏ, ਸਾਹਿਬ ਹੈ ਸਭ ਮਾਹਿੰ। (ਉਹੀ ਪੰਨਾ 223)

ii) ਨਿੰਦਿਆ ਨਾਮ ਨ ਲੀਜੀਏ, ਸੁਪਨੈ ਹੀ ਜਿਨਿ ਹੋਇ।(ਉਹੀ ਪੰਨਾ 230)

iii) ਦਾਦੂ ਸਮ ਕਰ ਦੇਖੀਏ, ਕੁੰਜਰ ਕੀਟ ਸਮਾਨ। (ਉਹੀ)

iv) ਸਭ ਘਟ ਏਕੈ ਆਤਮਾ, ਕਿਆ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ। (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 223)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ (New values) ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਘਸੀਆਂ ਪਿਟੀਆਂ ਤੇ ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ। ਪਰ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ, ਜੋਗੀਆਂ ਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਗ਼ਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਅਪਮਾਨਿਤ ਤੇ ਹੀਨ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਉਸਨੂੰ ਉਭਿਆਰਿਆ ਅਤੇ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ :-

ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨੁ।

(ਵਾਰ ਆਸਾ ਮਹੱਲਾ 1)

ਪਰ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਘੋਰ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਥ - ਪੰਥੀ ਤੇ ਸਿੱਧ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਨਾਤਾ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਤਰਜ਼ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਦੀਵੇ ਦੀ ਲਾਟ ਵਿਚ ਪਤੰਗਾ ਸੜ ਮਰਦਾ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਸਾਥ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਸਾੜ ਦੇਂਦਾ ਹੈ:-

ਕਾਲ ਕਨਕ ਔਰ ਕਾਮਿਨੀ, ਪਰਹਰਿ ਇਨਕਾ ਸੰਗ।
ਦਾਦੂ ਸਬ ਜਗ ਜਲਿ ਮੂਆ, ਜਿਉਂ ਦੀਪਕ ਜੋਤ ਪਤੰਗ।[1]

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਜਹਾਂ ਕਨਕ ਔਰ ਕਾਮਿਨੀ ਤਹਾਂ ਜਿਵ ਪਤੰਗੇ ਜਾਹਿਂ।
ਆਗਿ ਅਨੰਤ ਸੂਝੈ ਨਹੀਂ, ਜਲ ਜਲ ਮੂਏ ਜਾਹਿਂ।[2]

ਸੋ ਸਮਾਜਕ - ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਮਾਣ ਵਧਾਇਆ। ਮਰਦ - ਪ੍ਰਧਾਨ ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਾਸੂਮ ਤੇ ਨਿਰਬਲ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਜਬਰਦਸਤੀ ਜੀਉਂਦੀ ਸਾੜਨ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ।[3] ਪਰ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਉਸੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਤੋਂ ਵੀ ਬਚਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁਖ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੁਸ਼ਮਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਦਾਦੂ ਜਿਥੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ

---

1) ਦਾ: ਦਿ: ਕੀ ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 109

2) ਉਹੀ ਪੰਨਾ, 116

3) ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਮਨ ਹਠ ਜਲ ਜਾਈਐ
ਪ੍ਰਿਅ ਸੰਗੁ ਨ ਪਾਵੈ ਬਹੁ ਜੋਨਿ ਭਵਾਈਐ। (ਗਉੜੀ ਮਹੱਲਾ 5)

\- - - - - - -

ਸਤੀਆ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਨਿ ਜੋ ਮੜਿਆ ਲਗਿ ਜਲੰਨਿ।
ਨਾਨਕ ਸਤੀਆ ਜਾਣੀਅਨਿ ਜਿ ਬਿਰਹੇ ਚੋਟ ਮਰੰਨਿ।

(ਵਾਰ ਸੂਹੀ ਮਹੱਲਾ 5) 3

ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸਕੇ ਜਗਤ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਓਥੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸੁਖ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁਖਤਾ ਦੀ ਸੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਬਣੇ ਹਨ। ਆਪ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਇਆ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਮਨੁਖ ਪਰਵਾਨ ਹੈ ਜਿਸਨੇ 'ਘਟ ਘਟ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਜਗ ਮਹਿ ਆਇਆ ਸੋ ਪਰਵਾਣੁ।
ਘਟਿ ਘਟਿ ਅਪਣਾ ਸੁਆਮੀ ਜਾਣੁ।[1]

ਤੇ ਇਸ ਜਗਤ ਦੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਗਤ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਤੇ ਅਸਤਿ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ - ਰਚਨਾ ਅਥਵਾ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਹਰ ਧਰਮ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਅਨੁਮਾਨ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਿਖ - ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਏ। ਆਪ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਬੇਅੰਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬਣਾਈ ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਬੇਅੰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮਨੁਖ ਦੀ ਅਲਪ ਤੇ ਸੀਮਤ ਬੁੱਧੀ ਕਿਸੇ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਨਹੀਂ ਪੁਜੱ ਸਕਦੀ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ - ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਸਮਾਂ ਹੈ ਕਿਹੜਾ ਵਕਤ ਤੇ ਕੀ ਵਾਰ ਹੈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਉੱਤਰ ਨਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਪਾਸ ਹੈ ਤੇ ਨਾਂ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਕੋਲ, ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਜਿਸ 'ਕਰਤਾਪੁਰਖ' ਨੇ ਇਸ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਸਤੋਂ ਸਿਵਾਇ ਇਸਦੇ ਰਚਨ - ਕਾਲ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਕੇਵਲ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰਚਨ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।[2] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਆਪ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਵੇਂ ਪਿਤਾ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਤਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਇਕੱਲੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਤੋਂ ਸਿਵਾਇ ਇਸ ਰਹੱਸ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ, ਜਿਸਨੇ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਸਭ ਜਗਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਗਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ 'ਸਤਿ' ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਜਗਤ - ਰਚਨਾ ਵੀ 'ਸਤਿ' ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਜਦੋਂ ਉਹ ਚਾਹੇ ਵਿਸਥਾਰ

---

1) ਗਉੜੀ ਮਹੱਲਾ 5 ਪੰਨਾ 198

2) 'ਜਾ ਕਰਤਾ ਸਿਰਠੀ ਕਉ ਸਾਜੇ ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਸੋਇ।'
(ਜਪੁਜੀ)

ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ ਸੰਕੋਚ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।[1]

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁੱਚੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ - ਰਚਨਾ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਲਗਾਉਣਾ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵੇਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਵੀ ਇਸਦਾ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ, ਅਵਤਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਬੇਅੰਤ ਹੈ।[2] ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਜੇ ਕਾਗਜ਼ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਹਵਾ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਲੇਖੇ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਗੇ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਰਚਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ।[3] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਤਾਲਾਂ ਦੇ ਥੱਲੇ ਹੋਰ ਵੀ ਪਤਾਲ ਹਨ, ਅਕਾਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋਰ ਅਕਾਸ਼ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਅਕਾਸ਼ਾਂ, ਪਤਾਲਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖੇ ਅਥਵਾ ਹਿਸਾਬ - ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਇਸ ਅਸੀਮ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਮੇਟਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਲੇਖਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲੇਖੇ ਦਾ ਹੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।[4]

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਰਚਨਾਂ - ਕਾਲ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਪਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਰਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹੋਏ, ਸੱਤ ਦੀਪ, ਨੌ ਖੰਡ, ਚੌਰਾਸੀ ਲੱਖ ਚੰਦ, ਸੂਰਜ, ਸਤ ਸਮੁੰਦਰ, ਸਵਾ ਲੱਖ ਪਹਾੜ, ਅਠਾਰਾਂ ਭਾਰ ਤੀਰਥ ਵਰਤ ਅਤੇ ਚੌਦਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।[5] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾਦੂ ਜੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਤ - ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ

---

1) ਪਿਤਾ ਕਾ ਜਨਮ ਕਿ ਜਾਨੈ ਪੂਤ ? ਸਗਲ ਪਰੋਈ ਅਪਨੈ ਸੂਤ।
ਜਿਸਕੀ ਸ੍ਰਿਸਟੀ ਸੋ ਕਰਣੈਹਾਰ, ਅਵਰ ਨ ਬੂਝ ਕਰਤ ਬੀਚਾਰ।
ਕਰਤੇ ਕੀ ਮਿਤਿ ਨ ਜਾਨੈ ਕੀਆ, ਨਾਨਕ ਜੋ ਤਿਸ ਭਾਵੈ ਸੋ ਵਰਤੀਆ।
ਆਪਿ ਸਤਿ ਕੀਆ ਸਭ ਸਤਿ, ਤਿਸ ਪ੍ਰਭ ਤੇ ਸਗਲੀ ਉਤਪਤਿ।
ਤਿਸ ਭਾਵੈ ਤਾ ਕਰੇ ਬਿਸਥਾਰ - ਤਿਸ ਭਾਵੈ ਤਾ ਏਕੰਕਾਰ।
(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹੱਲਾ 5)

2) ਮਹਿਮਾ ਨ ਜਾਨਹਿ ਬੇਦ, ਬ੍ਰਹਮੇ ਨਹੀਂ ਜਾਨਹਿ ਭੇਦ।
ਅਵਤਾਰ ਨ ਜਾਨਹਿ ਅੰਤੁ, ਪਰਮੇਸੁਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਬੇਅੰਤੁ। (ਰਾਮਕਲੀ ਮਹੱਲਾ 5)

3) ਬਸੁਧ ਕਾਗਦ ਬਨਰਾਜ ਕਲਮਾ, ਲਿਖਣ ਕਉ ਜੇ ਹੋਇ ਪਵਨ।
ਬੇਅੰਤ ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਇ ਪਾਇਆ, ਗਹੀ ਨਾਨਕ ਚਰਣ ਸਰਣ। (ਆਸਾ ਮਹੱਲਾ 5 ਛੰਤ)

4) ਪਾਤਾਲਾ ਪਾਤਾਲ ਲਖ ਆਗਾਸਾ ਆਗਾਸ।
\- - - - - - - -
ਲੇਖਾ ਹੋਇ ਤ ਲਿਖੀਐ ਲੇਖੈ ਹੋਇ ਵਿਣਾਸੁ। (ਜਪੁਜੀ)

5) ਧਰਤੀ ਗਗਨ ਪਵਨ ਅਰ ਪਾਣੀ, ਸਪਤ ਦੀਪ ਨੌ ਖੰਡਾ।
ਚੰਦ ਸੂਰ ਚੌਰਾਸੀ ਲਖ, ਦਿਨ ਅਰ ਰੈਣ, ਰਚਿਲੇ ਸਪਤ ਸਮੰਦਾ।
ਸਵਾ ਲਖ ਮੇਰ ਗਿਰ ਪਰਬਤ, ਅਠਾਰਹ ਭਾਰ ਤੀਰਥ ਬ੍ਰਤ ਤਾ ਉਪਰ ਮੰਡਾ।
ਚੌਦਹ ਲੋਕ ਰਹੈਂ ਸਭ ਰਚਨਾ, ਦਾਦੂ ਦਾਸ ਤਾਸ ਘਰਿ ਬੰਦਾ।

(ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 180)

18.

ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਣਾ ਨਾਲ ਸੁਰ ਮਿਲਾਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸੇ ਪਰਿਪਾਟੀ ਤੇ ਚਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਮੌਲਿਕ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਮਤਭੇਦ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗਿਣਤੀ ਜਾਂ ਮਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਮੇਟੇ ਜਾ ਸਕਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਣ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦਾਦੂ ਅਤੇ ਪੂਰਵੀ ਸੰਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸੀਮਾਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਆਪਣੀ ਅਸਮਰਥਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੇਠੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋਣ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਉਦਾਰਤਾ ਤੇ ਸਹਿਰਦਤਾ ਸਹਿਤ ਇਸਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਛੇਵਾਂ ਪ੍ਰਕਰਣ

ਜੀਵ

ਜੀਵ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜੀਵਾਤਮਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ, ਪਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਮਰ ਹੈ।[1] ਜੀਵ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਹਿੰਦੂ - ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਵਖ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਆਚਾਰਯ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਦਵੈਤ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਨਿਤ, ਅਜਨਮਾ, ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਅਜਰ ਅਮਰ ਹੈ। ਇਸ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੁਭਾਵ - ਗੱਤ ਏਕਤਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਵੀ ਚੇਤਨ ਸਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ। ਜੀਵ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਬਿਰਤੀਆਂ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਬਿਰਤੀਆਂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਲ ਖਿਚਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਈਸ਼ਵਰ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪਰਦਾ ਹਟਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਜੀਵ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਵਾਮੀ ਰਾਮਾਨੁਜ ਆਚਾਰਯ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦਵੈਤ ਵਿਚ ਜੀਵ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਪਦਾਰਥ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਫਿਰ ਵੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਰੂਪ ਨਾਲ ਈਸ਼ਵਰ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਜੀਵ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯਮਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਈਸ਼ਵਰ ਤੇ ਹੀ ਆਸ਼ਰਿਤ ਹੈ। ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮੱਤਾਂ ਤੋਂ ਅਗਲਾ ਮੱਤ ਮੱਧਵਾਚਾਰਯ ਦਾ ਦਵੈਤ ਮੱਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜੀਵ ਅਤੇ ਜਗਤ ਤੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਜੀਵ ਦਾ ਪਰਮ ਲਕਸ਼ ਹੈ। ਮੁਕਤ ਹੋਕੇ ਹੀ ਉਹ ਪਰਮ - ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਗਤੀ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਿੰਬਾਰਕਾਚਾਰਯ ਦਾ ਦਵੈਤਾਦਵੈਤ ਮੱਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਅਦਵੈਤ ਅਤੇ ਦਵੈਤ ਦੋਵੇਂ ਹੈ। ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਅੰਸ਼ਿਕ ਭਾਵ-ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਜੀਵ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ, ਪਰ ਭੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਰੂਪ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਵਾਦ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਖ ਸਕਣਾ ਭਾਵੇਂ ਬੜਾ ਕਠਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਆਏ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਦਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਵਾਦ ਨਿਵੇਕਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ। ਇਹ ਗਲ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਭਨਾਂ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਸੱਚਾਈ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਜੇ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਹਰ ਇਕ ਸੰਤ ਕਵੀ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ

1) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ : " ਮਰਣਹਾਰ ਇਹੁ ਜੀਅਰਾ ਨਾਹੀਂ " (ਗਉੜੀ ਮ: 5)
ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ : " ਦਾਦੂ ਇਸਥਰ ਆਤਮਾ ਸੋਂ ਜੁਗ ਜੁਗ ਜੀਵਿ।"
(ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 213)

ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਅਧਾਰ - ਭੂਮੀ ਅਵੱਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਇਮਾਰਤ ਖੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤ ਅਥਵਾ ਸਾਰ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਵਿਚ ਜੀਵ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜਿਥੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਵਖਰੀ ਹਸਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਜੀਵ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ। ਉਹ ਜੀਵ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਉਪਰੋਕਤ ਮਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਨਾਲ ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਉਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਝੁਕਾ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦੈਤਵਾਦ ਵੱਲ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਬੜਥਵਾਲ ਨੇ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਭੇਦਾਭੇਦੀ ਆਖਿਆ ਹੈ।[1] ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵੀ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਮੈਂ ਡਾਕਟਰ ਬੜਥਵਾਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦਵੈਤ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਉਸੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਸਦੀ ਉਤੱਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਗੁਣ ਜੀਵ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹਨ। ਜੇ ਬ੍ਰਹਮ ਅਮਰ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਵ ਵੀ ਨਿਰਭਉ ਹੈ, ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਧਨਵਾਨ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਭੁਖ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਉਹ ਦੁਖ - ਰਹਿਤ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਉਹ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਬੰਧਨ - ਹੀਣ ਹੈ, ਜੇ ਉਹ ਨਿਰਮਲ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਮੈਲਾ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਉਹ ਅਨੰਦ - ਸਰੂਪ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ।[2] ਆਪ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਾਂਗ ਨਾਂ ਜਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਂ ਬੁੱਢਾ। ਗਰਮੀ ਸਰਦੀ ਇਸਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਂਦੀ।[3]

---

1) ਡਾ: ਪੀਤਾਂਬਰ ਦੱਤ ਬੜਥਵਾਲ : ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਪ੍ਰਦਾਯ, ਪੰ: 115

2) "ਨਾ ਓਹੁ ਮਰਤਾ ਨਾ ਹਮ ਡਰਿਆ, ਨਾ ਓਹੁ ਬਿਨਸੈ ਨਾ ਹਮ ਕੜਿਆ।
ਨਾ ਓਹੁ ਨਿਰਧਨੁ ਨਾ ਹਮ ਭੂਖੇ, ਨਾ ਓਸੁ ਦੂਖੁ ਨਾ ਹਮ ਕਉ ਧੋਖੇ।
- - - - - - - - - - - -
ਨਾ ਓਸੁ ਭੂਖ ਨਾ ਹਮ ਕਉ ਤ੍ਰਿਸਨਾ। ਜਾ ਓਹੁ ਨਿਰਮਲ ਤਾ ਹਮ ਜਚਨਾ।"
(ਆਸਾ ਮਃ 5)

3) "ਅਚਰਜ ਕਥਾ ਮਹਾ ਅਨੂਪ। ਪ੍ਰਾਤਮਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕਾ ਰੂਪੁ॥ ਰਹਾਉ॥
ਨਾ ਇਹੁ ਬੂਢਾ ਨ ਇਹੁ ਬਾਲਾ। ਨਾ ਇਸੁ ਦੂਖੁ ਨਹੀ ਜਮ ਜਾਲਾ।
- - - - - - - - - - - -
ਨਾ ਇਸੁ ਹਰਖੁ ਨਹੀ ਇਸੁ ਸੋਗੁ। ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਇਸਕਾ ਇਹੁ ਕਰਨੈ ਜੋਗੁ।"
(ਗੋਂਡ ਮਹੱਲਾ 5)

ਇਸ ਜੀਵਾਤਮ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪੁੱਛ- ਪ੍ਰਤੀਤ ਅਤੇ ਮਾਣ - ਮਹੱਤਵ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਸਰੀਰ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਉਸ ਜੀਵ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਹ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਕੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਸਰੀਰ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੌਜਾਂ, ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਰੰਗ - ਤਮਾਸ਼ੇ ਕੇਵਲ ਜੀਵ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਹਨ, ਉਸਦੇ ਉੱਡ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰੀਰ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[1] ਪਰ ਜੀਵ ਜਿਹੜਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਕੇ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੋਂਦ ਵੀ ਰਖੱਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਹੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਫ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਪਰ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਅਧੀਨ ਹੈ ਆਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:-

"ਉਹ ਬੈਰਾਗੀ ਮਰੈ ਨ ਜਾਇ, ਹੁਕਮੇ ਬਾਧਾ ਕਾਰ ਕਮਾਇ।"[2]

ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਜੀਵ ਨੂੰ ਵਾਸਤੇ ਪਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਹੁਕਮ ਦਾ ਬੱਝਾ ਜੀਵ ਉਸਦੀ ਇਕ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਤੀ- ਪਤਨੀ ਦੇ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪਕ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਪਤਨੀ, ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਪਤੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਉਹ "ਹੁਕਮੀ ਬੰਦਾ" ਮਜਬੂਰ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ, ਬਗੈਰ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਜਾਂ ਪੁੱਛਣ ਦੇ ਉਠ ਤੁਰਦਾ ਹੈ:-

---

1) "ਉਨਕੈ ਸੰਗਿ ਤੂ ਕਰਤੀ ਕੇਲ, ਉਨਕੈ ਸੰਗਿ ਹਮ ਤੁਮ ਸੰਗਿ ਮੇਲ।

- - - - - - - - - - -

ਉਨਕੈ ਸੰਗਿ ਤੇਰੀ ਸਭ ਬਿਧਿ ਬਾਟੀ, ਓਸ ਬਿਨਾਂ ਤੂੰ ਹੋਈ ਹੈ ਮਾਟੀ।"

(ਆਸਾ ਮਹੱਲਾ 5)

2) ਆਸਾ ਮਹੱਲਾ 5

4.

ਪ੍ਰਿਅ, ਪਰਦੇਸ ਨ ਜਾਹੁ ਵਸਹੁ ਘਰ ਮੇਰੈ।
ਐਸਾ ਬਣਜ ਕਰਹੁ ਗ੍ਰਿਹ ਭੀਤਰ, ਜਿਤੁ ਉਤਰੈ ਭੁਖ ਪਿਆਸਾ ਹੇ।
ਪਿਰ ਕਹਿਆ, ਹਉ, ਹੁਕਮੀ ਬੰਦਾ
ਓਹ ਭਾਰੋ ਠਾਕੁਰ, ਜਿਸ ਕਾਣ ਨ ਛੰਦਾ।
ਜਿਚਰ ਰਾਖੈ ਤਿਚਰ ਤੁਮ ਸੰਗ ਰਹਣਾ, ਜਾ ਸਦੇ ਤ ਊਠ ਸਿਧਾਸਾ ਹੇ।
ਜਾਈ ਆਇਆ ਪਿਰਹੁ ਬੁਲਾਇਆ
ਨ ਧਨ ਪੁਛੀ ਨ ਮਤਾ ਪਕਾਇਆ
ਊਠ ਸਿਧਾਇਓ ਛੂਟਰ ਮਾਟੀ, ਦੇਖੁ ਨਾਨਕ ਮਿਥਨ ਮੋਹਾਸਾ ਹੇ।[1]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਦੇਖੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਵਾਰਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਕੋਹਲੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਜੀਵ ਇਕ ਭਾਂਤ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਛੋਟਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਆਪਣਾ ਨਿਜਤੱਵ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚੋਂ ਆਇਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।"[2] ਡਾਕਟਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ 'ਜੀਵਾਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਮੌਜੂਦਾ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਜੀਵਾਤਮਾ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ। ਪਰ ਬਾਵਜੂਦ ਅਭੇਦਤਾ ਦੇ, ਫਰਕ ਵਰਤੇ ਗਏ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਜਲ ਤੇ ਜਲ-ਤਰੰਗ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੈ ਵੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਵੀ। ਸਾਗਰ ਤੇ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਜੋ ਫਰਕ ਹੈ ਉਹੀ ਫਰਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦਰਿਆ ਤੇ ਚਸ਼ਮਾ ਜਿਥੋਂ ਦਰਿਆ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਤੇ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਕਾਰੀਗਰ ਨੇ ਕੁਰਸੀ ਬਣਾਈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਤਾਰ ਨੇ ਆਤਮਾ ਬਣਾਈ। ਕਾਰੀਗਰ ਤੇ ਕੁਰਸੀ ਬਿਲਕੁਲ ਦੋ ਵਸਤਾਂ ਹਨ। ਕੁਰਸੀ ਕਾਰੀਗਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ। ਇਹਨਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਇਹੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਕ ਹਨ, ਅਸਲਾ ਤੇ ਬੀਜ ਇਕੋ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਹੁਣ ਜਿਵੇਂ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਹ ਰੱਬ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਗਰ ਜਾਂ ਨਦੀ ਤੇ ਬੂੰਦ ਜਾਂ ਲਹਿਰ ਸਭ ਪਾਣੀ ਹਨ ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ।[3] ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਵੀ ਜੀਵਾਤਮਾ

---

1) ਮਾਰੂ ਮਹੱਲਾ 5 ਸੋਲਹਾ

2) ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ : ਆਊਟਲਾਈਨਜ਼ ਆਫ਼ ਸਿੱਖ ਥਾਟ, ਪੰਨਾ 27

3) ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ : ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 252

5. ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਜਿਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੈ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੋਤ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਅਸਲਾ ਇਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਪੂਰਾ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵ ਊਰਾ। ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਨਿਰੰਕਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਲੀਨ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਵੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਬੇਅੰਤ ਹੀ ਰਹੇਗਾ।[1]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਅਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਭਾਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਰਣ-ਕਰਾਵਣ ਵਾਲਾ ਬ੍ਰਹਮ ਆਪ ਹੀ ਹੈ। ਜੀਵ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਉਸਦਾ ਸੇਵਕ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਹ ਪੰਜ-ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਆਕੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਰੂਪ ਉਹ ਚਾਹੇ ਇਸਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ:-

ਨਾਨਕ ਜੀਵੈ ਦੇਖਿ ਬਡਾਈ।
ਇਸਕ ਬਲ ਨਹੀਂ ਇਸ ਹਾਥ। ਕਰਨ ਕਰਾਵਨ ਸਰਬ ਕੋ ਨਾਥ
ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਬਪੁਰਾ ਜੀਉ। ਜੋ ਤਿਸ ਭਾਵੈ ਸੋਈ ਫੁਨਿ ਥੀਉ।[2]

ਜੀਵਾਤਮਾ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕ ਕਠਪੁਤਲੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਬਾਜੀਗਰ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਾਂਗ ਅਤੇ ਭੇਖ ਕਰਵਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਮਹੱਲ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਵਲੋਂ ਆਗਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸਨੂੰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ:-

ਕਾਠ ਕੀ ਪੁਤਰੀ ਕਹਾ ਕਰੈ ਬਪੁਰੀ ਖਿਲਾਵਨ ਹਾਰੋ ਜਾਨੈ।
ਜੈਸੇ ਭੇਖ ਕਰਾਵੈ ਬਾਜੀਗਰ ਓਹੁ ਤੈਸੋ ਸਾਜੁ ਆਨੈ।
ਅਨਿਕ ਕੋਠਰੀ ਬਹੁਤੁ ਭਾਤਿ ਕਰੀਆ ਆਪ ਹੋਆ ਰਖਵਾਰਾ।
ਜੈਸੇ ਮਹਲਿ ਰਾਖੈ ਤੈਸੇ ਰਹਨਾ ਕਿਆ ਇਹੁ ਕਰੈ ਬਿਚਾਰਾ।[3]

ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਪਰਯਾਪਤ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਜੀਵਾਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਭਾਗ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਧੀਨ ਹੈ।

---

1) ਗੁਰਮੱਤ ਨਿਰਣਯ, ਪੰਨਾ 41
2) ਸੁਖਮਨੀ ਮਹੱਲਾ 5
3) ਗਉੜੀ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 206

6.

ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਜੀ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਆਪ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਾਤਮਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਹੈ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ। ਮਾਇਆ ਅਥਵਾ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਣ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਇਹ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਹੀ ਇਹ ਭਰਮ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਹਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਸਤੋਂ ਬਗੈਰ ਕਦੀ ਹੋਰ ਕੁਝ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ:-

ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੋ ਆਤਮਾ ਜਿਉਂ ਪਾਣੀ ਮੈਂ ਲੂਣ।
ਦਾਦੂ ਤਨ ਮਨ ਏਕ ਰਸ, ਨਾਮ ਪਰੋਰੇ ਕੂਣ।[1]

ਪਰ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਭੁਲੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵਸਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।[2] ਦਾਦੂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ-ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਭਗਤ-ਜਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[3] ਅਜੇਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਆਤਮਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਜਾਂ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ:-

ਇਕ ਆਤਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਏਕ ਮਿਕ ਰਸ ਹੋਇ।[4]

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਆਪਣੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਮੈਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਲਭਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਅਤਿ ਨੇੜੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭਿੰਨ-ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।[5]

---

1) ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਕੀ ਬਾਣੀ : ਪੰਨਾ 115

2) ਆਪਾ ਪਰ ਨਹਿੰ ਜਾਣਿਆ, ਭੂਲੇ ਮਾਇਆ ਜਾਲੇ ਹੈ। (ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2, ਪੰਨਾ 25)

3) ਜਬ ਦਿਲ ਮਿਲਾ ਦਿਆਲ ਸੋ, ਤਬ ਅੰਤਰ ਕੁਛ ਨਾਹਿ।
ਜਿਉਂ ਪਾਲਾ ਪਾਣੀ ਕੋ ਮਿਲਿਆ, ਤਿਉਂ ਹਰਿ ਜਨ ਹਰਿ ਮਾਹਿ।
(ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: .1, ਪੰਨਾ 71)

4) ਵਹੀ, ਪੰਨਾ 48

5) ਹਮ ਹਿਰਦੇ ਮਾਹੀਂ ਹੇਰਾ, ਪਿਵ ਪਰਗਟ ਪਾਇਆ ਨੇਰਾ।
ਸੋ ਨੇਰੇ ਹੀ ਨਿਜ ਲੀਜੈ, ਤਬ ਸਹਿਜੈ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀਜੈ।
- -
ਜਬ ਆਤਮ ਰਾਮ ਏਕੈ ਜਾਨਾ, ਪਰਮਾਤਮ ਮਾਹਿ ਪ੍ਰਕਾਸਾ।
ਪ੍ਰਕਾਸਾ ਪੀਵ ਪਿਆਰਾ, ਸੋ ਦਾਦੂ ਮੀਤ ਹਮਾਰਾ।

(ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2, ਪੰਨਾ 33)

7.

ਪਰ ਦਾਦੂ ਜੀ ਇਹ ਵੀ ਮਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਕਿਰਪਾ ਕਰੇ ਉਹੀ ਇਸ ਰਹੱਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

ਦਾਦੂ ਨ ਜਾਣੈ ਤਿਨ ਕਾ ਭੇਵ।
ਆਪ ਲਖਾਵੈ ਅੰਤਰਿ ਦੇਵ।[1]

ਅਜੇਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਆਸਣ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਸਮਾਨਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ:-

ਆਤਮ ਆਸਣ ਰਾਮ ਕਾ ਤਹਾਂ ਬਸੈ ਭਗਵਾਨ।
ਦਾਦੂ ਦੂਨਯੂ ਪਰਸਪਰ, ਹਰਿ ਆਤਮ ਕਾ ਥਾਨ।[2]

ਉਪਰੋਕਤ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਗਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦਾਦੂ ਜੀ, ਬ੍ਰਹੱਮ ਅਤੇ ਜੀਵ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ ਅਤੇ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਬ੍ਰਹੱਮ ਅਤੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਇਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ - ਧਾਰਾ ਕਿਸੇ ਨਿਸਚਿਤ ਕੇਂਦਰ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਅਜੇਹੀਆਂ ਕਰੜੀਆਂ ਸੀਮਾਂਵਾਂ ਨਿਯਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਦਾਦੂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਨੂੰ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਥੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਵਾਂਗ ਬ੍ਰਹੱਮ ਅਤੇ ਜੀਵ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਬ੍ਰਹੱਮ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਜੀਵ ਦੀ ਡੋਰੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ 'ਕਾਠ ਦੀ ਪੁਤਰੀ' ਵਾਲਾ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਵਿਚਾਰ ਦਾਦੂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਡੋਰੀ ਹਰਿ ਕੇ ਹਾਥਿ ਹੈ, ਗਲ ਮਾਹੀਂ ਮੇਰੈ।
ਬਾਜੀਗਰ ਕਾ ਬੰਦਰਾ, ਭਾਵੈ ਤਹਿ ਫੇਰੈ।
ਜਿਉਂ ਰਾਖੈ ਤਿਉਂ ਰਹੈਂਗੇ, ਮੇਰਾ ਕਿਆ ਸਾਰਾ।
ਹੁਕਮੀ ਸੇਵਗ ਰਾਮ ਕਾ ਬੰਦਾ ਬੇਚਾਰਾ।
ਸਾਹਿਬ ਰਾਖੈ ਤੌ ਰਹੈ, ਕਾਇਆ ਮਾਹਿ ਜੀਵ।
ਹੁਕਮੀ ਬੰਦਾ ਉਠਿ ਚਲੈ, ਜਬਹਿੰ ਬੁਲਾਵੈ ਪੀਵ।[3]

ਸੋ ਕਈ ਵਾਰੀ ਦਾਦੂ ਦੇ ਜੀਵ - ਬ੍ਰਹੱਮ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ

---

1) ਓਹੀ ਪੰਨਾ 28
2) ਓਹੀ ਪੰ 1 , ਪੰਨਾ 58
3) ਬਾ: ਦਿ: ਧਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 185

ਦੀ ਝਲਕ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਜੈ ਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ ਨੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਮੰਨਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਵਿਚ ਭੇਦ ਮਨਦੇ ਹਨ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਕੁਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਤਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਾਧਨ ਉਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇਕ ਕਰੋ।[1]"

ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸੂਖਮ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਤੇ ਇੱਕਠਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਸੂਖਮ ਰੇਖਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ, ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਲਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਾਮ ਦਵਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਆਵਾਗਵਨ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦੋਵੇਂ ਆਵਾਗਵਨ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਸਭਨਾਂ ਭਗਤੀ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਬੜੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਮਨੁਖੀ ਜਨਮ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੀੜੇ, ਪਤੰਗੇ, ਹਾਥੀ, ਮਛੀ, ਕੁਰੰਗ, ਪੰਛੀ, ਸੱਪ, ਘੋੜੇ, ਬ੍ਰਿਛ, ਪਰਬਤ, ਦਰਿਆ, ਬਨਸਪਤੀ ਆਦਿ ਚੌਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨਾ ਵਿਚੋਂ ਇਸਨੂੰ ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ ਹੈ:-

---

1) ਡਾ. ਜੈ ਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ : 'ਸੇਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ' ਪੰਨਾ 262

2) ਪੰਜੇ ਬੱਧੇ ਮਹਾਬਲੀ ਕਰਿ ਸਚਾ ਢੋਆ।
ਆਪਣੇ ਚਰਣ ਜਪਾਇਨ ਵਿਚਿ ਦਯੁ ਖੜੋਆ।
ਰੋਗ ਸੋਗ ਸਭਿ ਮਿਟਿ ਗਏ ਨਿਤ ਨਵਾਂ ਨਿਰੋਆ।
ਦਿਨ ਰੈਣਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇਦਾ ਫਿਰਿ ਪਾਇ ਨ ਮੋਆ।
ਜਿਸਤੇ ਉਪਜਿਆ ਨਾਨਕਾ ਸੋਇ ਫਿਰਿ ਹੋਆ।

(ਵਾਰ ਬਸੰਤ ਮਹੱਲਾ 5)

ਕਈ ਜਨਮ ਭਏ ਕੀਟ ਪਤੰਗਾ। ਕਈ ਜਨਮ ਗਜ ਮੀਨ ਕੁਰੰਗਾ।
ਕਈ ਜਨਮ ਪੰਖੀ ਸਰਪ ਹੋਇਓ। ਕਈ ਜਨਮ ਹੈਵਰ ਬ੍ਰਿਖ ਜੋਇਓ।
ਮਿਲੁ ਜਗਦੀਸ ਮਿਲਨ ਕੀ ਬਰੀਆ।
ਚਿਰੰਕਾਲ ਇਹ ਦੇਹ ਸੰਜਰੀਆ।
ਕਈ ਜਨਮ ਸੈਲ ਗਿਰਿ ਕਰਿਆ। ਕਈ ਜਨਮ ਗਰਭ ਹਿਰਿ ਖਰਿਆ।
ਕਈ ਜਨਮ ਸਾਖ ਕਰਿ ਉਪਾਇਆ।
ਲੱਖ ਚਉਰਾਸੀ ਜੋਨਿ ਭ੍ਰਮਾਇਆ।[1]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜਨਮ ਸਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਅਜਾਈਂ ਨਹੀਂ ਗੁਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਹ ਜਨਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋਣ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅਵਸਰ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਰ ਨੂੰ ਖੁੰਝਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਮੁੜ ਜੂਨਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।[2] ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ 'ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਤਨਤਾ ਵਿਰਲੇ (ਅਲਪ), ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਥੋੜੀ ਹੱਦ ਤਕ ਜਾਗਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਘਾਟ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਮਤ ਇਹ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮ ਪਦ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਦੇਹੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਰਮ ਪੱਦ ਲਈ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਉਹ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ।[3]" ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪਰਮਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੇਵਲ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕਾ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਕੀਤੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਨਿਭਣਾ:-

ਭਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਾਨੁਖ ਦੇਹੁਰੀਆ।
ਗੋਬਿੰਦ ਮਿਲਣ ਕੀ ਇਹ ਤੇਰੀ ਬਰੀਆ।
ਅਵਰਿ ਕਾਜ ਤੇਰੈ ਕਿਤੈ ਨ ਕਾਮ।
ਮਿਲੁ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਭਜੁ ਕੇਵਲ ਨਾਮ।[4]

ਸਾਧੂ ਦਿਆਲ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦ ਕਿ ਜੀਵ ਚੌਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨਾਂ ਭੋਗਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਨਵ-ਜਨਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਨਮਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦਾ ਹੈ।

---

1) ਗਉੜੀ ਮਹੱਲਾ 5

2) ਲੱਖ ਚਉਰਾਸੀਹ ਜੋਨਿ ਸਬਾਈ। ਮਾਣਸ ਕਉ ਪ੍ਰਭਿ ਦੀਈ ਵਡਿਆਈ।
ਇਸੁ ਪਉੜੀ ਤੇ ਜੋ ਨਰੁ ਚੂਕੈ ਸੋ ਆਇ ਜਾਇ ਦੁਖੁ ਪਾਇਦਾ।
(ਮਾਰੂ ਮਹੱਲਾ 5 ਸੋਲਹੇ)

3) ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਣਯ, ਪੰਨਾ 245

4) ਆਸਾ ਮਹੱਲਾ 5

10.

ਜੀਵ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਰਮ ਰਹਿਤ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ।[1] ਆਪ ਬੜੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਨੁਖੀ ਸੁਭਾਉ ਤੇ ਚੁਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨਾ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਰਸਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁਖ ਅਨੇਕ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਜੂਨਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਭਾਗ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁਖੀ ਜਾਮੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜੂਨਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਇਕ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਉਹ ਅਨੇਕ ਜੂਨਾਂ ਭੋਗਦਾ ਹੈ।[2] ਉਹ ਪਲ ਪਲ ਵਿਚ ਕਈ ਜਨਮ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਦੀ ਉਸਦੇ ਸੁਭਾ ਵਿਚ ਅੱਗ ਵਰਗੀ ਤਪਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੀ ਪਾਣੀ ਜਿਹੀ ਸੀਤਲਤਾ। ਕਦੀ ਉਹ ਧਰਤੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਦੀ ਅਕਾਸ਼ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਕਦੀ ਕੀੜੀ, ਕਦੀ ਕੁੰਚਰ, ਕਦੀ ਸੂਰ, ਕਦੀ ਗਿਦੜ, ਕਦੀ ਸ਼ੇਰ ਅਤੇ ਕਦੀ ਸੱਪ ਦੇ ਲੱਛਣ ਇਤਨੇ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਤੌਰ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਕਰ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:-

ਕਬਹੂੰ ਪਾਵਕ, ਕਬਹੂੰ ਪਾਣੀ, ਧਰ ਅੰਬਰ ਗੁਣ ਬਾਇ।
ਕਬਹੂੰ ਕੁੰਜਰ, ਕਬਹੂੰ ਕੀੜੀ, ਨਰ ਪਸੂਆ ਹਵੈ ਜਾਇ।
ਸੂਕਰ, ਸਵਾਨ, ਸਿਆਲ, ਸਿੰਘ, ਸਰਪ ਰਹੈ ਘਟ ਮਾਹਿ।
ਕੁੰਜਰ, ਕੀੜੀ ਜੀਵ ਸਭ, ਪਾਂਡੇ ਜਾਣੈ ਨਾਹਿ।[3]

ਦਾਦੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁਖ ਦਾ ਮਨ ਜਿਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਸ਼ੂ-ਬਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ, ਉਹ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਸਕੇਗਾ। ਸੋ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਲੋੜ ਹੈ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਮਨ ਦੇ ਆਵਾਗਵਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਜੋ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਦਵਾਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।[4]

---

1) ਕਰਮੋਂ ਕੇ ਬੱਸ ਜੀਵ ਹੈ, ਕਰਮ ਰਹਿਤ ਸੋ ਬ੍ਰਹਮ।
ਜਹਾਂ ਆਤਮ ਤਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਦਾਦੂ ਭਾਗੇ ਭ੍ਰਮ। (ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਪੰਨਾ 312)

2) ਚੌਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੀਵ ਕੀ ਪਰਕੀਰਤਿ ਘਟ ਮਾਹਿ।
ਅਨੇਕ ਜਨਮ ਦਿਨ ਕੇ ਕਰੈ, ਕੋਈ ਜਾਣੈ ਨਾਹਿ। (ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾਗ 1, ਪੰਨਾ 108)

3) ਉਹੀ

4) ਜੀਵ ਜਨਮ ਜਾਣੈ ਨਹੀਂ, ਪਲਕ ਪਲਕ ਮੇਂ ਹੋਇ।
ਚੌਰਾਸੀ ਲੱਖ ਭੋਗਵੈ, ਦਾਦੂ ਲਖੈ ਨ ਕੋਇ।
- - - - - - - - - - - -
ਆਵਾਗਵਨ ਮਨ ਕਾ ਮਿਟੈ ਤਬ ਦਾਦੂ ਰਹੈ ਸਮਾਇ।

(ਉਹੀ)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁਖ ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਫਲ ਪਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਮਨੁਖ ਕੁਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਫਸਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕੁਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਸਦੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਲਈ ਉਹ ਅਨੇਕ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਭਰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[1] ਇਥੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਜਦੋਂ ਚੁਰਾਸੀ ਲੱਖ ਨੀਵੀਆਂ ਜੂਨਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗ ਕੇ ਮਨੁਖਾ ਜੂਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਚਰਮ-ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੁੜ ਹੇਠਲੀਆਂ ਘਟੀਆ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਥਵਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਤੱਥ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਕਿਸੇ ਪਸ਼ੂ ਜੂਨ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਮਨੁਖੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ-ਬਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਇਹ ਗਿਰਾਵਟ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਦ ਇਸ ਗਿਰਾਵਟ ਕਰਕੇ ਪਸ਼ੂ ਸੁਭਾਉ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁਖਤਾ ਦੇ ਓਹ ਗੁਣ ਤਾਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ। ਕਾਵੇ ਭੇਡ ਤੇ ਸੇਉ ਬੇਰ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਭੇਦ ਹੈ। ਪਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਉਚੇਰਾ ਨੀਵਾਂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਜਾਤੀ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹੋ ਆਤਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭੇਦ ਕੇਵਲ ਦਰਜੇ ਦੀ ਉਚਤਾ ਤੇ ਨੀਚਤਾ ਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਇਕ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਸ ਲਈ ਜੂਨੀ ਤੇ ਜਨਮ ਤੇ ਲੋੜੀਂਦਾ ਚੁਗਿਰਦਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[2] ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।[3] ਸੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁਖ ਆਪਣੇ ਨੀਵੇਂ ਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਘਟੀਆ ਤੋਂ ਘਟੀਆ ਪਸ਼ੂ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

ਸੰਤ ਕੈ ਦੂਖਨਿ ਸਰਪ ਜੋਨਿ ਪਾਇ।
ਸੰਤ ਕੈ ਦੂਖਨਿ ਤ੍ਰਿਗਦ ਜੋਨਿ ਕਿਰਮਾਇ।[4]

---

1) ਉਦਮ ਕਰਹਿ ਅਨੇਕ, ਹਰਿਨਾਮ ਨ ਗਾਵਹੀ॥
ਭਰਮਹਿ ਜੋਨਿ ਅਸੰਖ ਮਰਿ ਜਨਮਹਿ ਆਵਹੀ॥
ਪਸੂ ਪੰਖੀ ਸੈਲ ਤਰਵਰ ਗਣਤ ਕਛੂ ਨ ਆਵਏ।
ਬੀਜੁ ਬੋਵਸਿ ਭੋਗ ਭੋਗਹਿ ਕੀਆ ਅਪਣਾ ਪਾਵਏ।
(ਜੈਤਸਰੀ ਮਹੱਲਾ 5)

2) ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ : ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 263

3) ਡਾ: ਜੋਧ ਸਿੰਘ : ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਣਯ, ਪੰਨਾ 245

4) ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹੱਲਾ 5

2.

ਬਿਲਕੁਲ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਿਆ ਹੈ :-

ਸੂਕਰ ਸੁਆਨ ਗਰਧਭ ਮੰਜਾਰਾ। ਪਸੂ ਮਲੇਛ ਨੀਚ ਚੰਡਾਲਾ।
ਗੁਰ ਤੇ ਮੁਹੁ ਫੇਰੇ ਤਿਨਿ ਜੋਨਿ ਭਵਾਈਐ।
ਬੰਧਨਿ ਬਾਧਿਆ ਆਈਐ ਜਾਈਐ।[1]

ਇਹ ਆਵਾਗਵਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਕਿਵੇਂ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਅਭੇਦ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ:-

ਮਨ ਨੂੰ ਜਿਤਣਾ

ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਆਵਾਗਵਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਮੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਅਥਵਾ ਜਿਤਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੁ ਜੂਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕੇ।[2]

ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਅਮਲ

ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਥਵਾ ਸਾਧ-ਬਚਨਾਂ ਉਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਜੱਸ-ਗਾਣ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦਾ ਅੰਦੇਸ਼ਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਜੂਨਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਨਹੀਂ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।[3]

ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ

ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਾਲ ਜਨਮਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਕਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।[4]

ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ

ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਏ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚੋਂ

---

1) ਬਿਲਾਵਲ ਮਹੱਲਾ 1, ਸ. ਦਪਦੀਆ।

2) ਫਾਟੇ ਕਾਟੇ ਮਿਟੇ ਗਵਨ, ਫਤਹਿ ਭਈ ਮਨ ਜੀਤ।
ਨਾਨਕ ਗੁਰਤੇ ਥਿਤਿ ਪਾਈ, ਫਿਰਨ ਮਿਟੇ ਨਿਤ ਨੀਤ। (ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ ਮਹੱਲਾ 5)

3) ਜਨਮ ਮਰਨ ਕੇ ਮਿਟੇ ਅੰਦੇਸੇ, ਸਾਧੂ ਕੇ ਪੂਰਨ ਉਪਦੇਸੇ।
ਥਿਤੀ ਪਾਈ, ਚੂਕੇ ਭ੍ਰਮ ਗਵਨ, ਸੁਨ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਹਰਿ ਜਸ ਸ੍ਰਵਨ।
(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹੱਲਾ 5)

4) ਅਨਿਕ ਜਨਮ ਭ੍ਰਮ ਥਿਤਿ ਨਹੀਂ ਪਾਈ।
ਕਰਉ ਸੇਵਾ ਗੁਰ ਲਾਗਉ ਚਰਨ,
ਗੋਵਿੰਦ ਜੀ ਕਾ ਮਾਰਗ ਦੇਹੁ ਜੀ ਬਤਾਈ। (ਧਨਾਸਰੀ ਮਹੱਲਾ 5)

ਰੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਉਸੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਗੋਂ ਉਸਦੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ - ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।[1]

ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ

ਗੁਰਮਤ ਤੇ ਚਲਣ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਮੈਲ ਧੋਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਛੋ-ਅਗਨੀ ਦਾ ਸੇਕ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਮਿਲੇ ਨਾਮ ਦੀ ਠੰਢਕ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਆ ਵਸਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਿੱਬ - ਜੋਤੀ ਨਾਲ ਮਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਜੀਵ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਵਾਗਵਨ ਸਦਾ ਲਈ ਮੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਫੂਟੋ ਆਂਡਾ ਭਰਮ ਕਾ ਮਨਹਿ ਭਇਓ ਪ੍ਰਗਾਸੁ।
ਕਾਟੀ ਬੇਰੀ ਪਗਹ ਤੇ ਗੁਰਿ ਕੀਨੀ ਬੰਦ ਖਲਾਸੁ।
ਆਵਣ ਜਾਣ ਰਹਿਓ।
ਤਪਤ ਕੜਾਹਾ ਬੁਝ ਗਇਆ।
ਗੁਰਿ ਸੀਤਲ ਨਾਮ ਦੀਓ।[2]

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਆਵਾਗਵਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗੱਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁਖ ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਉਸਦੀ ਆਤਮਾ ਬਣਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਲੱਖ ਲੱਖ ਜੂਨਾਂ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਆਵਾਗਵਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਉਪਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ—— ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਜਿਥੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਉਧਾਰ ਅਥਵਾ ਕਲਿਆਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਇਆ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਦਾਦੂ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜੇ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਦਾਦੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਾਰੇ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਲੋਕ ਜੋ ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਅਦੈਤ ਭਾਵ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਤਿ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰਮਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।[3] ਤੇ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਇਕ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ।

1) ਸਰਨ ਗਹੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਮਿਟਿਆ ਆਵਾਗਵਨ।
ਆਪ ਤਰਿਆ ਕੁਟੰਬ ਸਿਉ, ਗੁਣ ਗੋਬਿੰਦ ਪ੍ਰਭੂ ਰਵਣ। (ਗਉੜੀ ਥਿਤੀ ਮਹੱਲਾ 5)

2) ਮਾਰੂ ਮਹੱਲਾ 5

3) ਡਾ: ਪੀਤਾਂਬਰ ਦੱਤ ਬੜਥਵਾਲ: ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਪ੍ਰਦਾਯ, ਪੰਨਾ 145

ਭਾਗ ਚੌਥਾ

ਸਾਧਨਾ (ਤਰਕੀ)

ਸਤਵਾਂ ਪ੍ਰਕਰਣ

ਭਗਤੀ - ਭਾਵਨਾ

ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀ ਭਗਤੀ - ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ, ਸਰੂਪ ਤੇ ਇਸਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ - ਪੱਖ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਸਕਾਂਗੇ ਕਿ ਸਾਡੇ ਇਹਨਾਂ ਸੰਤ - ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕਤਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਪਾਸਨਾ ਤੇ ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭਕ ਸਰੂਪ ਵੇਦ - ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਗਤੀ ਪੂਰਣ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ।[1]

'ਭਗਤੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਤਪੱਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਧਾਤੂ 'ਭੱਜ' ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਭਜਨਾ, ਜਾਂ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[2] ਜਿਸਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਕਰਮ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਯੋਗ ਨਾਲੋਂ ਸਰੇਸ਼ਠ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[3] ਨਾਰਦ ਭਗਤੀ-ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਆਦਿ ਹੋਰਨਾਂ ਧਰਮ - ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸਾਧਨਾ — ਮਾਰਗ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[4] 'ਚੈਤੰਨਯ ਚਰਿਤਾਮ੍ਰਿਤ' ਦਾ ਕਰਤਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦਾਸ ਭਗਤੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਨਾਲ ਇਸ਼ਟਦੇਵ, ਨਿਰਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਸਦਾ ਹੈ, ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ। ਪਰ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[5] ਮਾਠਰ ਸ਼ਰੁਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਹੀ ਮੋਖ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ

---

1) ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾ ਪ੍ਰਭਾਵ 14 - 3
2) ਡਾ: ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀਕਸ਼ਤ : ਚਰਨਦਾਸ ਕੀ ਸਾਧਨਾ ਪੰਨਾ 250
3) ਨਾਰਦ ਭਗਤੀ ਸੂਤਰ 25 - - - - (" ਸਾ ਤੁ ਕਰਮ ਗਯਾਨ ਯੋਗੇਭਯੋਂ ਅਧਿਕਤਰ ")
4) ਡਾ: ਗੋਵਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ: ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਯਧਾਰਾ (ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ) ਪੰਨਾ 544
5) ਗਯਾਨ ਮਾਰਗੇ ਨਿਰਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੇ।
ਯੋਗਮਾਰਗੇ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਸ੍ਵਰੂਪੇਤੇ ਭਾਸੇ।
ਰਾਗਭਗਤਿ ਵਿਧਿਭਗਤਿ ਹਯ ਦੁਇ ਰੂਪ।
ਸ੍ਵਯੰ ਭਗਵਤ੍ਵੇ ਪ੍ਰੇਮ ਹੁਇਤ ਸ੍ਵਰੂਪ।

ਇਸ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ।[1] ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਯੁਗ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀਆਂ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਏਨੀਆਂ ਕਠਿਨ ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣ ਗਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਸਾਧਕ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਲਝ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਨ ਤੇ ਕਈ ਇਕ ਅਜੇਹੀਆਂ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਮਾਰਗ ਵਲ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ। ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਤੋਂ ਵਿਗੜ ਕੇ ਬਣਿਆ ਵਜ੍ਰਯਾਨੀ ਮੱਤ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਚੌਰਾਸੀ ਸਿੱਧ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਨ। ਨਾਥ-ਪੰਥੀ ਜੋਗੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪਛਮੀ ਹਿਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਜਨਤਾ ਦਾ ਮੂੰਹ ਭਗਤੀ ਵਲੋਂ ਮੋੜ ਕੇ ਰਿਧੀਆਂ - ਸਿੱਧੀਆਂ ਵੱਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਭਗਤ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਪਇਆ ਸੀ:-

"ਗੋਰਖ ਜਗਾਇਓ ਜੋਗ, ਭਗਤੀ ਭਗਾਇਓ ਲੋਗ"

ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਖਾਵੇਪਣ ਤੇ ਵਿਖਾਵੇ ਦੇ ਜੋਗ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜੇਹੇ ਜੋਗ - ਸਾਧਨਾ ਉਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰਲੇ ਭੇਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਚਿੰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਉਚੇਰੇ ਆਤਮਿਕ ਗੁਣਾ ਤੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।[2]

ਸੋ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਭਗਤੀ-ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਬ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਮੰਨਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗੀ ਸਰੂਪ ਵੀ ਵੈਧੀ-ਉਪਾਸਨਾ ਦੇ ਅਡੰਬਰਾਂ ਕਾਰਣ ਵਿਗੜਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਦੂਸਰੇ ਸਾਧਨਾਂ-ਮਾਰਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਹ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।[3]

ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਭਗਤੀ ਹੀ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਭਗਤ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋਣਾ ਲੋੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਣ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਆਤਮ - ਸਮਰਪਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਤੱਤ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਭਗਤੀ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਭਾਗਵਤ ਵਿਚ ਵੀ, ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[4] ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਇਸੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁਖ ਮੰਨਿਆ

---

1) ਭਕ੍ਤਿਰੇਵੈਨਂ ਨਯਤਿ ਭਕ੍ਤਿਵਸ਼ਃ ਪੁਰੁਸ਼ਃ ।

2) "ਮੁੰਦਾ ਸੰਤੋਖੁ ਸਰਮੁ ਪਤੁ ਝੋਲੀ ਧਿਆਨ ਕੀ ਕਰਹਿ ਬਿਭੂਤਿ।
ਖਿੰਥਾ ਕਾਲੁ ਕੁਆਰੀ ਕਾਇਆ ਜੁਗਤਿ ਡੰਡਾ ਪਰਤੀਤਿ। (ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ)

3) ਡਾ: ਰੋ: ਹਿ: ਵਿ: ਨਿ: ਕਾ: ਪੰਨਾ 546

4) ਭਾਗਵਤ ਸੁਬੋਧਿਨੀ ਟੀ 25 - 32 - 40

ਹੈ। ਭਗਤੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ - ਸਰੂਪ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦੇ ਸਵਾਦ ਦਾ ਅਨੰਦ ਅਲੌਕਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਨੰਦ ਸਾਹਮਣੇ ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ, ਮੋਖ ਅਤੇ ਰਿਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਤੁੱਛ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।[1]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ - ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਨਾਰਦ ਨੇ ਵੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਬਿਰਹਾ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਹੂਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਅਗਨੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦੇ ਭੇਦ:-ਨਾਰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ 11 ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦੇ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਸਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ। (1) ਗੁਣਮਹਾਤਮਆਸਕਤੀ (2) ਰੂਪਾਸਕਤੀ (3) ਪੂਜਾਸਕਤੀ (4) ਸਮਰਣਾਸਕਤੀ (5) ਦਾਸਯਾਸਕਤੀ (6) ਸਖਯਾ ਸਕਤੀ (7) ਕਾਂਤਾਸਕਤੀ (8) ਵਾਤਸਲਯਾਸਕਤੀ (9) ਆਤਮਨਿਵੇਦਨਾਸਕਤੀ (10) ਤਨਮਯਾਸਕਤੀ (11) ਪਰਮਵਿਰਹਾ-ਸਕਤੀ।[2]

ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ :-

ਭਾਗਵਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਨੌ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਦੱਸੀ ਹੈ।[3] ਇਸੇ ਨੂੰ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ੍ਰਵਣ, ਕੀਰਤਨ, ਸਿਮਰਣ, ਚਰਣ-ਸੇਵਾ, ਅਰਚਨ, ਬੰਦਨਾ, ਦਾਸ, ਸਖਾ ਅਤੇ ਆਤਮ ਨਿਵੇਦਨ ਨੂੰ ਗਿਣਿਆ ਹੈ:-

ਸ੍ਰਵਣੰ ਕੀਰਤਨੰ ਵਿਸ਼ਣੋ : ਸਮਰਣੰ ਪਾਦਸੇਵਨਮ।
ਅਰਚਨੰ ਵੰਦਨੰ ਦਾਸਯੰ ਸਖਯਮਾਤਮਨਿਵੇਦਨਮ।[4]

ਇਥੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਦੇਣੀ ਅਨਾਵਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸ੍ਰਵਣ

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ, ਗੁਣ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਸੁਣਨ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਸ੍ਰਵਣ ਭਗਤੀ ਹੈ।[5] ਗਰੁੜ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਜ਼ਹਿਰੀ ਸੱਪ ਦੇ ਡੱਸ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁਖ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਰੂਪੀ ਵੈਸ਼ਣਵ ਮੰਤਰ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਦਵਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸਦੇ ਕੇਵਲ ਸ੍ਰਵਣ (ਸੁਣਨ) ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁਖ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।[6]

1) ਡਾ: ਤ੍ਰਿ: ਨਾ: ਦੀ: ਚਰਨ ਦਾਸ ਕੀ ਸਾਧਨਾ ਪੰਨਾ 250
2) ਨਾਰਦ ਭਗਤੀ ਸੂਤਰ 82
3) ਭਕਤਿਸ਼ਚੈਨਵਲਕਸ਼ਣ: ਭਾਗਵਤੇ 7/5/23
4) ਸ੍ਰੀਮਤ ਭਾਗਵਤ 7/4/23
5) ਸ੍ਰਵਣੰ ਨਾਮਚਰਿਤੰ ਗੁਣਾਦੀਨਾਂ ਸ੍ਰੁਤਿਰਭਵੇਤ
6) ਸੰਸਾਰ ਸਰਪ ਸੰਦ ਸ਼ਟਨ ਸ਼ੂਰੇ ਸ਼ਟੈਕ ਭੇ ਸ਼ਜਮ।
ਕ੍ਰਿਸ਼ਣੇਤਿ ਵੈਸ਼ਣਵੰ ਮੰਤ੍ਰੰ ਸ਼ਰੁਤਵਾ ਮੁਕ੍ਰੋ ਭਵੇਨੰਰਾ।

<u>ਕੀਰਤਨ</u>

ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਹੀ ਉੱਤਮ ਸਾਧਨ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਿਮ ਦੇ ਨਾਮ, ਲੀਲਾ ਅਤੇ ਗੁਣ ਆਦਿ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਉਚਾਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਹੈ।[1]

<u>ਸਿਮਰਣ</u>

ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿਮਰਣ (ਸਮਰਣ) ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾਣ ਲਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮੁੜ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਾਗਵਤ ਅਨੁਸਾਰ 'ਬ੍ਰਹਿਮ ਨਾਲ ਮਨ ਦਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ ਸਿਮਰਣ ਹੈ।[2]

<u>ਚਰਣ - ਸੇਵਾ (ਪਾਦ ਸੇਵਨ)</u>

ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਚਰਣ - ਕਮਲਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ, ਧਿਆਨ ਕਰਨਾ ਅਥਵਾ ਭਜਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਚਰਣ ਸੇਵਾ ਹੈ, ਚਰਣ ਕਮਲਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੇਵਲ ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕੇਵਲ ਗੋਪੀਆਂ ਅਤੇ ਹਨੂਮਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਿਮ ਦੇ ਚਰਣਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਭਜਨ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

<u>ਅਰਚਨ</u>

ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਿਮ - ਉਪਾਸਨਾ ਵਿਚ ਫੁੱਲਾਂ, ਅਗਰ, ਚੰਦਨ ਆਦਿ ਸੁਗੰਧੀਆਂ ਦੀ ਭੇਟਾ ਅਰਚਨ ਸੇਵਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਿਮ ਉਪਾਸਨਾ ਵਿਚ ਮਨੋਕਲਪਿਤ ਸਮਗਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਇਹ ਸੇਵਾ ਸੰਭਵ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ।

<u>ਵੰਦਨਾ ਭਗਤੀ</u>

ਵੰਦਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਨਮਸਕਾਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਵੰਦਨਾ ਕਰਨੀ ਅਵਸ਼ਕ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਤ - ਵੰਦਨਾ ਉਤੇ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

<u>ਦਾਸ ਭਗਤੀ</u>

ਇਕ ਦਾਸ ਵਾਂਗ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਿਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਦਾਸ ਭਗਤੀ ਅਖਵਾਂਦੀ ਹੈ।

<u>ਸਖਾ ਭਗਤੀ</u>

ਬ੍ਰਹਿਮ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਸਖਾ (ਸਖ੍ਯ) ਭਗਤੀ ਦਾ ਮੁਖ ਲੱਛਣ ਹੈ।

---

1) ਨਾਮ ਲੀਲਾਗੁਣਾਦਿਨਾਮੁੱਚੈਰਭਾਸ਼ਾ ਤੁ ਕੀਰਤਨਮ

2) ਯਥਾ ਕਥੰਚਿਨਮਨਸਾ ਸੰਬੰਧਃ ਸਮ੍ਰਿਤਿਰੁਚ੍ਯਤੇ

ਆਤਮ - ਨਿਵੇਦਨ

ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਔਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਤਨ, ਮਨ ਅਤੇ ਧਨ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦੇਣਾ ਆਤਮ - ਨਿਵੇਦਨ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਅਤੇ ਸਰੇਸ਼ਠ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਵਧਾ - ਭਗਤੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਵਧੇਰੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦੇ ਦੋ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭੇਦ ਹਨ — ਇਕ ਸਖਾ ਭਗਤੀ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਦਾਸ ਭਗਤੀ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤ — ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ, ਕੀਰਤਨ, ਸ੍ਰਵਣ ਆਦਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦੇ ਕੋਈ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਉਪਕਰਣ ਮਾਤਰ ਹਨ। ਸਖਾ ਭਗਤੀ, ਪ੍ਰੇਮਾ - ਭਗਤੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮਾ - ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮੁਖ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵੇਂ ਪਤਨੀ ਦੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰੇਮ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਮਿਤਰ ਅਥਵਾ ਸਖਾ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮਿਤਰ ਨਾਲ ਖੁਲ ਕੇ ਗਲਾਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਤਾਹਨੇ ਮਿਹਣੇ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਭਗਤੀ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਭੇਦ ਦਾਸ - ਭਗਤੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਦਾਸ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਦਾਸ - ਭਾਵਨਾ ਗੌਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਦਾਸ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਦਾਸ - ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦੀ ਭਗਤੀ - ਭਾਵਨਾ

ਮਹੱਤਵ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸਰਵ - ਸਰੇਸ਼ਠ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਜੋਗ, ਭੋਗ, ਗਿਆਨ, ਧਿਆਨ, ਜਪੁ ਤਪ ਆਦਿ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਛ ਮਨਦੇ ਹਨ:-

ਕਾਹੂ ਜੋਗ, ਕਾਹੂ ਭੋਗ ਕਾਹੂ ਗਿਆਨ।
ਕਾਹੂ ਧਿਆਨ ਕਾਹੂੰ ਡੰਡ ਧਰੇ,
ਕਾਹੂ ਜਾਪ, ਕਾਹੂ ਤਾਪ, ਕਾਹੂ ਪੂਜਾ ਹੋਮ ਨੇਮ, ਕਾਹੂੰਹਿ ਗਉਨ ਕਰੋ,
ਕਾਹੂ ਤੀਰ, ਕਾਹੂ ਨੀਰ, ਕਾਹੂ ਬੇਦ ਬੀਚਾਰ, ਨਾਨਕਾ ਭਗਤਿ ਪ੍ਰਿਅਰੇ।[1]

ਆਪ ਆਪ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਗਤੀ ਬਿਨਾਂ ਅਨੇਕ ਸਿਆਣੇ ਲੋਕ ਵੀ ਭੁਬ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂ ਕਿ

---

1) ਗਉੜੀ ਮਹੱਲਾ 5

ਮਨ - ਚਿਤ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਸਾਧਨ ਹੈ।[1] ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਇਹ ਸਰੀਰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦਾ ਨਹੀਂ।[2] ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਹੀਨ, ਮਨੁਖ ਦਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਹੀ ਵਿਅਰਥ ਹੈ।[3] ਆਪ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਮਨੁਖ ਜਦੋਂ ਵੀ ਚਾਹੇ ਭਗਤੀ - ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਸਭ ਸਮੇਂ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ।[4]

ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਵੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਵਿਚਲ ਅਤੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਭਗਤੀ ਹੀ ਮਨੁਖੀ ਆਤਮਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ 'ਅਗੰਮ' ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵੀ ਉਤਨੀ ਹੀ 'ਅਗਾਧ' ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਠੀ ਭਗਤੀ ਦੁਰਲਭ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।[5] ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਗਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਤਾਂ ਹਰ ਕੋਈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਭਗਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਿਸੇ ਟਾਵੇਂ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[6] ਅਸਲ ਭਗਤੀ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਜੀਵ ਨਿਰੰਤਰ ਜੁੜਿਆ ਰਹੇ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਮਨ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਏ, ਉਸੇ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਮਨ ਅਤੇ ਚਿੱਤ ਇਕਾਗਰ ਰਹੇ, ਉਸੇ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਮਾ ਜਾਏ, ਉਸੇ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਲਿਵ ਲੱਗੀ ਰਹੇ।[7]

---

1) ਗੁਰ ਕੀ ਮਤਿ ਤੂ ਲੇਹਿ ਇਆਨੇ, ਭਗਤਿ ਬਿਨਾ ਬਹੁ ਡੂਬੇ ਸਿਆਨੇ।
ਹਰਿ ਕੀ ਭਗਤਿ ਕਰਹੁ ਮਨ ਮੀਤ, ਨਿਰਮਲ ਹੋਇ ਤੁਮਾਰੋ ਚੀਤ। (ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ)

2) ਬਿਨੁ ਭਗਤੀ ਤਨ ਹੋਸੀ ਛਾਰੁ। (ਸੁਖਮਨੀ ਮਹੱਲਾ 5)

3) ਭਾਈ ਰੇ ਭਗਤਿ ਹੀਣ ਕਾਹੇ ਜਗ ਆਇਆ। (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹੱਲਾ 5)

4) ਸਭੇ ਵਖਤ ਸਭੇ ਕਰਿ ਵੇਲਾ, ਖਾਲਕੁ ਯਾਦਿ ਦਿਲੈ ਮਹਿ ਮਉਲਾ। (ਮਾਰੂ ਮਹੱਲਾ 5)

5) ਦਾਦੂ ਭਗਤਿ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਮ ਕੀ ਅਵਿਚਲ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ।
ਸਦਾ ਸਜੀਵਨ ਆਤਮਾ ਸਹਿਜੇ ਪਰਕਾਸ਼ੀ।
ਜੈਸਾ ਰਾਮ ਅਗਾਧ ਹੈ, ਤੈਸੀ ਭਗਤੀ ਅਗਾਧ।
ਇਸ ਦੁਨਹੁ ਕੀ ਮਿਤ ਨਹੀਂ, ਸਕਲ ਪੁਕਾਰੈਂ ਸਾਧ। (ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 65)

6) ਭਗਤਿ ਭਗਤਿ ਸਭ ਕੋ ਕਹੈ, ਭਗਤਿ ਨ ਜਾਣੈ ਕੋਇ।
ਦਾਦੂ ਭਗਤਿ ਭਗਵੰਤ ਕੀ, ਦੇਹੁ ਨਿਰੰਤਰ ਹੋਇ। (ਉਹੀ ਪੰਨਾ 69)

7) ਸਬਦੈ ਸਬਦ ਸਮਾਇ ਲੇ, ਪਰਮਾਤਮ ਸੌ ਪ੍ਰਾਣ।
ਇਹ ਮਨ ਮਨ ਸੌ ਬਾਂਧ ਲੇ ਚਿਤੈ ਚਿਤ ਸੁਜਾਣ।
ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਮਾਇ ਲੇ, ਧਿਆਨੈ ਧੀਇਆ ਧਿਆਨ। (ਉਹੀ)

ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਦਾਦੂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਕੇ, ਉਸਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਇਕ-ਸੁਰਤਾ ਤੇ ਇਕ-ਰਸਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੁਰ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਪ੍ਰੇਮਾ - ਭਗਤੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਗੁਣ ਗਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮਾ - ਭਗਤੀ ਇਕ ਵਾਰੀ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਦਿਨ ਰਾਤ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਸਦਾ ਜਾਗ੍ਰਤ - ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ:-

ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਜਿਸਕੈ ਮਨਿ ਲਾਗੀ।
ਗੁਣ ਗਾਵੈ ਅਨਦਿਨ ਨਿਤਿ ਜਾਗੀ।[1]

ਆਪ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੁਖ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।[2]

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਗੁਣ ਗਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਉਹ ਫਿਰ ਸੰਸਾਰਕ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਭਰਮਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।[3] ਜਦੋਂ ਤਕ ਮਨੁਖ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸ ਪਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਦ ਤਕ ਉਹ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ।[4] ਇਸ ਲਈ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਪੂਰਣ - ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਜਸ - ਗਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤ ਵਿਚ ਭਿਜਕੇ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਲਿਵ ਲਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ:-

ਨਾਂਵ ਸਪੀਕਾ ਲੀਜਿਏ, ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਗੁਨ ਗਾਇ।
ਦਾਦੂ ਸੁਮਰਿਣ ਪ੍ਰੀਤਿ ਸੋਂ, ਹੇਤ ਸਹਿਤ ਲਿਵ ਲਾਇ।[5]

---

1) ਮਾਝ ਮਹੱਲਾ 5

2) ਕਰ ਕਿਰਪਾ ਪ੍ਰਭ ਨਦਰ ਅਵਿਲੋਕਨ, ਅਪਨੈ ਚਰਨ ਲਗਾਈ,
ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਨਾਨਕ ਸੁਖ ਪਾਇਆ ਸਾਧੂ ਸੰਗਿ ਸਮਾਈ।
(ਆਸਾ ਮਹੱਲਾ 5)

3) ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਜਿਨ ਜਾਣੀ, ਸੋ ਕਾਹੇ ਭਰਮੈ ਪ੍ਰਾਣੀ।
ਹਰਿ ਸਹਿਜੈ ਹੀ ਭਲ ਮਾਨੈ, ਤਾ ਥੈਂ ਦਾਦੂ ਔਰ ਨ ਜਾਨੈ।
(ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2 ਪੰ:

4) ਅਮੀ ਮਹਾਰਸ ਨਾਵ ਨ ਆਵੈ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਪ੍ਰਾਣ ਬਹੁਤ ਦੁਖ ਪਾਵੈ।
ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਰਸ ਪਾਵੈ ਨਾਹੀਂ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਸਾਲੈ ਮਨਹੀ ਮਾਹੀਂ।
(ਵਹੀ ਪੰਨਾ 131)

5) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 21

~~6) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2~~

ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਦਾਦੂ ਭਾਵ - ਭਗਤੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸੇਵਾ, ਬੰਦਨਾ ਅਤੇ ਆਰਤੀ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ:-

ਭਾਵ ਭਗਤਿ ਕਰਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਸੋਂ, ਪ੍ਰੇਮ ਰਸ ਪੀਜੈ।
ਸੇਵਾ, ਬੰਦਨ, ਆਰਤੀ, ਇਹੁ ਲਾਹਾ ਲੀਜੈ।[1]

ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਬੰਦਨਾ ਜਿਹੇ ਉਪਕਰਣਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਤੰਤ - ਕਥਿਤ ਆਰਤੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਵਾਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਆਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹਰ ਪਾਸੇ ਦੇਖਦੇ ਹਨ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਹੀ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ - ਸ਼ੂਨਯ ਹਿਰਦਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕ (Edward Conze) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਵਿਅਕਤ ਚਿਰੰਤਨ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਲਪਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰੇਮਾਤਮਿਕ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਭਗਤੀ ਹੈ।[2] ਮਹਰਿਸ਼ੀ ਨਾਰਦ ਨੇ ਵੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਦੀ ਅਨੰਨਯ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਹੀ ਭਗਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਰੂਪੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਪਾਕੇ ਹੀ ਭਗਤ ਪੂਰਣ ਕਾਮ, ਤ੍ਰਿਪਤ, ਅਮਰ ਅਤੇ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[3] ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਿਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦਾ ਧਰਮ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਅਨੁਸਾਰ 'ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ 'ਸੁੰਦਾਵਣੀ' ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ - ਮਾਰਗ ਨੂੰ 'ਸਗਲ ਅਧਾਰੋ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਹਰ ਮਾਰਗ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੈ। ਹਰ ਮਨੁਖ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੈ। ਹਰ ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੈ, ਹਰ ਕਮਾਲ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਪੰਥ ਹੈ, ਮਾਰਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਮਾਰਗਾਂ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਬੀਜ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਮਾਰਗਾਂ ਦੇ ਬੀਜ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਮ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ ਮਤਾਂ ਜਾਂ ਮਾਰਗਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਮਾਰਗ ਸਫ਼ਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।'[4]

ਬਿਰਹਾ ਭਾਵਨਾ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਬਿਰਹਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਭਗਤ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਬਿਰਹਨ ਵਾਂਗ ਮਿਲਾਪ ਲਈ

---

1) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2

2) Bhakti means loving personal devotion to adored dieties conceived in human form. Edward conze....Buddhism, P.145

3) ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ : ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣਧਾਰਾ ਮੇਂ ਭਕਤੀ, ਪੰਨਾ 53

4) ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ : ਨੇਮ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ, ਪੰਨਾ 224

ਤੜਫਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਬਿਰਹਾ - ਭਾਵਨਾ ਭਗਤੀ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਬਿਰਹਾ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪਿੱਛੇ ਗੋਪੀਆਂ ਦਾ ਲੁਛਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਨਾਂ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦਾ ਹੀ 'ਮਾਸ਼ੂਕ' ਲਈ ਹਾਵੇ ਭਰਨਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਹੀ ਸੇਕ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਪਤੀ - ਪਤਨੀ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਜੋਗ ਵੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਕ ਦੁਵੱਲੀ ਹੈ ਤੇ ਸੰਜੋਗ ਅਵਸ਼ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਭਿਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀ ਹੀ ਪਵੇ ਤੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਔਕੜਾਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਕਰੜੀਆਂ ਹੋਣ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਹਿਜ - ਆਨੰਦ ਦਾ ਵਾਯੂ - ਮੰਡਲ ਬਿਰਹਾ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।'[1] ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਦਾਦੂ ਦੇ ਬਿਰਹਾ - ਵਰਣਨ ਉਤੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਸ ਵਿਚ ਤੜਪ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਹਿਜ - ਅਨੰਦ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦਾ। ਦਾਦੂ ਦੀ ਬਿਰਹਨ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਿਯ - ਵਿਜੋਗ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਸੜ ਰਹੀ ਹੈ,[2] ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਪੁਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਜੋਗ ਦੀਆਂ ਤਿੱਖੀਆਂ ਸੂਲਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਛੇਕੋ ਛੇਕ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੀੜ ਨਾਲ ਤੜਫ਼ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਸਕ ਰਹੀ ਹੈ।[3] ਬਿਰਹਾ - ਵਿਜੋਗ ਸਹਿਣਾ ਕਠਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਪੀਅ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਬਿਨਾਂ ਚੈਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਉਸਦੇ ਮਿਲਾਪ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਪੀੜਾ ਮਿਟ ਸਕਦੀ ਹੈ।[4]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾਦੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ - ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਸਿੱਕ ਅਤੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਪੀੜ ਸੂਫ਼ੀ — ਪਧਤੀ ਵਾਲਾ ਰਵਾਇਤੀ ਵਿਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਗਾਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਸੱਚੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਥਾਂ ਅਤਕਥਨੀ ਭਰੀ 'ਨਾਜ਼ੁਕ ਖ਼ਿਆਲੀ' ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਬਿਰਹਾ ਦੀਆਂ ਬਲਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦੇ ਸੇਕ ਅਤੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਬਿਰਹਣੀ ਦੇ ਵਿੰਨ੍ਹੇ ਜਾ ਰਹੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਰੀਰ ਪਿੱਛੇ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸੱਚੀ ਭਾਵਨਾ ਕਿਤੇ ਲੋਪ ਹੋ ਗਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਛੜਾ ਵੀ ਸੁਖ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੈ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਤਾ ਤੇ ਇਕਰਸਤਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਸਿਮੀ ਸਿਮੀ, ਮਿਠੀ ਮਿਠੀ ਪੀੜ ਅਧਦਾ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਕਸਕ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਵਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:-

1) ਡਾ: ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ : ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ (1958) ਪੰ: 180

2) ਤਲਫਿ ਤਲਫਿ ਬਿਰਹਿਨਿ ਮਰੈ, ਕਰਿ ਕਰਿ ਬਹੁਤ ਬਿਲਾਪ।
ਬਿਰਹ ਅਗਨਿ ਮੇਂ ਜਲ ਗਈ, ਪੀਵ ਨ ਪੂਛੈ ਬਾਤ।
(ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 35)

3) ਦਾਦੂ ਤਲਫੈ ਪੀੜ ਮੇਂ, ਬਿਰਹੀ ਜਨ ਤੇਰਾ।
ਸਿਸਕੈ ਸਾਂਈਂ ਕਾਰਣੈ, ਮਿਲ ਸਾਹਿਬ ਮੇਰਾ।
(ਉਹੀ ਪੰਨਾ 34)

4) ਬਿਰਹਾ ਬਿਯੋਗ ਨਾ ਸਹਿ ਸਕੋਂ, ਤਨ ਮਨ ਧਰੈ ਨ ਧੀਰ।
ਕੋਈ ਕਹੋ ਮੇਰੇ ਪੀਵ ਕੋਂ, ਮੇਟੈ ਮੇਰੀ ਪੀਰ।
(ਉਹੀ)

ਤੂੰ ਜਲ ਨਿਧਿ ਹਮ ਮੀਨ ਤੁਮਾਰੇ, ਤੇਰਾ ਨਾਮੁ ਬੂੰਦ ਹਮ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਤਿਖਹਾਰੇ।
ਤੁਮਰੀ ਆਸ ਪਿਆਸਾ ਤੁਮਰੀ ਤੁਮ ਹੀ ਸੰਗਿ ਮਨੁ ਲੀਨਾ ਜੀਉ।
ਜਿਉ ਬਾਰਿਕੁ ਪੀ ਖੀਰੁ ਅਘਾਵੈ, ਜਿਉ ਨਿਰਧਨੁ ਧਨੁ ਦੇਖਿ ਸੁਖ ਪਾਵੈਂ।
ਤ੍ਰਿਖਾਵੰਤ ਜਲੁ ਪੀਵਤ ਠੰਢਾ ਤਿਉ ਹਰਿ ਸੰਗਿ ਇਹੁ ਮਨੁ ਭੀਨਾ ਜੀਉ।
ਜਿਉ ਅੰਧਿਆਰੈ ਦੀਪਕੁ ਪਰਗਾਸਾ। ਭਰਤਾ ਚਿਤਵਤ ਪੂਰਨ ਆਸਾ।
ਮਿਲਿ ਪ੍ਰੀਤਮ ਜਿਉ ਹੋਤ ਅਨੰਦਾ ਤਿਉ ਹਰਿ ਰੰਗਿ ਮਨੁ ਰੰਗੀਨਾ ਜੀਉ।[1]

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਦਾਦੂ ਵਾਲੀ ਤੜਪ ਮਈ ਅਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਸਗੋਂ ਇਕ ਠੰਢ ਪਾਊ ਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬੱਝਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਰੂਪਕ ਅਤੇ ਉਪਮਾਵਾਂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬੜਾ ਸੁਖਾਵਾਂ ਤੇ ਰਸਭਿੰਨਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਬਿਰਹਾ - ਭਾਵ ਨੂੰ ਬਿਲਾਵਲ ਰਾਗ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਪ੍ਰਭ ਤੁਝ ਬਿਨਾ ਨਹੀ ਹੋਰ। ਮਨਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਚੰਦ ਚਕੋਰ।
ਜਿਉ ਮੀਨ ਜਲ ਸਿਉ ਹੇਤੁ। ਅਲਿ ਕਮਲ ਭਿੰਨੁ ਨ ਭੇਤੁ।
ਜਿਉ ਚਕਵੀ ਸੂਰਜ ਆਸ। ਨਾਨਕ ਚਰਨ ਪਿਆਸ।
ਜਿਉ ਤਰੁਨਿ ਭਰਤ ਪਰਾਨ। ਜਿਉ ਲੋਭੀਐ ਧਨੁ ਦਾਨੁ।
ਜਿਉ ਦੂਧ ਜਲਹਿ ਸੰਜੋਗੁ। ਜਿਉ ਮਹਾ ਖੁਧਿਆਰਥ ਭੋਗੁ।
ਜਿਉ ਮਾਤ ਪੂਤਹਿ ਹੇਤੁ। ਹਰਿ ਸਿਮਰਿ ਨਾਨਕ ਨੇਤ।[2]

ਚੰਦ - ਚਕੋਰ, ਮਛਲੀ - ਜਲ, ਭਵਰਾ - ਕਮਲ, ਚਕਵੀ - ਸੂਰਜ, ਲੋਭੀ - ਧਨ, ਦੁਧ - ਪਾਣੀ, ਮਾਤਾ - ਪੁੱਤਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਅਤਿ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸੌਖੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀਆਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਦਵਾਰਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਪ੍ਰਭੂ - ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਲੋਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਤੜਫਣੀ ਤੇ ਅਸੀਮ ਬਿਹਬਲਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਉਹ ਉਸਨੂੰ 'ਘਟ ਘਟ' ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ:-

ਘਟ ਘਟ ਵਾਸੀ ਸਰਬ ਨਿਵਾਸੀ ਨੇਰੈ ਹੀ ਤੇ ਨੇਰਾ।
ਨਾਨਕ ਦਾਸ ਸਦਾ ਸਰਣਾਗਤਿ ਹਰਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਜਣੁ ਮੇਰਾ।[3]

1) ਰਾਗ ਮਾਝ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 100
2) ਬਿਲਾਵਲ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 838
3) ਸੂਹੀ ਮਹੱਲਾ 5 ਛੰਤ

11.

ਭਗਤ ਦੇ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਵਿਵਿਧ ਸੰਬੰਧ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਤਮ - ਸਮਰਪਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰੇਮਾ - ਭਗਤੀ ਹੈ। ਆਪਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਵਿਵਿਧ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਗਤ ਕਦੀ ਪਤਨੀ ਵਾਂਗ, ਕਦੀ ਪੁੱਤਰ ਵਾਂਗ, ਕਦੀ ਮਿੱਤਰ ਵਾਂਗ, ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਦਾਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਲਈ ਪਾਲਕ ਵੀ ਹੈ, ਪਿਤਾ - ਮਾਤਾ ਵੀ, ਪਤੀ ਵੀ, ਰਖਿਅਕ ਵੀ, ਮਿੱਤਰ ਵੀ ਤੇ ਮਾਲਕ ਵੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ:-

1. ਪਤੀ - ਪਤਨੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ
2. ਪਿਤਾ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ
3. ਮਿੱਤਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ
4. ਮਾਲਕ ਤੇ ਨੌਕਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰੇਮਾ - ਭਗਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਪਤੀਬ੍ਰਤਾ ਇਸਤਰੀ ਜਿਹਾ ਆਤਮਸਮਰਪਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮਾ - ਭਗਤੀ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਵਿਵਿਧ ਰੂਪ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਤਨੇ ਦਾਦੂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਦਾਦੂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਭਗਤ ਨੂੰ ਭਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ। ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਸਖਾ ਰੂਪ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵੀ ਬੜੀਆਂ ਘੱਟ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਂ ਦਾਸ ਭਾਵਨਾ ਦਾਦੂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਰਣਨ ਕਰਾਂਗੇ:-

1. ਪਤੀ - ਪਤਨੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਤਨੀ ਦਾ ਪਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ - ਸੰਬੰਧ ਜਿਨਾਂ ਪੱਕਾ, ਸੁੱਚਾ ਤੇ ਆਤਮ - ਸਮਰਪਣਕਾਰੀ ਹੈ ਉਤਨਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਭਾਰਤੀ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਲਈ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਰਧਾ, ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਮਾਣ ਰਖਦੀ ਹੈ, ਜਿਤਨਾ ਸੱਚਾ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਆਪਾ - ਵਾਰੂ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਕਾਂ ਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ - ਭਗਤੀ ਲਈ ਪਤੀ - ਪਤਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਦਾਦੂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਤੀ ਤੇ ਭਗਤ ਨੂੰ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪਕਾਂ ਦੁਵਾਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਪਤੀ ਪਾਸ ਸਨਿਮਰ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੀਵ ਦੇ ਤੁਛ, ਨੀਵੇਂ ਤੇ ਨਿਤਾਣੇਪਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਂਦੇ ਹੋਏ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਥਾਹ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਜੋ ਆਪਣੇ

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ, ਜਿਹੜੀ ਕੇਵਲ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਦਾਸੀ ਹੈ ਉਸਦੀ ਮਿਹਰ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਕੇਵਲ ਚਰਨ - ਧੂੜ ਚਟਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ, ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਉਚਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਨੀਵਾਂ ਤੇ ਨਿਰਬਲ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀ ਹੈ:-

ਤੂੰ ਠਾਕੁਰੋ ਬੈਰਾਗਰੋ, ਮੈ ਜੇਹੀ ਘਣਿ ਚੇਰੀ, ਰਾਮ।
ਤੂੰ ਸਾਗਰੋ ਰਤਨਾਗਰੋ ਹਉ ਸਾਰ ਨਾ ਜਾਣਾ ਤੇਰੀ, ਰਾਮ।
- - - - - - - - - - - -
ਗਰਬ ਨ ਕੀਜੀ ਰੇਣੂ ਹੋਵੀਜੈ, ਤਾ ਗਤਿ ਜੀਅਰੇ ਤੇਰੀ।
ਸਭ ਊਪਰ ਨਾਨਕ ਕਾ ਠਾਕੁਰ, ਮੈ ਜੇਹੀ ਘਣਿ ਚੇਰੀ।
ਤੁਮ ਗਉਹਰ ਅਤਿ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰਾ, ਤੁਮ ਪਿਰ ਹਮ ਬਹੁਰੀਆ ਰਾਮ।
ਤੁਮ ਵਡ ਵਡੇ ਵਡੇ ਵਡ ਊਚੇ, ਹਉ ਇਤਨੀਕ ਲਹੁਰੀਆ - - -।[1]

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਜਗਤ ਦੇ ਸਮੂੰਹ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਭਨਾ ਦਾ ਪਤੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ:-

ਇਸ ਜਗ ਮਹਿ ਪੁਰਖ ਏਕ ਹੈ, ਹੋਰ ਸਗਲੀ ਨਾਰਿ ਸਬਾਈ।[2]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ, ਇਕ ਉਹ ਸੁਹਾਗਣ ਇਸਤਰੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਨੇਕ ਤੇ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਸੱਚੀ ਭਗਤੀ - ਭਾਵਨਾ ਸਦਕਾ ਆਪਣੇ ਪਤੀ - ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਸੰਗ ਮਾਣਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਉਹ ਦੁਹਾਗਣਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਦੇ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਪਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਉਮੈਂ ਵਿਚ ਫਸੀਆਂ ਕਰਮਹੀਨ ਤੇ ਮਨਮੁਖ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਦੁਹਾਗਣ ਪਤਨੀਆਂ ਉਸ ਵਕਤ ਪ[illegible] ਹਨ ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰੇ ਅੰਦਰ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਧਰਦਾ ਅਤੇ ਸੁਹਾਗਣ ਇਸਤਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਗਲ ਨਾਲ ਲੱਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ:-

ਜਾ ਸੋਹਾਗਣਿ ਅੰਕਿ ਸਮਾਵੈ।
ਗਰਬ ਗਹੇਲੀ ਮਹਲੁ ਨ ਪਾਵੈ।
ਫਿਰ ਪਛੁਤਾਵੈ ਜਬ ਰੈਣਿ ਬਿਹਾਵੈ।
ਕਰਮ ਹੀਣਿ ਮਨਮੁਖਿ ਦੁਖੁ ਪਾਵੈ।[3]

---

1) ਸੂਹੀ ਮਹੱਲਾ 5, ਛੰਤ
2) ਵਾਰ ਵਡਹੰਸ ਮਹੱਲਾ 3
3) ਸੂਹੀ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 737

ਪਰ ਜਿਸ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਉਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਪਤੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਥਵਾ ਉਸਨੂੰ ਭਾ ਜਾਵੇ ਉਸ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ - ਔਗੁਣਾਂ ਅਥਵਾ ਢੰਗ - ਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪ੍ਰਭੂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਡਭਾਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਦੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਸਦਕਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।[1]

ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਜੀਵ(ਮਨੁਖ) ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਅਥਵਾ ਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਡਰੋਂ ਇਥੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ।

ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਵੀ ਪਤੀ - ਪਤਨੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਦ ਲਿਖੇ ਹਨ। 'ਨਹ ਕਰਮੀ ਪਤਿਬ੍ਰਤਾ ਕੋ ਅੰਗ' ਵਿਚ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪਤਿਬ੍ਰਤਾ ਇਸਤਰੀ ਵਾਂਗ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਛਡਕੇ ਦੇਵੀ - ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਦੁਰਾਚਾਰਣੀ ਇਸਤਰੀ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਛਡਕੇ ਪਰ - ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।[2] ਇਸਦਾ ਵਰਣਨ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਵਾਂਗ ਹੀ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਜੀ ਵੀ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੇ ਮਨੁਖਾਂ ਨੂੰ ਪਤਨੀਆਂ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਭ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਪਤੀ ਦਰਸਾਂਦੇ ਹਨ।[3] ਆਪਨੇ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਪਤੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਸੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਉਠਣਾ ਬੈਠਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਆਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੀ ਪਹਿਨਣਾ ਤੇ ਖਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਆਗਿਆ ਤਨ ਮਨ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।[4] ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿਕੇ ਪਤੀ ਦੀ ਸੇਵਾ

---

1) ਗੁਨ ਅਵਗੁਨ ਮੇਰੋ ਕਛੁ ਨ ਬੀਚਾਰੋ।
ਨਹ ਦੇਖਿਓ ਰੂਪ ਰੰਗ ਸੀਗਾਰੋ।
ਚਜ ਅਚਾਰ ਕਿਛੁ ਵਿਧਿ ਨਹੀ ਜਾਨੀ।
ਬਾਂਹ ਪਕਰਿ ਪ੍ਰਿਅ ਸੇਜੈ ਆਨੀ। (ਆਸਾ ਮਹੱਲਾ 5)

2) ਪਤਿਬ੍ਰਤਾ ਕੇ ਏਕ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਨਾਹੀਂ ਆਨ।
ਬਿਭਿਚਾਰਣਿ ਕੇ ਦੋਇ ਹੈ, ਪਰ ਘਰ ਏਕ ਸਮਾਨ। (ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ:1,ਪੰ:90)

3) ਪੁਰਿਸ਼ ਹਮਾਰਾ ਏਕ ਹੈ, ਹਮ ਨਾਰੀ ਬਹੁ ਅੰਗ।
ਜੇ ਜੇ ਜੈਸੀ ਤਾਹਿ ਸੌਂ, ਖੇਲੈ ਤਿਸਹੀ ਰੰਗ। (ਓਹੀ ਪੰਨਾ 90)

4) ਆਗਿਆ ਮਾਹੈਂ ਬੈਸੈ ਉਠੈ, ਆਗਿਆ ਆਵੈ ਜਾਇ।
ਆਗਿਆ ਮਾਹਿੰ ਲੇਵੈ ਦੇਵੈ, ਆਗਿਆ ਪਹਿਰੈ ਖਾਇ।
ਆਗਿਆ ਮਾਹਿੰ ਬਾਹਿਰ ਭੀਤਰਿ, ਆਗਿਆ ਰਹੈ ਸਮਾਇ।
ਆਗਿਆ ਮਾਹਿੰ ਤਨ ਮਨ ਰਾਖੈ, ਦਾਦੂ ਰਹਿ ਲਿਵ ਲਾਇ।
(ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰ:88)

ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਰੱਖੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਪਤਨੀ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ।[1]

2. ਪਿਤਾ - ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਣਗਿਣਤ ਵਾਰੀ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਕਈ ਰਾਗਾਂ ਹੇਠ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੋਰਠ, ਮਾਝ, ਮਲ੍ਹਾਰ, ਗਉੜੀ, ਮਾਰੂ ਆਦਿ ਵਿਚ।

ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਬੱਚਾ ਅਨੇਕ ਭੁੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੀ ਸਗੋਂ ਗਲ ਨਾਲ ਵੀ ਲਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਮਿਟਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਦਾ ਅਨਮੋਲ ਖਜ਼ਾਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਖੁਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ:-

ਹਮ ਬਾਰਿਕ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਭੁ ਦਾਤਾ।
ਭੂਲਹਿ ਬਾਰਿਕ ਅਨਿਕ ਲਖ ਬਰੀਆ, ਅਨ ਠਉਰ ਨਾਹੀ ਜਹਿ ਜਾਤਾ।
- - - - - - - - - - - -
ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਕੰਠ ਲਾਇ ਰਾਖੈ ਅਨਦ ਸਹਜ ਤਬ ਖੇਲੈ।
ਜਿਸਕਾ ਪਿਤਾ ਤੂੰ ਹੈਂ ਮੇਰੇ ਸੁਆਮੀ, ਤਿਸ ਬਾਰਿਕ ਭੂਖ ਕੈਸੀ॥
ਨਵਨਿਧਿ ਨਾਮ ਨਿਧਾਨ ਗ੍ਰਿਹਿ ਤੇਰੈ, ਮਨ ਬਾਂਛੈ ਸੋ ਲੈਸੀ॥[2]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਭ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਪਿਤਾ ਹੈ ਅਸੀਂ ਸਭ ਉਸਦੇ ਬੱਚੇ ਹਾਂ। ਉਸਦੇ ਭੰਡਾਰੇ ਨੌ ਨਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਸਦਾ ਭਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਦੀ ਵੀ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ :-

ਤੂੰ ਸਾਂਝਾ ਬਾਪੁ ਹਮਾਰਾ।
ਨਉ ਨਿਧਿ ਤੇਰੈ ਅਖੁਟ ਭੰਡਾਰਾ।[3]

ਅਤੇ :

ਏਕ ਪਿਤਾ, ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ, ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਗੁਰ ਹਾਈ।[4]

---

1) ਪਤਿਬ੍ਰਤਾ ਗ੍ਰਿਹਿ ਆਪਣੇ, ਕਰੈ ਖਸਮ ਕੀ ਸੇਵ।
ਜਿਉਂ ਰਾਖੈ ਤਿਉਂ ਹੀ ਰਹੈ, ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਟੇਵ। (ਉਹੀ)
2) ਮਲਾਰ ਮਹੱਲਾ 5
3) ਮਾਝ ਮਹੱਲਾ 5
4) ਸੋਰਠ ਮਹੱਲਾ 5

15.

ਜਗਤ - ਪਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੇਡਾਂ ਖਿਡਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਬਾਲਕ ਉਹੋ ਉਹੋ ਖੇਡ ਖੇਡਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਖਿਡਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਤੂੰ ਪਿਤਾ ਸਭਿ ਬਾਰਿਕ ਥਾਰੇ।
ਜਿਉ ਖੇਲਾਵਹਿ ਤਿਉ ਖੇਲਣ ਹਾਰੇ।[1]

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰੂ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਰਖਿਅਕ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਪੋਸ਼ਣਾ ਅਤੇ ਰਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ।[2] ਗਉੜੀ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ ਉਤੇ ਕਿਰਪਾ ਨੂੰ ਪਿਤਾ - ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਤੁਲ ਦਸਿਆ ਹੈ।[3]

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ - ਪਿਤਾ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰੇਮਾ - ਭਗਤੀ ਦੀ ਦਾਤ ਮੰਗਦੇ ਹਨ:-

ਭਗਤੀ ਮਾਂਗੌ ਬਾਪ ਭਗਤੀ ਮਾਗੈ।
ਮੂਨੈ ਤਾਹਰਾ ਨਾਂਵ ਨੋ ਪ੍ਰੇਮ ਲਾਗੋਂ।
\- - - - - -
ਆਤਮਾ ਅੰਤਰ ਸਦਾ ਨਿਰੰਤਰ।
ਤਾਹਰੀ ਬਾਪ ਜੀ ਭਗਤੀ ਦੀਜੈ।[4]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਾਂਗ ਦਾਦੂ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਮਾਤਰੀ - ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਅਪਰਾਧੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਤਿਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਔਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਾਲ ਰਖਦਾ ਹੈ।[5] ਮਾਂ ਜੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦੁਧ ਨਾ ਪਿਆਵੇ ਤਾਂ ਬੱਚਾ ਕਿਵੇਂ ਜਿਊਂਦਾ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਉਸੇ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਜੀਊਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾਦੂ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ

1) ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮਹੱਲਾ 5
2) ਮਾਰੂ ਦੀ ਵਾਰ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 1101 - 1102
3) ਗਉੜੀ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 202
4) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2, ਪੰਨਾ 71
5) ਮਾਤਾ ਕਿਉਂ ਬਾਲਕ ਤਜੈ, ਸੁਤ ਅਪਰਾਧੀ ਹੋਇ।
ਕਬਹੂੰ ਨਾ ਛਾਡੈ ਜੀਵ ਥੈਂ, ਜਿਨਿ ਦੁਖ ਪਾਵੈ ਸੋਇ।
ਠਾਕੁਰ ਦੀਨ ਦਿਆਲ ਹੈ, ਸੇਵਕ ਸਦਾ ਅਚੇਤ,
ਗੁਣ ਔਗੁਣ ਹਰਿ ਨਾ ਗਿਣੈ, ਅੰਤਰ ਤਾ ਸੌ ਹੇਤ।

(ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2, ਪੰਨਾ 168)

ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਦਾ ਦਾਨ ਨਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਜੀਊਂ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਹੀ ਧਨ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਆਸਰੇ ਉਹ ਜੀਊਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਧਨ ਦੇ ਖੁਸ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਊਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।[1]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ - ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਸਾਰਕ - ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਕਲਪਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਦਾਦੂ ਨੇ ਭਰਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਸਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਦਾਦੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪਧੱਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਊਣਤਾਈ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਜੋ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ, ਸੰਬੰਧੀ ਭਰਾ ਅਤੇ ਰਖਿਅਕ ਓਟ ਅਤੇ ਮਾਣ ਆਖਦੇ ਹਨ:-

> ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ ਤੂੰ ਹੈ ਮੇਰਾ ਮਾਤਾ, ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਬੰਧਪੁ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਭ੍ਰਾਤਾ।
> ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਰਾਖਾ ਸਭ ਨੀ ਥਾਈਂ ਤਾਂ ਭਉ ਕੇਹਾ ਕਾੜਾ ਜੀਉ।
> ਤੁਮਰੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੇ ਤੁਧ ਪਛਾਣਾ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਓਟ ਤੂੰ ਹੈ ਮੇਰਾ ਮਾਣਾ।
> ਤੁਝ ਬਿਨੁ ਦੂਜਾ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਈ ਸਭ ਤੇਰਾ ਖੇਲੁ ਅਖਾੜਾ ਜੀਉ।[2]

ਤਾਂ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਵੀ ਇਸੇ ਹੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ, ਅਵਾਜ਼, ਕੰਨ, ਅੱਖਾਂ, ਆਤਮਾ, ਮਨ, ਸੁਰਤੀ, ਸਵਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਆਖਦੇ ਹਨ:-

> ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰੀ ਰਸਨਾ ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰੇ ਬੈਨਾ, ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰੇ ਸ੍ਰਵਨਾ ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰੇ
> ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰੇ ਆਤਮ ਕਮਲ ਮਝਾਰੀ,ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮਨਸਾ, ਤੁਮ੍ਹੀ ਪਰਵਾਰੀ।
> ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮਨਹੀ ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰੇ ਸਾਸਾ,ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰੇ ਸੁਰਤੈ ਪ੍ਰਾਣ ਨਿਵਾਸਾ।
> ਤੁਮ ਬਿਨ ਮੇਰੇ ਔਰ ਕੋਇ ਨਾਹੀਂ। ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰੀ ਜੀਵਨਿ ਦਾਦੂ ਮਾਹੀਂ।[3]

3. <u>ਮਿੱਤਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ</u>

ਭਾਰਤੀ ਸਰਗੁਣਧਾਰਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਸਖਾ - ਭਗਤੀ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਖਾ ਭਾਵ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਊਧਵ ਦਾ ਨਾਮ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ - ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਸਖਾ ਭਾਵ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਬੜਾ ਘਟ ਸਥਾਨ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਿਖ - ਗੁਰੂਆਂ

---

1) ਮਾਤਾ ਬਾਲਕ ਦੂਧ ਨਾ ਦੇਵੈ, ਸੋ ਕੈਸੇ ਕਰਿ ਪੀਵੈ।
ਨਿਰਧਨ ਕਾ ਧਨ ਅਨਤ ਭੁਲਾਨਾ, ਸੋ ਕੈਸੇ ਕਰਿ ਜੀਵੈ।
(ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2, ਪੰਨਾ 57)

2) ਮਾਝ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 103

3) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾਗ 2, ਪੰਨਾ 86

ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਨੇ ਸਖਾ - ਭਗਤੀ ਅਥਵਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਿੱਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ 'ਮੀਤ' ਅਤੇ 'ਸਜਣ' ਆਦਿ ਮਿਤਰਤਾ ਸੂਚਕ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੇਰੇ ਬਗੈਰ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਇਕ ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰਾ ਆਸਰਾ ਹੈਂ।[1] ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰਾ 'ਸਖਾ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰੀਤਮ' ਹੈਂ। ਤੇਰੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮੇਰੀ ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਮਾਣ ਹੈ, ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਅਤੇ ਗਹਿਣਾ ਹੈਂ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਬਗੈਰ ਇਕ ਪਲ ਵੀ ਜੀਉਂਦਾ ਨਹੀਂ, ਰਹਿ ਸਕਦਾ।[2] ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਸਖਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਬਾਰੇ ਮਾਣ ਅਤੇ ਗੌਰਵਤਾ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਅਜੇਹੀ ਮਿਤਰਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਥੁੜ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਸਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਲ ਲਗ ਗਈ ਉਸਦਾ ਦੁਖ - ਦਰਦ ਸਦਾ ਲਈ ਕਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਜਾਕਾ ਮੀਤਿ ਸਾਜਨ ਹੈ ਸਮੀਆ, ਤਿਸੁ ਜਨ ਕਉ ਕਹੁ ਕਾ ਕੀ ਕਮੀਆ।
ਜਾਕੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿਉਂ ਲਾਗੀ, ਦੂਖ ਦਰਦੁ ਭ੍ਰਮੁ ਤਾ ਕਾ ਭਾਗੀ।[3]

ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਹਾਰਦਿਕ ਮਿਤਰਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਜਿਹਾ ਸੱਚਾ ਮਿੱਤਰ ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹੀ ਮਨੁਖ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ, ਸੋ ਸਦਾ ਉਸੇ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:-

ਹਰਿ ਸਾ ਪ੍ਰੀਤਮੁ ਕਰਿ ਮਨ ਮੀਤ।
ਪ੍ਰਾਣ ਅਧਾਰੁ ਰਾਖਹੁ ਸਦ ਚੀਤ।[4]

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ 'ਮਿਤਰ - ਪਿਆਰੇ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ।[5] ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

---

1) ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਮੀਤੁ ਸਾਜਨੁ ਸੁਆਮੀ, ਤੁਧੁ ਬਿਨੁ ਅਵਰੁ ਨ ਜਾਨਣਿਆ। (ਮਾਝ ਮ:5)

2) ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਸਖਾ, ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰਾ ਮੀਤੁ। ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੀਤਮੁ ਤੁਮ ਸੰਗਿ ਹੀਤੁ।
ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਪਤਿ ਤੂੰ ਹੈ ਮੇਰਾ ਗਹਿਣਾ, ਤੁਝ ਬਿਨੁ ਨਿਮਖੁ ਨ ਜਾਈ ਰਹਣਾ।
(ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਮ:5)

3) ਗਉੜੀ ਮਹੱਲਾ 5

4) ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ 5

<u>ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀਆਂ ਸਖਾ ਭਗਤੀ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣਾਂ</u>

ਆਸਾ ਮ:5, ਪੰ: 378, ਰਾਮ: ਛੰਤ ਮ:5 ਪੰ:924, ਮਾਰੂ ਸੋਹਿਲੇ ਮ:5 ਪੰ:1080
ਸਲੋਕ ਮ: 5, ਪੰਨਾ 1426 ਆਦਿ।

5) ਮਿਤਰ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਹਾਲ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ।
ਤੁਧੁ ਬਿਨੁ ਰੋਗ ਰਜਾਈਆਂ ਦਾ ਓਢਣ, ਨਾਗ ਨਿਵਾਸਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣਾ।
\- - - - - - - - - - - - -
ਯਾਰੜੇ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਸਥਰ ਚੰਗਾ, ਭੱਠ ਖੇੜਿਆਂ ਦਾ ਰਹਿਣਾ।

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਖਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪਦ ਬੜੇ ਘਟ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸੁੰਦਰ ਨਮੂਨੇ ਅਵੱਸ਼ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਪਦ ਵਿਚ ਆਪ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਜਾ ਵੱਸਣ ਲਈ ਆਖਦੇ ਹਨ — ਉਸ ਦੇਸ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਦਾਦੂ ਦਾ ਮਿਤਰ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਜਮਣ - ਮਰਣ ਦਾ ਚੱਕਰ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਲਖ - ਨਿਰੰਜਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਮਿਤਰ ਤੋਂ ਸਿਵਾਇ ਜਿਥੇ ਦੂਸਰਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ:-

ਚਲੈ ਮਨ ਹਮਾਰਾ ਜਹਾਂ ਮਿਤਰ ਹਮਾਰਾ।
ਜਹਾਂ ਜਾਮਣ ਮਰਣ ਨਹਿੰ ਜਾਣੀਏ ਨਹਿੰ ਜਾਣੀਏ।
ਅਲਖ ਨਿਰੰਜਨ ਔਰ ਨ ਕੋਈ।
ਮਿਤਰ ਹਮਾਰਾ ਦਾਦੂ ਸੋਈ।[1]

ਇਕ ਪਦ ਵਿਚ ਆਪ ਸਰਗੁਣ - ਭਗਤੀ ਪਧਤੀ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੋਪੀਆਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ 'ਮੋਹਨ' ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਅੱਖੀਆਂ ਵਿਛਾ ਰਖੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਤੇਰੀ ਸੱਚੀ ਪ੍ਰੀਤ ਵਸਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਸੁਭਾਗਾ ਸਮਾਂ ਆਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਨੂੰ ਤੇਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਣਗੇ।[2]

4. ਮਾਲਕ ਤੇ ਨੌਕਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮਾ - ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਦਾਸ - ਭਾਵਨਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੱਚਾ ਭਗਤ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਕੇ ਉਸਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਹਰ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤਦ ਹੀ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਦਿਆਂ ਜਿਥੇ ਉਸਨੂੰ ਉਚਾ, ਅਥਾਹ, ਅਪਾਰ, ਤੇ ਅਨਮੋਲ ਸੱਚਾ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਦਾਸ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮ ਆਖਦੇ ਹਨ।[3]

---

1) ਦਾ: ਦੇ: ਬਾ: ਭਾ: 2, ਪੰਨਾ 81

2) ਪੀਵ ਘਰਿ ਆਵਨੌ ਵੇ, ਅਹੋ ਮੋਹਿ ਭਾਵਨੌ ਵੇ।
ਮੋਹਨ ਨੀਕੈ ਰੀ ਹਰੀ, ਦੇਖੌਂਗੀ ਅੰਖੀਆਂ ਭਰੀ।
ਰਾਖੌਂ ਹੌਂ ਉਰ ਧਰੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਖਰੀ, ਮੋਹਨ ਮੇਰੇ ਰੀ ਮਾਈ। (ਓਹੀ, ਪੰਨਾ 87)

3) ਤੂ ਊਚ ਅਥਾਹੁ ਅਪਾਰੁ ਅਮੋਲਾ।
ਤੂ ਸਾਚਾ ਸਾਹਿਬੁ ਦਾਸੁ ਤੇਰਾ ਗੋਲਾ।
(ਮਾਝ ਮਹੱਲਾ 5)

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੱਚਾ ਸੇਵਕ ਬਣਕੇ ਉਸਦੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਹੀ ਸੱਚੀ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸਦਾ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣਾ ਲੋਚਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਉਸਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਪੱਖਾ ਝਲਣ, ਪਾਣੀ ਢੋਣ ਅਤੇ ਆਟਾ ਪੀਸਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਗੌਰਵ ਸਮਝਦੇ ਹਨ:-

ਪਖਾ ਫੇਰੀ ਪਾਣੀ ਢੋਵਾ ਹਰਿ ਜਨਕੈ ਪੀਸਣੁ ਪੀਸਿ ਕਮਾਵਾ।[1]

ਇਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸੇਵਾ- ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਸੀਮਾ ਇਸ ਉਚਾਈ ਤਕ ਪੁਜ ਚੁਕੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਆਪਣੇ ਕੇਸਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਚੌਰ ਝੁਲਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ:-

ਕੇਸਾਂ ਕਾ ਕਰਿ ਬੀਜਨਾ ਸੰਤ ਚਉਰੁ ਢੁਲਾਵਉ।[2]

ਇਤਨੀ ਉਚੀ ਆਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਪੁਜੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਨ ਲਈ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਐਸ਼ਵਰਜ ਤਿਆਗ ਕੇ, 'ਰਾਜ ਮਿਲਖ ਤੇ ਸਿਕਦਾਰੀਆਂ' ਨੂੰ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸਾੜਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਇਕ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਦਾਸ ਵਾਂਗ ਉਸਦਾ ਪਾਣੀ ਢੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਪੱਖਾ ਫੇਰਨਾ ਅਤੇ ਪੀਸਣ ਪੀਸਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਮਿਹਰ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

ਪਾਣੀ ਪੱਖਾ ਪੀਸੁ ਦਾਸ ਕੈ ਤਬ ਹੋਇ ਨਿਹਾਲੁ।
ਰਾਜ ਮਿਲਖ ਸਿਕਦਾਰੀਆਂ ਅਗਨੀ ਮਹਿ ਜਾਲੁ।[3]

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕੋਲੋਂ ਦਾਸਾਂ ਦਾ ਵੀ ਦਾਸ ਬਣਨ ਦੀ ਦਾਤ ਮੰਗੀ ਹੈ:-

ਮੋਕਉ ਕੀਜੈ ਦਾਸੁ ਦਾਸ ਦਾਸਨ ਕੋ।
ਹਰਿ ਦਇਆ ਧਾਰਿ ਜਗੰਨਾਥਾ।[4]

ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਉਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਵੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਤੋਂ ਵਡਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਆਸਰਾ ਨਹੀਂ

---

1) ਸੂਹੀ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 749
2) ਸੂਹੀ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 743
3) ਬਿਲਾਵਲ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 811
4) ਜੈਤਸਰੀ ਮਹੱਲਾ 4, ਪੰਨਾ 696

ਹੈ। ਉਸੇ ਦੇ ਤਾਣ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਕੜਾ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਚਰਨ - ਸੇਵਾ ਨਾਲ ਮਹਾਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[1] ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਪੂਜਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸੇਵਾ ਟਹਿਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਕਦੀ ਵੀ ਵਿਅਰਥ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ।-

ਜਾਕੀ ਸੇਵਾ ਸਰਬ ਨਿਧਾਨੁ, ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਪੂਜਾ ਪਾਈਐ ਮਾਨੁ।
ਜਾਕੀ ਟਹਲ ਨ ਬਿਰਥੀ ਜਾਇ, ਸਦਾ ਸਦਾ ਹਰਿ ਕੇ ਗੁਣ ਗਾਇ।[2]

ਸੰਤ ਦਾਦੂ, ਦਾਸ - ਭਾਵ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸਦੀ ਕਿਰਪਾ - ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਹੀ ਦਾਸ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਜੀਊਂਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਤੋਂ ਸਿਵਾਇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨੌਕਰ ਕਿਸਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਜਾਵੇ?

ਜਿਉਂ ਹਮ ਜੀਵੈ ਦਾਸ ਗੁਸਾਈਂ। ਜੇ ਤੁਮ ਛਾਡੋ ਸਮਰਥ ਸਾਈਂ।
ਜੋ ਤੁਮ ਜਨ ਕੌ ਮਨਹਿੰ ਵਿਸਾਰਾ ਤੋ ਦੂਸਰ ਕੌਣ ਸੰਭਾਲਨਹਾਰਾ।
ਜੋ ਤੁਮ ਪਰਿਹਰ ਰਹੋ ਨਿਨਾਰੇ, ਤੋ ਸੇਵਕ ਜਾਇ ਕੌਨ ਕੇ ਦੁਆਰੇ।[3]

ਦਾਦੂ ਦੀ ਦਾਸ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਮਾਲਕ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ:-

ਨਿਰਖਣ ਕਾ ਮੋਹਿ ਚਾਵ ਹੈ, ਕੋ ਮੁੱਖ ਮੇਰਾ ਖੋਇ ਹੋ।
ਦਾਦੂ ਤੁਮਾਰਾ ਦਾਸ ਹੈ, ਨੈਨ ਦੇਖਨ ਕੌਂ ਰੋਇ ਹੋ।[4]

ਦਾਦੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਲੋੜਦੇ ਹਨ — ਅਜੇਹੀ ਸੇਵਾ ਜਿਹੜੀ ਕਦੀ ਵੀ ਨਾ ਟੁੱਟੇ, ਇਕ ਰਸ, ਅਖੰਡ ਹੁੰਦੀ ਰਹੇ।[5] ਦਾਦੂ ਜੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ

---

1) ਕਰਿ ਸੇਵਾ ਸੁਖ ਸਾਗਰੈ ਸਿਰਿ ਸਾਹਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ।
ਚਰਣ ਕਮਲ ਕਾ ਆਸਰਾ ਦੂਜਾ ਨਾਹੀਂ ਠਾਉ।
ਮੈਂ ਧਰ ਤੇਰੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਤੇਰੈ ਤਾਣਿ ਰਹਾਉ। (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹੱਲਾ 5)

2) ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹੱਲਾ 5

3) ਦਾ: ਵਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2, ਪੰਨਾ 7

4) ਓਹੀ, ਪੰਨਾ 55

5) ਦਾਦੂ ਜਬ ਲਗ ਰਾਮ ਹੈ, ਤਬ ਲਗ ਸੇਵਕ ਹੋਇ।
ਅਖੰਡਤਾ ਸੇਵਾ ਏਕ ਰਸ, ਦਾਦੂ ਸੇਵਕ ਸੋਇ।
(ਦਾ: ਵਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 65)

ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਖਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਤਲਬੀ ਮੂਰਖ ਅਤੇ ਗਵਾਰ ਹੈ। ਅਸਲੀ ਤੇ ਸੱਚੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਮਨਾ ਜਾਂ ਇੱਛਾ ਛੁਪੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।[1] ਜਿਹੜਾ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

ਘਟ ਪਰਿਚਯ ਸੇਵਾ ਕਰੈ, ਪ੍ਰਤਖਿ ਦੇਖੈ ਦੇਵ।
ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰੈ, ਦਾਦੂ ਪੂਰੀ ਸੇਵ।[2]

<u>ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ</u>

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਉਪਕਰਣ ਦੱਸੇ ਹਨ ਉਹ ਲਗਭਗ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਖ ਇਹ ਹਨ:-

1. ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਟੇਕ
2. ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ
3. ਸਾਧ - ਸੰਗਤ
4. ਕੀਰਤਨ
5. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਅਥਵਾ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣਾ।
6. ਅਰਦਾਸ

ਦਾਦੂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਭਗਤੀ - ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਣ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਰਦਾਸ ਉਤੇ ਵੀ ਦਾਦੂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਘਟ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਸਤਿਗੁਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਉਤੇ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸਵਿਸਥਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ ਅਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਉਤੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਲਿਖਾਂਗੇ।

---

1) ਫਲ ਕਾਰਨ ਸੇਵਾ ਕਰੈ, ਜਾਚੈ ਤ੍ਰਿਭਵਨ ਰਾਇ।
ਦਾਦੂ ਸੋ ਸੇਵਕ ਨਹੀਂ, ਖੇਲੈ ਆਪਣਾ ਦਾਵ।
ਸਹਿਕਾਮੀ ਸੇਵਾ ਕਰੈ, ਮਾਂਗੈ ਮੁਗਧ ਗਵਾਰ।
ਦਾਦੂ ਐਸੇ ਬਹੁਤ ਹੈਂ, ਫਲ ਕੇ ਭੂੰਚਨਹਾਰ।
(ਓਹੀ, ਪੰਨਾ 137)

2) ਓਹੀ, ਪੰਨਾ 137

ਸਤਿਗੁਰ

ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਬੜਾ ਉੱਚਾ ਤੇ ਆਦਰ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਸਿੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ। ਸਿਖ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਮੱਤ ਲੈਕੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਢਾਲਣਾ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸਿਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਆਤਮਿਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਨਾਂ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ-ਸੁਰਤਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸੇਧ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ।[1] 'ਗੁਰੂ' ਪਦ ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੋਂ ਅਵਤਾਰ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਤੇ ਉਸਦਾ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਾਸ ਹਸਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸੀ ਜੋ ਨਿਰੰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਘੱਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। 'ਗੁਰੂ' ਪਦ ਦਾ ਉਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਖੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਮ ਹਿੰਦੂ ਇਸਨੂੰ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੀ ਆਤਮਿਕ ਉਨਤੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਭਲੇ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਧਾਰਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਗੁਰੂ ਦੇਸ ਵਿਚ ਛੜ ਇਕ ਟੱਬਰ ਦੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਖਾਸੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।[2]"

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਉਚੇਰੇ ਸੁਰ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਹੈ। ਆਪ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜਿਡਾ ਮਹਾਨ ਤੇ ਉਚਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਜਿਥੇ ਸ਼ੌਹ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵਡਿਆਂ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਹੈ।[3] ਗੁਰੂ ਏਨੀ ਉਚੀ ਤੇ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਕਣਾ ਬਹੁਤ ਕਠਨ ਹੈ। ਵੇਦ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਹਨ। ਤੁਛ ਮਨੁਖ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸੁਣ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਦਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਤਾਂ ਆਪ ਅਸੀਮ

---

1) ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ : ਸਿਖ - ਇਜ਼ਮ, ਪੰਨਾ 19

2) ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ : ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਣਯ (ਤੀਜਾ ਸੰਸਕਰਣ) ਪੰਨਾ 108

3) 'ਮੇਰੇ ਮਨ ਗੁਰ ਜੇਵਡ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਇ।
ਦੂਜਾ ਥਾਉ ਨ ਕੋ ਸੁਝੈ ਗੁਰ ਮੇਲੇ ਸਚੁ ਸੋਇ।
ਸਗਲ ਪਦਾਰਥ ਤਿਸੁ ਮਿਲੇ ਜਿਨਿ ਗੁਰੁ ਡਿਠਾ ਜਾਇ।
ਗੁਰ ਚਰਣੀ ਜਿਨ ਮਨੁ ਲਗਾ ਸੇ ਵਡਭਾਗੀ ਮਾਇ।
(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹੱਲਾ 5)

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਸਿਮਰਨਨਾਲ ਮਨ ਵਿਚ ਠੰਢ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।[1]

ਤੀਰਥ - ਯਾਤਰਾ ਰਾਹੀਂ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕਲਪ ਬ੍ਰਿਛ ਰਾਹੀਂ ਮਨ ਦੀਆਂ ਮੁਰਾਦਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੀ ਅਸਲ ਤੀਰਥ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਮੈਲ ਧੁਪਦੀ ਹੈ, ਇਹੋ ਹੀ ਵਾਸਤਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਲਪਬ੍ਰਿਛ ਹੈ ਜਿਸ ਕੋਲੋਂ ਮਨੋਕਾਮਨਾਵਾਂ ਪੂਰਣ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਦਾਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਗੁਰੂ ਦਵਾਰਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।[2]

ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖੋਂ ਰੂਪਕਾਂ, ਉਪਮਾਵਾਂ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਗੁਰੂ ਸੱਚਾ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।[3] ਕਿਤੇ ਅਜੇਹਾ ਵਪਾਰੀ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਹੈ ਜੋ 'ਸਚ' ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।[4] ਕਿਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਜੇਹਾ ਸੂਰਬੀਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਿਲਕੇ ਡਰ ਤੇ ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[5] ਗੁਰੂ ਹੀ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਕਰਣਹਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਚਾਹੇ ਉਹੀ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[6]

---

1) (ੳ) 'ਗੁਰੂ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਬੇਦ ਨ ਜਾਣਹਿ।
ਤੁੱਛ ਮਾਤ ਸੁਣਿ ਸੁਣਿ ਬਖਾਣਹਿ।
ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਅਪਰੰਪਾਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਿਸ ਸਿਮਰਤ ਮਨੁ ਸੀਤਲਾਇਣਾ।' (ਮਾਰੂ ਮਹੱਲਾ 5 ਸੋਲਹੇ)

(ਅ) ਗੁਰ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਕਥਨੁ ਨ ਜਾਇ।
ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਗੁਰੂ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ। (ਗੋਂਡ ਮਹੱਲਾ 5)

2) 'ਗੁਰ ਤੀਰਥ ਗੁਰ ਪਾਰਜਾਤ, ਗੁਰੂ ਮਨਸਾ ਪੂਰਨ ਹਾਰ।
ਗੁਰਦਾਤਾ ਹਰਿਨਾਮ ਦੇਇ ਉਧਰੈ ਸਭ ਸੰਸਾਰ।" (ਸਿਰੀ ਮਹੱਲਾ 5)

3) 'ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸੱਚਾ ਸਾਹੁ ਹੈ, ਸਿਖ ਦੇਇ ਹਰਿਰਾਸੇ।' (ਗਉੜੀ ਮਹੱਲਾ 5)

4) 'ਜਿਨੀ ਸੱਚ ਵਣੰਜਿਆ ਹਰਿ ਜੀਉ, ਸੇ ਪੂਰੇ ਸਾਹਾ ਰਾਮ।"
(ਬਿਹਾਗੜਾ ਮਹੱਲਾ 5, ਛੰਤ)

5) 'ਭਾਗੀ ਭੀਤ ਭਰਮ ਕੀ ਭੇਟਤ ਗੁਰੂ ਸੂਰਾ।' (ਆਸਾ ਮਹੱਲਾ 5)

6) ਗੁਰੁ ਕਰਤਾ ਗੁਰੁ ਕਰਣਹਾਰੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਚੀ ਸੋਇ।
ਗੁਰ ਤੇ ਬਾਹਰਿ ਕਿਛੁ ਨਹੀਂ ਗੁਰ ਕੀਤਾ ਲੋੜੈ ਸੁ ਹੋਇ।
(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹੱਲਾ 5)

ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪਦ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਜਿਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਕਿਨਾਂ ਉਚਾ ਦਰਜਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਕਿਨਾਂ ਜਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਲੱਖ ਚੰਦ ਅਤੇ ਇਕ ਕਰੋੜ ਸੂਰਜ ਵੀ ਚੜ੍ਹ ਪੈਣ ਤਾਂ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਹਨੇਰਾ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਗੁਰ ਦੇ ਨਾਮ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਿਲਕੁਲ ਇਹੀ ਖਿਆਲ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਵੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਵੇਖਣ ਲਈ ਤਿੰਨਾ ਦੇ ਪਦ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹਨ:-

ਸੰਤ ਦਾਦੂ : 'ਇਕ ਲਖ ਚੰਦਾ ਆਣਿ ਘਰ, ਸੂਰਜ ਕੋਟਿ ਮਿਲਾਇ।
ਦਾਦੂ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਬਿਨ ਤੌ ਭੀ ਤਿਮਰ ਨ ਜਾਇ।
ਅਨੇਕ ਚੰਦ ਉਦੈ ਕਰੈ, ਅਸੰਖ ਸੂਰ ਪ੍ਰਕਾਸ।
ਏਕ ਨਿਰੰਜਨ ਨਾਂਵ ਬਿਨ, ਦਾਦੂ ਨਹੀਂ ਉਜਾਸ।'[1]

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ: 'ਜੇ ਸਉ ਚੰਦਾ ਉਗਵਹਿ ਸੂਰਜ ਚੜਹਿ ਹਜਾਰ।
ਏਤੇ ਚਾਨਣ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਗੁਰ ਬਿਨ ਘੋਰ ਅੰਧਾਰ।'[2]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ: 'ਗੁਰ ਪਰਸਾਦਿ ਸਹਜ ਘਰੁ ਪਾਇਆ।
ਮਿਟਿਆ ਅੰਧੇਰਾ ਚੰਦੁ ਚੜਿਆ।'[3]

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਪਾਰਸ - ਰੂਹ ਦਾ ਅਸਰ ਦਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਸ਼ੂ ਤੋਂ ਮਨੁਖ, ਮਨੁਖ ਤੋਂ ਸਿੱਧ, ਸਿੱਧ ਤੋਂ ਦੇਵਤਾ ਅਤੇ ਦੇਵਤਾ ਤੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।[4] ਭਾਵ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਵਿਚਲੇ ਪਸ਼ੂ - ਗੁਣ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਰੱਬੀ - ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਜੀਵ ਉਤੇ ਗੁਰੂ, ਦੀ ਕਿਰਪਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਲ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਬਚਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਅੰਨੇ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਬਹਿਰੇ ਨੂੰ 'ਸ਼ਬਦ' ਸੁਣਾਂਦਾ ਹੈ, ਗੂੰਗੇ ਨੂੰ ਵਾਣੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਕਥਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।[5]

1) ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਕੀ ਬਾਣੀ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 6
2) ਆਸਾ ਮਹੱਲਾ 2
3) ਗੁ: ਗ: ਸ: ਪੰਨਾ 393
4) 'ਦਾਦੂ ਸਤਗੁਰ ਪਸੂ ਮਾਣਸ ਕਰੈਂ, ਮਾਣਸ ਥੈਂ ਸਿਧ ਸੋਇ।
ਦਾਦੂ ਸਿਧ ਥੈਂ ਦੇਵਤਾ, ਦੇਵ ਨਿਰੰਜਨ ਹੋਇ।' (ਦਾ:ਦ: ਬਾ: ਭਾ: 2, ਪੰਨਾ 2)
5) 'ਦਾਦੂ ਕਾਢੇ ਕਾਲ ਮੁਖ, ਅੰਧੇ ਲੋਚਨ ਦੇਇ।
ਦਾਦੂ ਐਸਾ ਗੁਰ ਮਿਲਿਆ, ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਕਰਿ ਲੇਇ।
ਦਾਦੂ ਕਾਢੇ, ਕਾਲ ਮੁਖ ਸ੍ਰਵਨ ਹੂ ਸਬਦ ਸੁਨਾਇ।
ਦਾਦੂ ਐਸਾ ਗੁਰ ਮਿਲਿਆ, ਮਿਰਤਕ ਲਏ ਜਿਲਾਇ।
ਦਾਦੂ ਕਾਢੇ ਕਾਲ ਮੁਖ, ਗੂੰਗੇ ਲੀਏ ਬੁਲਾਇ।
ਦਾ: ਐਸਾ ਗੁਰ ਮਿਲਿਆ ਮਹਿਮਾ ਕਹੀ ਨ ਜਾਇ।' (ਵਹੀ ਪੰਨਾ 2)

5.

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਾਂਗ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੀਪਕ ਦਾ ਰੂਪਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਅੰਧਕਾਰਮਈ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੀ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਦੀਪਕ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਚਾਨਣ ਨਾਲ ਜੀਵ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਘਰ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਚਾਨਣ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀਆਂ ਤਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵ - ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਾਖਿਆਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ।[1] ਫਿਰ ਸਰੋਵਰ ਅਤੇ ਪੰਛੀ ਦੇ ਰੂਪਕ ਰਾਹੀਂ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ ਹਰ ਪਾਸੇ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਪੰਛੀ ਇਥੋਂ ਪਿਆਸਾ ਹੀ ਮੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਬਿਨਾਂ ਇਸਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀਣਾ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।[2]

ਗੁਰੂ ਦੇ ਗਿਆਨ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਰਸ ਸਭਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਕਾਰ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਤਨ, ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮੈਲ ਧੋਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ - ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[3]

ਦਾਦੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁਖ ਦਾ ਮਨ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਭਿਆਨਕ ਸੱਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਹਿਰ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਹੇ ਜ਼ਹਿਰੀ ਨਾਗ ਨੂੰ ਕੀਲਣ ਤੇ ਉਸਦੀ ਜ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਕਢਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਕੇਵਲ ਸਤਿਗੁਰ ਰੂਪੀ ਮਾਂਦਰੀ ਕੋਲ ਹੈ। ਉਹ ਹੀ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਅਜੇਹੀ ਜ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

'ਮਨ ਭੁਵੰਗ ਇਹੁ ਬਿਖ ਭਰਿਆ, ਨਿਰਬਿਖ ਕਿਉਂਹਿ ਨ ਹੋਇ।
ਦਾਦੂ ਮਿਲਿਆ ਗੁਰ ਗਾਰੁੜੀ, ਨਿਰਬਿਖ ਕੀਆ ਸੋਇ।'[4]

---

1) 'ਦਾਦੂ ਦੀਆ ਹੈ ਭਲਾ, ਦਿਆ ਕਰੌ ਸਭ ਕੋਇ।
ਘਰ ਮੇਂ ਧਰਿਆ ਨ ਪਾਈਏ, ਜੇ ਕਰ ਦੀਆ ਨ ਹੋਇ।'
(ਦਾ:ਦ: ਬ: ਭ: 1, ਪੰਨਾ 4)

2) 'ਸਰਵਰ ਭਰਿਆ ਦਹਦਿਸਾ, ਪੰਖੀ ਪਿਆਸਾ ਜਾਇ।
ਦਾਦੂ ਗੁਰ ਪਰਸਾਦ ਬਿਨ, ਕਿਉਂ ਜਲ ਪੀਵੈ ਆਇ।
(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 5)

3) 'ਨਿਰਮਲ ਗੁਰ ਕਾ ਗਿਆਨ ਗਹਿ, ਨਿਰਮਲ ਭਗਤਿ ਬਿਚਾਰ।
ਨਿਰਮਲ ਪਾਇਆ ਪ੍ਰੇਮ ਰਸ, ਛੂਟੇ ਸਕਲ ਬਿਕਾਰ।
ਨਿਰਮਲ ਤਨ ਮਨ ਆਤਮਾ, ਨਿਰਮਲ ਮਨਸਾ ਸਾਰ।
ਨਿਰਮਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪੰਚ ਕਰਿ, ਦਾਦੂ ਲੰਘੇ ਪਾਰ।
(ਉਹੀ ਪੰਨਾ 4)

4) ਉਹੀ ਪੰਨਾ 4

ਹੁਣ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਰਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਧਰਮ - ਗੁਰੂਆਂ ਵਿਚੋਂ 'ਸਤਿਗੁਰੂ' ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਕਿਹੜੀ ਉਹ ਕਸੌਟੀ ਹੈ ਜਿਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਸਤਿਗੁਰ' ਦੇ ਲਛਣ ਦਸਕੇ ਮਨੁਖ ਦੀ ਇਸ ਸਮਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਗਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਇਹ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਗੁਰੂ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉੱਧਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਉਸ ਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪ ਸਤਿਪੁਰਖ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੋਵੇ।[1] ਉਸਨੂੰ ਸੱਚ ਸਾਖਿਆਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ 'ਸੱਚ' ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਬਣ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਕਿਉਂ ਕਿ ਜਿਸ ਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਅਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਤਕ ਕਿਵੇਂ ਪੁਚਾਣਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੀ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦਿਨ ਰਾਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਧਿਆਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਸਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ - ਪਿਆਸ ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਮ - ਰਸ ਨਾਲ ਹੀ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[2] ਸੋ ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸਮਾਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜੇਹੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਕੁਰਬਾਨ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।[3] ਅਜੇਹਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੀ ਨਾਮ ਦਾ ਦਾਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਅਜੇਹੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਦਾ ਗੁਣ ਗਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[4]

ਦੂਸਰੀ ਕਸੌਟੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਉਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਸ਼ੇ - ਵਾਸ਼ਨਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉਚਾ ਹੋਵੇ। ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਉਤੇ ਜਿਸਨੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੋਵੇ।[5] ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਗੁਰੂ ਆਪ ਅਜੇਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

---

1) 'ਸਤਿਪੁਰਖ ਜਿਨ ਜਾਨਿਆ ਸਤਿਗੁਰ ਤਿਸਕਾ ਨਾਉ।
ੳ) ਤਿਸਕੈ ਸੰਗਿ ਸਿਖ ਉਧਰੈ ਨਾਨਕ ਹਰਿਗੁਨ ਗਾਉ।' (ਸੁਖਮਨੀ)
ਅ) 'ਬ੍ਰਹਮ ਬਿੰਦੇ ਸੋ ਸਤਿਗੁਰ ਕਹੀਐ ਹਰਿ ਹਰਿ ਕਥਾ ਸੁਣਾਵੈ।' (ਮਲ੍ਹਾਰ ਮ: 5)
ੲ) 'ਸੋ ਸਤਿਗੁਰ ਜਿ ਸੱਚ ਧਿਆਇਦਾ, ਸਚ ਸੱਚਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਇਕੋ।' (ਵਾਰ ਗਉੜੀ ਮ:5)

2) ਸਤਿਗੁਰ ਵਿਚਿ ਵਡੀ ਵਡਿਆਈ ਜੋ ਅਨਦਿਨੁ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਵੈ।
ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਰਮਤ ਸੁਚ ਸੰਜਮ ਹਰਿ ਨਾਮੇ ਹੀ ਤ੍ਰਿਪਤਾਵੈ।
(ਗਉੜੀ ਵਾਰ ਮ: 5)

3) ਸੋ ਸਤਿਗੁਰ ਜਿਸ ਰਿਦੈ ਹਰਿ ਨਾਉ।
ਅਨਿਕ ਬਾਰ ਗੁਰ ਕਉ ਬਲਿ ਜਾਉ।
(ਗਉੜੀ ਮਹੱਲਾ 5)

4) ਤਿਸੁ ਆਗੈ ਅਰਦਾਸਿ ਕਰਿ ਜੋ ਮੇਲੈ ਕਰਤਾਰੁ।
ਸਤਿਗੁਰੁ ਦਾਤਾ ਨਾਮ ਕਾ, ਪੂਰਾ ਜਿਸੁ ਭੰਡਾਰ।
ਸਦਾ ਸਦਾ ਸਾਲਾਹੀਐ, ਅੰਤ ਨ ਪਾਰਾਵਾਰ। (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹੱਲਾ 5)

5) ' ਸੋਈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪੁਰਖ ਹੈ ਜਿਨਿ ਪੰਜੇ ਦੂਤ ਕੀਤੇ ਵਸਿ ਛਿਕੇ।'(ਵਾਰ ਗਉੜੀ ਮ:5)

ਤੀਸਰੀ ਗਲ ਜੋ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਪਰਖ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦਸਦੇ ਹਨ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਜੇਹੀ ਸਮਦਰਸ਼ਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁਕਾ ਹੋਵੇ ਜਿਥੇ ਆਪਣੇ - ਪਰਾਏ ਦਾ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਾਂ ਰਹਿ ਜਾਵੇ। ਇਥੇ ਤਕ ਕਿ ਗੁਰੂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਾਂ ਰਹੇ।[1] ਗੁਰੂ ਲਈ ਕੋਈ ਵੈਰੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਬਿਗਾਨਾ ਨਾਂ ਹੋਵੇ।[2] ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰ ਇਕ ਜੀਵ ਉਤੇ ਦਇਆ ਤੇ ਮਿਹਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੈਰ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਹਰ ਜੀਵ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[3] ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਸੁਭਾਗੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇਹਾ ਦਾਤਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਭ ਦੁਖ ਤੇ ਕਲੇਸ਼ ਸਦਾ ਲਈ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਖੇੜਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਮਿਟਹਿ ਕਲੇਸ ਸੁਖੀ ਹੋਇ ਰਹੀਐ।
ਐਸਾ ਦਾਤਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਹੀਐ।[4]

ਤੇ ਅਜੇਹੀ ਉਚੀ ਆਤਮਕ ਅਵਸਥਾ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਦੇਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਭਾਂਤ ਵਿਆਪਕ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕਸੁਰਤਾ ਤੇ ਇਕ-ਸਾਰਤਾ ਹੈ।

ਦਾਦੂ ਜੀ ਜਿਸ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਥਕਦੇ ਉਹ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਣ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਹ ਮਹਾਨ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਦਾਦੂ ਦਵਾਰਾ ਦਸੇ ਅਜੇਹੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਸੇ ਲੱਛਣਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ। ਦਾਦੂ ਜੀ ਵੀ ਉਸੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮਨਦੇ ਹਨ ਜੋ 'ਸਚਿ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁਕਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਉਹ 'ਸੱਚਾ' ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਦਾ ਸਮਾਇਆ ਰਹੇ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਹੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰਖ ਸਕਦਾ ਹੈ।[5]

ਦੂਜਾ ਗੁਣ ਉਸਦੇ ਸੁਭਾ ਦਾ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਮਹਾਨ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਸੁਭਾ ਵਿਚ ਨਿਮਰਤਾ ਹਲੀਮੀ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਦਇਆ ਅਤੇ

---

1) 'ਸਤਿਗੁਰ ਨਿਰਵੈਰ ਪੁਤ੍ਰ ਸਤ੍ਰ ਸਮਾਨੇ।
ਅਉਗੁਣ ਕਟੇ ਕਰੇ ਸੁਧ ਦੇਹਾ।" (ਰਾਮ ਕਲੀ ਵਾਰ ਮਹੱਲਾ 5)

2) ਨਾ ਕੋ ਬੈਰੀ ਨਹੀ ਬਿਗਾਨਾ। ਸਗਲ ਸੰਗ ਹਮ ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ।
(ਕਾਨੜਾ ਮਹੱਲਾ 5)

3) ਸਤਿਗੁਰ ਦਾਤਾ ਦਇਆਲ ਹੈ, ਜਿਸਨੋ ਦਇਆ ਸਦਾ ਹੋਇ।
ਸਤਿਗੁਰ ਅੰਦਰਹੁ ਨਿਰਵੈਰ ਹੈ, ਸਭੁ ਦੇਖੈ ਬ੍ਰਹਮੁ ਇਕੁ ਸੋਇ। (ਗਉੜੀ ਵਾਰ ਮ:5)

4) ਗਉੜੀ ਮਹੱਲਾ 5

5) 'ਦਾਦੂ ਸਾਚਾ ਗੁਰ ਮਿਲਿਆ, ਸਾਚਾ ਦੀਆ ਦਿਖਾਇ।
ਸਾਚੇ ਨੂੰ ਸਾਚਾ ਮਿਲਿਆ, ਸਾਚਾ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ।
(ਦਾ:ਦ: ਬ: ਭਾ: 1 ਪੰਨਾ 5)

ਧੀਰਜ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਤ ਅਤੇ ਸੁਰਤੀ ਬਹੁਤ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਠੰਢ ਪਾਣ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।[1] ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇਹੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਦਸੇ 'ਪੰਜੇ ਦੂਤ' ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ।

ਤੀਜਾ ਗੁਣ ਜਾਂ ਲੱਛਣ ਵੀ ਦਾਦੂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਤ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੈਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।[2] ਉਸ ਲਈ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਆਤਮਾ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਥੇ ਦਾਦੂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜਿਤਨੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਉਹ ਗੁਰ ਦਾ ਨਿਰਵੈਰ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਸਮਦਰਸ਼ਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਦਸਦੇ ਜਿਥੇ ਪੁਤਰ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਵੇ, ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਅਪਣਤ ਦੀ ਝਲਕ ਪਵੇ।

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਉਪਰੋਕਤ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਥੇ ਇਹ ਗਲ ਸਮਝ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ 'ਸਤਿਗੁਰ ਦੀ ਦੇਹ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਨਹੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾਂ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ।[3] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਪੂਰਣ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਇਕੋ ਹੀ ਸਮਝੋ।[4] ' ਗੁਰੂ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹੁਣ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਵੀ ਰਹੇਗਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਜੀਵ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ।[5]

ਸਤਿਗੁਰ ਕਿਉਂ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਸਤਿਗੁਰ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। 'ਗੁਰੂ ਸਭ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਦਾਤਾ ਹੈ, ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭਦੇ

---

1) 'ਦੀਨ ਗਰੀਬੀ ਗਹਿ ਰਹਿਆ, ਗਰੂਆ ਗੁਰ ਗੰਭੀਰ।
ਸੂਖਿਮ ਸੀਤਲ ਸੁਰਤਿ ਮਤਿ, ਸਹਿਜ ਦਇਆ ਗੁਰ ਧੀਰ।' (ਦਾ:ਦਿ:ਦਾ: ਭਾ:([redacted], ਪੰਨਾ 5)

2) 'ਨਿਰਵੈਰੀ ਸਭ ਜੀਵ ਸੌਂ, ਸੰਤ ਜਨ ਸੋਈ।
ਦਾਦੂ ਏਕੈ ਆਤਮਾ, ਬੈਰੀ ਨਹਿ ਕੋਈ।' (ਉਹੀ ਪੰਨਾ 222)

3) ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ : ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਣਯ, ਪੰਨਾ 119

4) ੳ) 'ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਾ ' (ਗਉੜੀ ਮਹੱਲਾ 5)
ਅ) 'ਭੇਦ ਨਹੀ ਗੁਰਦੇਵ ਮੁਰਾਰ' (ਗੂਜਰੀ ਮਹੱਲਾ 5)
ੲ) "ਗੁਰ ਪਰਮੇਸਰੁ ਏਕੋ ਜਾਣੁ।' (ਗੋਂਡ ਮਹੱਲਾ 5)
ਸ) ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਗੋਪਾਲ ਗੁਰ ਗੁਰ ਪੂਰਨ ਨਾਰਾਇਣਹ।
ਗੁਰ ਦਇਆਲ ਸਮਰਥ ਗੁਰ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਣਹ। ਵਾਰ ਜੈਤਸਰੀ ਮਹਲਾ 5)

5) 'ਗੁਰੁ ਕਰਤਾ ਗੁਰੁ ਕਰਣੈ ਜੋਗੁ। ਗੁਰੁ ਪਰਮੇਸਰੁ ਹੈ ਭੀ ਹੋਗੁ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਭਿ ਇਹੈ ਜਨਾਈ।
ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਮੁਕਤਿ ਨਾ ਪਾਈਐ ਭਾਈ।' (ਗੋਂਡ ਮਹੱਲਾ 5)

ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਵਾਸ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਾਪਾਂ ਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਡੁਬਦੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਤਾਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੂਰਣ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹੈ।[1] ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੀ ਸਭਦੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਨਾ ਤੇ ਰਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵਨ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹੋ ਮੇਰੇ ਸਤਿਗੁਰ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।[2]

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਵੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਰੋਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰਾ ਗੁਰੂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਸਭ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਨਿਆਮਤਾਂ ਉਸੇ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਸੇ ਦੀ ਇਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਖੁਸੀਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਮਾਇਆ ਉਸੇ ਦੀ ਉਪਜਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਇਹ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪੰਜ-ਤੱਤ ਦਾ ਸਰੀਰ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਜਨਮ ਧਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਤੀ ਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਉਸੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੰਮਾਂ ਧੰਧਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨੇ ਹੀ ਲਾਇਆ ਹੈ। ਚੰਦਰਮਾ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਉਸੇ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ ਵੀ ਉਸੇ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਸਭ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਹੀ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਦਾਦੂ 'ਅਲੱਖ' ਅਤੇ 'ਨਿਰੰਜਨ' ਦਾ ਨਾਮ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹਨ।[3]

ਦਾਦੂ ਦਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੇਵਲ ਅਲੱਖ ਅਤੇ ਨਿਰੰਜਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ 'ਅਮਰ' 'ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ' ਅਤੇ ਅਵਿਚਲ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਸਦਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਦੀ ਵੀ ਮਰਦਾ ਨਹੀਂ। ਅਜੇਹੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੀਵ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਰਿਧੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਦਾਸੀਆਂ ਹਨ।[4]

---

1) 'ਗੁਰ ਦਾਤਾ, ਸਮਰਥ ਗੁਰੁ, ਗੁਰੁ ਸਭ ਮਹਿ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ।
ਗੁਰੁ ਪਰਮੇਸੁਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ, ਗੁਰ ਡੁਬਦਾ ਲਏ ਤਰਾਇ। (ਗੁ:ਗ੍ਰੰ:ਸਾ: ਪੰਨਾ49)

2) 'ਸਤਿਗੁਰੁ ਮੇਰਾ ਸਰਬ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲੈ। ਸਤਿਗੁਰੁ ਮੇਰਾ ਮਾਰਿ ਜੀਵਾਲੈ।
ਸਤਿਗੁਰੁ ਮੇਰੇ ਕੀ ਵਡਿਆਈ। ਪ੍ਰਗਟੁ ਭਈ ਹੈ ਸਭਨੀ ਥਾਈ। (ਭੈਰਉ, ਮ: 5)

3) ਮੇਰਾ ਗੁਰੂ ਆਪ ਅਕੇਲਾ ਖੇਲੈ। ਆਪੇ ਦੇਵੈ ਆਪੇ ਲੇਵੈ, ਆਪੇ ਦਵੈ ਕਰ ਮੇਲੈ।
ਆਪ ਆਪ ਉਪਾਵੈ ਮਾਇਆ, ਪੰਚ ਤੱਤ ਕਰਿ ਕਾਇਆ।
ਜੀਵ ਜਨਮ ਲੇ ਜਗ ਮੇ ਆਇਆ, ਆਇਆ ਕਾਇਆ ਮਾਇਆ।
ਧਰਤੀ, ਅੰਬਰ ਮਹਲ ਉਪਾਇਆ, ਸਭ ਜਗ ਧੰਧੈ ਲਾਇਆ।
ਆਪੇ ਅਲਖ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਇਆ, ਰਾਇਆ, ਲਾਇਆ ਉਪਾਇਆ।
ਚੰਦ, ਸੂਰ ਦੋਇ ਦੀਪਕ ਕੀਨ੍ਹਾ, ਰਾਤਿ ਦਿਵਸ ਕਰਿ ਲੀਨ੍ਹਾ।
ਰਾਜਿਕ ਰਿਜਕ ਸਬਨਿ ਕੋ ਦੀਨਾ, ਦੀਨ੍ਹਾਂ, ਲੀਨ੍ਹਾ ਕੀਨ੍ਹਾ।
ਪਰਮ ਗੁਰੂ ਸੋ ਪ੍ਰਾਣ ਹਮਾਰਾ, ਸਭ ਸੁਖ ਦੇਵੈ ਸਾਰਾ।
ਦਾਦੂ ਖੇਲੈ ਅਨਤ ਅਪਾਰਾ, ਅਪਾਰਾ ਸਾਰਾ ਹਮਾਰਾ। (ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2 ਸਾਖੀ ਨੰ: 24 ਪੰਨਾ 97)

4) ਭਾਈ ਰੇ ਐਸਾ ਸਤਗੁਰੂ ਕਹੀਏ, ਭਗਤਿ ਮੁਕਤਿ ਫਲ ਲਹੀਏ।
ਅਵਿਚਲ ਅਮਰ ਅਵਿਨਾਸੀ। ਅਠ ਸਿਧਿ ਨੌ ਨਿਧਿ ਦਾਸੀ।
(ਵਹੀ ਰਾਗ ਅਡਾਣਾਂ, ਪੰ: 44)

30.

ਅਜਿਹਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਿਸ ਜੀਵ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਉਹ ਉਚਿਆਂ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਸੁਲੱਭ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਮਨੁਖ ਦੇ ਨਿਜੀ ਯਤਨਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਕੇਵਲ ਉਸੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਕਿਰਪਾ ਕਰੇ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦਵਾਰਾ ਹੀ ਜੀਵ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਨਮਾਂ ਤੋਂ ਭਟਕਦਾ ਇਹ ਜੀਵ ਸਤਿਗੁਰੂ[1] ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਨ ਦਾ ਭਾਗੀ ਤਦ ਹੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਹੋਵੇ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਜੀਵ ਧੰਨ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਸ ਦਾ ਇਹ ਕਰਤੱਵ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਤਨ, ਮਨ ਅਤੇ ਧਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਅਰਪਨ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਤਦ ਹੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੈਆਂ ਤੇ ਭਰਮਾਂ ਤੋਂ ਉਸਦਾ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਮ ਦੀ ਚਿੰਤਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।[2] ਬਿਨਾਂ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਦੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਸੰਸਾਰਕ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਜੀਵ ਨਿਕਲ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪੌੜੀ ਫਿਰਦੇ ਹਨ।[3] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਤਨ ਅਤੇ ਮਨ ਵੇਚ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨੇੜ ਸਮੇਂ ਮਨ ਸਮੇਤ ਸਿਰ

---

1) 'ਨਦਰਿ ਕਰਹਿ ਜੇ ਆਪਣੀ ਤਾ ਨਦਰੀ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪਾਇਆ।
ਏਹੁ ਜੀਉ ਬਹੁਤੇ ਜਨਮ ਭਰੰਮਿਆ ਤਾ ਸਤਿਗੁਰਿ ਸਬਦ ਸੁਣਾਇਆ।"
(ਵਾਰ ਆਸਾ ਮਹੱਲਾ 1)

' ਪੂਰੈ ਭਾਗਿ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪਾਈਐ ,ਜੇ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਬਖਸ ਕਰੇਇ। '
(ਬਿਲਾਵਲ ਕੀ ਵਾਰ, ਮਹੱਲਾ 3)

'ਨਦਰਿ ਕਰੇ ਤਾ ਗੁਰੂ ਮਿਲਾਏ,।'
(ਮਾਰੂ ਸੋਹਿਲੇ ,ਮਹੱਲਾ 3)

'ਆਪੇ ਦਇਆ ਕਰੇ ਪ੍ਰਭੁ ਦਾਤਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪੁਰਖ ਮਿਲਾਇ।"
(ਰਾਗ ਸੂਹੀ, ਮਹੱਲਾ 4)

'ਪੂਰਾ ਗੁਰ ਅਖਉ ਜਾਕਾ ਮੰਤ੍ਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਪੇਖੈ ਹੋਇ ਸੰਤ।
ਗੁਣ ਬਿਅੰਤ ਕੀਮਤ ਨਹਿ ਪਾਇ। ਨਾਨਕ ਜਿਸੁ ਭਾਵੈ ਤਿਸੁ ਮਿਲਾਇ।'
(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ)

'ਅਪਨੀ ਕਿਰਪਾ ਜਿਸ ਆਪਿ ਕਰੇਇ। ਨਾਨਕ ਸੋ ਸੇਵਕੁ ਗੁਰ ਕੀ ਮਤਿ ਲੇਇ।
(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ)

2) ਤਨੁ, ਮਨੁ ਧਨੁ ਅਰਪਉ ਤਿਸੈ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਵੈ ਮੋਹਿ।
ਨਾਨਕ ਭ੍ਰਮ ਭਉ ਕਾਟੀਐ ਚੂਕੈ ਜਮ ਕੀ ਜੋਹ। (ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ ਮ:5)

3) ~~ਤਨੁ ਮਨੁ ਗੁਰ ਪਹਿ ਵੇਚਿਆ ਮਨੁ ਦੀਆ ਸਿਰੁ ਨਾਲਿ।~~
ਫਾਥੇ ਸੇਈ ਨਿਕਲੇ ਜਿ ਗੁਰ ਕੀ ਪੈੜੀ ਪਾਹਿ। (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹੱਲਾ 1)

1.

ਵੀ ਦੇ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[1] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਲਿਆਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਭੇਟਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਵੱਢ ਕੇ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਉਸ ਜੀਵ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਨ ਭੇਟ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦੇ ਹਨ ਜਿਸਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪਾ ਲਿਆ ਹੈ।[2]

ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਜੀਵ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[3] ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਟਹਿਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਉਸਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਚਲਣ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਜਮਾਂ ਦੀ ਫਾਹੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫਸਦਾ।[4]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਆਤਮ - ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅਥਵਾ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੁਣਨਾ ਅਤੇ ਉਸਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁਖ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸੁਣਨ, ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।[5] ਜਿਵੇਂ ਮਕਾਨ ਥੰਮਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਖੜਾ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਮਨੁਖ ਦੇ ਚੰਚਲ ਮਨ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਟਿਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[6]

ਗੁਰੂ ਦਾ ਬਚਨ ਸਦਾ ਅਟਲ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਮਨੁਖ ਗੁਰੂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਦੀ ਵੀ ਦੁਖ ਨਹੀਂ ਪਾਂਦਾ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਬੇ ਸਹਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਅਥਵਾ ਉਸਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਜ਼ਬਾਨ ਪਵਿਤਰ ਹੁੰਦੀ

1) ਤਨੁ ਮਨੁ ਗੁਰ ਪਹਿ ਵੇਚਿਆ ਮਨੁ ਦੀਆ ਸਿਰੁ ਨਾਲਿ। (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹੱਲਾ 1)

2) ਮਨ ਦੇਵਾ ਤਿਸੁ ਅਪੁਨੇ ਸਾਜਨ ਜਿਨਿ ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਸੋ ਪ੍ਰਭੂ ਲਧਾ ਜੀਉ। (ਮਾਝ ਮਹੱਲਾ 5)

3) ਸੇਵਾ ਕਰਤ ਹੋਇ ਨਿਹਕਾਮੀ, ਤਿਸ ਕਉ ਹੋਤ ਪਰਾਪਤਿ ਸੁਆਮੀ। (ਸੁਖਮਨੀ)

4) ਗੁਰ ਕੀ ਟਹਲ ਗੁਰੂ ਕੀ ਸੇਵਾ ਗੁਰ ਕੀ ਆਗਿਆ ਭਾਣੀ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜਿਨਿ ਜਮ ਤੇ ਕਾਢੇ ਤਿਸੁ ਗੁਰ ਕੈ ਕੁਰਬਾਣੀ। (ਧਨਾਸਰੀ ਮਹੱਲਾ 5)

5) ਸਤਿਗੁਰ ਕਾ ਸੱਚ ਸਬਦ ਕਮਾਵਹੁ।
ਥਿਰ ਘਰਿ ਬੈਠੇ ਪ੍ਰਭੁ ਅਪਨਾ ਪਾਵਹੁ। (ਆਸਾ ਮਹੱਲਾ 5)

6) ਜਿਉ ਮੰਦਰ ਕਉ ਥਾਮੈ ਥੰਮਨੁ।
ਤਿਉ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦ ਮਨਹਿ ਅਸਥੰਮਨੁ। (ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹੱਲਾ 5)

ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਚੋਂਦਾ ਹੈ।[1] ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਝੂਠੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਮਨੁਖ ਪਾਸ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਮਨੁਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜਤਨ ਨਿਸਫਲ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਮਨ ਤੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਉਤੇ ਅਮਲ ਕਰ ਅਤੇ ਗੁਰ - ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਸਭ ਸੁਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੱਚਾ ਸੁਖ ਇਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਲਿਵ ਜੁੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਅਜੇਹਾ ਜੀਵ ਹੀ ਵਡਿਆਂ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਧੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[2]

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮਹੱਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ - ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਵ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਘਰ ਤਕ ਪੁਜੱਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।[3] ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਸੁਣਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਿਚਾਰਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਮਨ ਨੂੰ ਲੀਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਦ ਹੀ ਆਤਮਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।[4] ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਉਸਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅੰਦਰੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਨੇੜਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦਵਾਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦ ਹੈ।[5] ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਅਜੇਹੀ ਉਚੀ ਥਾਂ ਤੇ ਪੁਚਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੇਤੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।[6] ਦਾਦੂ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸੁਧ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਮਾਂਜ ਕੇ ਇੰਜ ਲਿਸ਼ਕਾ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ।[7] ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਬਾਣ ਬੜੀ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਅਤੇ

---

1) 'ਗੁਰ ਕਾ ਬਚਨੁ ਸਦਾ ਅਬਿਨਾਸੀ ....
- - - - - - - - - - - -
ਜਿਸੁ ਜਨ ਹੋਇ ਆਪਿ ਕ੍ਰਿਪਾਲੁ। ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਦਾ ਦਇਆਲੁ।'
(ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਮ:5)

2) ਓਸ ਕੀ ਟੇਕ ਮਨੈ ਮਹਿ ਰਾਖੁ। ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸੁ ਚਾਖੁ।
- - - - - - - - - - - -
ਜਾ ਕਉ ਰਾਮ ਨਾਮ ਲਿਵ ਲਾਗੀ। ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੋ ਧੰਨੁ ਵਡਭਾਗੀ।'
(ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਮ: 5)

3) ਸਾਚਾ ਸਹਿਜੈ ਲੇ ਮਿਲੈ, ਸਬਦ ਗੁਰੂ ਕਾ ਗਿਆਨ।
ਦਾਦੂ ਹਮ ਕੂੰ ਲੇ ਚਲਿਆ, ਜਹਾਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕਾ ਅਸਥਾਨ। (ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰ: 3)

4) ਦਾਦੂ ਸਬਦ ਬਿਚਾਰਿ ਕਰਿ, ਲਾਗਿ ਰਹੈ ਮਨ ਲਾਇ। (ਵਹੀ)
ਗਿਆਨ ਗਹੈ ਗੁਰਦੇਵ ਕਾ, ਦਾਦੂ ਸਹਿਜ ਸਮਾਇ। (ਵਹੀ)

5) ਦਾਦੂ ਬਾਹਰ ਸਾਰਾ ਦੇਖਿਐ, ਭੀਤਰ ਕੀਆ ਚੂਰ।
ਸਤਗੁਰ ਸਬਦੋਂ ਮਾਰਿਆ, ਜਾਣ ਨ ਪਾਵੈ ਦੂਰ। (ਵਹੀ)

6) ਦਾਦੂ ਸਤਗੁਰ ਮਾਰੇ ਸਬਦ ਸੌਂ, ਨਿਰਖ ਨਿਰਖ ਨਿਜ ਠੌਰ।
ਰਾਮ ਅਕੇਲਾ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਚੀਤ ਨ ਆਵੈ ਔਰ। (ਵਹੀ)

7) ਦਾਦੂ ਹਮ ਕੋ ਸੁਖ ਭਇਆ, ਸਾਧ ਸਬਦ ਗੁਰ ਗਿਆਨ।
ਸੁਧਿ ਬੁਧਿ ਸੋਧੇ ਸਮਝਿ ਕਰਿ, ਪਾਇਆ ਪਦ ਨਿਰਬਾਣ। (ਵਹੀ)

3.

ਜਿਸਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪੀ ਬਾਣ ਲਗ ਜਾਏ ਉਸਦਾ ਮਨ ਪ੍ਰੇਮ - ਉਛਾਲੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ - ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਕੇ ਨਾਮ ਹੀਨ ਸੁੱਤੇ ਲੋਕ ਵੀ ਜਾਗ ਉਠਦੇ ਹਨ।[1]

ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਥਵਾ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਮੰਨਕੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਅਧਾਰ ਪਰੀਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸੁੰਦਰ ਤੁਕਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜੇਹੇ ਮਨੁਖ ਦੇ ਮਨ ਤੋਂ ਭਰਮਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਰਦੇ ਚੁਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਭਟਕਦੇ ਅਜੇਹੇ ਮਨੁਖ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਸਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਪਖੰਡ ਅਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਬੋਝਾ ਉਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[2] ਅੰਦਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੁਖ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਛਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੁਖ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਨਾਮ, ਦਾਨ ਅਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜੇਹੇ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਸੁਭਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਚੰਗੇਰੇ ਗੁਣ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਅਤੇ ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਅਜੇਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਬਹੁਤ ਉਚਾ ਉਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[3]

ਸੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਮਹਤਵ ਤੇ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਜਸ - ਗਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਮਧ - ਕਾਲੀਨ ਸੰਤ - ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸਦੈਵ ਸਰਵਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਦ ਹੀ ਤਾਂ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ:-

---

1) ਦਾਦੂ ਸਬਦ ਬਾਣ ਗੁਰ ਸਾਧਿਕੇ ਦੂਰ ਦਿਸੰਤਰ ਜਾਇ।
ਜਿਹਿ ਲਾਗੇ ਸੋ ਊਬਰੇ, ਸੂਤੇ ਲੀਏ ਜਗਾਇ। (ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 3)

2) ਟੂਟੇ ਆਂਧਾ ਭਰਮ ਕਾ ਮਨਹਿ ਭਇਓ ਪਰਗਾਸ।
ਕਾਟੀ ਬੇੜੀ ਪਗਹਿ ਤੇ ਗੁਰੁ ਕੀਨ ਬੰਦਿ ਖਲਾਸ।
ਚੂਕਾ ਭਾਰਾ ਕਰਮ ਕਾ ਹੋਏ ਨਿਹਕਰਮਾ।
ਸਾਗਰ ਤੇ ਕੰਢੈ ਚੜੇ ਗੁਰੁ ਕੀਨੇ ਧਰਮਾ। (ਮਾਰੂ ਮਹੱਲਾ 5)

3) ਮਿਲਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਭ ਦੁਖ ਗਇਆ, ਹਰਿ ਸੁਖ ਵਸਿਆ ਮਨਿ ਆਇ।
ਅੰਤਰਿ ਜੋਤਿ ਪ੍ਰਗਾਸੀਆ ਏਕਸ ਸਿਉ ਲਿਵ ਲਾਇ।
- - - - - - - - -
ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦੀ ਮੁਖ ਉਜਲਾ ਜਾਪਿ ਨਾਮੁ ਇਸਨਾਨੁ।
ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਲੋਭ ਬਿਨਸਿਆ ਤਜਿਆ ਸਭੁ ਅਭਿਮਾਨੁ।
(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹੱਲਾ 5)

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਦੋਊ ਖੜੇ ਕਾਕੇ ਲਾਗੂ ਪਾਇ।

ਬਲਿਹਾਰੀ ਗੁਰੂ ਆਪਨੀ, ਜਿਨ ਗੋਬਿੰਦ ਦਿਓ ਬਿਤਾਇ।

ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਸਿਮਰਨ

ਨਾਮ ਦਾ ਮਹੱਤਵ

ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਗਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਮ ਤੇ ਅਥਾਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਦੀ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਗੁਣ - ਗਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਅਨੇਕ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਨਾਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ ਉਹ ਸਾਰੇ ਉਸਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਗੁਣੀ ਜਾਂ ਕਿਰਤਮ ਨਾਮ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਜਤਾਉਣ ਵਾਲਾ ਨਾਮ ਕੇਵਲ 'ਸਤਿਨਾਮ' ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਸਰਵ - ਵਿਆਪੀ ਸਤੰਤਾ ਹੈ'।[1] ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਵੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਮ 'ਸਤਿ' ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਨਾਮ ਤਾਂ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਿਫਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਖ ਲਏ ਹਨ।[2] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਕਿਰਤਮ ਨਾਮ ਕਥੇ ਤੇਰੇ ਜਿਹਬਾ, ਸਤਿਨਾਮੁ ਤੇਰਾ ਪਰਾ ਪੂਰਬਲਾ।[3]

ਦਾਦੂ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਨੇਕ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜਾ ਨਾਮ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲਗੇ ਉਸੇ ਦਾ ਹੀ ਸਿਮਰਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:-

ਦਾਦੂ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਕੇ, ਕੇਤੇ ਨਾਵ ਅਨੰਤ
ਚਿਤ ਆਵੈ ਸੋ ਲੀਜੀਏ, ਯੋਂ ਸਾਧੂ ਸੁਮਰੇਂ ਸੰਤ।[4]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਮ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾਮ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪੁੰਨ, ਦਾਨ, ਜਪ, ਤਪ, ਆਦਿ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਉਚਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਜੀਵ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਨਾਮ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਭ ਕੰਮ ਪੂਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[5] ਪ੍ਰਭੂ - ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਰਾਮ - ਨਾਮ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਧਨਾ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਨਾਮ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਕੇ

---

1) ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ : ਗੁਰਮਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 158

2) ~~ਮਾਰੂ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 1083~~ ਸਿਖ ਧਰਮ, ਪੰਨਾ 15

3) ਮਾਰੂ ਮਹੱਲਾ 5 ਪੰਨਾ 1083

4) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 17

5) ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਜਪ ਤਪ ਜੇਤੇ ਸਭ ਊਪਰਿ ਨਾਮੁ।
ਹਰਿ ਹਰਿ ਰਸਨਾ ਜੋ ਜਪੈ ਤਿਸੁ ਪੂਰਨ ਕਾਮੁ।

(ਆਸਾ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 401)

ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜੋਗ - ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਸਹਾਰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਮ-ਨਾਮ ਵਰਗੀ ਅਮੋਲਕ ਵਸਤੂ ਦਾ ਕੀ ਗਿਆਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਹਰੀ - ਨਾਮ ਦੇ ਤੁਲ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ। ਕੇਵਲ ਨਾਮ - ਜਪਣ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨੁਖ ਦੀ ਗਤੀ ਹੈ। ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਪਤਿਤਾਂ ਅਤੇ ਪਾਪੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਉਧਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[1]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਘਰ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਦਾ ਹੀ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਨਾਨਕ ਕੈ ਘਰਿ ਕੇਵਲ ਨਾਮੁ।[2]

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜੇਹਾ ਜੀਵ ਅਭਾਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਾਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਧਾਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਦੇ ਨਾਮ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪੈਰ ਰਖਣ ਨੂੰ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ।[3] ਇਸ ਲਈ ਰਾਮ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਇਕ ਪਲ ਵੀ ਅਜਾਈਂ ਨਹੀਂ ਗਵਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਵਸਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਪਤਿਤ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਲੈਣ ਨਾਲ ਪਵਿਤਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।[4] ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਤਾਂ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਦਰਿਆ ਹੈ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਸੁਖਾਂ ਦਾ ਸਾਗਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਖ - ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਹੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[5] ਜੇ ਜੀਊਂਦੇ ਜੀਅ ਅਸਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਨਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਮਰਨ ਸਮੇਂ ਨਾਮ ਲੈਣ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ।[6]

---

1) ਜਾਪ ਤਾਪ ਗਿਆਨ ਸਭਿ ਧਿਆਨ। ਖਟ ਸਾਸਤ੍ਰ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਵਖਿਆਨ।
ਜੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਮ ਧਰਮ ਕਿਰਿਆ। ਸਗਲ ਤਿਆਗਿ ਬਨ ਮਧੇ ਫਿਰਿਆ।
ਅਨਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਏ ਬਹੁ ਜਤਨਾ। ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਹੋਮੇ ਬਹੁ ਰਤਨਾ।
\- - - - - - - - - - - - -
ਮਨ ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਊਚ। ਨਾਨਕ ਨਾਮਿ ਉਧਰੇ ਪਤਿਤ ਬਹੁ ਮੂਚ।
(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ: 5)

2) ਭੈਰਉ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 1136

3) (ਦਾਦੂ) ਐਸਾ ਕੌਣ ਅਭਾਗੀਆ, ਕਛੂ ਦਿੜਾਵੈ ਔਰ।
ਨਾਂਵ ਬਿਨਾਂ ਪਗ ਧਰਨ ਨੂੰ, ਕਹੋ ਕਹਾਂ ਹੈ ਠੌਰ। (ਦਾ:ਦਾ:ਬ: ਭਾ: 1 ਪੰਨਾ 17)

4((ਦਾਦੂ) ਨਿਮਖ ਨ ਨਿਆਰਾ ਕੀਜੀਏ, ਅੰਤਰ ਥੈਂ ਉਰਿ ਨਾਮ।
ਕੋਟਿ ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਭਏ, ਕੇਵਲ ਕਹਤਾਂ ਰਾਮ। (ਓਹੀ)

5) ਦੁਖ- ਦਰਿਆ ਸੰਸਾਰ ਹੈ, ਸੁਖ ਕਾ ਸਾਗਰ ਰਾਮ।
ਸੁਖ ਸਾਗਰ ਚਲਿ ਜਾਈਏ, ਦਾਦੂ ਤਜਿ ਬੇਕਾਮ। (ਓਹੀ)

6) ਓਹੀ ਪੰਨਾ 18

ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਭੁੱਖਾਂ ਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ,[1] ਤਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਇਸ ਸੀਮਾ ਤਕ ਵਸਾ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਹੀ ਨਾਮ - ਰੂਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਜਾਤ, ਪਾਤ, ਪਰਵਾਰ, ਸਖਾ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਦਾ ਆਪ ਦੇ ਅੰਗ - ਸੰਗ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਮੁ ਜਾਤਿ ਨਾਮੁ ਮੇਰੀ ਪਤਿ ਹੈ ਨਾਮੁ ਮੇਰੈ ਪਰਵਾਰੈ।
ਨਾਮੁ ਸਖਾਈ ਸਦਾ ਮੇਰੈ ਸੰਗਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਮੋਕਉ ਨਿਸਤਾਰੈ।[2]

ਆਪ ਨਾਮ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਰਸਾਂਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾਮ ਹੀ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਹੈ ਜੋ ਕਦੀ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।[3] ਇਸ ਲਈ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਧਨ - ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਤਿਆਗ ਕੇ ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਮ-ਧਨ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਨਾਂ ਅੱਗ ਸਾੜ ਸਕਦੀ ਹੈ ਨਾਂ ਪਾਣੀ ਡੋਬ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਕਦੀ ਵੀ ਸਾਥ ਛੱਡਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਦੀ ਵੀ ਘਟਦਾ ਨਹੀਂ:-

ਐਸਾ ਹਰਿ ਧਨ ਸੰਚੀਐ, ਭਾਈ।
ਭਾਹਿ ਨ ਜਾਲੈ ਜਲ ਨਹੀਂ ਡੂਬੈ, ਸੰਗ ਛੋਡ ਕਰ ਕਤਹੁ ਨ ਜਾਈ।
ਤੋਟ ਨ ਆਵੈ ਨਿਖੁਟ ਨ ਜਾਇ। ਖਾਇ ਖਰਚ ਮਨ ਰਹਿਆ ਅਘਾਇ।[4]

ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਥਾਨ ਸੁਹਾਵਣਾ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਹ ਥਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਸਦਿਆਂ ਵੀ ਉਜਾੜ ਹਨ।[5]

ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਭਨਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੀ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨੀਚ ਜਾਂ ਅਛੂਤ ਸਮਝਕੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ ਗਿਆ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਲਜੁਗ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਉੱਧਾਰ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਚਾਰੇ ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਹੀ ਨਾਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹਨ:-

---

1) ਸਾਚਾ ਨਾਮ ਮੇਰਾ ਆਧਾਰੋ। ਸਾਚਾ ਨਾਮੁ ਅਧਾਰ ਮੇਰਾ,
ਜਿਨਿ ਭੁਖਾਂ ਸਭਿ ਗਵਾਈਆਂ।

2) ਟੋਡੀ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 917

3) ਨਾਮੁ ਅਖੁਟੁ ਨਿਧਾਨੁ ਹੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਮਨਿ ਵਸਿਆ। (ਸੂਹੀ ਵਾਰ ਮਹੱਲਾ 5,ਪੰ:787

4) ਆਸਾ ਮਹੱਲਾ 5

5) ਜਿਥੈ ਨਾਮੁ ਜਪੀਐ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰੇ ਸੇ ਅਸਥਲ ਸੋਇਨ ਚਉਬਾਰੇ।
ਜਿਥੈ ਨਾਮੁ ਨ ਜਪੀਐ ਮੇਰੇ ਗੋਇੰਦਾ, ਸੇਈ ਨਗਰ ਉਜਾੜੀ ਜੀਉ।
(ਮਾਝ ਮਹੱਲਾ 5)

ਖਤ੍ਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੂਦ ਵੈਸ ਉਪਦੇਸੁ ਚਹੁ ਵਰਨਾ ਕਉ ਸਾਂਝਾ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਜਪੈ ਉਧਰੈ ਸੋ ਕਲਿ ਮਹਿ ਘਟਿ ਘਟਿ ਨਾਨਕ ਸਾਂਝਾ।[1]

ਦਾਦੂ ਜੀ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁਖ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਜਾਤ - ਜਨਮ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਚੰਗੇ ਉਹੀ ਲੋਕ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਮਨੁਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਵਿਛੁੰਨਾ ਹੈ ਉਹ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਬੁਰਾ ਹੈ:-

ਸਾਈਂ ਸੇਵੈਂ ਸਭ ਭਲੇ, ਬੁਰਾ ਨ ਕਹੀਏ ਕੋਇ।
ਸਾਰੋਂ ਮਾਹੀਂ ਸੋ ਬੁਰਾ, ਜਿਸ ਘਟ ਨਾਂਵ ਨ ਹੋਇ।[2]

ਦਾਦੂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਟਾਵਾਂ ਮਨੁਖ ਹੀ ਅਜੇਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਇਸ ਜ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਜ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਇਕ ਇਲਾਜ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਨਾਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਨਾਮ ਜਪਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ 'ਨਿਰਵਿਸ਼' ਤੇ ਅਰੋਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।[3]

ਦਾਦੂ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਰਾਮ ਨਾਮ ਹੁਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਸ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਣ ਚਲੇ ਜਾਣ, ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿਤੇ ਜਾਣ, ਸਿਰ ਕੱਟ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸਾੜ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਮੈਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗ ਸਕਦਾ।[4] ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਮ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਦਾ ਮਨ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਬੁੱਧੀ ਸ਼ੁਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਮ-ਨਾਮ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ - ਸਾਗਰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਰਾਮ ਕਹਤ ਸੁਖ ਸੰਪਤਿ ਸਾਰ। ਰਾਮ ਨਾਮ ਤਿਰਿ ਲੰਘੇ ਪਾਰ।
ਰਾਮ ਕਹਤ [illegible]ਧਿ ਮਤਿ ਪਾਈ। ਰਾਮ ਨਾਮ ਜਿਨਿ ਛਾਡੋ ਭਾਈ।[5]

1) ਸੂਹੀ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 747
2) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 20
3) ਦਾਦੂ ਸਭ ਜਗ ਵਿਸ਼ ਭਰਿਆ, ਨਿਰਵਿਸ਼ ਵਿਰਲਾ ਕੋਇ।
ਸੋਈ ਨਿਰਵਿਸ਼ ਹੋਏਗਾ(ਜਾਕੇ) ਨਾਂਵ ਨਿਰੰਜਨ ਹੋਇ।
ਦਾਦੂ ਨਿਰਵਿਸ਼ ਨਾਂਵ ਸੋਂ, ਤਨ ਮਨ ਸਹਿਜੈ ਹੋਇ।
ਰਾਮ ਨਿਰੋਗ ਕਰੇਗਾ, ਦੂਜਾ ਨਾਹੀਂ ਕੋਈ। (ਵਹੀ ਪੰਨਾ 21)
4) ਰਾਮ ਨਾਮ ਨਹਿ ਛਾਡੋਂ, ਭਾਈ। ਪ੍ਰਾਣ ਤਜੋਂ ਨਿਕਟ ਜਿਵ ਜਾਈ।
ਰਤੀ ਰਤੀ ਕਰਿ ਡਾਰੈ ਮੋਹਿ। ਜਰੈ ਸਰੀਰ ਨ ਛਾਡੌਂ ਤੋਹਿ।
ਭਾਵੈਂ ਲੈ ਸਿਰ ਕਰਵਤ ਦੇ। ਜੀਵਨ ਮੂਰ ਨ ਛਾਡੋਂ ਤੇ।
ਪਾਵਕ ਮੇ ਲੇ ਡਾਰੈ ਮੋਹਿ। ਜਰੈ ਸਰੀਰ ਨ ਛਾਡੋਂ ਤੋਹਿ।
(ਦਾ:ਦ:ਬ: ਭਾਗ, 2, ਪੰਨਾ 1)

5) ਵਹੀ

ਸੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਮ - ਸਿਮਰਣ ਉਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਾਮ -ਸਿਮਰਣ

ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾਣ ਲਈ ਉਸਦਾ ਸਿਮਰਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਿਮਰਣ ਦਵਾਰਾ ਹੀ ਜੀਵ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਲੋਂ ਹਟਾਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਜੋੜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿਮਰਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਰਤ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹੋਕੇ ਆਤਮਾ ਉਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਅਜੇਹੀ ਆਤਮਕ ਅਵਸੱਥਾ ਉਤੇ ਪੁਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਸਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਸਦਾ ਲਈ ਜਾਗ ਉਠਦੀ ਹੈ:-

'ਪ੍ਰਭੂ ਕੈ ਸਿਮਰਣ ਅਨਦਿਨੁ ਜਾਗੈ'।[1]

ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਸਭਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿਮਰਣ ਦਾ ਮਹਤਵ ਦਰਸ ਕਿਆ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਸੁਖਮਨੀ ਵਿਚ ਜੋ ਕਿ ਆਪਦਾ ਸ਼ਾਹਕਾਰ (Master-piece) ਹੈ, ਸਿਮਰਣ ਨੂੰ ਸਰਵੋਤਮ ਸਥਾਨ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਨੇ ਸਿਮਰਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਦ ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿਮਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ, ਸਿਮਰਣ ਦੇ ਢੰਗ, ਸਿਮਰਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਸਾਰਕ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਲਾਭ, ਸਿਮਰਣ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰਣ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੁਖ ਅਤੇ ਸੰਤਾਪ ਆਦਿ ਦਾ ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਮਰਣ ਦਵਾਰਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:-

1. ਦੁਖ, ਪਾਪ, ਭਰਮ ਅਤੇ ਭੈਅ ਦਾ ਨਾਸ਼।
2. ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ।
3. ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਤੇ ਸਭ ਬਲਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸੁਰਖਿਆ।
4. ਸਭ ਕਾਰਜ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਧਨ, ਮਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ।
5. ਸੰਸਾਰਕ ਆਸਰਿਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ।
6. ਖੇੜੇ ਤੇ ਅਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ — ਸਹਿਜ ਅਵਸੱਥਾ।
7. ਭਵ ਸਾਗਰ ਤਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿਮਰਣ - ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸਰਬ - ਸਰੇਸ਼ਠ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਦਾਦੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਧੇਰੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਦੀ ਬਹੁਤੀ ਪਹੁੰਚ (Approach) ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਿਮਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦੇਣ ਅਤੇ ਸਿਮਰਣ - ਵਿਧੀ ਦਸਣ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਆਪ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸਿਮਰਣ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਔਗੁਣ ਤਾਂ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਪਰ

1) ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 262

ਸਿਮਰਣ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਲਾਭਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬਹੁਤ ਘਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਉਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦਾਦੂ ਸਿਮਰਣ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਸਿਟਿਆਂ ਨੂੰ ਦਸਕੇ ਸਾਨੂੰ ਭੈਅ ਭੀਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਿਮਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਜਦਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਿਮਰਣ ਨਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਦਸਦੇ ਹਨ (ਭੈਅ ਭੀਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ) ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਸਿਮਰਣ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਫਲਾਂ ਉਤੇ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਚਿਤਾਵਨੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਸਿਮਰਣ ਦੇ ਫਲਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਦਾਦੂ ਵਿਚ ਵੀ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਸਿਮਰਣ ਦੇ ਫਲਾਂ ਅਥਵਾ ਲਾਭਾਂ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਵਿਚ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦੀ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਸਿਮਰਣ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

<u>ਸਿਮਰਣ ਦੁਆਰਾ ਦੁਖ, ਪਾਪ, ਭਰਮ ਅਤੇ ਭੈਅ ਦਾ ਨਾਸ਼</u>

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁਖ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਦੁਖਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਜੀਵ ਲਈ ਇਸਤੋਂ ਵੱਧ ਕਿਹੜਾ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਸਦੇ ਸਰਬ ਦੁਖ ਕੱਟੇ ਜਾਣ। ਅਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਮਾਨਵ ਆਂਤਰਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਭਟਕ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਸੁਖ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਆਪ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਸੁਖ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਮਰਥਾ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਸੱਚੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਣ ਹਰ ਪੁਰਖ ਦੇ ਦੁਖ ਤੇ ਵਿਕਾਰ ਦੂਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

"ਬਾਬੁਲ ਮੇਰਾ ਵਡ ਸਮਰਥਾ ਕਰਣ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਭੁ ਹਾਰਾ।
ਜਿਸੁ ਸਿਮਰਤ ਦੁਖੁ ਕੋਈ ਨ ਲਾਗੈ ਭਉਜਲੁ ਪਾਰਿ ਉਤਾਰਾ।"[1]

ਇਸ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਕਿਉਂ ਵਿਸਾਰਿਆ ਜਾਵੇ ਜਦ ਕਿ ਉਸਦੇ ਸਿਮਰਣ ਨਾਲ ਦੁਖ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[2] ਸਿਮਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਸੁਖ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[3] ਭਰਮਾਂ ਦੇ ਫੈਲ ਹੋਇਆ

---

1) ਸੂਹੀ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 777

2) ਕਿਉ ਗੋਬਿੰਦ ਮਨਹੁ ਵਿਸਾਰੀਐ ਜਿਸੁ ਸਿਮਰਤ ਦੁਖ ਜਾਹਿ। (ਗਉੜੀ ਮ:5 ਪੰ:218)

3) ਘਰ ਮਹਿ ਸੂਖ ਬਾਹਰਿ ਫੁਨਿ ਸੂਖਾ।
ਹਰਿ ਸਿਮਰਤ ਸਗਲ ਬਿਨਾਸੇ ਦੂਖਾ। (ਆਸਾ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰ: 456)

40.

ਮਨੁਖ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪਾਪਾਂ ਕਰਕੇ ਦੁਖੀ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਪਾਪ ਵਧਦਾ ਹੈ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਮਨੁਖ ਦਾ ਭੈ ਵੀ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਮ, ਪਾਪ ਤੇ ਭੈ ਦੂਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਖ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਣ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਿਆਣਪਾਂ ਤਿਆਗ ਕੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।[1]

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਵੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਦਰਿਆ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਹੀ ਸੁਖ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਖ - ਰੂਪੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਨਹੀਂ ਗਵਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ:

(ਦਾਦੂ) ਦਰਿਆ ਇਹੁ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਰਾਮ ਨਾਮ ਨਿੱਜ ਨਾਵ।
ਦਾਦੂ ਢੀਲ ਨ ਕੀਜੀਏ, ਇਹੁ ਅਵਸਰੁ ਇਹੁ ਡਾਵ।[2]

ਮਨੁਖ ਜਿਨੀ ਦੇਰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦਾ ਉਤਨੀ ਦੇਰ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਦੁਖ ਅਤੇ ਕਲੇਸ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਲਗਣ ਲਗ ਪਈ ਉਦੋਂ ਹੀ ਇਸ ਦੁਖਮਈ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਮ-ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣ ਲਗਦੀ ਹੈ:-

ਦਾਦੂ ਦੁਖਿਆ ਤਬ ਲਗੈ, ਜਬ ਲਗ ਨਾਂਵ ਨ ਲੇਹਿ।
ਤਬ ਹੀ ਪਾਵਨ ਪਰਮ ਸੁਖ, ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਏਹਿ।[3]

2. ਸਿਮਰਣ ਦਵਾਰਾ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ:

ਸਿਮਰਣ ਦਵਾਰਾ ਮਨੁਖ ਅਜੇਹੀ ਉਚੀ ਆਤਮਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਸ਼ੇ - ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਕਰਖਣ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਕਿਸੇ

---

1) ੳ) ਤਜਹੁ ਸਿਆਣਪ ਸੁਰਿਜਨਹੁ ਸਿਮਰਹੁ ਹਰਿ ਹਰਿ ਰਾਇ।
ਏਕ ਆਸ ਹਰਿ ਮਨਿ ਰਖਹੁ ਨਾਨਕ ਦੂਖੁ ਭਰਮੁ ਭਉ ਜਾਇ। (ਗਉੜੀ ਮ:5ਪੰ:281
ਅ) ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਭਉ ਨ ਬਿਆਪੈ।
ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਦੁਖੁ ਨ ਸੰਤਾਪੈ। (ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:5, ਪੰ:262)
ੲ) ਜਾਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਜਮੁ ਭਉ ਨ ਬਿਆਪੈ, ਸਦਾ ਸਦਾ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਜਾਪੈ।
(ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ5)

ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣਾਂ:
ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ 5, ਪੰਨਾ 625, ਸਾਰੰਗ ਮਹਲਾ 5, ਪੰਨਾ 1218, 1219,
ਬਿਲਾਵਲ ਮਹਲਾ 5, ਪੰਨਾ818

2) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 17

3) ਵਹੀ ਪੰਨਾ 18

ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰਗ - ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਮੋਹ, ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਵਰਗੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਉਤੇ ਉਹ ਪੂਰਣ ਜਿੱਤ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ:

"ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਬੁਝੈ।
ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਸੁਝੈ।"[1]

"ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧਿ ਅਹੰਕਾਰਿ ਵਿਗੂਤੇ, ਹਰਿ ਸਿਮਰਨੁ ਕਰਿ ਹਰਿਜਨ ਛੂਟੇ।"[2]

"ਹਰਿ ਸਿਮਰਿਤ ਮੋਹੁ ਮਾਨੁ ਨ ਛਵੈ।"[3]

ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਪਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ:-

"ਸਹਿਜੈ ਹੀ ਸਭ ਹੋਇਗਾ ਛੂਟ ਇੰਦ੍ਰੀ ਕਾ ਨਾਸ।
ਦਾਦੂ ਰਾਮ ਸੰਭਾਲਤਾਂ, ਕਟੈ ਕਰਮ ਕੇ ਪਾਸ।"[4]

ਇਥੇ 'ਛੂਟ ਇੰਦ੍ਰੀ ਕਾ ਨਾਸ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤਾਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਅਧਿਕ ਜ਼ੋਰ 'ਕਰਮ ਕੇ ਪਾਸ' (ਜਾਲ) ਕਟੇ ਜਾਣ ਉਤੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿਮਰਣ ਦੁਆਰਾ ਹੋਈ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਆਤਮਕ ਉਨਤੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਠੋਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾ ਆਣ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤਪਾਦਕ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ।[5] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰਨੀਂ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ।

3. ਸਿਮਰਣ ਨਾਲ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਅਤੇ ਸਭ ਦੁਖਾਂ ਦੂਰ:

ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਮਨ ਦੇ ਵਿਕਾਰ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਸਰੀਰਕ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਵੀ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮਨ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਕਿਵੇਂ ਰੋਗੀ ਰਹੇਗਾ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਿਮਰਣ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਰੀਰਕ

---

1) ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹੱਲਾ 5
2) ਆਸਾ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 388
3) ਭੈਰਉ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 1150
4) ਦਾਦੂ ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 16
5) ੳ) "ਆਪਾ ਮੇਟੈ ਹਰਿ ਭਜੈ, ਤਨ ਮਨ ਤਜੈ ਵਿਕਾਰ।" (ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2, ਪੰ: 22)
ਅ) "ਆਪਾ ਗਰਬ ਗੁਮਾਨ ਤਜਿ ਮਦ ਮੱਛਰ ਹੰਕਾਰ।
ਗਹੀ ਗਰੀਬੀ ਬੰਦਗੀ, ਸੇਵਾ ਸਿਰਜਨਹਾਰ।" (ਉਹੀ)

ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾ ਐਨੀ ਉੱਚੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਉਤੇ ਦੁਖ, ਸੁਖ ਅਤੇ ਰੋਗ ਆਦਿ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ :-

"ਦੂਖ ਨ ਸੂਖ ਨ ਰੋਗੁ ਨ ਬਿਆਪੈ ਸੁਖ ਸਾਗਰ ਸਰਣੀ ਪਾਏ।
ਹਰਿ ਸਿਮਰਿ ਸਿਮਰਿ ਨਾਨਕ ਰੰਗਿ ਰਾਤਾ ਮਨ ਕੀ ਚਿੰਤ ਮਿਟਾਏ।"[1]

ਅਜੇਹੀ ਉੱਚੀ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਪੁਜੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਰੋਗ ਕਿਵੇਂ ਦੁਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਹੀ ਸੁਖਾਂ ਦੇ ਦਾਤੇ ਦੇ ਚਰਣਾਂ ਵਿਚ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਣ:-

"ਸਿਮਰਿ ਸਿਮਰਿ ਕਾਟੇ ਸਭਿ ਰੋਗ। ਚਰਣ ਧਿਆਨ ਸਰਬ ਸੁਖ ਭੋਗ।"[2]
"ਸਿਮਰਤ ਸਿਮਰਤ ਪ੍ਰਭ ਕਾ ਨਾਉ। ਸਗਲ ਰੋਗ ਕਾ ਬਿਨਸਿਆ ਥਾਉ।"[3]

ਸਿਮਰਣ ਨਾਲ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬਲਾਵਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੇਵਾਂ ਤੇ ਦੈਂਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਭੈਅ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਧਰਮ ਰਾਏ ਵੀ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[4]

ਦਾਦੂ ਜੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਮ ਨਾਮ ਅਜੇਹੀ ਦਵਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਰੋਗ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਕੰਚਨ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

'ਰਾਮ ਨਾਮ ਨਿਜ ਔਸ਼ਧੀ, ਕਾਟੈ ਕੋਟਿ-[illegible] ਵਿਕਾਰ।
ਵਿਖਮ ਬਿਆਧਿ ਥੈਂ ਉਬਰੈ ਕਾਇਆਂ ਕੰਚਨ ਸਾਰ।"[5]

ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਕਾਲ ਦਾ ਵੀ ਭੈਅ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬਲਾਵਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀਆਂ, ਜਮਾਂ ਦੀ ਫਾਹੀ ਵਿਚ ਉਹ ਨਹੀਂ ਫਸ ਸਕਦਾ:

"ਏਕ ਬੀਰ ਨਾਵਾ ਗ੍ਰਹੈ, ਤਾਂ ਕੂ ਕਾਲ ਨ ਖਾਇ।"[6]
" ਦਾਦੂ ਸੋਈ ਜੀਵਰਾ, ਕਦੀ ਜਮਪੁਰ ਜਾਇ।7

1) ਸੂਹੀ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 782
2) ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹੱਲਾ 5
3) ਓਹੀ
4) ੳ) ਹਰਿ ਸਿਮਰਤ ਤੇਰੀ ਜਾਇ ਬਲਾਇ। ਸਰਬ ਕਲਿਆਣ ਵਸੈ ਮਨਿ ਆਈ। (ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ 5, ਪੰ: 193)
ਅ) 'ਹਰਿ ਸਿਮਰਤ ਦੈਤ ਦੇਉ ਨ ਪੋਹੈ।" (ਭੈਰਉ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 1150)
ੲ) ਸਿਮਰਤ ਨਾਮੁ ਕਿਲਬਿਖ ਸਭਿ ਕਾਟੇ। ਧਰਮ ਰਾਇ ਕੇ ਕਾਗਰ ਫਾਟੇ। (ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮਹਲਾ 5, ਪੰਨਾ 1348)
5) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 21
6) ਓਹੀ ਪੰਨਾ 19
7) ਓਹੀ ਪੰਨਾ 20

43.

4. ਸਿਮਰਣ ਨਾਲ ਸਭ ਕਾਰਜ ਪੂਰਣ ਅਤੇ ਧਨ, ਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ:

ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਿਮਰਣ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਪੂਰਣ ਹੁੰਦੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਵਲੰਤ ਉਦਾਹਰਣ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਨਿੰਦਕ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦੀਆਂ ਕਪਟ-ਚਾਲਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੇਵਲ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਭ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

'ਪ੍ਰਭੂ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਕਾਰਜ ਪੂਰੇ। ਪ੍ਰਭੂ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਕਬਹੁ ਨ ਝੂਰੇ।'[1]

'ਸਿਮਰਿ ਸਿਮਰਿ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭੂ ਕਾਰਜ ਭਏ ਰਾਸਿ।'[2]

'ਜਾਪ ਤਾਪ ਅਨੇਕ ਕਰਣੀ ਸਫਲ ਸਿਮਰਤ ਨਾਮ।
ਕਰਿ ਅਨੁਗ੍ਰਹੁ ਆਪਿ ਰਾਖੇ ਭਏ ਪੂਰਨ ਕਾਮ।'[3]

ਧਨ ਅਤੇ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਖ਼ਾਤਰ ਮਨੁਖ ਹਰ ਯੋਗ ਅਤੇ ਅਯੋਗ ਢੰਗ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ [illegible] ਧਨ, ਮਾਣ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਇਖ਼ਤਿਆਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ।[4] ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਿਮਰਨ ਵਾਲਾ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਸਗਲਾ ਜੀਆਂ ਦਾ ਸਿਰਤਾਜ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

'ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ ਸਿ ਬੇ ਮੁਹਤਾਜੇ। ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ ਸਿ ਸਰਬ ਕੇ ਰਾਜੇ।'[5]

ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਿਮਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁਖ ਧਨੀ, ਪਤਵੰਤਾ, ਅਤੇ ਸਰਬ ਪਰਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁ[illegible] ਵਿਚ ਉਹ ਸਰਬ ਸਰੇਸ਼ਟ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

'ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ ਸੇ ਧਨਵੰਤੇ। ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ ਸੇ ਪਤਿਵੰਤੇ।'

'ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ ਸੇ ਜਨ ਪਰਵਾਨ। ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ ਸੇ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਧਾਨ।'[6]

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿਮਰਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਰਸਾਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜੀਵ ਦੇ ਕਾਰਜ ਪੂਰਣ ਹੋਣ ਅਤੇ ਧਨ ਮਾਣ-ਮਰਿਆਦਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਗਲ ਬਹੁਤ ਘਟ ਆਖੀ ਹੈ।[7]

1) ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 263
2) ਬਿਲਾਵਲ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 816
3) ਗੂਜਰੀ ਮਹੱਲਾ 5 ਪੰਨਾ 502
4) ਜਾਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਸਰਬ ਨਿਧਾਨਾ ਮਾਨ, ਮਹਤੁ, ਪਤਿ ਪੂਰੀ। (ਧਨਾਸਰੀ ਮ:5 ਪੰ:672)
5) ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 263
6. ਉਹੀ
7. ਦਾਦੂ ਦਯਾਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕੋਈ ਟੁਟਕਲ ਪਦ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ [illegible] ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ

"ਸਕਲ ਸਿਧਿ ਨਵੈ ਨਿਧਿ, ਪੂਰਣ ਸਭ ਕਾਮ।
ਨਾਮ ਰੂਪ ਤੱਤ ਅਨੂਪ, ਦਾਦੂ ਨਿਜ ਧਾਮ।"
(ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ:2, ਪੰ:33)

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਦਾਦੂ ਜੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸਿਮਰਣ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਫਲਾਂ ਵਲ ਬਹੁਤਾ ਗਿਆ ਹੀ ਨਹੀ। ਉਂਜ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਆਪ ਸਿਮਰਣ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਸੁਖ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਦੀ ਗਲ ਆਖਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਣ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਗਲ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

5. ਸੰਸਾਰਕ ਆਸਰਿਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਆਸਰਾ:

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਮੁਸੀਬਤ ਆ ਬਣਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰਕ ਸਾਕ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਆਸਰਿਆਂ ਤੇ ਉਹ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਾਰੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸੱਚਾ ਆਸਰਾ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤੱਤੀ ਹਵਾ ਤਕ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ।

ਜਾਕਉ ਮੁਸਕਲ ਅਤਿ ਬਣੈ ਢੋਈ ਕੋਇ ਨ ਦੇਇ।
ਲਾਗੂ ਹੋਏ ਦੁਸਮਨਾ, ਸਾਕਿ ਭਿ ਭਜ ਖਲੇ।
ਸਭੋ ਭਜੈ ਆਸਰਾ, ਚੁਕੈ ਸਭਿ ਅਸਰਾਉ।
ਚਿਤ ਆਵੈ ਓਸ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਲਗੈ ਨ ਤੱਤੀ ਵਾਉ।[1]

ਜਦੋਂ ਮਨੁਖ ਦੇ ਪੱਲੇ ਪੈਸਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਭੁਖ ਨੰਗ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆਇਆ ਹੋਵੇ ਕੋਈ ਧੀਰਜ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਕੁਟੰਬ ਦਾ ਬੋਝ ਸਿਰ ਉਤੇ ਪਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪ੍ਰਭੂ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਨ - ਮਨ ਸੀਤਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[2]

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਨਿਆਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ, ਭੈਣ, ਭਾਈ ਸਭ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਝੂਠੇ ਹਨ ਤੇ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਹਨ। ਸਰੀਰ, ਧਨ ਅਤੇ ਜੋਬਨ ਸਭ ਮਿਥਿਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾਣਾ ਤੇ ਉਸਦਾ ਸਿਮਰਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਫਲ ਹੈ:

ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਕੋ ਬੰਧ ਨ ਭਾਈ। ਸਭ ਹੀ ਸੁਪਿਨਾ ਕਹਾ ਸਗਾਈ।
ਤਨ, ਧਨ, ਜੋਬਨ ਝੂਠਾ ਜਾਣੀ ਰਾਮ ਹਿਰਦੇ ਧਰ ਸਾਰੰਗ ਪ੍ਰਾਣੀ।[3]

---

1) ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ 5, ਪੰਨਾ 70

2) ਜਕੋ ਹੋਵੈ ਦੁਬਲਾ ਨੰਗ ਭੁਖ ਕੀ ਪੀਰ। ਦਮੜਾ ਪਲੈ ਨਾ ਪੜੈ, ਨਾ ਕੋ ਦੇਵੈ ਧੀਰ।
ਕ੍ਰਿਤ ਕੁਟੰਬ ਪਲੇਟਿਆ, ਕਰੇ ਰਾਖ ਕਦੇ ਸੋਗ।
ਚਿਤ ਆਵੈ ਉਸ ਪਾਰ ਬ੍ਰਹਮ, ਤਨ ਮਨ ਸੀਤਲ ਹੋਇ।
(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 70)

3) ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਕੀ ਬਾਣੀ, ਭਾਗ 2, ਪੰਨਾ 14

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜਿਥੇ ਸੰਸਾਰਕ ਸਾਕਾਂ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਦੀ ਸਵਾਰਥ ਮਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਕ ਚਿਤਰ ਦਿਖਾਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਆਸਰੇ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਸੰਸਾਰਕ ਸਾਕਾਂ - ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦਮ ਮਿਥਿਆ ਕਹਿਕੇ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

6. ਖੇੜੇ ਤੇ ਅਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ:

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਿਮਰਣ ਨਾਲ ਜੀਵ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਕੰਵਲ ਵਾਂਗ ਖਿੜ ਉਠਦਾ ਹੈ।[1] ਜਿਥੇ ਦੂਸਰੇ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਫਸੇ ਅਤੇ ਸੁੱਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਭਗਤ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸਦਾ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਗਸਦੇ ਹਨ।[2] ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਖ - ਸੁਖ ਅਤੇ ਭੁਖ - ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਆਦਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਨਹੀਂ ਪਾਂਦੇ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਆਪ ਸੁਖ ਦਾਤਾ ਪ੍ਰਭੂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸ ਰਿਹਾ ਹੈ।[3] ਉਸਦੇ ਸਿਮਰਣ ਨਾਲ ਇਕ ਅਜੇਹੇ ਅਲੌਕਿਕ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਨਮ, ਮਰਣ, ਭੈਅ ਅਤੇ ਦੁਖ ਸਭ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[4] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਿਮਰਣ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਉਚੀ ਆਤਮਕ ਅਵੱਸਥਾ ਤੇ ਪੁਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸਹਿਜ-ਅਵੱਸਥਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[5] ਸਭ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਦੁਖ - ਫ਼ਿਕਰ ਦੂਰ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਮਾਇਆ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਕੇਵਲ ਇਕ-ਰਸ, ਇਕ-ਚਿੱਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਣ ਹੀ ਆਦਰਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਸਭ ਪਾਸੀ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਣ ਸ਼ਾਂਤ ਸਹਿਜ - ਅਨੰਦ ਛਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਸਿਮਰਤ ਏਕੁ ਅਚੁਤ ਅਬਿਨਾਸੀ ਬਿਨਸੀ ਮਾਇਆ ਮਾਣੀ।
ਸਹਜ ਅਨਦ ਅਨਹਦ ਧੁਨਿ ਬਾਣੀ, ਬਹੁੜਿ ਨ ਭਈ ਬਿਖਾਦਾ।[6]
'ਮਹਾਂ ਬਿਕਾਰ ਗਏ ਸੁਖ ਉਪਜੇ ਬਾਜੇ ਅਨਹਦ ਤੂਰੇ।[7]

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਵੀ ਸਿਮਰਣ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਜੇਹੀ ਉਚੇਰੀ ਆਤਮਕ - ਅਵੱਸਥਾ ਦਾ

---

1) 'ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਕਮਲ ਬਿਗਾਸਨ।' (ਸੁਖਮਨੀ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 263)

2) 'ਸੋਇ ਰਹੇ ਮਾਇਆ ਮਦ ਮਾਤੇ। ਜਾਗਤ ਭਗਤ ਸਿਮਰਤ ਹਰਿ ਰਾਤੇ।' (ਆਸਾ ਮ:5, ਪੰ:388)

3) 'ਦੁਖ ਭੁਖ ਨਹਿ ਵਿਆਪਈ ਜੇ ਸੁਖਦਾਤਾ ਮਨ ਹੋਇ। (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ 5)

4) "ਜਾਕੈ ਸਿਮਰਣ ਹੋਇ ਅਨੰਦਾ, ਬਿਨਸੈ ਜਨਮ ਮਰਣ ਭੈ ਦੁਖੀ।
ਚਾਰ ਪਦਾਰਥ ਨਵਨਿਧਿ ਪਾਵਹਿ, ਬਹੁਰ ਨ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਭੁਖੀ।" (ਸੋਰਠ ਮਹਲਾ 5)

5) 'ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਹਰਿ ਗੁਨ ਬਾਨੀ। ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਸਹਜਿ ਸਮਾਨੀ।" (ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ:5ਪੰ:

6) ਸਾਰੰਗ ਮਹਲਾ 5, ਪੰਨਾ 1224

7) ਸੂਹੀ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 781

46.

ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਦਾ ਲਈ ਵਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਧਕ ਅਜੇਹੀ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਹ ਸਦਾ ਅਮ੍ਰਿਤ - ਰਸ ਪੀਂਦਾ ਹੈ:

'ਜੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਨਿਜ ਲੀਜੈ, ਤਬ ਸਹਿਜੈਂ ਅਮ੍ਰਿਤ ਪੀਜੈ।'[1]

ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਜੋਤ ਜਾਗ ਉਠਦੀ ਹੈ।[2] ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋ ਉਠਦੀ ਹੈ।[3]

7. ਸਿਮਰਨ ਰਾਹੀਂ ਭਵ - ਸਾਗਰ ਤਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਫਲਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਫਲ ਇਹ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵ ਇਸ ਭਵ - ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰੋੜਾਂ ਜਨਮਾਂ ਤੋਂ ਲਖ ਲਖ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਭਰਮਦਾ ਜੀਵ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਆਸਰੇ ਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

'ਕੋਟਿ ਜਨਮ ਭ੍ਰਮਿਤ ਜੋਨੀ ਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਤ ਤਾਰੇ।'[4]

'ਭਵਜਲੁ ਤਰਿਆ ਹਰਿ ਹਰਿ ਸਿਮਰਿਆ, ਸਗਲ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰੇ।'[5]

'ਸਿਮਰਿ ਸਿਮਰਿ ਨਾਨਕ ਤਰੇ, ਹਰਿ ਕੇ ਰੰਗ ਲਾਲ।'[6]

ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਜੀਵ ਦੁਬਾਰਾ ਗਰਭ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਸਦਾ:

'ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਗਰਭਿ ਨ ਬਸੈ।'[7]

'ਹਰਿ ਸਿਮਰਤ ਗਰਭ ਜੋਨਿ ਨ ਜੂਹੈ।[8]

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਵੀ ਸਿਮਰਣ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁਖ ਦੇ ਅਮਰ ਤੇ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤ-ਜਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਕਾਲ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਭਗਵਾਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਕੇ ਉਹਨਾ ਨੂੰ ਆਵਾਗਵਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਜੀਵ ਭਵ - ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਦਾ

1) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2, ਪੰਨਾ 32
2) 'ਜਬ ਮਨ ਹੀ ਸੋਂ ਮਨ ਲਾਗਾ, ਤਬ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪੀ ਜਾਗਾ।' (ਵਹੀ ਪੰਨਾ 33)
3) 'ਜਬ ਆਤਮ ਏਕੈ ਬਾਸਾ, ਪਰ ਆਤਮ ਮਾਹਿੰ ਪਰਕਾਸਾ।' (ਵਹੀ)
4) ਮਲ੍ਹਾਰ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 1278
5) ਸੂਹੀ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 781
6) ਬਿਲਾਵਲ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 807
7) ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹੱਲਾ 5
8) ਭੈਰਉ ਮਹੱਲਾ 5

ਸਹੀ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:-

ਸਾਧੂ ਜਨ ਸੁਮਿਰਣ ਕਰਿ ਕੇਤੇ ਜਪਿ ਜਾਗੇ।
ਅਗਮ ਨਿਗਮ ਅਮਰ ਕੀਏ, ਕਾਲ ਕੋਇ ਨ ਲਾਗੇ।
ਕੇਤੇ ਉਧਰਿ ਤਰੇ ਲਾਗੇ, ਬੰਧਨ ਭਵ ਛੂਟੇ।
ਕਲਿਮਲ ਵਿਖ ਜੁਗ ਜੁਗ ਕੇ, ਰਾਮ ਨਾਮ ਖੂਟੇ।[1]

<u>ਸਿਮਰਣ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼:</u>

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿਥੇ ਸਿਮਰਣ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਵਿਧ ਲਾਭ ਅਤੇ ਫਲ ਦਸੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਸਿਮਰਣ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਪ੍ਰਗਟਾਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸਹਿਰਦਤਾ ਤੇ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਕੋਮਲ ਛੁਹ ਸਾਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਿਮਰਣ - ਹੀਨ ਮਨੁਖਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਉਪਮਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿੰਦਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਆਪ ਬੇਰਹਿਮ ਤੇ ਕਪੁਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਜੀ ਸਿਮਰਣ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਦਿਲ ਹਿਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੈਅ - ਭੀਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਸਿਖ ਜਿਥੇ ਸਿਮਰਣ ਦੇ ਗੁਣਾ ਤੇ ਲਾਭਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਕੇ ਅਤੇ ਸਿਮਰਣ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਨਾਮ - ਸਿਮਰਣ ਨੂੰ ਅਪਨਾਵੇਗਾ, ਉਥੇ ਦਾਦੂ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਕੇਵਲ ਸਿਮਰਣ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਪਰਿਣਾਮਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਤੇ ਕੁਰਲਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਪਾਸੇ ਮੁੜੇਗਾ। ਪਹਿਲੇ ਸਾਧਕ ਵਿਚ ਲਗਨ, ਸ਼ੌਕ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਚ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਇਕ ਵਸੀਲਾ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿਮਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁਖ ਇੰਜ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਵਾਲਾ ਸੱਪ ਜਾਂ ਸਾਕਤ, ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਅਪਰਾਧ ਹੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿਮਰਣ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਜੀਵਨ ਧ੍ਰਿਕਾਰ ਹੈ। ਸਿਮਰਣ ਹੀਨ ਮਨੁਖ ਗਧੇ ਵਾਂਗ ਮੂਰਖ ਹੈ ਜਾਂ ਹਲਕਾਏ ਕੁੱਤੇ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਸਿਮਰਣ ਨਾ ਕਰਨਾ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ।[2]

---

1) ਦਾ: ਵਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2, ਪੰਨਾ 56

2) ਬਿਨ ਸਿਮਰਨ ਜੈਸੇ ਸਰਪ ਆਰਜਾਰੀ। ਤਿਉ ਜੀਵਹਿ ਸਾਕਤ ਨਾਮ ਬਿਸਾਰੀ।
ਬਿਨ ਸਿਮਰਨ ਗਰਧਭ ਕੀ ਨਿਆਈ। ਸਾਕਤ ਥਾਨ ਭਰਿਸਟ ਫਿਰਾਹੀ।
ਬਿਨ ਸਿਮਰਨ ਕੂਕਰ ਹਰਕਾਇਆ। ਸਾਕਤ ਲੋਭੀ ਬੰਧਨ ਪਾਇਆ।
ਬਿਨ ਸਿਮਰਨ ਹੈ ਆਤਮਘਾਤੀ। ਸਾਕਤ ਨੀਚ ਤਿਸ ਕੁਲ ਨਹੀਂ ਜਾਤੀ।

(ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ 5, ਅਸਟਪਦੀ, ਪੰਨਾ 239)

ਜੋ ਮਨੁਖ ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਉਹ ਭੈੜੀ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਘੋਰ ਦੁਖ ਪਾਂਦੇ ਹਨ।[1]

ਨਾਮ ਹੀਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜੇਹੇ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਮਨੁਖ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਖੇਹ ਉਡਦੀ ਹੈ।[2] ਸਿਮਰਣ ਵਿਚ ਜੀਵਿਆ ਇਕ ਪਲ, ਸਿਮਰਣ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਜੀਵੇ ਕਰੋੜਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੀਮਤੀ ਤੇ ਸਕਾਰਥ ਹੈ।[3]

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਾਮਹੀਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਦੰਡਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜੇਹੇ ਮਨੁਖਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਕਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਵਸਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਲੇਜੇ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਨੁਖਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਦਿਸਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਮਾਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਖੰਡ ਖੰਡ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਦਾਦੂ ਸਿਰ ਕਰਵਤ ਬਹੈ, ਬਿਸਰੈ ਆਤਮ ਰਾਮ।
ਮਾਹਿੰ ਕਲੇਜਾ ਕਾਟੀਏ, ਜੀਵ ਨਹੀਂ ਬਿਸਰਾਮ।
ਦਾਦੂ ਸਿਰ ਕਰਵਤ ਬਹੈ, ਨੈਨਹੁੰ ਨਿਰਖੈ ਨਾਹਿੰ।
- - - - - - - -
ਜਬ ਹੀ ਰਾਮ ਬਿਸਾਰੀਏ, ਤਬ ਹੀ ਮੋਟੀ ਮਾਰ।
ਖੰਡ ਖੰਡ ਕਰਿ ਨਾਖੀਏ ਬਿਜੈਂ ਪੜੈ ਤੇਹਿ ਬਾਰ।[4]

ਦਾਦੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਮ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰਨ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਕਦੀ ਸੁਖ ਨਹੀਂ ਪਾਂਦਾ, ਉਸਦਾ ਸਰੀਰ, ਪ੍ਰਾਣ ਅਤੇ ਸਰਬੰਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਦਾਦੂ) ਜਬ ਹੀ ਰਾਮ ਬਿਸਾਰੀਏ, ਤਬ ਹੀ ਹਾਨਾ ਹੋਇ।
ਪ੍ਰਾਣ, ਪਿੰਡ, ਸਰਬਸ ਗਿਆ, ਸੁਖੀ ਨ ਦੇਖਿਆ ਕੋਇ।[5]

1) ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਹੀਨ ਮਤਿ ਥੋਰੀ॥
ਸਿਮਰਤ ਨਾਹਿ ਸਿਰੀਧਰ ਠਾਕੁਰ ਮਿਲਤ ਅੰਧ ਦੁਖ ਘੋਰੀ॥ (ਸਾਰੰਗ ਮ:5 ਪੰ:1222)

2) ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਨ ਸਿਮਰਹਿ ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਤੈ ਤਨਿ ਉਡੈ ਖੇਹ।
ਜਿਨਿ ਕੀਤੀ ਤਿਸੈ ਨ ਜਾਣਈ ਨਾਨਕ ਫਿਟੁ ਅਲੂਣੀ ਦੇਹ।
(ਬਿਹਾਗੜਾ ਵਾਰ ਮ: 5 ਪੰਨਾ 553)

3) ਬਿਨੁ ਸਿਮਰਨ ਕੋਟਿ ਬਰਖ ਜੀਵੈ ਸਗਲੀ ਅਉਧ ਬ੍ਰਿਥਾਨਦ।
ਏਕ ਨਿਮਖ ਗੋਬਿੰਦ ਭਜਨੁ ਕਰਿ ਤਉ ਸਦਾ ਸਦਾ ਜੀਵਾਨਦ।
(ਸਾਰੰਗ ਮਹਲਾ 5, ਪੰਨਾ 1204)

4) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 25, 26

5) ਵਹੀ

<u>ਸਿਮਰਨ ਵਿਧੀ</u>

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਧਕ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ - ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਮ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਾਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਨਾਮ ਮਨ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜੀਵ ਵਿਚ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁਖ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਵਸਾਕੇ ਮੂੰਹੋ ਉਸਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਔਕੜ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਡੋਲਦਾ:

ਮਨਹਿ ਕਮਾਵੈ ਮੁਖ ਹਰਿ ਹਰਿ ਬੋਲੈ। ਸੋ ਜਨ ਇਤ ਉਤ ਕਤਹਿ ਨ ਡੋਲੈ।[1]

ਕੇਵਲ ਜ਼ਬਾਨ ਰਾਹੀਂ ਰਾਮ ਰਾਮ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫਲ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਜਦ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਰਾਮ ਨਾਮ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਨ ਵਸਾਇਆ ਜਾਵੇ।[2]

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਵੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਵਸਾਕੇ ਉਸਦੇ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹਨ:

ਜਿਸ ਮੇਂ ਸਬ ਕੁਛ ਸੋ ਲੀਆ, ਨਿਰੰਜਨ ਕਾ ਨਾਉਂ।
ਦਾਦੂ ਹਿਰਦੇ ਰਖੀਐ, ਮੈਂ ਬਲਿਹਾਰੀ ਜਾਉਂ।[3]

ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਅਵਸਥਾ ਉਹ ਹੈ ਜਦੋਂ ਜੀਵ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਅਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸਦਾ ਸਵਾਸ ਸਵਾਸ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਵਾਸ ਜੋ ਉਹ ਅੰਦਰ ਖਿਚਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਕਢਦਾ ਹੈ, ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਤਿਆਂ, ਜਾਗਦਿਆਂ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸਦਾ ਹਿਰਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਲਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਰੋਮ ਰੋਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਧਿਆਉਂਦਾ ਹੈ।[4]

ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜ਼ਬਾਨ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਮਨ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਢੰਗ ਨੂੰ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਸਮਝਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਵਿਚ ਸਵਾਸ ਨੂੰ

---

1) ਗਉੜੀ ਮਹੱਲਾ 5

2) ਰਾਮ ਰਾਮ ਸਭ ਕੋ ਕਹਿਐ ਰਾਮ ਨ ਹੋਇ।
ਗੁਰਪਰਸਾਦਿ ਰਾਮ ਮਨ ਵਸੈ ਤਾਂ ਫਲ ਪਾਵੈ ਕੋਇ। (ਗੂਜਰੀ ਮਹੱਲਾ 3)

3) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ:1, ਪੰਨਾ 26

4) 'ਗੁਰਮੁਖਿ ਰੋਮਿ ਰੋਮਿ ਹਰਿ ਧਿਆਵੈ।' (ਰਾਮ ਕਲੀ ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਮਹੱਲਾ 1)
'ਬਿਨ ਜਿਹਵਾ ਜੋ ਜਪੈ ਹਿਆਂਇ। ਕੋਈ ਜਾਣੈ ਕੈਸਾ ਨਾਉ। (ਮਲਾਰ ਮਹੱਲਾ 1)

ਸੋਧਣ ਲਈ ਬੜੀ ਤੀਬਰਤਾ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਢੰਗ ਬੜਾ ਸਰਲ ਹੈ।"[1]

ਦਾਦੂ ਜਿਆਲ ਵੀ ਇਸ ਢੰਗ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਿਨ ਰਾਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੋਕੇ ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:-

(ਦਾਦੂ) ਅਹਿਨਿਸਿ ਸਦਾ ਸਰੀਰ ਮੇਂ, ਹਰਿ ਚਿੰਤਤ ਦਿਨ ਜਾਇ।
ਪ੍ਰੇਮ ਮਗਨ ਲੈਅ ਲੀਨ ਮਨ, ਅੰਤਰ ਗਤਿ ਲਿਵ ਲਾਇ।[2]

ਜਿਸ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਸੁਣਦਿਆਂ, ਸੰਸਾਰਕ ਲੈਣ - ਦੇਣ ਅਤੇ ਕਾਰ - ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਿਆਂ, ਖਾਂਦਿਆਂ ਪੀਂਦਿਆਂ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹਿਰਦਾ - ਕਮਲ ਸਦਾ ਖਿੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵਿਸਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

(ਦਾਦੂ) ਕਹਤਾ ਸੁਣਤਾ ਰਾਮ ਕਹਿ, ਲੇਤਾ ਦੇਤਾ ਰਾਮ।
ਖਾਤਾ ਪੀਤਾ ਰਾਮ ਕਹਿ, ਆਤਮ ਕੰਵਲ ਵਿਸਰਾਮ।[3]

ਸੋ ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਸੇ ਸਿਟੇ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਨਾਮ - ਸਿਮਰਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦਾ ਇਕ ਅਨਿਵਾਰਜ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਭਗਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਦਾਦੂ ਨਾਲੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਿਚ ਸਿਮਰਣ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਬਹੁ ਪਖੀ, ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਮਈ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

---

1) ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ : ਆਊਟ ਲਾਈਨਜ਼ ਆਫ਼ ਸਿਖ ਥਾਟ: ਪੰ:98

2) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 18

3) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 21

3. ਸਾਧ ਸੰਗਤ

ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਅਥਵਾ ਸਤਿ - ਸੰਗਤ ਦਾ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਮਹਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਨੇ ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਦੀ ਲੋੜ ਉਤੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਨੇਕ ਅਤੇ ਸੰਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਗੁਣਗਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

"ਸਤਸੰਗਤਿ ਕੈਸੀ ਜਾਣੀਐ। ਜਿਥੈ ਏਕੋ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣੀਐ।"[1]

ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਦਾ ਮਹਤਵ ਪ੍ਰਗਟਾਂਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ " ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਕ ਸੱਚਾ ਸਿਖ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੈ ਉਥੇ ਉਹ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸੰਗਤ ਦਾ ਵੀ ਮੈਂਬਰ ਹੈ। ਇਸ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸੰਤ ਅਤੇ ਨੇਕ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ। . . . . . ਇਹ ਸੰਗਤ ਦੀ ਕਿਰਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਉਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਇਸ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।"[2]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਸਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਥਾਂ ਸੋਭਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਥਾਂ ਤੇ ਸਾਧੂ ਜਨ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਭ ਮੰਦੇ ਗੁਣ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

ਜਿਥੈ ਬੈਸਨਿ ਸਾਧ ਜਨ ਸੋ ਥਾਨੁ ਸੁਹੰਦਾ।
ਓਇ ਸੇਵਨਿ ਸੰਮ੍ਰਿਥੁ ਆਪਣਾ ਬਿਨਸੈ ਸਭੁ ਮੰਦਾ।[3]

ਜਿਸਨੇ ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ - ਰਸ ਇਕ ਵਾਰੀ ਚਖਿਆ ਹੈ ਉਸਦੀ ਪਿਆਸ ਸਦਾ ਲਈ ਮਿਟ ਗਈ ਹੈ। ਸੁਖ - ਨਿਧਾਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਹੀ ਪੂਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:-

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ਤੁਮਾਰਾ ਪਿਆਰੇ ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਰਸੁ ਪਾਇਆ।
ਤ੍ਰਿਪਤ ਅਘਾਈ ਸੇਈ ਜਨ ਪੂਰੇ ਸੁਖ ਨਿਧਾਨੁ ਹਰਿ ਗਾਇਆ।[4]

ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਦਾ ਕਾਇਆ - ਕਲਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਹਰ ਜੀਵ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਝਲਕ

---

1) ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹੱਲਾ 5
2) ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ: ਆਊਟ ਲਾਈਨਜ਼ ਔਫ਼ ਸਿਖ ਥਾਟ: ਪੰ:99
3) ਗਉੜੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹੱਲਾ 5, ਸਲੋਕ
4) ਰਾਗ ਆਸਾ ਘਰੁ 6 ਮਹੱਲਾ 5

2.

ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਪਰਾਏ ਦਾ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਨਾਂ ਕੋਈ ਵੈਰੀ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਹੀਂ ਕੋਈ ਬਿਗਾਨਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।[1]

ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਦੁਆਰਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਉਨਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁਖ ਦੇ ਮਨ ਦੇ ਵਿਕਾਰ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਤਿ, ਸੰਤੋਖ, ਦਇਆ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੁੱਚਤਾ ਆਦਿ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:-

ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਮਾਇਆ ਮਦ ਮਤਸਰ, ਏ ਖੇਲਤ ਸਭ ਜੂਐ ਹਾਰੇ।
ਸਤ, ਸੰਤੋਖ, ਦਇਆ, ਧਰਮ ਸੁਚਿ, ਇਹ ਅਪਨੈ ਗ੍ਰਿਹ ਭੀਤਰ ਵਾਰੇ।[2]

ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਦੀ ਹਉਮੈ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਗਿਆਨ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੰਗ - ਸੰਗ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਰਤਨ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਮਨ ਵੱਸ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦੀ ਖਿਚ ਮੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੁਸ਼ਮਨ ਵੀ ਮਿਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੈਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਪੂਰਣ ਪਰਮਾਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਕੁਲ ਦਾ ਉੱਧਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਕਾਮਨਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਸਾਧ ਕੈ ਸੰਗਿ ਮਿਟੈ ਅਭਿਮਾਨੁ। ਸਾਧ ਕੈ ਸੰਗਿ ਪ੍ਰਗਟੈ ਸੁਗਿਆਨੁ।
\- - - - - - - - - - -
ਸਾਧ ਕੈ ਸੰਗਿ ਮਿਟੈ ਸਭਿ ਰੋਗ। ਨਾਨਕ ਸਾਧ ਭੇਟੈ ਸੰਜੋਗ।[3]

ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ - ਅੰਕੁਰ ਉਮੜ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਲਈ ਪਰਬਲ ਚਾਉ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[4] ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਇਸ ਸੰਸਾਰ - ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਪਰਮ - ਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[5] ਜੀਵ ਨੂੰ ਕਾਲ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਛਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਮ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋ

---

1) ਬਿਸਰਿ ਗਈ ਸਭ ਤਾਤਿ ਪਰਾਈ। ਜਬ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਮੋਹਿ ਪਾਈ।
ਨਾ ਕੋ ਬੈਰੀ ਨਹੀਂ ਬਿਗਾਨਾ ਸਗਲ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ।
(ਕਾਨੜਾ ਮਹੱਲਾ 5 ਪੰ:1299)

2) ਆਸਾ ਮਹੱਲਾ 5

3) ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ, ਅਸ਼ਟਪਦੀ 7

4) ਸੁਭਰ ਭਰੇ ਪ੍ਰੇਮ ਰੱਸ ਰੰਗਿ। ਉਪਜੈ ਚਾਉ ਸਾਧ ਕੈ ਸੰਗਿ।
(ਗਉੜੀ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰ:286)

5) ਮੇਰੇ ਮਾਧਉ ਜੀ ਸਤ ਸੰਗਤ ਮਿਲੇ ਸੁ ਤਰਿਆ।
ਗੁਰਪਰਸਾਦਿ ਪਰਮਪਦੁ ਪਾਇਆ ਸੂਕੇ ਕਾਸਟ ਹਰਿਆ।
(ਗੂਜਰੀ ਮਹੱਲਾ 5,) [redacted])

53.

ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[1] ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਦੁਆਰਾ ਹਉਮੈ ਵਰਗਾ ਦੀਰਘ ਰੋਗ ਵੀ ਕਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸਹਿਜ - ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਸੁਖ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਗੋਬਿੰਦ ਜੀਉ ਸਤਿ ਸੰਗਤਿ ਮੇਲਿ ਹਰਿ ਧਿਆਈਐ।
ਹਉਮੈ ਰੋਗ ਗਇਆ ਸੁਖ ਪਾਇਆ ਹਰਿ ਸਹਿਜਿ ਸਮਾਧਿ ਲਗਾਈਐ।[2]

ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਪਾਤਕਾਂ ਦੇ ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਕਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪੀ ਦੀਪਕ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋ ਉਠਦੀ ਹੈ।[3] ਸੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹੀ ਮਨੁਖ ਸਿਆਣਾ, ਵਿਦਵਾਨ, ਬੀਰ ਅਤੇ ਦਾਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਪਰਵਾਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਸੋਈ ਚਤੁਰੁ ਸਿਆਣਾ ਪੰਡਤ ਸੋ ਸੂਰਾ ਸੋ ਦਾਨਾ।
ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਜਿਨਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਜਪਿਓ ਨਾਨਕ ਸੋ ਪਰਵਾਨਾ।[4]

ਮਨੁਖ ਵਿਚ ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਦੁਆਰਾ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਗਲੇ ਵੀ ਪਰਬਤ ਚੜ੍ਹ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਮੂਰਖ, ਸਿਆਣਿਆਂ ਗਲਾਂ ਕਥਨ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਮਨੁਖ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮੈਲ ਉਤਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਅਜੇਹਾ ਕਾਇਆ - ਕਲਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਮਾਨੋ ਬਿੱਲੀ ਤੋਂ ਸ਼ੇਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।[5]

ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਵੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਰਸਾਂਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਅਜੇਹਾ ਹੀ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਜ਼ਹਿਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਗ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

---

1) ਮੋਹਨ ਤੁਧੁ ਸਤ ਸੰਗਤਿ ਧਿਆਵੈ ਦਰਸ ਧਿਆਨਾ।
ਮੋਹਨ ਜਮ ਨੇੜ ਨ ਆਵੈ ਤੁਧੁ ਜਪਹਿ ਨਿਦਾਨਾ। (ਗਉੜੀ ਮ:5, ਪੰ: 248)

2) ਬਸੰਤ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 1179

3) ਅੰਧਕਾਰੁ ਮਿਟਿਓ ਤਿਹੁ ਤਨ ਤੇ ਗੁਰਿ ਸਬਦ ਦੀਪਕ ਪਰਗਾਸਾ।
ਭ੍ਰਮ ਕੀ ਜਾਲੀ ਤਾਕੀ ਕਾਟੀ ਜਾਕਉ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਬਿਸਵਾਸਾ।
(ਗਉੜੀ ਮ:5, ਪੰ:208)

4) ਸਾਰੰਗ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 1221

5) ਪਿੰਗਲ ਪਰਬਤ ਪਾਰਪਰੇ, ਖਲ ਚਤੁਰ ਬਕੀਤਾ।
ਅੰਧੁਲੇ ਤ੍ਰਿਭਵਨ ਸੂਝਿਆ, ਗੁਰ ਭੇਟ ਪੁਨੀਤਾ।
ਮਹਿਮਾ ਸਾਧੂ ਸੰਗ ਕੀ, ਸੁਨਹੁ ਮੇਰੇ ਮੀਤਾ।
ਮੈਲ ਖੋਈ ਕੋਟਿ ਅਘ ਹਰੇ, ਨਿਰਮਲ ਭਏ ਚੀਤਾ।
ਸਿੰਘ ਬਿਲਾਈ ਹੋਇ ਗਇਓ, ਤ੍ਰਿਣ ਮੇਰੁ ਦਿਖੀਤਾ।

(ਬਿਲਾਵਲ ਮਹੱਲਾ 5)

ਉਦੋਂ ਮਨੁਖ ਪੂਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਇਨਸਾਨ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੈਰੀ ਮਿਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਝੂਠਾ ਸੱਚਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਲਾ ਨਿਰਮਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[1]

ਦਾਦੂ ਜੀ ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਉਹ ਕਿਸ਼ਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਵਾਰਾ ਜੀਵ ਇਸ ਸੰਸਾਰ - ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਉਤਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਣ-ਗਿਣਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਰੂਪੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਨੇ ਭਵ - ਜਲ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।[2] ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਗਤ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[3] ਪ੍ਰਭੂ - ਭਗਤੀ ਦੇ ਜਿਸ ਰਸ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਕਸ਼ਟ ਸਹਾਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਦੇਵੀਆਂ ਦੇਵਤੇ ਜਿਸਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਉਹ ਰਸ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

(ਦਾਦੂ) ਜਿਸ ਰਸ ਕੂੰ ਮੁਨਿਅਰ ਮਰੈਂ, ਸੁਰ ਨਰ ਕਰੈਂ ਕਲਾਪ।
ਸੋ ਰਸ ਸਹਜੈ ਪਾਈਏ, ਸਾਧੂ ਸੰਗਤਿ ਆਪ।[4]

ਸੰਤ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਦਾਦੂ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਦੋ ਹੀ ਅਨਮੋਲ ਤੇ ਅਤੁੱਲ ਰਤਨ ਹਨ, ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਸੰਤ:

ਦਾਦੂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਮੇਂ ਏ ਦੋ ਰਤਨ ਅਮੋਲ।
ਇਕ ਸਾਂਈਂ ਅਰੁ ਸੰਤ ਜਨ, ਇਨਕਾ ਮੋਲ ਨ ਤੋਲ।[5]

ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਅਕਹਿ ਸੁਖ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜੇਹੇ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਮਾਂਦਾ:

ਸਾਧ ਮਿਲੈ ਸੁਖ ਉਪਜੈ, ਆਨੰਦ ਅੰਗ ਨ ਸਮਾਇ।[6]

1) ਵਿਸ਼ ਕਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਰਿ ਲੀਆ, ਪਾਵਕ ਕਾ ਪਾਣੀ।
ਬਾਂਕਾ ਸੂਧਾ ਕਰਿ ਲੀਆ, ਸੋ ਸਾਧ ਬਿਨਾਣੀ।
ਦਾਦੂ ਊਣਾ ਪੂਰਾ ਕਰਿ ਲੀਆ, ਖਾਰਾ ਮੀਠਾ ਹੋਇ।
ਬੰਧਿਆ ਮੁਕਤਾ ਕਰਿ ਲੀਆ, ਉਰਝਿਆ ਸੁਰਝਿ ਸਮਾਨ।
ਬੈਰੀ ਮੀਤਾ ਕਰਿ ਲੀਆ, ਦਾਦੂ ਉਤਮ ਗਿਆਨ।
ਝੂਠਾ ਸਾਚਾ ਕਰਿ ਲੀਆ, ਕਾਚਾ ਕੰਚਨ ਸਾਰ।
ਮੈਲਾ ਨਿਰਮਲ ਕਰਿ ਲੀਆ, ਦਾਦੂ ਗਿਆਨ ਵਿਚਾਰ। (ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰ: 160

2) ਸਾਧੂ ਜਨ ਸੰਸਾਰ ਮੇਂ ਭਵ ਜਲ ਬੋਹਿਥ ਅੰਗ।
ਦਾਦੂ ਕੇਤੇ ਉਧਰੇ ਜੇਤੇ ਬੈਠੇ ਸੰਗ। (ਵਹੀ ਪੰਨਾ 149)

3) ਸਾਧ ਮਿਲੈ ਤਬ ਊਪਜੈ ਹਿਰਦੇ ਹਰਿ ਕਾ ਭਾਵ।
ਦਾਦੂ ਸੰਗਤਿ ਸਾਧ ਕੀ, ਜਬ ਹਰਿ ਕਰੈ ਪਸਾਵ। (ਵਹੀ ਪੰਨਾ 150)

4) ਵਹੀ ਪੰਨਾ 152

5) ਵਹੀ ਪੰਨਾ 154

6) ਵਹੀ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਦਾਦੂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਫਲਾਂ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਜੀਵ ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਿਚਰਦਾ ਉਸਦਾ ਸਰੀਰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰਖ - ਸੋਗ ਵਿਚ ਫੰਸਿਆ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵ ਅਨੇਕਾਂ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਭਟਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਟਿਕਾਉ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ:

ਸੋਗ ਰੋਗ ਸੋਗ ਤਨੁ ਬਿਆਪਿਓ ਬਹੁ ਜੋਨੀ ਭਰਮਾਈਐ।
ਟਿਕਨੁ ਨ ਪਾਵੈ ਬਿਨੁ ਸਤ ਸੰਗਤਿ ਕਿਸੁ ਆਗੈ ਜਾਇ ਰੂਆਈਐ।[1]

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਤਿਸੰਗਤ ਅਥਵਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਜੋ ਉਲੰਘਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਕਦਮ ਕਦਮ ਵਿਚ ਮੌਤ ਖੜੀ ਹੈ, ਮੂੰਹ ਖੋਲੀ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ:

ਸਤਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਉਲੰਘਿ ਕਰਿ ਜਿਨਿ ਕੋਈ ਸਿਖ ਜਾਇ।
ਦਾਦੂ ਪਗ ਪਗ ਕਾਲ ਹੈ, ਜਹਾਂ ਜਾਇ ਤਹਾਂ ਖਾਇ।[2]

ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਦਾਦੂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਸਾਧ - ਸੰਗਤ ਦਾ ਮੇਲ ਕਰਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਅਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਹਰਿ ਕੇ ਦਰਸਨ ਕੋ ਮਨਿ ਚਾਉ।
ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਸੰਤ ਸੰਗਿ ਮਿਲਾਵਹੁ ਤੁਮ ਦੇਵਹੁ ਅਪਨੋ ਨਾਉ।[3]

ਦਾਦੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

(ਦਾਦੂ) ਭੋਜਨ ਦੀਜੈ ਦੇਹ ਕੋਂ, ਲੀਆ ਮਨ ਬਿਸਰਾਮ।
ਸਾਧੂ ਕੇ ਮੁਖ ਮੇਲੀਏ, ਪਾਇਆ ਆਤਮ ਰਾਮ।[4]

---

1) ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 532
2) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 9
3) ਕੇਦਾਰ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 1120
4) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 149

4. ਕੀਰਤਨ

ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਦਾ ਨਾਮ ਕੀਰਤਨ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਸ਼ੂ - ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਜਿਸ ਸੰਗੀਤ ਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਜਸ - ਗਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਉਸ ਦਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਮਿਟ ਤੇ ਸਥਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਝੌਂਪੜੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਰਾਜ ਮਹਲ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਹਾਵਣੀ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇ:

ਭਲੀ ਸੁਹਾਵੀ ਛਾਪਰੀ ਜਾਮਹਿ ਗੁਨ ਗਾਏ।
ਕਿਤਹੀ ਕਾਮ ਨ ਧਉਲਹਰ ਜਿਤ ਹਰਿ ਬਿਸਰਾਏ।[1]

~~ਅਧ ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਸੁਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਆਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[2] ਜਦ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਉਸੇ ਮਨੁਖ ਦਾ ਮਨ ਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਕਿਰਪਾ ਕਰੇ:~~

~~[illegible] ਕੀਨਾ ਗੁਰ [illegible], ਹਰਿ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਇਹੁ ਮਨ ਰਾਤਾ।[3]~~

~~ਕੀਰਤਨ ਅਨੇਕਾਂ ਅਮੋਲਕ ਹੀਰਿਆਂ ਦੀ ਖਾਣ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਅਨੰਦ ਤੇ ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ~~ ਹੈ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੱਤ-ਗਿਆਨ ਸਰੇਸ਼ਠ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਧਿਆਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਉੱਤਮ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭ ਪਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੀਰਤਨ ਉੱਤਮ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਸਗਲ ਤਤ ਮਹਿ ਤਤ-ਗਿਆਨ। ਸਰਬ ਧਿਆਨ ਮਹਿ ਏਕੁ ਧਿਆਨ।
ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਮਹਿ ਊਤਮ ਧੁਨਾ। ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਮਿਲ ਗਾਇ ਗੁਨਾ।[2]

*: See back P 272 B

~~ਮਨੁਖ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਲਾਕੇ ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾਕੇ, ਸਾਧ - ਸੰਗਤ~~

---

1) ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ 5

~~2) ਜੋ ਗੁਰ [illegible] ਮੈਂ ਸੋ ਕਹਿਆ ਪੁਕਾਰ।~~
~~ਨਾਨਕ ਕਹੈ ਸੁਨ ਰੇ ਮਨਾ, ਕਰ ਕੀਰਤਨ ਹੋਇ ਉਧਾਰ। (ਗਉੜੀ ਮ:5)~~

~~3) ਸੋਰਠ ਮਹੱਲਾ 5~~

~~4) 'ਕੀਰਤਨ ਨਿਰਮੋਲਕ ਹੀਰਾ। ਆਨੰਦ ਗੁਣੀ ਗਹੀਰਾ।' (ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ 5)~~

2) ਬਸੰਤ ਮਹੱਲਾ 5

ਹੈ ਨਾਮ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਜਮਦੂਤ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਵਿਆਪੀ ਦੇਂਦੇ।

ਪਰਮੇਸਰ ਸਿਉ ਜਨਮ ਜਿਹਿ ਨਾਮ ਸਮਾਰਦਾ।

ਕੀਰਤਨੰ ਸਾਧ ਸੰਗੇਣ ਨਾਨਕ ਨਹ ਦ੍ਰਿਸਟੰਤਿ ਜਮਦੂਤਨਹ।[1]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜੇਹੇ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦਿਆਂ ਮਨ ਨੂੰ ਮੈਲ ਨਾ ਲਗੇ ਅਤੇ ਮਨ ਸਦਾ ਹਰੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਜਾਗਦਾ ਰਹੇ:—

ਸੋ ਕਿਛੁ ਕਰਿ ਜਿਤੁ ਮੈਲੁ ਨ ਲਾਗੈ। ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਮਹਿ ਏਹੁ ਮਨੁ ਜਾਗੈ।[2]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁਖਾ ਜਨਮ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[3]

ਜਿਥੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਉਤਮ ਫਲ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਦੇ ਫਲ ਵੀ ਵਰਣਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰਮੁਖ ਹਰੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਤੋਂ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਮਿਟੇ ਤਿਹ ਮਨ ਤੇ। ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜੋ ਸੁਨਤੇ।[4]

ਹਰੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪਾਤਰ ਬਣਦੇ ਹਨ:-

ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਕਰਹ ਹਰਿ ਜਸੁ ਸੁਣਹ ਤਿਸੁ ਕਵਲਾ ਕੰਤਾ।[5]

(※) See Back Page 273B

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿਥੇ ਕੀਰਤਨ ਉਤੇ ਏਨਾਂ ਬਲ ਦਿਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਦਾਦੂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਦਾਦੂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਰਾਗ ਅਥਵਾ ਸੰਗੀਤ ਦਵਾਰਾ ਗਾਉਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੀ ਦੂਸਰਿਆਂ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਲਖਣਤਾ ਹੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਸਿਖੀ ਜੀਵਨ ~~ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ~~ ਦਾ ਇਕ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਆਪ ਇਕ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸਨ ਤੇ ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੇ ਰੁੱਸ ਕੇ ਟੁਰ ਜਾਣ ਉਤੇ ਆਪ ਕੀਰਤਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਵੀ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਖ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਦਿਆਲ

~~1. ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮ: 5 ਪੰਨਾ57~~

2. ਗਉੜੀ ਮਹੱਲਾ 5

~~3. ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਗਾਵਹੁ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ ਸਫਲ ਏਹਾ ਹੈ ਕਾਰੀ ਜੀਉ।~~ (ਮਾਝ ਮ: 5)

(4) ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅਖੱਰੀ ਮਹੱਲਾ 5

(5) ਸੋਰਠ ਵਾਰ 4 --- ਪਾਉੜੀ

ਨੇ ਨਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾਦੂ - ਪੰਥ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲੀ। ਸੋ ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਅਭਾਵ ਕੋਈ ਅਸਚਰਜ - ਜਨਕ ਗਲ ਨਹੀਂ।

5. ਹੁਕਮ

ਗੁਰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ~~ਅਕਾਲਪੁਰਖ~~ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ:

(ਇਹ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਯਮ ਵੀ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹਨ।)

ਹੁਕਮੀ ਸਭੇ ਊਪਜਹਿ ਹੁਕਮੀ ਕਾਰ ਕਮਾਹਿ।
ਹੁਕਮੀ ਕਾਲੈ ਵਸਿ ਹੈ ਹੁਕਮੀ ਸਾਚਿ ਸਮਾਹਿ।[1]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁਖ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਇਸ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇ। ਜਦ ਤਕ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਮਨੁਖ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[2] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਖੇਡ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਅਤੇ ਜੋ ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੇ ਰਹਸਯ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਹਉਮੈ ਸਦਾ ਲਈ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[3] ("ਹਉਮੈ" ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਤੇ ਜੀ [illegible] (X) (See Page 274B)

(ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਧੀਨ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਅਧੀਨ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਦੁਖ ਅਤੇ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, [illegible] ਆਵਾਗਵਣ ਦਾ [illegible] ਹੁਕਮ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਅਧੀਨ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ [illegible] ਰਿਹਾ ਹੈ।)

ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਮਿੱਠਾ ਕਰਕੇ ਮੰਨਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪਦਾ ਆਪਣਾ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਮਿੱਠਾ ਕਰਕੇ ਮੰਨਣ ਤੇ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਅਮਰ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਭਾਂਵਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਜਿਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਰਖੇ ਉਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:

ਜਿਉ ਜਿਉ ਤੇਰਾ ਹੁਕਮੁ ਤਿਵੈ ਤਿਉ ਹੋਵਣਾ।
ਜਹ ਜਹ ਰਖਹਿ ਆਪਿ ਤਹ ਜਾਇ ਖੜੋਵਣਾ।[4]

1) ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹੱਲਾ 1, ਪੰਨਾ 55
2) ਜਬ ਲਗੁ ਹੁਕਮੁ ਨ ਬੂਝਤਾ ਤਬ ਹੀ ਲਉ ਦੁਖੀਆ।
ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਣਿਆ ਤਬ ਹੀ ਤੇ ਸੁਖੀਆ। (ਆਸਾ ਮ:5, ਪੰ:400)
3) ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਆਕਾਰ..........
ਹੁਕਮੈ ਅੰਦਰਿ ਸਭੁ ਕੋ ਬਾਹਰਿ ਹੁਕਮ ਨ ਕੋਇ।
ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੈ ਜੇ ਬੁਝੈ ਤ ਹਉਮੈ ਕਹੈ ਨ ਕੋਇ। (ਜਪੁਜੀ)

4) ਗੂਜਰੀ ਵਾਰ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 523

ਅਤੇ ਆਗਿਆ ਤੁਮਾਰੀ ਮੀਠੀ ਲਾਗੈ ਕੀਓ ਤੁਹਾਰੋ ਭਾਵੈ। 275 A.
ਜੋ ਤੂੰ ਦੇਹਿ ਤਹੀ ਇਹੁ ਤ੍ਰਿਪਤੈ ਆਨ ਨ ਕਤਹੂ ਧਾਵੈ।(1)

ਉਸੇ ਮਨੁਖ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਸਫਲ ਹੈ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਸੇ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਹੈ।[1] ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਜਾਂ ਗ਼ਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁਖ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਟੱਲ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਜੇਹਾ ਮਨੁਖ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੱਤਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਕਦੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ:

ਚਿੰਤ ਅੰਦੇਸਾ ਗਣਤ ਤਜਿ ਜਨਿ ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਤਾ।
ਨਹ ਬਿਨਸੈ ਨਹ ਛੋਡਿ ਜਾਇ ਨਾਨਕ ਰੰਗ ਰਾਤਾ।[2]

ਭਗਤੀ ਦਾ ਨਾਮ - ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਉਹਨਾਂ ਮਨੁਖਾਂ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਚਲਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨ, ਤਨ ਸਦਾ ਤ੍ਰਿਪਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਭੁਖ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[3] ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਅਜੇਹੇ ਮਨੁਖ ਹੀ ਸੁੰਦਰ, ਸਿਆਣੇ ਅਤੇ ਚਤੁਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਭੂ ਕਰਵਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹਰ ਹੁਕਮ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਠਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।[4]

ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਮਨਦੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਚਲਦੇ ਉਹ ਦੁਖ ਭੋਗਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਗ ਆ ਘੇਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਦੀ ਵੀ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ:

ਅੰਨ ਤੇ ਰਹਤਾ ਦੁਖੁ ਦੇਹੀ ਸਹਤਾ। ਹੁਕਮੁ ਨ ਬੂਝੈ ਵਿਆਪਿਓ ਮਮਤਾ।[5]

See Page 275 B. (*)

ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਹੁਕਮ ਮਨਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੱਤ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਖ ਸੁਖ ਦੋਹਾਂ ਅਵਸੱਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।:

1) ਸਫਲ ਜਨਮੁ ਪਰਵਾਣੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਇਆ।
ਹੁਕਮੈ ਬੁਝਿ ਨਿਹਾਲੁ ਖਸਮਿ ਫੁਰਮਾਇਆ। (ਗੂਜਰੀ ਵਾਰ ਮ: 5, ਪੰਨਾ523)

2) ਬਿਲਾਵਲ ਮਹਲਾ 5, ਪੰਨਾ 813

3) ਨਾਮ ਖਜ਼ਾਨਾ ਭਗਤੀ ਪਾਇਆ ਮਨ ਤਨ ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਅਘਾਏ।
ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਜੀਉ ਤਾਕਉ ਦੇਵੈ ਜਾਕਉ ਹੁਕਮ ਮਨਾਏ। (ਗਉੜੀ ਮ:5, ਪੰ:208)

4) "ਰੂਪਵੰਤ ਸੋ ਚਤੁਰੁ ਸਿਆਣਾ। ਜਿਨਿ ਜਨਿ ਮਾਨਿਆ ਪ੍ਰਭ ਕਾ ਭਾਣਾ।" (ਗਉੜੀ ਮ.5)
"ਸੋਈ ਕਰਣਾ ਜਿ ਆਪਿ ਕਰਾਏ। ਜਿਥੈ ਰਖੈ ਸਾ ਭਲੀ ਜਾਏ।"
ਸੋਈ ਸਿਆਣਾ ਸੋ ਪਤਵੰਤਾ ਹੁਕਮੁ ਲਗੈ ਜਿਸੁ ਮੀਠਾ ਜੀਉ। "
(ਮਾਝ ਮਹਲਾ 5, ਪੰਨਾ 108)

5) ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 1348

1) ਟੋਡੀ ਮਹਲਾ 5

ਮਨ ਕੀ ਮਤਿ ਤਿਆਗਹੁ ਹਰਿਜਨ ਹੁਕਮੁ ਬੂਝਿ ਸੁਖ ਪਾਈਐ ਰੇ।
ਜੋ ਪ੍ਰਭੁ ਕਰੈ ਸੋਈ ਭਲ ਮਾਨਹੁ ਸੁਖ ਦੁਖਿ ਓਹੀ ਧਿਆਈਐ ਰੇ।[1]

see Page 276B (x)

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮਨਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਇਛਾ ਅਥਵਾ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਮੋੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜੋ ਕੁਝ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਰਤੀ ਭਰ ਵੀ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈ ਸਕਦਾ।[2] ਜਿਹੜਾ ਮਨੁਖ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਥਵਾ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਨਦਾ ਉਸਨੂੰ ਸੁਖ ਮੰਗਣ ਤੇ ਵੀ ਦੁਖ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

(ਦਾਦੂ) ਹੋਣਾ ਥਾ ਸੋ ਹੋ ਰਿਹਾ, ਜਿਨ ਬਾਂਛੈ ਸੋਖ ਦੁਖ।
ਸੁਖ ਮਾਂਗੈ ਦੁਖ ਆਇਸੀ, ਪੈ ਪਿਵ ਨ ਵਿਸਾਰੀ ਮੁਖ।[3]

ਦਾਦੂ ਜੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਰਖੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਵਿਰਤੇ ਬਣਾਈ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਦੁਖ ਸੁਖ ਆਦਿ ਵਾਪਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਤੇ ਡੋਰੀ ਰਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਤੇ ਕੋਈ ਗਲ ਨਹੀਂ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ:

ਜਿਉਂ ਰਖਿਆ ਤਿਉਂ ਹੋਇਗਾ, ਕਾਹੇ ਕੂੰ ਸਿਰ ਲੇਹ।
ਸਾਹਬ ਉਪਰ ਰਾਖੀਏ, ਦੇਖ ਤਮਾਸ਼ਾ ਏਹ।[4]

ਆਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਨਿਸ਼ਠਾ ਰਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦਾ ਹੈ ਮੈਂ ਉਸੇ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਸਿਦਕ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਉਹ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਡੀ ਭਲਾਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਦਿਨ ਨੂੰ ਰਾਤ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦਿਨ ਕਰ ਦੇਵੇ।[5] ਸੋ ਕਰਣਹਾਰ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸੇ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਚਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:

(ਦਾਦੂ) ਕਰਣਹਾਰ ਜੋ ਕੁਛ ਕੀਆ ਸੋ ਬੁਰਾ ਨਾ ਕਹਣਾ ਜਾਇ।
ਸੋਈ ਸੇਵਗ ਸੰਤ ਜਨ, ਰਹਿਬਾ ਰਾਮ ਰਜਾਇ।[6]

---

1) ਗਉੜੀ ਮਹੱਲਾ 5, ਪੰਨਾ 209

2) (ਦਾਦੂ) ਹੋਣਾ ਥਾ ਸੋ ਹੋ ਰਹਿਆ। ਜੋ ਕੁਛ ਕੀਆ ਪੀਵ।
ਪਲ ਬਧੈ ਨਾਂ ਛਿਨ ਘਟੈ, ਐਸੀ ਜਾਣੀ ਜੀਵ। (ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰ: 178)

3) ਓਹੀ

4) ਓਹੀ

5) ਜਿਉਂ ਤੂੰ ਭਾਵੈ ਤਿਉਂ ਖੁਸ਼ੀ, ਹਮ ਰਾਜ਼ੀ ਉਸ ਬਾਤ।
ਦਾਦੂ ਕੇ ਦਿਲ ਸਿਦਕ ਸੂੰ, ਭਾਵੈ ਦਿਨ ਕੂੰ ਰਾਤ। (ਓਹੀ ਪੰਨਾ 179)

6) ਓਹੀ

ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਮੈਂ ਆਪ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਰਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਇਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਦਾਦੂ ਕਰਤਾ ਹਮ ਨਹੀਂ, ਕਰਤਾ ਔਰੇ ਕੋਇ।
ਕਰਤਾ ਹੈ ਸੋ ਕਰੇਗਾ, ਤੂੰ ਜਿਨਿ ਕਰਤਾ ਹੋਇ।[1]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਣੇ ਅਥਵਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉਤੇ ਬਹੁਪਖੀ ਚਾਨਣ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਦਾਦੂ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਕੇਵਲ ਫੁਟਕਲ ਪਦ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਡੂੰਘਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(*) See Page 277B →

6. ਅਰਦਾਸ

ਅਰਦਾਸ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦਾ ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਬੜਾ ਉਚਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਸਿਖ ਆਪਣੀਆਂ ਭੁਲਾਂ ਬਖਸ਼ਾਣ ਲਈ ਤੇ ਸ਼ੁਭ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਲਈ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਅਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਰਦਾਸ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਮੂਹਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ। ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਉਤੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਕੀਤੀ ਅਰਦਾਸ ਕਦੀ ਵੀ ਵਿਅਰਥ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੁਖ - ਦਾਤੇ ਅਤੇ ਭੈਅ ਨਾਸ਼ਕ ਪ੍ਰਭੂ ਅਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕਾ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

ਸੁਖ ਦਾਤਾ ਭੈ ਭੰਜਨੋ, ਤਿਸ ਆਗੈ ਅਰਦਾਸ।
ਮਿਹਰ ਕਰੇ ਜਿਸ ਮਿਹਰਬਾਨ, ਤਾ ਕਾਰਜ ਆਵੈ ਰਾਸ।[2]

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਕੰਮ ਅਰੰਭ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਗੇ ਅਰਦਾਸ ਨਾਲ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।[3] ਅਰਦਾਸ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਖੜੇ ਹੋਕੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨੀ ਚ ਹੈ।[4]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਅਗੇ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਰਦਾਸਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਭੂ

1) ਓਹੀ
3) ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ 5
4) ਕੀਤਾ ਲੋੜੀਐ ਕੰਮ ਸੁ ਹਰਿ ਪਹਿ ਆਖੀਐ।
ਕਾਰਜ ਦੇਇ ਸਵਾਰ ਸਤ ਗੁਰ ਸਚ ਸਾਖੀਐ। (ਪਉੜੀ ਮਹੱਲਾ 4, ਵਾਰ ਸਿਰੀ
5) ਦੋਇ ਕਰ ਜੋੜ ਕਰੋ ਅਰਦਾਸ। (ਭੈਰਉ ਮਹੱਲਾ 5)
2) ਗਿ. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ: ਗੁਰਮਤ ਫਿਲਾਸਫੀ, ਪੰਨਾ 22

ਦੀਆਂ ਦਾਤਾਂ ਲਈ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਅਥਵਾ ਧੰਨਵਾਦ ਦਾ ਰੰਗ ਹੈ। ਆਪ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁਖੀ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਨੀਆਂ ਵੀ ਵਡਿਆਈਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਉਹ ਉਸੇ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕਾ ਹੋਈਆਂ ਹਨ:

ਤੁਮ ਆਗੈ ਅਰਦਾਸਿ ਹਮਾਰੀ, ਜੀਉ ਪਿੰਡੁ ਸਭੁ ਤੇਰਾ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸਭ ਤੇਰੀ ਵਡਿਆਈ ਕੋਈ ਨਾਉ ਨ ਜਾਣੈ ਮੇਰਾ।[1]

ਆਪ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਅਨਮੋਲ ਦਾਤ ਆਪ ਪਾਸ ਸਦਾ ਕਾਇਮ ਰਹੇ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਆਪ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇ।[2]

ਆਪ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਆਦਿ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।[3] ਤੇ ਨਾਮ ਦਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਹੇ ਠਾਕੁਰ ਹਉ ਦਾਸਰੋ, ਮੈ ਨਿਰਗੁਣ ਗੁਣੁ ਨਹਿ ਕੋਇ।
ਨਾਨਕ ਦੀਜੈ ਨਾਮਦਾਨ ਰਾਖਉ ਹੀਐ ਪਰੋਇ।[4]

See Page 278B (⁘) ——————

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦੇ ਪਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਵਾਂਗ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਾਸੋਂ ਨਾਮ ਦਾ ਦਾਨ ਮੰਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਮੇਰੇ ਦੁਖਾਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾਣ ਵਾਲਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿ ਪੰਜਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਤੂੰ ਹੀ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਹਮਾਰੇ ਤੁਮਹੀ ਹੋ ਰਖਪਾਲ।
ਤੁਮ ਬਿਨ ਔਰ ਨਹੀਂ ਕੋਇ ਮੇਰੇ, ਸੋ ਦੁਖ ਮੇਟਣ ਹਾਰ।
ਵੈਰੀ ਪੰਚ ਨਿਮਖ ਨਹੀਂ ਨਿਆਰੇ, ਰੋਕਿ ਰਹੇ ਜਮਕਾਲ।[5]

ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਿਨੈ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਭ ਪਰਕਾਰ ਤੇ ਤਪ ਪੂਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੇ ਤੀਰਥ, ਪਾਠ, ਬਨ ਭ੍ਰਮਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਸ਼ਰਣ ਆਇਆਂ ਹਾਂ ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ ਲੈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ~~ਦਾ ਦਾਨ ਬਖਸ਼~~।

---

1) ਆਸਾ ਮਹੱਲਾ 5
2) ਕਰ ਕਿਰਪਾ ਦੀਜੈ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾਨ, ਨਾਨਕ ਸਿਮਰੈ ਨਾਮ ਨਿਧਾਨ।
3) ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਭੂ ਮੇਰੇ, ਮੋਹਿ ਨਿਰਗੁਣ, ਸਭ ਗੁਣ ਤੇਰੇ।
ਪੰਚ ਬਿਖਾਦੀ ਏਕ ਗਰੀਬਾ, ਰਾਖਹੁ ਰਾਖਨਹਾਰੇ। (ਗਉੜੀ ਮ: 5)
4) ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅਖੱਰੀ ਮਹੱਲਾ 5
5) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2, ਪੰਨਾ 52

ਦਾ ਦਾਨ ਚਾਹੁ।[1]

ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਜਿਥੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਅਰਦਾਸ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੱਸੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬੜੇ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਦਾਦੂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਅਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਜੋ ਮਹੱਤਵ ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਹੈ ਉਹ ਦਾਦੂ - ਪੰਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।

1) ਸਰਣਿ ਤੁਮਾਰੀ ਆਇ ਪਰੇ। ਜਹਾਂ ਜਹਾਂ ਹਮ ਸਭ ਫਿਰ ਆਏ,
ਰਾਖ ਰਾਖ ਹਮ ਦੁਖਤ ਖਰੇ।
ਕਸਿ ਕਸਿ ਕਾਇਆ ਤਪ ਬ੍ਰਤ ਕਰਿ ਕਰਿ। ਭ੍ਰਮਤ ਭ੍ਰਮਤ ਹਮ ਭੂਲ ਪਰੇ।
ਕਹੂੰ ਬਨ ਤੀਰਥ ਫਿਰ ਫਿਰ ਥਾਕੇ, ਕਹੂੰ ਗਿਰਿ ਪਰਬਤ ਜਾਇ ਚੜੇ।
\- - - - - - - - - -
ਹਾਹਾ ਹਰਿ ਅਬ ਦੀਨ ਲੀਨ ਕਰਿ। ਦਾਦੂ ਬਹੁ ਅਪਰਾਧ ਭਰੇ।

(ਬਾਣੀ ਪੰਨਾ 102)

(*) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਏ ਅਰਦਾਸ ਦੇ ਅਨੇਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :-

1. ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਅਤੇ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਅਰਦਾਸ।
2. ਆਪਣੀ ਤੁੱਛਤਾ ਅਤੇ ਅਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਤੇ ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਵਜੋਂ ਅਰਦਾਸ।
3. ਨਾਮ ਵਜੋਂ ਅਰਦਾਸ।
4. ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਵਜੋਂ ਅਰਦਾਸ।
5. ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਵਜੋਂ ਅਰਦਾਸ।
6. ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਅਤੇ ਗੁਣ-ਗਾਨ ਕਰਨ ਵਜੋਂ ਅਰਦਾਸ।
7. ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਵਜੋਂ ਅਰਦਾਸ।
8. ਪਾਪੀ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਵਜੋਂ ਅਰਦਾਸ।
9. ਸੰਕਟ ਸਮੇਂ ਮਦਦ ਵਜੋਂ ਅਰਦਾਸ।
10. ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਦਮਨ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਵਜੋਂ ਅਰਦਾਸ।

ਭਾਗ ਪੰਜਵਾ

ਕਾਵਿ - ਕਲਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ

ਅਠਵਾਂ ਪ੍ਰਕਰਣ

ਕਲਾ ਪੱਖ

ਕਲਾ ਪੱਖ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀ ਕਾਵਿ - ਕਲਾ ਨੂੰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਹੇਠ ਪਰਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕਰਾਂਗੇ:

1. ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰ (Imagery & Figures)
2. ਰਸ (Emotions)
3. ਕਾਵਿ - ਰੂਪ (Forms of poetry)
4. ਸ਼ੈਲੀ (Style)

1. ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰ

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ 'ਬਿੰਬ' ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। 'ਬਿੰਬ' ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ 'ਇਮੇਜ' (Image) ਦਾ ਸਮਾਨ - ਅਰਥਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਮਨੁਖ ਬਾਹਰੀ ਜਗਤ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਅਚੇਤ ਮਨ ਵਿਚ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅੰਕਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਬਾਹਰੀ ਜਗਤ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਮੂਰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਧਿਆਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਅਚੇਤ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਿਤ ਹੋਏ ਅਜੇਹੇ ਚਿਤਰ ਹੀ 'ਬਿੰਬ' ਅਖਵਾਂਦੇ ਹਨ।[1] ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਵੀ ਅਜੇਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਬਿੰਬ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ 'ਕਾਵਿ - ਬਿੰਬ' ਆਖਦੇ ਹਾਂ। Mr. C.D. Lewis ਅਨੁਸਾਰ 'ਕਾਵਿ - ਬਿੰਬ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਜੇਹਾ ਚਿਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰੀਰਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਛੁਹ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"[2] Mr. J.E. Downey ਵੀ ਇਸੇ ਕਥਨ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਉਂ ਕਰਦੇ ਹਨ 'ਬਿੰਬ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਕੇਵਲ ਸਥੂਲ ਨਕਲ ਮਾਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸਰੀਰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰ ਦੇਵੇ।"[3]

---

1. B.N. Tha: Modern Educational Phsychology. Page 322
2. "The poetic image is a picture in words touched with some sensuous quality" C.D. LEWIS: Poetic Image, Page.18
3. " Image must not be conceived as material copy of thing but merely as the content of thought in which attention is centred on sensory quality of some sort." J.E. Downey: Creative imagination Page. 12.

'ਅਲੰਕਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਗਹਿਣਾ, ਸਜਾਵਟ ਜਾਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ। ਕਾਵਿ - ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਲੰਕਾਰ ਅਜੇਹੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਵਿ - ਸੌਂਦਰਯ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇ। ਆਚਾਰਯ ਭਾਮਹ ਨੇ ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ ਨੂੰ ਸਭ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।[1] ਦੰਡੀ ਨੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਦੀ ਹੈ।[2] ਵਾਮਨ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਸਰਲ ਤੇ ਸੁਖੈਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁਖੀ ਹਿਰਦੇ ਤੇ ਜਲਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਂਦੀ ਹੈ।[3]

'ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰ ਇਕ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਯੋਜਨਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ ਸਭ ਰੂਪ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਕੇ ਮਾਨਵ - ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਆਨੰਦ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਲਿਜਾਕੇ ਉਸਨੂੰ ਤਨਮਈ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਅਜੇਹਕੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧਕ ਉਪਮਾ - ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਕੇ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਵਮਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।'[4] ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 1. ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ ਅਤੇ 2. ਅਰਥ-ਅਲੰਕਾਰ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚਮਤਕਾਰ ਅਥਵਾ ਸੌਂਦਰਯ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ ਅਤੇ ਅਰਥ ਰਾਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਨੂੰ ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਤ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਕਰਮ - ਕੌਸ਼ਲ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਰਚੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਜਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਛੰਦਾਂ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੇਵਲ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਭਿਧਾ ਸ਼ਕਤੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਜੇਹੀ ਰਹੱਸਮਈ ਅਵਸਥਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਲੌਕਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਜੇਹੇ ਬਿੰਬਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਣ ਪਾਠਕ ਪਰਚਿਤ ਸੀ। ਰੀਤੀ ਕਾਲ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸਾਡੇ ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ।

---

1. ਕਾਵਯ - ਅਲੰਕਾਰ (2 : 85)
2. ਕਾਵਯ - ਆਦਰਸ਼ (2 : 1)
3. ਸੌਂਦਰਯ - ਅਲੰਕਾਰ
4. ਡਾ: ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਰਾਇਣ ਸ਼ੁਕਲ: ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ, ਪੰਨਾ 357

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਭ ਪੱਖ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਚੁਣੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਇਸਦੇ ਸਾਰੇ ਉਪਕਰਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਢਾਲ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਕ੍ਰਿਟੀਕਲ ਸਟੱਡੀ ਆਫ਼ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕਰਦਿਆਂ ਦੋਹਿਆਂ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਜਿਵੇਂ ਰੁੱਤਾਂ, ਅਕਾਸ਼, ਸੂਰਜ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਬੱਦਲ, ਬਿਜਲੀ, ਧੁੱਪ, ਛਾਂ, ਦਰਖਤ, ਬਾਗ, ਫਲ, ਫੁੱਲ, ਬਿਰਛ, ਸਾਗਰ, ਨਦੀਆਂ, ਪਸ਼ੂ - ਪੰਛੀ ਆਦਿ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਖਾਣਾ, ਪਹਿਨਣਾ, ਪਕਾਣਾ, ਸੀਣਾ, ਬੁਣਨਾ, ਕਪੜੇ, ਦਸਤਕਾਰੀ, ਲੜਾਈ, ਹਥਿਆਰ, ਹੀਰਾ, ਮੋਤੀ, ਬਿਮਾਰੀ, ਰਾਜ, ਮਾਪੇ, ਬੱਚੇ, ਜਨਮ, ਮਰਨ, ਵਿਆਹ, ਆਦਿ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘਟ ਹੋਈ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਵਿਚ ਇਸਤੋਂ ਉਲਟ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਵਲੀ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹਨ ਫਿਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਥਵਾ ਨਵੀਨਤਾ ਅਧਿਕ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਾਥ - ਸਿੱਧ ਪਰੰਪਰਾ, ਕਬੀਰ, ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਵਲੀ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰੀਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਅਲੌਕਿਕ ਤੇ ਅਗੰਮੀ ਭਾਵ ਨੂੰ ਬਿਰਛ, ਸ਼ਾਖ, ਸਾਗਰ, ਬੁਲਬੁਲਾ, ਸੂਤ, ਮਣੀ, ਗੰਢ ਤੇ ਪਰਬਤ ਆਦਿ ਦੇ ਅਗਿਆਤ ਰੂਪਕਾਂ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ - ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਉਚੇਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਸਰਲ ਤੇ ਸਹਿਜ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅਨੋਖਾ ਕਾਵਿ-ਸੌਂਦਰਯ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਤੂੰ ਪੇਡੁ ਸਾਖ ਤੇਰੀ ਫੂਲੀ। ਤੂੰ ਸੂਖਮੁ ਹੋਆ ਅਸਥੂਲੀ।
ਤੂੰ ਜਲਨਿਧਿ ਤੂੰ ਫੇਨੁ ਬੁਦਬੁਦਾ, ਤੁਧੁ ਬਿਨੁ ਅਵਰੁ ਨ ਭਾਲੀਐ ਜੀਉ।
ਤੂੰ ਸੂਤੁ ਮਣੀਏ ਭੀ ਤੂੰ ਹੈ। ਤੂੰ ਗੰਠੀ ਮੇਰੁ ਸਿਰਿ ਤੂੰ ਹੈ।
ਆਦਿ ਮਧਿ ਅੰਤਿ ਪ੍ਰਭੁ ਸੋਈ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਇ ਦਿਖਾਲੀਐ ਜੀਉ।[1]

---

1. ਮਾਝ ਮਹਲਾ 5

ਬਾਰਹ ਮਾਹ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੁਤਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਬਿੰਬਾਂ ਦਵਾਰਾ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸਜੀਵ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਤਰ ਖਿੱਚੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਚਿਤਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਰੰਗੀਨੀ ਹੈ, ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਆਕਰਸ਼ਣ ਹੈ, ਇਕ ਅਨੂਪਮ ਸੁਹਜ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੱਚਾਈ ਹੈ:

'ਸਾਵਣ ਸਰਸੀ ਕਾਮਣੀ ਚਰਣ ਕਮਲ ਸਿਉ ਪਿਆਰੁ।
ਮਨੁ ਤਨੁ ਰਤਾ ਸਚ ਰੰਗਿ ਇਕੋ ਨਾਮੁ ਅਧਾਰੁ।
ਬਿਖਿਆ ਰੰਗ ਕੂੜਾਵਿਆ ਦਿਸਨਿ ਸਭੇ ਛਾਰੁ।
ਹਰਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬੂੰਦ ਸੁਹਾਵਣੀ ਮਿਲਿ ਸਾਧੂ ਪੀਵਣਹਾਰੁ।
ਵਣੁ ਤਿਣੁ ਪ੍ਰਭ ਸੰਗਿ ਮਉਲਿਆ ਸੰਮ੍ਰਥ ਪੁਰਖ ਅਪਾਰੁ।
ਹਰਿ ਮਿਲਣੈ ਨੋ ਮਨੁ ਲੋਚਦਾ ਕਰਮਿ ਮਿਲਾਵਣਹਾਰੁ।
ਜਿਨੀ ਸਖੀਏ ਪ੍ਰਭੁ ਪਾਇਆ ਹਉ ਤਿਨ ਕੈ ਸਦ ਬਲਿਹਾਰ।
ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਜੀ ਮਇਆ ਕਰਿ ਸਬਦਿ ਸਵਾਰਣਹਾਰੁ।
ਸਾਵਣੁ ਤਿਨਾ ਸੁਹਾਗਣੀ ਜਿਨ ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਉਰਿ ਹਾਰੁ।'

ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ 5, ਰੁਤੀ ਵਿਚ ਸਾਵਣ - ਭਾਦੋਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਰੁਤ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਭੂ - ਪਿਆਰ ਦੇ ਆਵੇਗ ਨੂੰ ਚਿਤਰਾਇਆ ਹੈ:-

'ਰੁਤਿ ਬਰਸੁ ਸੁਹੇਲੀਆ ਸਾਵਣ ਭਾਦਵੇ ਆਨੰਦ ਜੀਉ।
ਘਣ ਉਨਵਿ ਵੁਠੇ ਜਲ ਥਲ ਪੂਰਿਆ ਮਕਰੰਦ ਜੀਉ।'

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਰ ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ 5 ਤੇ ਵਾਰ ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ 5 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਰਸਮਈ ਬਿੰਬ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕਤਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸੌਂਦਰਯ-ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਰਲ ਤੇ ਸੂਖਮ ਬਣਾਂਦੀ ਹੈ।

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਧਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੀ ਬੜੀ ਘਟ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਛੁਹ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਆਤਮ ਬੇਲੀ ਸਹਿਜੈ ਫੂਲੈ, ਸਦਾ ਫੂਲ ਫਲ ਹੋਈ।
ਕਾਇਆ ਬਾੜੀ ਸਹਿਜੈਂ ਨਿਪਜੈ, ਜਾਣੈ ਬਿਰਲਾ ਕੋਈ।
ਮਨ ਹਠ ਬੇਲੀ ਸੂਕਣ ਲਾਗੀ, ਸਹਿਜੈਂ ਜੁਗਿ ਜੁਗਿ ਜੀਵੈ।
ਦਾਦੂ ਬੇਲਿ ਅਮਰ ਫਲ ਲਾਗੈ, ਸਹਿਜਿ ਸਦਾ ਰਸ ਪੀਵੈ।[1]

1. ਦਾ: ਦ: ਬਾ: ਭਾ: 2, ਪੰਨਾ 82

ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਲੈਂਦੇ ... ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਖੇਡ, ਮੇਲ, ਕੁਸ਼ਤੀ ਆਦਿ ਵਸਤੂਆਂ ... ਚਿਤ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ... ਭਾਵ ਨੂੰ ਪਰਪ ਅਕਾਰੇ ਤੇ ਕੁਸ਼ਤੀ ਦੇ ਕਿੱਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰਗਟਾਂਦੇ ਹਨ:

'ਹਉ ਗੋਸਾਈ ਦਾ ਪਹਿਲਵਾਨੜਾ, ਮੈਂ ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਉਚ ਦੁਮਾਲੜਾ।
ਸਭ ਹੋਈ ਛਿੰਝ ਇਕਠੀਆ, ਦਯੁ ਬੈਠਾ ਵੇਖੈ ਆਪਿ ਜੀਉ।
ਵਾਤ ਵਜਨਿ ਟੰਮਕ ਭੇਰੀਆ, ਮਲ ਲਥੇ ਲੈਦੇ ਫੇਰੀਆ।
ਨਿਹਤੇ ਪੰਜਿ ਜੁਆਨ ਮੈਂ ਗੁਰ ਥਾਪੀ ਦਿਤੀ ਕੰਡਿ ਜੀਉ।'[1]

ਖੇਤੀ, ਵਣਜ, ਅਤੇ ਰੁਜ਼ ਦੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਨਾਮ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ:-

ਸਿਮਰਤ ਨਾਮਿ ਨਿਵਾਜਿਆ ਤਿਨਹਿ ਸਿਰੁ ਗੁਰ ਸਾਹਿ।
ਨਾਮ ਖੇਤੀ ਵਣਜ ਏਹ ਕੀ ਵਣੁ ਨ ਚੂਕੈ ਰਾਤਿ।
ਜੇ ਮਨ ਵਖੁ ਚੀਜ ਲਾਹੁ।
ਦੇਹਿ ਵਿਤੀ ਸਾਹਿ ਮਨੂਆ ਕਰੈ ਸਮੁ ਦੁਕਾਨੁ।[2]

ਵਪਾਰ, ਸਰਾਫ਼ ਅਤੇ ਸੋਨੇ, ਆਦਿ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮਹੀਮਾ ਦੇ ... ਵਰਣਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਪੂਰੇ ਗੁਰ ਕੀ ਪੂਰੀ ਬਾਣੀ। ਪੂਰੈ ਲਾਗਾ ਪੂਰੇ ਮਾਹਿ ਸਮਾਣੀ।
ਚੜ੍ਹੈ ਸਵਾਇਆ ਨਿਤ ਨਿਤ ਰੰਗਾ ਘਟੈ ਨਾਹੀਂ ਤੋਲੀਆ ਹੈ।
ਬਾਰਹਾ ਕੰਚਨੁ ਸੁਧੁ ਕਰਾਇਆ। ਨਦਰਿ ਸਰਾਫ ਵੰਨੀ ਚੜ੍ਹਾਇਆ।
ਪਰਖਿ ਖਜਾਨੈ ਪਾਇਆ ਸਰਾਫੀ ਫਿਰਿ ਨਾਹੀਂ ਤਾਈਆ ਹੈ।[3]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਟਵਾਣੀ, ਜੂਆਰੀ, ਅਮਲੀ ਆਦਿ ਦੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਥਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ:

ਹਟਵਾਣੀ ਧਨ ਮਾਲ ਹਾਟੁ ਕੀਤੁ। ਜੂਆਰੀ ਜੂਏ ਮਾਹਿ ਚੀਤੁ।
ਅਮਲੀ ਜੀਵੈ ਅਮਲੁ ਖਾਇ। ਤਿਉ ਹਰਿ ਜਨੁ ਜੀਵੈ ਹਰਿ ਧਿਆਇ।[4]

---

1. ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ 5
2. ਮਾਝ ਮਹਲਾ 5
3. ਮਾਝ ਸੋਹਲੇ ਮਹਲਾ 5
4. ਬਸੰਤ ਮਹਲਾ 5

ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪੀੜ ਹੈ ਤੇ ... ਮਿਲਾਪ ਮੰਗਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਚਾਹਨਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇਸ ਮਕਸਦ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰੇ। ਪਰ ਹਰ ਸਮਤੇ ਤੇ ... ਵਿਚ ਸਮਤੇ ਪੀੜ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਅਜੇਹੇ ਵਿਚਾਂ ਜਦੋਂ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ... ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਹਰਿ ਵਿਛੁ ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਤੈ ਕਿਆ ਚਿਤੁ ਲਾਇਆ।
ਮੁਰਸ਼ਦਿ ਪ੍ਰੀਤੜੀਆ ਚਿਤੁ ਤੁਟਿ ਜੋੜਾਇਆ।[1]

ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਜੀ ਇਸੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

[illegible]
[illegible]
ਜੈਸੇ ... ਕਰਮ ..., ਪੰਛੀ ਰੈਨ ... ਆਹਿ।
ਐਸੇ ਚਿਤੁ ... ਪਰਮਾਤਮਾ, ਆਪ ਆਪ ਹੀਂ ਜਾਹਿ।[2]

ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਜੀ ਨੇ ..., ਬੜੇ ਸੋਹਣੇ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਜਾਗਤੀ ਜਗਤੀ ਜਾਗਤੀ ਜਾਹਿ।
ਪਲ ਪਲ ਹੋਣੀ ਅਵਧਿ ਦਿਨ ਜਾਵੈ, ਅਜਹੂੰ ਨਾਲ ਮਨਾਹਿ।
ਅਤਿ ਗਤਿ ਨੀਂਦ ਕਹਾ ਸੁਖ ਸੋਵੈ, ਇਹੁ ਅੌਸਰ ਚਲਿ ਜਾਹਿ।[3]

ਹਰੀ, ਮਨੋਹਰ, ਨਾਥ, ਮੇਰੀ, ..., ਕੇਸ਼ਵ, ਮੁਰਾਰੀ ਅਤੇ ਰਾਮ ਆਦਿ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਾਦੂ ਦੇ ਰਾਗ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸੋਹਣਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

ਰਾਮ ਸਨੇਹ ਕਰਾਂ ਰਸੀਂ, ... ਹਰਿ ਨਾਮ ਸੋਰ।
ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਆਪ ਪਧਾਰੀਏ, ਨਿਰਮਲ ਸਦਾ ਤੇ ਸਨੇਹ।
ਮੁਰਾਰਹਨ ਮਨ ਮਾਰਿਆ, ਪੂਜੈ ਹਰਿ ਸੁਜਾਨ।
ਮਨ ਨਿਰਮਲ ਕੁਲ ਹੈ, ਮਨੁਖ ਨਿਰਮਲ ਰਸ ਪਾਨ।
ਕੇਸ਼ਵ ... ਰਸ ਚਾਖਤਾ, ਰਾਤੇ ਨਾਮ ਪੀਵੰਤ।
ਅਰਸ ਪਰਸ ਆਨੰਦ ਕਰੈ, ਤਹਾਂ ਮਨ ਸਦਾ ਰਹਿ ਜੀਵੰਤ।[4]

---

1. ਆਸਾ ਮਹੱਲਾ 5
2. ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਭਾਗ, 2, ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਗ ਕੇਦਾਰਾ, ਪੰਨਾ 53
3. ਵਹੀ, ਪੰਨਾ 54
4. ਵਹੀ, ਪੰਨਾ 98

ਪਰ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਜੇਹੇ ਦਿੱਤਾਂ ਦੀਆਂ ਟਤੀਆਂ ਘਟ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਰੂਪਕ ਤੇ ਉਪਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜ਼ਿਆਦੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

ਰੂਪਕ :

ਉਪਮੇਯ ਵਿਚ ਉਪਮਾਨ ਦੇ ਨਿਸ਼ੇਧ ਰਹਿਤ ਆਰੋਪ ਨੂੰ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਰਹੱਸਮਈ ਭਾਵਨਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੇਠਾਂ ਕੇਵਲ ਨਮੂਨੇ ਮਾਤਰ ਕੁਝ ਇਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ:

1. ਗੁਰੁ ਤੀਰਥੁ ਗੁਰੁ ਪਾਰਜਾਤੁ ਗੁਰੁ ਮਨਸਾ ਪੂਰਣਹਾਰੁ।
   ਗੁਰੁ ਦਾਤਾ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਦੇਇ ਉਧਰੈ ਸਭੁ ਸੰਸਾਰੁ। (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: 5)
2. ਕਰਮ ਧਰਤੀ, ਸਰੀਰੁ ਜੁਗ ਅੰਤਰਿ ਜੋ ਬੋਵੈ ਸੋ ਖਾਤਿ।
   ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਭਗਤ ਸੋਹਹਿ ਦਰਵਾਰੇ ਮਨਮੁਖ ਸਦਾ ਭਵਾਤਿ।
   (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: 5)
3. ਕੁਮਤਿ ਘੋਰ ਅੰਧਾਰ ਗਾਖਰੀ ਗੁਰ ਸਹਿਜੀ ਪਾਰਿ ਉਤਰੀਐ ਰੇ। 2 ॥
   ਸਾਗਰ ਸਾਗਰ ਥਿਕਿ ਓਹਿਆਰਿਓ ਗੁਰੁ ਨਾਨਕ ਇਹੁ ਜਾਣਾ ਰੇ।
   ਸਿਮਰਤ ਨਾਮੁ ਨਿਧਾਨੁ ਨਿਰਮੋਲਕੁ ਮਨੁ ਮਾਣਕੁ ਪਤੀਆਣਾ ਰੇ।
   (ਆਸਾ ਮਹਲਾ 5 ਘਰੁ ॥)
4. ਨਾਮੁ ਪੋਤੀ ਰਸਿਹੁ ਭਾਈ ਮੀਤ। ਮਨੂਆ ਕਰਹੁ ਗੁਰ ਸੇਵਹੁ ਨੀਤ।
   ਜੀਤਿ ਸਕਿਲ ਹੁਣ ਕੈ ਸਤਿ ਰਾਹ। ਨਾਮ ਰਾਪਕੀ ਲੈਕੈ ਘਾਟ।
   (ਰਾਗੁ ਮਾਝ ਮਹਲਾ 5 ਅਸਟਪਦੀਆਂ)
5. ਹਰਿ ਕੇ ਚਰਨ ਕਮਲ ਆਧਾਰ।
   ਸਤਿ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਪਵਿੱਤ ਸਭ ਉਹਿਰੁ ਲਾਗਿ ਰਸੀਅੜ ਪਿੰਪ ਸੀਖ।
   (ਰਾਗੁ ਸੋਰਠ)

8.

6. ਮੁਕਤਿ ਬੈਕੁੰਠ ਸਾਧ ਕੀ ਸੰਗਤਿ ਜਨ ਪਾਇਓ ਹਰਿ ਕਾ ਧਾਮ।

(ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ ਮ: 5)

7. ਤੂੰ ਠਾਕੁਰੋ ਬੈਰਾਗਰੋ ਮੈ ਜੇਹੀ ਘਣ ਚੇਰੀ ਰਾਮ।

ਤੂੰ ਸਾਗਰੋ ਰਤਨਾਗਰੋ ਹਉ ਸਾਰ ਨ ਜਾਣਾ ਤੇਰੀ ਰਾਮ।

(ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਮ: 5 ਛੰਤ, ਘਰ 3)

8. ਸਤਿਗੁਰ ਸਬਦ ਉਜਾਰੋ ਦੀਪਾ।

ਬਿਨਸਿਓ ਅੰਧਕਾਰ ਤਿਹ ਮੰਦਰਿ ਰਤਨ ਕੋਠੜੀ ਖੁਲੀ ਅਨੂਪਾ।

(ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਮਹਲਾ 5 ਚਉਪਦੇ ਦੁਪਦੇ ਘਰ7)

9. ਰਤਨ ਜਵੇਹਰ ਨਾਮ ਸਤੁ ਸੰਤੋਖ ਗਿਆਨ।

ਸੂਖ ਸਹਜ ਦਇਆ ਕਾ ਪੋਤਾ। ਹਰਿ ਭਗਤਾ ਹਵਾਲੈ ਹੋਤਾ।

(ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ 5)

<u>ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ:</u>

1. ਜਿਸ ਦਾਦੂ ਗੁਰੂ ਦਯਾਲ ਹੈ, ਕੋਡਾ ਕਰਿ ਰਹਿ ਸੋਇ।

ਦਾਦੂ ਤਾਕੋ ਜਨਮ ਕਰਿ, ਆਪਿ ਪਾਸੋ ਕੂੰ ਲੇਇ।[1]

2. ਮਨ ਕਾ ਮਸਤਕ ਮੂੰਡੀਏ, ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਕੇ ਕੇਸ।[2]

3. ਮਨ ਫਕੀਰ ਜਿਹੁ ਜਿਸ ਕੀਆ, ਤਿਨ ਬਿਖ ਉਪਜੈ ਨ ਹੋਇ।

ਦਾਦੂ ਮਿਲਿਆ ਗੁਰ ਆਪਣੀ, ਜਿਨ ਇਕ ਕੀਆ ਸੋਇ।[3]

4. ਦੁਖ ਦਰਿਆ ਸੰਸਾਰ ਹੈ, ਸੁਖ ਕਾ ਸਾਗਰ ਰਾਮ।

ਸੁਖ ਸਾਗਰ ਚਲਿ ਜਾਈਏ, ਦਾਦੂ ਤਜਿ ਬੇਕਾਮ।[4]

5. ਸਰੀਰ ਸਰੋਵਰ ਰਾਮ ਜਲ, ਮਾਹੀਂ ਸੰਜਮ ਸਾਰ।

ਦਾਦੂ ਸਹਜੈਂ ਸਬ ਗਏ, ਮਨ ਕੇ ਮੈਲ ਵਿਕਾਰ।[5]

6. (ਦਾਦੂ) ਪਾਂਚ ਪਦਾਰਥ ਮਨ ਰਤਨ, ਪਵਨਾ ਮਾਣਿਕ ਹੋਇ।

ਆਤਮ ਹੀਰਾ ਸੁਰਤਿ ਸੌਂ, ਮਨਸਾ ਮੋਤੀ ਪੋਇ।[6]

---

1. ਦਾ: ਦਿ: ਦਾ: ਬਾ: 1, ਪੰਨਾ 12.
2. ਓਹੀ ਪੰਨਾ 7
3. ਓਹੀ ਪੰਨਾ 8
4. ਓਹੀ ਪੰਨਾ 17
5. ਓਹੀ ਪੰਨਾ 20
6. ਓਹੀ ਪੰਨਾ 70

ਉਪਰੋਕਤ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚਣ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਰੂਪ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਦਾਦੂ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਰੂਪਕ-ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਨੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਧਰਤੀ, ਖੇਤੀ, ਬੀਜ, ਰੁੱਖ, ਸੌਦਾ, ਆਦਿ ਰੂਪਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਜਿਸਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਾਦੂ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।

ਉਪਮਾ:

ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਵਿਚ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ:

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ:

1. ਜਿਉ ਬਾਰਿਕੁ ਪੀ ਖੀਰੁ ਅਘਾਵੈ। ਜਿਉ ਨਿਰਧਨੁ ਧਨੁ ਦੇਖਿ ਸੁਖੁ ਪਾਵੈ।
ਤ੍ਰਿਖਾਵੰਤ ਜਲੁ ਪੀਵਤ ਠੰਢਾ ਤਿਉ ਹਰਿ ਸੰਗਿ ਇਹੁ ਮਨੁ ਭੀਨਾ ਜੀਉ।
(ਰਾਗ ਮਾਝ ਮ: 5)

2. ਜੈਸਾ ਸਉਹੁ ਛਿਸਿਆਰ ਜਿਉ ਹੋ ਕੇ ਤੈਸੇ ਹੀ ਇਹੁ ਸਰਬਗੁਰੁ।
(ਆਸਾ ਮ: 5)

3. ਜੈਸੀ ਮਛੁਲੀ ਨੀਰ ਇਕੁ ਖਿਨੁ ਭੀ ਨ ਧੀਰੇ ਮਨ ਐਸਾ ਨੇਹੁ ਕਰੇਹੁ।
ਜੈਸੀ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਪਿਆਸ ਖਿਨੁ ਖਿਨੁ ਬੂੰਦ ਚਵੈ ਬਰਸੁ ਸੁਹਾਵੇ ਮੇਹੁ।
(ਆਸਾ ਮਹਲਾ 5, ਛੰਤ ਘਰੁ 6)

4. ਜੈਸੇ ਹੈਮੰਤਿ ਰੁਆਸਾ ਮਹਾਨਿ ਛਿਨੁ ਸੰਜਮ ਨਹੀਂ ਕਪਾਸ ਸਾਰਿ।
(ਰਾਗ ਦੇਵ ਗੰਧਾਰੀ ਮ:5, ਘਰੁ 6)

5. ਅਬ ਮੋਰੋ ਨਾਚਨੋ ਰਹੋ।
ਲਾਲੁ ਰਗੀਲਾ ਸਹਜੇ ਪਾਇਓ ਸਤਿਗੁਰ ਬਚਨਿ ਲਹੋ। ਰਹਾਉ।
ਕੁਆਰ ਕੰਨਿਆ ਜੈਸੇ ਸੰਗਿ ਸਹੇਰੀ ਪ੍ਰਿਅ ਬਚਨ ਉਪਹਾਸ ਕਹੋ।
ਜਉ ਸੁਰਿਜਨੁ ਗ੍ਰਿਹ ਭੀਤਰਿ ਆਇਓ ਤਬ ਮੁਖੁ ਕਾਜਿ ਲਜੋ।
ਜਿਉ ਕਨਿਕੋ ਕੋਠਾਰੀ ਚੜਿਓ ਕਬਰੋ ਹੋਤ ਫਿਰੋ।
ਜਬ ਤੇ ਸੁਧ ਭਏ ਹੈ ਬਾਰਹਿ ਤਬ ਤੇ ਥਾਨ ਥਿਰੋ।
ਜਉ ਦਿਨੁ ਰੈਨਿ ਤਊ ਲਉ ਬਜਿਓ ਮੂਰਤ ਘਰੀ ਪਲੋ।
ਬਜਾਵਨਹਾਰੋ ਊਠਿ ਸਿਧਾਰਿਓ ਤਬ ਫਿਰਿ ਬਾਜੁ ਨ ਭਇਓ।
ਜੈਸੇ ਕੁੰਭ ਉਦਕ ਪੂਰਿ ਆਨਿਓ ਤਬ ਓਹੁ ਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸਟੋ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਕੁੰਭੁ ਜਲੈ ਮਹਿ ਡਾਰਿਓ ਅੰਭੈ ਅੰਭ ਮਿਲੋ। (ਸੋਰਠਿ ਮ: 5)

੯. ਜਿਉਂ ਮੰਦਰ ਕਉ ਥਾਮੈ ਥੰਮਨੁ। ਤਿਉ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਮਨਹਿ ਅਸਥੰਮਨੁ।
ਜਿਉ ਪਾਖਾਣੁ ਨਾਵ ਚੜਿ ਤਰੈ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਗੁਰ ਚਰਣ ਲਗਤੁ ਨਿਸਤਰੈ।
ਜਿਉਂ ਅੰਧਕਾਰ ਦੀਪਕ ਪਰਗਾਸੁ। ਗੁਰ ਦਰਸਨੁ ਦੇਖਿ ਮਨਿ ਹੋਇ ਬਿਗਾਸੁ।
ਜਿਉਂ ਮਹਾਂ ਉਦਿਆਨ ਮਹਿ ਮਾਰਗੁ ਪਾਵੈ। ਤਿਉ ਸਾਧੂ ਸੰਗਿ ਮਿਲਿ ਜੋਤਿ ਪ੍ਰਗਟਾਵੈ।
ਤਿਨ ਸੰਤਨ ਕੀ ਬਾਛਉ ਧੂਰਿ। ਨਾਨਕ ਕੀ ਹਰਿ ਲੋਚਾ ਪੂਰਿ।

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹਲਾ 5)

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ :

1. ਦਾਦੂ ਨਿਰਮਲ ਮਨ ਭਯਾ, ਜਿਉ ਰਵਿ ਤਿਮਿਰ ਨਸਾਹਿ।
(ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 21)

2. ਜਿਉਂ ਜਲ ਪੈਸੇ ਦੂਧ ਮੇਂ, ਜਿਉਂ ਪਾਣੀ ਮੇਂ ਲੋਣ।
ਐਸੇ ਆਤਮ ਰਾਮ ਸੋਂ, ਮਨ ਹਠ ਸਾਧੈ ਕੌਣ। (ਵਹੀ ਪੰਨਾ, 22)

3. ਦਾਦੂ ਰਾਮ ਬਿਸਾਰਿ ਕਰ, ਜੀਵੈਂ ਕੇਹਿ ਆਧਾਰ।
ਜਿਉਂ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਜਲ ਬੂੰਦ ਕੌਂ, ਕਰੈ ਪੁਕਾਰ ਪੁਕਾਰ। (ਵਹੀ, ਪੰਨਾ, 24)

4. ਜੈਸੇ ਦੀਸੈ ਸੀਪ ਮੈਂ ਐਸੇ ਹੋਇ ਅਤੀਤ।
ਦਾਦੂ ਰਹੈ ਅਲੇਪ ਜਿਉਂ ਜਲ ਪੀਵੈ [illegible]। (ਵਹੀ ਪੰਨਾ 72)

5. ਜੈਸੇ [illegible] [illegible], ਪੰਛੀ [illegible] ਆਹਿ।
ਐਸੇ ਇਹੁ ਸਭ ਨਾਟ ਪਸਾਰਾ, ਆਪ ਆਪ ਤੈਂ ਜਾਹਿ। (ਭਾ: 2, ਪੰਨਾ 53)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀਆਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਦਾਦੂ ਨੇ ਇਸ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨਾਲੋਂ ਅਧਿਕ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ [ਜਿਤਨੀ ਢੁਕਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਕਤਾ ਤੇ ਉਚਿਆਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ] ਉਹ ਦਾਦੂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਉਪਮਾਨਾਂ ਸਾਰੇ ਕਥਨ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਲਕ - ਦੂਧ, ਨਿਰਧਨ - ਧਨ, ਤ੍ਰਿਖਾਵੰਤ - ਜਲ, ਪਰਦੇਸ - ਪਿਆਰ, ਮਛਲੀ - ਨੀਰ, ਤਾਰ - ਅੰਨ, [illegible], [illegible] ਚੜ੍ਹਿਆ ਜੈਸਾ, ਮੰਦਰ - ਥੰਮ, ਪਥਰ - ਕਿਸ਼ਤੀ, ਅੰਧਿਆਰਾ, ਦੀਪਕ ਆਦਿ, ਅਜਿਹੇ ਪੱਖੀ ਉਪਮਾਨਾਂ ਦੀ ਛਟਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਦੋ ਤੇ [illegible] ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਰਤ ਕੇ ਉਪਮਾਨਾਂ ਦੀ ਲੜੀਬੱਧ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਰਸ-ਵਿਭੋਰ ਕਰ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਉਪਮਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੂੜ੍ਹੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਤੇ ਸਰਲ ਢੰਗ ਨਾਲ [illegible] ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ - ਪ੍ਰਬੀਨ ਕਲਾ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀਆਂ ਉਪਰ ਦਰਸਾਇਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਢੁਕਵੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹੀ ਉਪਮਾਵਾਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦੁਹਰਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ:

1.

'ਪਾਣੀ ਤੇ ਲੂਣ' ਦੀ ਉਪਮਾ ਦਾਦੂ - ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਕੇ ਵਾਰੀ ਦੁਹਰਾਈ ਗਈ ਹੈ।[1] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਮਛਲੀ - ਨੀਰ' ਦੀ ਉਪਮਾ ਕਿਨੇ ਵਾਰੀ ਅਨੇਕ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ।[2] 'ਚਾਤ੍ਰਿਕ - ਜਲ' ਦੀ ਉਪਮਾ ਵੀ ਅਨੇਕ ਵਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

2. ਰਸ

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨੌ ਰਸ ਮੰਨੇ ਹਨ — ਸ਼ਾਂਤ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਕਰੁਣਾ, ਅਦਭੁਤ, ਵੀਰ, ਭਿਆਨਕ, ਬੀਭਤਸ, ਰੌਦ੍ਰ, ਤੇ ਹਾਸਯ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਰੌਦ੍ਰ ਰਸ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਅੱਠਾਂ ਰਸਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਰਸ ਸ਼ਾਂਤ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ (ਦੋਵੇਂ ਪੱਖ— ਸੰਜੋਗ - ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਤੇ ਵਿਯੋਗ- ਸ਼ਿੰਗਾਰ) ਵੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਸ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਸਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਨੌ ਰਸ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਮੰਨੀਆਂ ਗਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਾਂਤ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਅਦਭੁਤ, ਕਰੁਣਾ ਤੇ ਵੀਰ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਨੁਪਮ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਤੇ ਅਦਭੁਤ ਰਸਾਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਛੜੇ ਦਿਖਾਵਣ ਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ - ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰੁਣਾ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੌਦ੍ਰ ਤੇ ਬੀਭਤਸ ਵੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ - ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਜਤਨ ਸ਼ੁੱਧ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵੀਰ ਰਸ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗ਼ਲਤ ਰਸਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਹਾਸਯ ਦਾ ਰਸ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਗ਼ਲਤ ਰੀਝਾਂ ਨੇ ਜੋ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਰੌਦ੍ਰ, ਹਾਸਯ ਤੇ ਬੀਭਤਸ ਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰਸ ਸ਼ਾਂਤੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।[3] ਸੋ ਇਹ ਕਥਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਵੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੁਕਦਾ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਨੌਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਤੇ ਰਸ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰੌਦ੍ਰ ਅਤੇ ਹਾਸਯ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਵਾਂਗ ਦਾਦੂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁਖ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਵਿਰਹਾ ਪੱਖ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਉਚੇਰੀ ਰੁਚੀ ਦਿਖਾਈ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਮੁਕਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਲਈ ਇਸੇ ਵਿਚ ਰਸ ਦੀ ਪਰਪੱਕ ਅਵਸਥਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

---

*1. ਓਹੀ ਪੰਨਾ 22, 23, 57, 84, ਤੇ 98

2. ਓਹੀ ਪੰਨਾ 24 ਅਤੇ 28

3. ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ: ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 87, 88

ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ:

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ:

ਡਾਕਟਰ ਜਿਹਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਤੌਰ ਕਥਿਆਂ ਜਹੀ ਧਾਰਨਾ ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ 'ਸ਼ਾਂਤ ਧਾਰੀ ਗੁਣ ਸਤਿਗੁਰ ਪੂਰੇ। ਵਾਜੇ ਅਨਦ ਅਨਾਹਿਦ ਤੂਰੇ' ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਤੀ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਰਸ' ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਨਿਕਲਿਆਂ ਨਹੀਂ ਦ੍ਰਿੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ (*Emotions.*) ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਆਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਅਕਹਿ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸੁਆਦ ਵਿਚ ਗੜੂੰਦ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[1]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇਣ ਨਾਲ ਇਹ ਅਨੇਕੀ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹਨ:

ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਰਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਅਲੌਕਿਕ ਖਿਚਾਉ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਵਰਣਨ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਕਿੰਨੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।–

ਏਕੀ ਚੂਕਨੀ ਪਰੁ ਬੁਰੀ ਵਰਜਿ ਠਹੁਰੁ ਸਾਗੈ।
ਅਨਦ ਸੂਖ ਮੰਗਲ ਸਭ ਸਾਧੂ ਸਮਾਹ ਨਹਿ।
ਜਾ ਮੰਗਿਲ ਸੁਮਆ ਤਰੀ ਮਰ ਤੂ ਮਾਨਹਿ ਚਿਤਿ।
ਰਹੀਆਂ ਹੋਆ ਵਿਸਾਰੀਆ ਸਾਹਬ ਸਚਿ ਹੋਮਿਤ।

(ਗੂਜਰੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ, 5, ਸਲੋਕ)

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ, ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ **ਸੁਖ** ਸਦੀਵੀ ਤੇ ਸਥਾਈ ਸੁਖ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਹਉਮੈ ਦੂਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਨਿਰਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਭਰਪੂਰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੇਖੋ:

ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਸਦਾ ਸੁਖੁ ਹੋਇ। ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਦੁਖੁ ਲਗੈ ਨ ਕੋਇ।
ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹਉਮੈ ਮਲੁ ਖੋਇ। ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਸਦ ਨਿਰਮਲ ਹੋਇ।

(ਆਸਾ ਮਹਲਾ 5)

---

1. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਪੰਨਾ 165 - 66

3.

[illegible] ਪ੍ਰੀਤ [illegible] ਨੂੰ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ [illegible] ਦੀ ਆਸ਼ਾ [illegible] ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਵਿਚ ਹੀ [illegible] ਅਤੇ [illegible] ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਚਰਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਤੇ ਕਬੂਲ [illegible]:

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਿਅ ਬਚਨ ਤੁਹਾਰੇ।
ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਮਨ ਮੋਹਨ ਪਿਆਰੇ ਸਭਹੂ ਮਧਿ ਨਿਰਾਰੇ।
ਰਾਜੁ ਨ ਚਾਹਉ ਮੁਕਤਿ ਨ ਚਾਹਉ ਮਨਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਚਰਨ ਕਮਲਾਰੇ।
ਬ੍ਰਹਮ ਮਹੇਸ ਸਿਧ ਮੁਨਿ ਇੰਦ੍ਰਾ ਮੋਹਿ ਠਾਕੁਰ ਹੀ ਦਰਸਾਰੇ।
ਦੀਨੁ ਦੁਆਰੈ ਆਇਓ ਠਾਕੁਰ ਸਰਨਿ ਪਰਿਓ ਸੰਤ ਹਾਰੇ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਭ ਮਿਲੇ ਮਨੋਹਰ ਮਨ ਸੀਤਲ ਬਿਗਸਾਰੇ।

(ਦੇਵ ਗੰਧਾਰੀ ਮਹਲਾ 5)

ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਸੁਆਮੀ [illegible] ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਐਸੀ ਡੂੰਘੀ ਪ੍ਰੀਤ ਲਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਮਨ [illegible] ਦੁਨਿਆਵੀ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ [illegible] ਦੇ [illegible] ਹੋਇਆ [illegible] ਵਿਚ [illegible] ਪ੍ਰਭੂ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ [illegible] ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਮਿਠ ਬੋਲੜਾ ਜੀ ਹਰਿ ਸਜਣੁ ਸੁਆਮੀ ਮੋਰਾ।
ਹਉ ਸੰਮਲਿ ਥਕੀ ਜੀ ਓਹੁ ਕਦੇ ਨ ਬੋਲੈ ~~[illegible]~~ ਕਉਰਾ।
ਕਉੜਾ ਬੋਲਿ ~~[illegible]~~ ਨ ਜਾਨੈ ਪੂਰਨ ਭਗਵਾਨੈ ਅਉਗਣੁ ਕੋ ਨ ਚਿਤਾਰੇ।
ਪਤਿਤ ਪਾਵਨੁ ਹਰਿ ਬਿਰਦੁ ਸਦਾਏ ਇਕੁ ਤਿਲੁ ਨਹੀ ਭੰਨੈ ਘਾਲੇ।
ਘਟ ਘਟ ਵਾਸੀ ਸਰਬ ਨਿਵਾਸੀ ਨੇੜੈ ਹੀ ਤੇ ਨੇੜਾ।
ਨਾਨਕ ਦਾਸੁ ਸਦਾ ਸਰਣਾਗਤਿ ਹਰਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਜਣੁ ਮੇਰਾ।

(ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ 5, ਛੰਤ)

[illegible] ਪ੍ਰਭੂ [illegible] ਉਚੇਰੀ [illegible] ਕਿ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ [illegible] ਦਾ [illegible], [illegible] ਫ਼ਿਕਰ [illegible] ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਰਸ ਭਰਿਆ ਵਰਣਨ ਹੈ:

ਥਿ[illegible] ਪਾਣੀ।
[illegible] ਆਣੀ।
[illegible] ਪ੍ਰਭ [illegible] ਸਾਧੂ ਤੇ ਪਾਣੀ।
[illegible] ਪ੍ਰਭ [illegible] ਪੇਖਿ ਨਾਨਕ ਬਿਗਸਾਣੀ।

([illegible] ਮਹਲਾ 5)

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ:

ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਨੂਰੀ ਸਰੂਪ ਤੇ ਅਨੰਦਮਈ ਸਰੂਪ ਦਾ [illegible] ਦਾਦੂ ਜੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ [illegible] ਹਨ:

ਪਰਮ ਤੇਜ ਪਰਕਾਸ਼ ਹੈ, ਪਰਮ ਨੂਰ ਨਿਵਾਸ।
ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਅਨੰਦ ਮੇਂ, ਹੰਸਾ ਦਾਦੂ ਦਾਸ।
ਪਰਮ ਤੇਜ ਪਰਾਪਤਿ, ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਪਰਮੇਸੁਰੀ।
ਸਦਾਂ [illegible] ਸਦਾ, ਦਾਦੂ [illegible]।

(ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 182)

ਇਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਵਿਚ ਆਏ [illegible] ਨੂੰ ਸੁਖ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ— ਤਪਸ਼ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਸੀਤਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਸਹਜਿ [illegible], ਮੈਂ ਅਤਿ ਸੁਖ ਪਾਇਆ।
[illegible] ਨੂੰ [illegible], [illegible] ਮਾਇਆ।
[illegible] ਤਪਤਿ ਮਿਟੀ ਸੁਖ ਸੀਤਲਾਂ, ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ।
[illegible] ਸੁਹਾਗਾ [illegible], [illegible]।

(ਭਾ: [illegible], ਪੰਨਾ 70)

ਦਾਦੂ [illegible] ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ [illegible] ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। [illegible] ਦਾ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

[illegible], ਜਹਾਂ [illegible]।
ਜਹਾਂ [illegible], [illegible]।
ਜਹਾਂ [illegible] ਮਾਇਆ [illegible]।
[illegible] ਨਹੀਂ [illegible]।
[illegible] ਪੁਰਖ [illegible]।
[illegible]। (ਭਾਗ 2, ਪੰਨਾ 81)

[illegible] ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੈ:

[illegible], ਤੂੰ [illegible]।
[illegible] ਮੇਂ [illegible]।
[illegible], [illegible]।
[illegible], [illegible]।

(ਭਾਗ, 2, ਪੰਨਾ 82)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੇ ਪੱਖ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਪਦਿਆਂ, ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁਖਮਨੀ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰੌੜ੍ਹ - ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਸ ਸ਼ਾਂਤ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਰਸ ਦਾ ਸਫਲ ਕਵੀ ਅਰਜਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਪੈੜ ਤੇ ਪਰਪੱਕ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਕਿਉਂਕਿ ਲੰਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰੌੜ੍ਹ ਬਾਣੀ ਨਾ ਲਿਖਕੇ ਕੇਵਲ ਮੁਕਤਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਿਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੇ ਕੁਲ ਪੱਧਰ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਮਿਲਦੇ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੇ।

ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ:

ਡਾ. ਜੈ ਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ ਦੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਕਹੇ ਹੋਏ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਵੀ ਅੱਖਰ ਅੱਖਰ ਢੁਕਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਲੌਕਿਕ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਪਤੀ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਰੂਪੀ ਨਾਰ ਵਿਚਲਾ ਵਰਣਨ ਅਲੌਕਿਕ ਜੀਵਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਹੈ ਉਹੀ ਉਸਦਾ ਸਹਾਗੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਵਿਚ ਮਿਲਾਪ, ਵਿਛੋੜਾ, ਦਰਦ, ਪੀੜਾ, ਮੋਹ, ਵਿਆਕੁਲ, ਬੇਚੈਨੀ, ਚੈਨ, ਉਡੀਕ, ਸੁਪਨ, ਨਿੰਦਰਾ ਅਤੇ ਮਨ ਆਦਿ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਚਿਤਰ ਹਨ। ਪਿਆਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਆਦਿ ਇਸਦੇ ਉਦੀਪਨ ਹਨ"।[1]

ਵਿਯੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ:

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖ ਸੰਯੋਗ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਅਤੇ ਵਿਯੋਗ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨਾਲੋਂ ਦਾਦੂ ਵਿਚ ਵਿਯੋਗ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਕਾਫੀ ਅਧਿਕ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਤੜਪ, ਕੁਰਲਾਹਟ ਤੇ ਸਹਿਜ ਹੈ ਉਹ ਦਾਦੂ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਵਿਚ ਪੀੜਾਂ, ਵਿਆਕੁਲਤਾ, ਤੇ ਵੇਦਨਾ ਅਧਿਕ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੁਦਾਈ ਦਾ ਦੁਖ ਜੋ ਕਿ ਦਾਦੂ ਦੇ ਵਿਰਹਾ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਬਹੁਤ ਅਸਹਿ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਯੋਗ - ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਾਡੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

1. ਡਾ: ਜੈ ਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ: ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 22

10.

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ:

1. ਮੇਰੈ ਮਨਿ ਬੈਰਾਗੁ ਭਇਆ ਜੀਉ ਕਿਉ ਦੇਖਾ ਪ੍ਰਭ ਦਾਤੇ।
ਮੇਰੇ ਮੀਤ ਸਖਾ ਹਰਿ ਜੀਉ ਗੁਰ ਪੁਰਖ ਬਿਧਾਤੇ।

- -

[illegible] ਸਗਮਿ ਨ [illegible] ਵਿਸਰੈ ਪਲੁ ਮੂਰਤੁ ਇਕੁ ਰਾਤੇ।
[illegible] [illegible] ਜਿਉ ਪਿਆਸੇ ਤਿਉ ਮਿਲਸੀ ਪ੍ਰਭ ਦਾਤੇ।

(ਰਾਗ ਗਉੜੀ, ਛੰਤ ਮਹਲਾ 5)

2. [illegible] ਪ੍ਰਭੂ ਮੇਰਾ [illegible] [illegible] ਓਮਤ [illegible],
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ਗੁਰ [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

(ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ 5)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਯੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।[1]

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ:[2]

[illegible] ਰੂਪੁ ਨ [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] ਰਾਮ [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] ਆਵੈ।
ਰਾਮ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]।
ਦਾਦੂ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], ਰਾਮ [illegible] [illegible]।

(ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ:2, ਪੰਨਾ 118)

---

1. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਯੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਲਈ ਦੇਖੋ ਆਸਾ [illegible] ਮਹਲਾ 5, ਪਉੜੀ 4, ਆਸਾ ਮ:5 ਛੰਤ ਪਉੜੀ 8, ਮਾਝ ਬਾਰਹ ਮ:5, [illegible], [illegible] ਮਹਲਾ 5, ਰਾਗ [illegible] ਮਹਲਾ 5, ਪਉੜੀ 1

2. ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਯੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਲੱਭਣ ਲਈ ਦੇਖੋ ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ:1, ਪੰਨਾ 35, 39, ਭਾ:2, ਪੰਨਾ 3,5,

7.

<u>ਸੰਭੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ</u> :- ਜਦੋਂ ਵਿਚ ਜੀਵਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਅਨੰਦਮਈ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ ਜਨਮ-ਵਿਛੋੜੇ ਪਿਛੋਂ ਸਦਾ-ਸੁਖ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਜੋਗ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਪ੍ਰਭੂ - ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਅਜੇਹੀ ਅਨੰਦਮਈ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਜਾਣੀ ਅਲਖ ਅਪਾਰੁ [illegible] ਥੀ। ਤੂ [illegible] ਮੈਡਾ ਦਰੁ [illegible]।
[illegible] ਮੈਡੇ ਪ੍ਰਭ ਜੀ [illegible]। ਦੇਹਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ [illegible] ਉਰਿ [illegible]।
[illegible] ਗੁਰ [illegible] ਵਿਣੁ [illegible]। ਤੂਹੀ ਤੂੰ ਪ੍ਰਭੁ ਧਾਰਿ [illegible]।
[illegible] ਪੈ [illegible] ਪ੍ਰਾਣਾ [illegible]।
ਜੋ ਪ੍ਰਭਿ [illegible] ਆਪਿ [illegible]।
[illegible] ਕਾਢਹੁ [illegible]।
[illegible] ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਜਿਨਿ [illegible]।

(ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ 5)

ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਪਤੀ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਸੰਤੋਖ ਦਾ ਅਨੰਦਮਈ ਜੀਵਨ [illegible] ਜਦ ਜੀਵਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਕੁਮਲਾਇਆ ਮਨ ਖਿੜ ਉਠਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਸੀ ਰਸਨਾ ਖਿੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ [illegible] ਦੇ ਅਸਰ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। [illegible] ਆਤਮਿਕ - ਪਤੀ-ਵ੍ਰਤਨ ਦਾ [illegible] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕਰਦੇ ਹਨ:

[illegible] ਆਪੁ ਗਵਾਵਣੀ, ਸੁਖ ਰਸਿ ਤੇ ਰਾਤੀ ਸਦਾਈ।
[illegible] ਗੁਰੂ [illegible] ਮਿਲਾਇਆ, ਤਣ ਮੇਰੀ ਮੇਰੇ [illegible]।
[illegible] ਮਨਿ [illegible], ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਭੇਟੇ ਮੇਰਿ ਕਉ।
[illegible] ਪੂਰਨ [illegible], [illegible] ਪਰਵਾਣਾ।
[illegible], ਗੁਰੂ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਪਰਵਾਣਾ।
[illegible] ਗੁਰ [illegible], ਸਹਜਿ [illegible]।
[illegible] ਉਧਰੇ ਕੁਟੰਬ [illegible], [illegible] ਨਾਮ।
[illegible] ਅਪਾਰ, ਮਨੁ ਤਨੁ [illegible] ਹਰਿ ਹਰਿ ਜਪਣਾ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜੋ ਜਨ ਪ੍ਰਭ ਭਾਏ, ਤਾ ਕੀ ਰੇਣੁ ਵਿਰਲਾ ਕੋ ਪਾਏ।

([illegible] ਮਹਲਾ 5)

੪.

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੇ ਨਾਲ ਸ੍ਰਿੰਗਾਰ ਰਸੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਗੁਰੂ [illegible] ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੫, [illegible], ਪਦੇ ੧. '[illegible] ਅਠ [illegible] ਪਹਰ ਪ੍ਰਿ [illegible] ਪ੍ਰਭੁ ਤੇਰਾ [illegible] ਸੋਰਠ ਮਹਲਾ 5, 'ਗੁਰ [illegible] ਅਰਦਾਸਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਿਓ ਮਨ [illegible]' ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ 5 । [illegible] ਪ੍ਰਭੂ [illegible] ਪਾਇਆ। ਸਾਰੇ ਗੁਣ [illegible] ਨੀਂ [illegible]' ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ 5 । [illegible] ਦੀ ਧੀਖ ਰਹੀ [illegible], ਅਨਦਾਜ [illegible] ਮੇਰਾ ਮਨ [illegible] [illegible] ਸ੍ਰਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੇ [illegible] ਨਮੂਨੇ ਹਨ।

[illegible] ਸ੍ਰਿੰਗਾਰ ਦੀ [illegible] ਹੈ। [illegible] ਕੁਝ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਉਦਾਹਰਣਾਂ [illegible] ਹਨ ਜਿਵੇਂ:

[illegible], [illegible] ਪ੍ਰਭ [illegible]।
[illegible], [illegible] ਮਾਹਿ [illegible]।
[illegible] ਪਾਇਆ [illegible]।
[illegible], [illegible]।
[illegible], [illegible] ਪਹਿਚਾਨਾ। ([illegible] 2, ਪੰਨਾ 40)

ਪ੍ਰਭੂ - [illegible] ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ [illegible] ਹਨ:

[illegible], [illegible]।
[illegible], [illegible]।
[illegible], [illegible]।
[illegible], [illegible]।
[illegible], [illegible]।
[illegible], [illegible]।

([illegible] 2, ਪੰਨਾ ੬0)

[illegible]:

[illegible] ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ [illegible] ਹਨ। ਗੁਰੂ [illegible] ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ [illegible] ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ [illegible] ਵਿਚ [illegible] ਦੀ [illegible] ਪਰ [illegible] ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਸ ਪਰਕਾਸ਼ ਦੀ [illegible] ਜਿਹੀ ਹੈ। [illegible] ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਇਹ [illegible] ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਏਗੀ।

[illegible]:

1\. [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

([illegible] 4, ਮਹਲਾ 5)

2\. [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

([illegible] ਮਹਲਾ 5)

[illegible]:

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

([illegible] 2, ਪੰਨਾ 130)

[illegible] ਹੈ ਅਤੇ [illegible] ਹੈ। [illegible] ਅਤੇ [illegible] ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ [illegible] ਨੂੰ [illegible] ਹੈ।

[illegible]:

[illegible], [illegible] ਅਤੇ [illegible] ਦੇ [illegible] ਅਤੇ [illegible] ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ [illegible] ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ [illegible] ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ [illegible] ਦੇ [illegible] ਕਰਦੇ ਹਨ:

[illegible] ਧਾਰੀ, [illegible] ਰੂਪ [illegible]।
[illegible] ਪੁਰਖਿਆ। [illegible]
[illegible]। [illegible] ਨਾਨਕ [illegible]।
(ਰਾਗੁ ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ 5)

[illegible] ਨੂੰ [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] ਦੇ [illegible] ਕਰਦੇ ਹਨ। [illegible] 63-ਪੰਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ [illegible] ਉਚਾਰਦੇ ਹੈ:

[illegible] ਪਾਰ, [illegible] ਮੂਰਖ [illegible]।
[illegible] ਧਾਰੀ [illegible], [illegible] ਪ੍ਰਧਾਨਨਾ।
[illegible] ਪਾਰਖ [illegible] ਦਿਆ।
[illegible] ਧਾਰੀ, [illegible] ਧਾਰੀ, [illegible] ਨਾਨਾ।
(ਰਾਗੁ [illegible], ਮਹਲਾ 5)

[illegible] ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ [illegible] ਅਨੇਕ [illegible], [illegible] ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ। [illegible] ਨੂੰ [illegible] ਕਰਦੇ ਹਨ:

[illegible], [illegible]।
[illegible] ਹੈ, [illegible]।
[illegible], [illegible]।
[illegible], [illegible]।
([illegible]: [illegible]: [illegible]: [illegible]: 1, ਪੰਨਾ79)

[illegible] ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ [illegible] ਸਰੂਪ [illegible] ਹੈ:

[illegible], [illegible] ਹੈ।
[illegible], [illegible]।
[illegible] ਹੈ, [illegible] ਹੈ।
[illegible] ਨਹੀ, [illegible]।
([illegible], 2, ਪੰਨਾ 23)

31.

[illegible]:

[illegible] - [illegible] ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ [illegible] ਸੂਫ਼ੀ [illegible] ਉਦਾਹਰਣ [illegible] ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ [illegible] ਹੈ ਤੇ [illegible], ਜਿਵੇਂ:

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

([illegible] ਮਹਲਾ 5)

[illegible]:

[illegible]
[illegible]
[illegible]

([illegible] ਮਹਲਾ 5 [illegible], [illegible] 1)

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

([illegible]: [illegible]: [illegible]: [illegible]: 1, ਪੰਨਾ 197)

2.

[illegible]:

[illegible]

[illegible]

[illegible]

(... ਮਹਲਾ 5)

[illegible] ... ਰਾਗ - ਰਸ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭੈਰਉ:

[illegible] ... ਤੋਂ ਸਹੀ ... [illegible] ... ਜੈਸੇ, ਪਾਣੀ, ਟੋਪੀ ਅਤੇ [illegible]

[illegible]

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ 5)

3.

[illegible] ਮਹਲਾ 5 [illegible]

[illegible] ਮਹਲਾ 5 [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

([illegible] 1, [illegible] 146)

[illegible]:

[illegible]

[illegible]:

[illegible]

[illegible]

- - - - - - - - - - -

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

([illegible] 5, [illegible] 2)

[illegible]:

[illegible], [illegible]।
[illegible], [illegible]।
[illegible], [illegible]।
[illegible]।
[illegible], [illegible]।
[illegible], [illegible]।

[illegible]: [illegible], [illegible]

[illegible] ਬਹੁਤੀ [illegible] ਵਿਚ [illegible] ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ [illegible] ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ [illegible] ਦਾ [illegible] ਹੈ। [illegible] ਲੇਖਿਆ ਜਾ [illegible] ਹੈ। [illegible] ਹੈ, [illegible] ਹੀ [illegible]। [illegible] ਹੈ, [illegible] ਤੋਂ ਅਤੇ [illegible] ਗਿਆ ਹੈ।

3. ਕਾਵਿ ਰੂਪ

[illegible] ਵਿਚ [illegible] ਕਾਵਿ -ਰੂਪਾਂ ਦਾ [illegible] ਹੈ [illegible] ਦਾ [illegible]।

[illegible] ਕਾਵਿ- ਰੂਪਾਂ ਦੇ [illegible] ਦਾ [illegible] ਹੈ:

1. ਇਕ ਤੁਕਾ, 2. ਦੁ-ਤੁਕੇ, 3. ਤਿ-ਤੁਕੇ, 4. ਚਉ-ਤੁਕੇ, 5. ਪਦੇ, 6. ਦੁਪਦੇ, 7. ਤਿਪਦੇ 8. ਚਉਪਦੇ 9. ਪੰਚਪਦੇ 10. ਅਸਟਪਦੀ 11. ਸੋਹਿਲਾ 12. ਵਾਰ 13. ਪਉੜੀ 14. [illegible] 15. [illegible] 16. [illegible] 17. [illegible] 18. ਛਿਤੀ 19. ਰੁਤੀ 20. [illegible] 21. ਸੁਖਮਨੀ 22. [illegible] 23. [illegible] 24. ਦਿਨ ਰੈਣ। 25. ਕੁਚਜੀ 26. [illegible], 27. [illegible]।

[illegible] ਪਦਾਂ ਵਿਚ [illegible] ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਤੇ [illegible] ਤੋਂ [illegible] ਨੂੰ [illegible], [illegible], [illegible] ਅਤੇ [illegible] ਦਾ ਨਾਮ [illegible] ਗਿਆ ਹੈ। [illegible] ਦੇ ਪਦਾਂ ਦੇ [illegible] ਨੂੰ

[illegible]5.

[illegible], [illegible] ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ [illegible] ਨੂੰ [illegible], [illegible] ਨੂੰ [illegible], [illegible] ਨੂੰ [illegible] ਨੂੰ [illegible] ਵਿਚ [illegible] ਕੀਤਾ [illegible] ਸਿਰਫ [illegible] ਵਿਚ ਹੀ [illegible] ਹੈ, [illegible]

[illegible] ਹੈ, [illegible] ਦੀ [illegible], ਤੇ [illegible] ਹੈ। ਗੁਰੂ [illegible] ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ [illegible], [illegible] ਵਿਚ [illegible] ਦੀ [illegible]। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ [illegible] ਦੀ [illegible] ਹੇਠਲੀਆਂ [illegible] ਦੀ [illegible] ਹਨ:

1. [illegible] ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ 5
2. ਗੂਜਰੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ 5
3. ਜੈਤਸਰੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ 5
4. ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ 5
5. ਮਾਰੂ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ 5
6. [illegible] ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ 5

[illegible] - [illegible] ਪਉੜੀ [illegible] ਹੈ। ਇਸ [illegible] ਗੁਰੂ [illegible] ਜੋ [illegible] ਹੈ। ਪਉੜੀ ਨੂੰ [illegible] ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ [illegible], [illegible] ਕਰਦਾ ਹੈ।[1] [illegible] ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਉੜੀ ਦੇ [illegible] ਨੂੰ [illegible] ਕੀਤੇ ਹਨ।

[illegible] ਦੀ ਪਉੜੀ [illegible] - [illegible] ਕੀਤਾ ਹੈ। [illegible] ਪਉੜੀ ਦੀ [illegible] ਦੀਆਂ [illegible] 13, 9, 13, 10 ਅਤੇ 13, 11 ਹੈ। ਕੁਲ 21 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ [illegible] ਪਉੜੀ [illegible] ਹਨ।

---

1. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਪੰਨਾ 129

ਗੂਜਰੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ 5 ਵਿਚ ਮਾਤਰਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-11,9,;11,10;11,11;13,11 ਅਤੇ 15,9 । ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 21 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਪਉੜੀ(ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕਿ ਪੰਜ ਤੁਕਾਂ ਹਨ) ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਹਰ ਇਕ ਪਉੜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਤੁਕਾਂ ਹਨ।

ਜੈਤਸਰੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ 5 ਵਿਚ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ - 13,9;14,9; 13,10;11,9;11,10; ਅਤੇ 11,11 । ਕੁਲ 20 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਪਉੜੀ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਤੁਕਾਂ ਹਨ।

ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ 5 ਵਿਚ 11,9;11,10; ਅਤੇ 13,10 ਮਾਤਰਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕੁਲ 22 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਪਉੜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਤੁਕਾਂ ਹਨ।

ਮਾਰੂ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ 5 ਵਿਚ ਮਾਤਰਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ - 11,9;14,10;13,9;13,10;14,12 ਅਤੇ 13,12 । ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 23 ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਪਉੜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਤੁਕਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸ਼ਬਦ 'ਸ਼ਲੋਕ' ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ 'ਡਖਣੇ' ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਡਖਣੇ,ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਸਿੰਧੀ ਰੂਪ ਹੈ।

ਬਸੰਤ ਕੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ 5 ਵਿਚ ਮਾਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਵਾਰ ਅਧੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਿੰਨਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਪੰਜ ਤੁਕਾਂ ਹਨ। ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਛੰਦ ਦਿਵਾਕਰ' ਵਿਚ 13,11 ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ । ਠੀਕ ਗਿਣਤੀ 13,10 ਹੈ ਜੋ ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇੰਗ - ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।[1]

ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੁਤਾਂ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉਤਪੰਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਜੀਵਾਤਮਾਂ ਦੀ ਉਸਦੇ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਬਿਹਬਲਤਾ ਦਰਸਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਦੋ ਹੀ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਮਾਝ ਰਾਗ ਵਿਚ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਚੇਤ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਕੁਲ 17 ਪਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ 14 ਪਦੇ।

ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਇਸੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਪਨਾ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਦੀ ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ, ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਵਿ - ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਦੇ ਕੁਲ ਪਦੇ 45 ਹਨ,ਜਦ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ 56 ਪਦੇ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਵਾਂਗ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ

1. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਏ ਕ੍ਰਿਟੀਕਲ ਸਟੱਡੀ ਆਫ਼ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 74 ।

ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਗਿਣਤੀ ਵੀ 52 ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਵਰਨਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਓਅੰ, ਓਅੰ, ਸ, ਧ, ਙ, ਨ, ੳ, ਕ, ਨ, ਅ, ਗ, ਘ, ਙ, ਚ, ਛ, ਜ, ਝ, ਞ, ਟ, ਠ, ਡ, ਢ, ਣ, ਤ, ਥ, ਦ, ਧ, ਨ, ਪ, ਫ, ਬ, ਭ, ਮ, ਮ, ਯ, ਰ, ਲ, ੜ, ਖ, ਸ, ਅ, ਸ, ਹ।

ਪਹਿਰਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਦਿਨ ਦੇ ਚਾਰ ਪਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਾਰ ਪੜਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਰਿਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸੰਤ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਚਿਰਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦੋ ਪਹਿਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ, ਇਕ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਅਤੇ ਇਕ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ, ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਵੀ ਪਹਿਰੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਤੁਲਨਾ ਅਸੀਂ 'ਸ਼ੈਲੀ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਕੀਤੀ ਹੈ।

"ਕਾਫ਼ੀ" ਸ਼ਬਦ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ 'ਕੈਫ਼ੀ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਵਿਗੜਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਮਦਮਸਤ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਤੇ ਫ਼ਕੀਰਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਰਚੀਆਂ, ਉਹ ਸਭ ਪ੍ਰਭੂ - ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਮਸਤ ਸਨ। ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ - ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਮਦਰਾ ਪੀ ਕੇ ਮਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ'।[1] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰਾਗ ਆਸਾ, ਅਤੇ ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਕਾਵਿ - ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

'ਥਿਤੀ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਚੰਦਰਮਾ ਦੀਆਂ ਪੰਦਰਾਂ ਥਿਤਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬਵਿਆਪਕਤਾ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਅਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਫਲ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਚੰਦਰਮਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ 'ਏਕਮ' ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰਕੇ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਤਕ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਵੀ 'ਥਿਤੀ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਵਾਂਗ 'ਏਕਮ' ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ 'ਅਮਾਵਸ' ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 17 ਸ਼ਲੋਕ ਅਤੇ 17 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ।

'ਰੁਤੀ' ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਖ ਵਖ ਰੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅੱਠ ਸ਼ਲੋਕ ਤੇ ਅੱਠ ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਛੰਤ ਛੇ ਛੇ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਹਨ।

1. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਏ ਕ੍ਰਿਟੀਕਲ ਸਟੱਡੀ ਆਫ਼ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾਂ 89 ।

'ਫੁਨਹੇ' ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। 'ਫੁਨਹੇ' ਸ਼ਬਦ 'ਪੁਨਹ' ਤੋਂ ਵਿਗੜ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦੋਬਾਰਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਹਰ ਬੰਦ ਵਿਚ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਫੁਟਕਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ 'ਫੁਨਹੇ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਕੁਲ 23 ਬੰਦ ਹਨ।

'ਸੁਖਮਨੀ', 'ਬਿਰਹੜੇ', 'ਅੰਜੁਲੀ', 'ਦਿਨ-ਰੈਣ' ਅਤੇ ਗੁਣਵੰਤੀ ਨਾਮ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ।

'ਸੁਖਮਨੀ' ਦਾ ਅਰਥ 'ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਮਣੀ' ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਚੀ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ - ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਭਟਕਦੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸੁਖ ਤੇ ਚੈਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ 24 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਹੈ, ਜਿਸਦੀਆਂ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਹਨ। ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਖਮਨੀ ਦੀਆਂ ਕੁਲ ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 1970 ਹੈ।[1]

'ਬਿਰਹੜੇ' ਸ਼ਬਦ ਬਿਰਹਾ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਿਛੋੜਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਬਿਰਹੜੇ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਈ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਾਧਨ ਦਰਸਾਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਵਿਛੋੜਾ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਕੁਲ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 24 ਹੈ।

'ਅੰਜੁਲੀ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੱਗੇ ਨਾਮ ਦਾਨ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ 'ਅੰਜੁਲੀ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ ਬੇਨਤੀ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੈ। 'ਅੰਜੁਲੀਆਂ' ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੋ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਲ ਸਤਰਾਂ 14 ਹਨ।

'ਦਿਨ ਰੈਣ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਫ਼ਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਮਾਝ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸਦੇ 4 ਪਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਪਦੇ ਦੀਆਂ 9 ਸਤਰਾਂ ਹਨ, ਦੂਸਰੇ ਦੀਆਂ 10, ਤੀਸਰੇ ਦੀਆਂ 8 ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਪਦੇ ਦੀਆਂ 9। ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਲ ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 36 ਹੈ।

'ਗੁਣਵੰਤੀ' ਨਾਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਇਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ, 'ਸੁਚੱਜੀ' ਅਤੇ 'ਕੁਚੱਜੀ' ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

'ਸਵੱਯਾ' ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਕ ਛੰਦ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਛੰਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਵੱਯੇ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਰਚੇ ਸਵੱਯਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 20 ਹੈ।

'ਚਉਬੋਲੇ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਸ਼ਖ਼ਸਾਂ - ਸੰਮਨ, ਮੂਸਨ, ਜਮਾਲ ਅਤੇ ਪਤੰਗ [illegible] ਕਹੇ ਸਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। 'ਚਉਬੋਲਾ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਚਾਰ [illegible] ਦੇ ਛੰਦ ਦਾ ਭਾਵ ਵੀ [illegible] ਦਾ ਵਰਣਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ [illegible] ਹਰ [illegible] ਪ੍ਰਗਟ [illegible]।

ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ - ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵੀ 'ਸਿਰਲੇਖਾਂ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਲੋਕ, ਪਉੜੀ, ਛੰਤ, ਡਖਣੇ ਆਦਿ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਤਾਟੰਕ, ਤੋਮਰ, ਦਵੈਯਾ, ਸਵੈਯਾ, ਦੋਹਿਰਾ, ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਾ, ਰਾਧਿਕਾ, ਨਿਸ਼ਾਨੀ, ਗੀਤਾ, ਕੋਮਲ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋ ਕਾਵਿ -ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ - 1. ਸਾਖੀ ਅਤੇ 2. ਪਦ । ਆਪਦੀਆਂ ਕਈਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵੀ ਇਹੋ ਛੰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਨਾਂ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਮੁਖ ਭੇਦਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਕਾਵਿ - ਭੇਦ ਦਾਦੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਰੇ, ਆਰਤੀ, ਕਾਫ਼ੀ, ਬੇਲੀ ਆਦਿ।

ਦਾਦੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਰਣਨ ਅਸੀਂ 'ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਤੀਸਰੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਾਂ। 'ਸਾਖੀ' ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਕਾਵਿ - ਰੂਪ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਜੋ 'ਕਬੀਰ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ' ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 'ਸਲੋਕ' ਕਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[1] ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵੀ ਕਬੀਰ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ, ਇਸਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦੋ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜੋ 'ਦੋਹਿਰੇ' ਛੰਦ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਕੁਲ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ 37 ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਅੰਗ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਜੇ 'ਸਿਮਰਣ ਕੋ ਅੰਗ' ਵਿਚ 132 ਛੰਦ ਹਨ ਤਾਂ 'ਬਿਰਹਾ ਕੋ ਅੰਗ' ਦੇ 159 ਛੰਦ ਹਨ।[2] ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਦਾਸਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੈ।

ਪਦਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਵਾਂਗ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਦਾਂ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਪਦ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 4 ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦੀ 6, ਕਿਸੇ ਦੀ 8, ਕਿਸੇ ਦੀ 10, ਕਿਸੇ ਦੀ 15 ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਇਸਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਦੁਤੁਕੇ,' ਤਿਤੁਕੇ, 'ਚਉਤੁਕੇ' ਆਦਿ ਉਸਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾਦੂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਜੇ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਪਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ 'ਆਰਤੀ' ਵਿਚ) ਤਾਂ ਵੀ ਆਪਨੇ ਉਹਨਾਂ ਪਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਉਲੇਖ

---

1. ਆਚਾਰਯ ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ: ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਪਰਖ, ਪੰਨਾ 182 ।
2. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ ਤੀਸਰਾ ਪ੍ਰਕਰਣ - 'ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ' ਸਿਰਲੇਖ ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪਦਾਂ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਕੁਲ 446 ਪਦ ਹਨ।

ਪਹਿਰਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾਦੂ ਨੇ ਰਾਗ ਗੌੜੀ (ਗੌਰੀ) ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਰਚਨਾ - ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਢੰਗ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕੁਲ ਚਾਰ ਬੰਦ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਬੰਦ ਦੀਆਂ ਛੇ ਛੇ ਸਤਰਾਂ ਹਨ। ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਲ ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 24 ਹੈ।

'ਆਰਤੀ' ਨਾਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੱਚੀ ਆਰਤੀ ਉਚਾਰੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਪੰਜ ਬੰਦਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਬੰਦ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਤੁਕਾਂ ਹਨ, ਦੂਸਰੇ ਦੀਆਂ ਛੇ, ਤੀਸਰੇ ਦੀਆਂ ਪੰਜ, ਚੌਥੇ ਦੀਆਂ ਨੌ ਅਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜ।

'ਕਾਫ਼ੀ' ਨੂੰ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਇਕ ਰਾਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਰਾਗ ਕਾਫ਼ੀ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵਿਰਲੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਕਾਵਿ - ਰੂਪ ਪ੍ਰਚਲਿਤ 'ਕਾਫ਼ੀ' ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਕੁਲ ਪਦੇ 19 ਹਨ।

'ਬੇਲੀ' ਨਾਮ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾਦੂ ਨੇ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ - ਇਕ 'ਕਾਇਆ ਬੇਲੀ'[1] ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ 'ਬੇਲੀ'। 'ਕਾਇਆ ਬੇਲੀ' ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਕੁਲ ਪਦੇ ਸੌਨ ਹਨ। 'ਬੇਲੀ' ਨਾਮਕ ਰਚਨਾ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ 17 ਦੋਹਰਿਆਂ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ।

ਦਾਦੂ ਜੀ ਦੇ ਪਦ ਵਖ ਵਖ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚੌਪਈ, ਗੀਤਾ, ਸਰਸੀ, ਰੂਪਮਾਲਾ, ਸਵੈਯਾ, ਕਬਿਤ ਆਦਿ ਵਿਚ।

(4) ਸ਼ੈਲੀ

ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਅਥਵਾ ਲੇਖਕ ਦੀ ਰਚਨਾ - ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਉਸ ਕਵੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉਸਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ। ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨਾਲ ਅਨਿਖੜ ਤੇ ਅਟੁਟ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਹੋਵੇਗਾ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਹੀ ਉਸਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਸ਼ੈਲੀ ਉਤੇ ਪੈਣਾ ਅਨਿਵਾਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਪਰੀਵਰਤਨ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਸਮੇਂ ਇਕੋ ਕਵੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵੰਨ - ਸੁਵੰਨਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਛੁਟ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਜੋ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲੱਗਿਆਂ ਵੇਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕੋ ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਵਖ ਵਖ ਸਮੇਂ ਅਥਵਾ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਫ਼ਰਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਆਯੂ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਪੜਾ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ

1. ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ ਤੀਸਰਾ ਪ੍ਰਕਰਣ - ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਿਰਲੇਖ ।

ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰੌੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਪਰਪਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ।

ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਅਥਵਾ ਕਵੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਪੱਖ ਉਸਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਉਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹਨ - ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਖ। ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਖ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਦੋ ਭਾਗ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ - ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਭਾਵਾਤਮਿਕ। ਬੌਧਿਕ ਪੱਖ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਬੁੱਧੀ, ਤਰਕ-ਸ਼ਕਤੀ, ਯਾਦ-ਸ਼ਕਤੀ, ਕਲਪਨਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ - ਸ਼ਕਤੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵਾਤਮਿਕ ਪੱਖ ਵਿਚ ਅਨੁਭੂਤੀ, ਸੰਵੇਦਨਾ, ਮਨੋ - ਅਵਸਥਾ, ਭਾਵਾਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸੁਭਾਉ, ਵਿਹਾਰ ਵਾਲਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਦਾਰਤਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਨਿਸ਼ਕਪਟਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਣ - ਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆਤਮਿਕ - ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਜਿਹਾ ਕਿ ਭੁੱਖ, ਸੈਕਸ, ਲੋਕ - ਵਿਹਾਰ ਆਦਿ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[1] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀਆਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਕਰਣਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅੰਤਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸਨ, ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਪੋਸਣਾ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ, ਦੋਹਾਂ ਉਤੇ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਸੰਸਕਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਇਕ ਪਤਵੰਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਪਲੇ, ਜਿਥੋਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ - ਪੋਸਣਾ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਵਲ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਦਾਦੂ ਦਾ ਬਚਪਨ ਇਸਤੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਜ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਦਾਦੂ ਨੂੰ ਅਜੇਹਾ ਕੋਈ ਸੁਭਾਗ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ - ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬੀਤਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿਚ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਸਹਿਣ - ਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮ - ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਦਾਦੂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਜੇਹੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਔਕੜਾਂ ਨਾਲ ਜੂਝਣਾ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਕਾਰਣ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਖ, ਅਰਥਾਤ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਭਾਵਾਤਮਿਕ ਪੱਖ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਸਰੂਪ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬੜਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਖ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਨਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਨਿਮਰਤਾ, ਸ੍ਵਾਨੁਭੂਤੀ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਸੱਚਾਈ, ਨਿਸ਼ਕਪਟਤਾ ਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਆਦਿ ਗੁਣ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਖੋਂ ਸਾਂਝ ਹੈ।

---

1. ਡਾ. ਗਣਪਤੀ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ: ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਪੰਨਾ 232 - 35 ।

ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਥੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ, ਉਥੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਵੱਖਰੀ ਵਖਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਅਥਵਾ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਥਵਾ ਪਦਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦੀ ਸਾਂਝ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਂਝ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਕਾਵਿ - ਰੂਪ, ਛੰਦਾਂ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਰ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਅੰਤਰ: (1) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸਾਹਿਤਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸੁਹਿਰਦੀ ਰੰਗ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਦਾਦੂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਲੀਮਿਲੀ ਕੁਮੇਲ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਜਨਤਾ ਦੀ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਸੁਹਿਰਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਸੁਹਿਰਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁਮੀਨਤਾ ਦਾ ਝਾਂਵਲਾ ਹੈ .... ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਊ ਸੁਹਿਰਦੀ ਦੀ ਕੁਹਕ ਦਿਸਦੀ ਹੈ।"[1] ਇਹ ਤੱਤ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇਣ ਦੀ ਵੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਨਹੀਂ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ 'ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ' ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਲੈਕੇ ਦਾਦੂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਣ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(2) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸੰਜਮ , ਨਰਮੀ, ਡੂੰਘਾਈ ਤੇ ਦਲੀਲ ਹੈ, ਅਤੇ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ - ਸ਼ੈਲੀ ਉਤੇ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦੀ ਮੁਹਰਛਾਪ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਪਰ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਦਾਦੂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਭਾਵੁਕਤਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਕਾਹਲਾਪਨ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

(3) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਕੋਮਲਤਾ, ਸੁਕਮਾਰਤਾ ਤੇ ਸੌਂਦਰਯ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦਾਦੂ ਨਾਲੋਂ ਅਧਿਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਬੜੇ ਚੇਤੰਨ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਦਾਦੂ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਇਸ ਕੋਮਲ ਪੱਖ ਨੂੰ ਦਰਸਾਣ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਉਲੇਖਨੀਯ ਹੈ:

ਚਾਦਨਾ ਚਾਦਨੁ ਆਂਗਨਿ ਪ੍ਰਭ ਜੀਉ ਅੰਤਰਿ ਚਾਦਨਾ।
ਅਰਾਧਨਾ ਅਰਾਧਨੁ ਨੀਕਾ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਅਰਾਧਨਾ।
ਤਿਆਗਨਾ ਤਿਆਗਨੁ ਨੀਕਾ, ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਲੋਭੁ ਤਿਆਗਨਾ।
ਮਾਗਨਾ ਮਾਗਨੁ ਨੀਕਾ, ਹਰਿ ਜਸੁ ਗੁਰ ਤੇ ਮਾਗਨਾ।
ਜਾਗਨਾ ਜਾਗਨੁ ਨੀਕਾ, ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਮਹਿ ਜਾਗਨਾ।(ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ 5, ਘਰ 4 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ)

1. ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 426 ।

(4) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੋਜ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੁਖਿਆ ਮਨ ਖਿੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਆਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਾਪਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੌਲਾ ਹੌਲਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਰੋਗ ਤੇ ਕਾਂਬਿਲ ਮਨ ਉਤੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੁਖ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਇਸੇ ਗੁਣ ਨੂੰ ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਖਦਾਇਕ (Healing Power) ਆਖਿਆ ਹੈ। ਕਾਨ੍ਹੂ ਵਿਆਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਏਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਨਹੀਂ।

(5) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਬੜਾ ਵਿਆਪਕ ਚਿਤਰਣ ਹੈ - ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਰੁਤਾਂ, ਰਾਤਾਂ, ਬਨਸਪਤੀ ਆਦਿ ਦੀ ਰੰਗ ਬਰੰਗਤਾ, ਤਾਜ਼ਗੀ, ਹਰਿਆਵਲ, ਤੇ ਸੁਗੰਧੀ ਅਨੂਪ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਖੂਬ ਦਰਸਾਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਥੇ ਸੰਤ ਕਾਨ੍ਹੂ ਵਿਆਸ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸੋਟੀ ਅਥਵਾ ਨਿਯਮ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਚਿਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਬਸੰਤ, ਮਲ੍ਹਾਰ ਤੇ ਸਾਵਣ ਅਜਿਹੇ ਰਾਗ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੁੱਤਾਂ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਬਸੰਤ ਦਾ ਮਨਮੋਹਕ ਤੇ ਰੰਗੀਲਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹੈ ਤੇ ਕਿਤੇ ਮੇਹਨੇਰਾ ਬਰਖਾ ਰੁੱਤ ਅਤੇ ਤਰਕਾਲਾਂ ਖਿੜਨੀਆਂ ਦੇ ਚਿੱਤ੍ਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾ 'ਰੁਤੀ' ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ - ਚਿਤਰਣ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਕਾਨ੍ਹੂ ਵਿਆਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਣ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

(6) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਕਾਨ੍ਹੂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਕਾਨ੍ਹੂ ਵਿਆਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ 'ਸਾਖੀ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਬਹੁਤ ਘਟ ਹੈ। ਪਰ ਦੂਸਰਾ ਭਾਗ 'ਪਦ' ਜੋ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਸਫ਼ਲ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਵਾਂਗ ਕਾਨ੍ਹੂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵੱਲ ਕੋਈ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਪਦਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਤਾਂ ਸੰਗੀਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਉਪਜਾਣ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਭੁੱਲ ਵੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਐਸਾ ਜਿਹਾ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਗੀਤਮਈ ਬਣ ਸਕੇ। ਜਿਵੇਂ 'ਮਾਣ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਮਾਣਾ, 'ਪਹਿਲਵਾਨ' ਤੋਂ ਪਹਿਲਵਾਨੜਾ, 'ਰੰਗ' ਤੋਂ 'ਰੰਗਲੜੇ' 'ਚਿਤ' ਤੋਂ 'ਚੀਤ' ਆਦਿ।

ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਗੁਰੂ 'ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸਾਦ੍ਰਿਸ਼ਤਾ, ਸੁਖਦਾਇਕ, ਸਰਲਤਾ, ਇਕ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਸੁਹਿਣੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸਾਦ੍ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹੇ ਕੋਮਲ, ਮੇਲ, ਉਜਲ, ਚਿਤ੍ਰਤ, ਸ਼ਾਂਤੀਲ, ਕੋਮਲਾਂ ਤੇ ਰੰਗਦਾਰ,

ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਪੀੜਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ।

ਸਮਾਨਤਾ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਪੱਖ ਵਲੋਂ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਗਲੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਪ੍ਰਗਟ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਾਂਗੇ ਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕਰਾਂਗੇ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਚਰਿਤ੍ਰਿਕ ਗੁਣ ਸਾਂਝੇ ਹਨ। [redacted] ਏਵੇਂ ਹੀ ਉਚੇਰੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧੀ ਜਦ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਰੂਪ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ, ਈਰਖਾ, ਵਿਤਕਰੇ ਅਤੇ ਅਜੇਹੀਆਂ ਹੋਰ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਇਹ ਏਵੇਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੈ :

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ :- ਨਾ ਕੋ ਬੈਰੀ ਨਹੀ ਬਿਗਾਨਾ ਸਗਲ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ।
ਜੋ ਪ੍ਰਭ ਕੀਨੋ ਸੋ ਭਲ ਮਾਨਿਓ ਏਹ ਸੁਮਤਿ ਸਾਧੂ ਤੇ ਪਾਈ।
ਸਭ ਮਹਿ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਪ੍ਰਭੁ ਏਕੈ ਪੇਖਿ ਪੇਖਿ ਨਾਨਕ ਬਿਗਸਾਈ।
(ਰਾਗ ਕਾਨੜਾ ਮ. 5)

ਦਾਦੂ :- 'ਜਿਸ ਮੈਂ ਬੈਰੀ ਹੋ ਰਹਿਆ, ਦੂਜਾ ਕੋਇ ਨਾਹਿਂ।
ਜਿਸ ਕੇ ਅੰਗ ਮੈਂ ਊਪਜਿਆ, ਸੋਈ ਹੈ ਸਭ ਮਾਹਿਂ।
(ਭਾਗ 1, ਪੰ. 222)

ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਾਂਝ ਪ੍ਰਗਟ ਸ਼ੈਲੀ ਵਾਲੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇਖੋ:-

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ :- 'ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ ਤੂੰ ਹੈ ਮੇਰਾ ਮਾਤਾ। ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਬੰਧਪੁ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਭ੍ਰਾਤਾ।
ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਰਾਖਾ ਸਭਨੀ ਥਾਈਂ ਤਾ ਭਉ ਕੇਹਾ ਕਾੜਾ ਜੀਉ।'(ਮਾਝ ਮ. 5)

ਦਾਦੂ :- 'ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰੇ ਰਸਨਾ, ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰੇ ਬੈਨਾ।
ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰੇ ਸ੍ਰਵਨਾ ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰੇ ਨੈਨਾ। (ਭਾਗ 2 ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ :- ਪਹਿਲੈ ਪਹਰੈ ਰੈਣ ਕੈ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਜਾਇ ਪਾਇਤਾ ਉਦਰੈ ਮਾਹਿ।
ਦਸੀ ਮਾਸੀ ਮਾਨਸੁ ਕੀਆ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਕਰਿ ਮੁਹਲਤਿ ਕਰਮ ਕਮਾਇ।'

ਦਾਦੂ :- 'ਪਹਿਲੇ ਪਹਰੇ ਰੈਣ ਦੇ ਬਣਜਾਰਿਆ, ਤੂੰ ਆਇਆ ਇਹਿ ਸੰਸਾਰ ਵੇ।
ਮਾਇਆ ਦਾ ਰਸ ਪੀਵਣ ਲੈਗਾ, ਬਿਸਰਿਆ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਵੇ।'

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ :- 'ਬਿਰਖ ਕੀ ਛਾਇਆ ਸਿਉ ਰੰਗੁ ਲਾਵੈ। ਓਹੁ ਬਿਨਸੈ ਉਹੁ ਮਨਿ ਪਛੁਤਾਵੈ।
ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਚਾਲਨਹਾਰੁ। ਲਪਟਿ ਰਹਿਓ ਤਹ ਅੰਧ ਅੰਧਾਰੁ।' (ਸੁਖਮਨੀ)

ਦਾਦੂ :- ਜੈਸੇ ਤਰਵਰ ਬਿਰਖ ਬਸੇਰਾ, ਪੰਖੀ ਬੈਠੇ ਆਇ।
ਐਸੇ ਇਹੁ ਸਭ ਹਾਟ ਪਸਾਰਾ, ਆਪ ਆਪ ਕੋ ਜਾਇ।
(ਭਾਗ 2, ਰਾਗ ਕੇਦਾਰਾ)

ਨੌਵਾਂ ਪ੍ਰਕਰਣ

ਭਾਸ਼ਾ - ਸ਼ੈਲੀ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਉਹ ਸੀ ਜਦ ਲਗ ਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਆਰੀਆਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ - ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਨਿਜੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਤ ਕਵੀ ਭਾਵੇਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਨਿਕਟਤਾ ਅਤੇ ਸਾਂਝ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਂਝ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਣ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਸਾਂਝੇ ਸੋਮੇ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਇਹਨਾਂ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ - ਰਟਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਦੂਸਰੀਆਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਹ ਆਪਣੀ ਮਾਤ੍ਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਛੁਟ ਦੂਸਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਰਚਦੇ ਸਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਭਾਗ (Category) ਵਿਚ ਰਖਣ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਠਨਾਈ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਈ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਮਤਭੇਦ ਚਲੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਸੁਖਮਨੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: "...... ਅਸਲ ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾਂ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਨਾਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ। ਇਹ ਇਕ ਰਲਵੀਂ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੈ ਜੋ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਬਣਤਰ ਅਖਵਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਹਨ ਜੋ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹਨ।'[1] ਡਾਕਟਰ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ: "ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਢੇਰ ਰਲਾ ਹੈ। ਲਹਿੰਦੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ, ਸਿੰਧੀ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ, ਡੋਗਰੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਆਦਿਕ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।'[2] ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ 'ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਹਿੰਦਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ' ਮੰਨਦੇ ਹਨ।[3] ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ

---

1. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਜੁਲਾਈ 1952 'ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਮੇਲ'
2. ਡਾ: ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ: ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 95
3. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ ਜਨਵਰੀ, 1953 'ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ'

2.

ਸ਼ੌਰਸੈਨੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਤੋਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਆਖਿਆ ਹੈ।[1] ਡਾਕਟਰ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਬਾਹਰੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ~~ਵੱਲ~~ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।[2]

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

1. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ।
2. ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ।
3. ਇਹ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਹਿੰਦਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ।
4. ਇਹ ਸੌਰਸੈਨੀ ਤੋਂ ਬਣੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਾਧ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ।
5. ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਝੁਕਾਅ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨਾ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਤਾਤਵਿਕ ਸਚਾਈ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਦੋਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਸਚਾਈ ਦੇ ਅਧਿਕ ਨੇੜੇ ਹਨ, ਜਿਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਕੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਤੋਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਰੂਪ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਸੰਤ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਸਾਧ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦਵੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਮਿਲਾਵਟ ਵੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਛੁਟ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ, ਹਿੰਦਵੀ, ਮੁਲਤਾਨੀ, ਪੂਠੋਹਾਰੀ, ਸਿੰਧੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਆਪ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਦਾ ਜੀਵਨ ਏਨਾਂ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਭਰਿਆ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਸਗੋਂ ਇਹ ਗਿਆਨ ਆਪਦੇ ਡੂੰਘੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਰਣ ਸੀ। ਇਸਤੋਂ ਛੁਟ ਆਪਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਵਾਚਿਆ ਸੀ। ਵੇਦਾਂ-ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਆਪਨੂੰ ਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਆਪਦੀ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

" ਬਹੁ ਸਾਸਤ੍ਰ ਬਹੁ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਪੇਖੇ ਸਰਬ ਢਢੋਲਿ।
ਪੂਜਸਿ ਨਾਹੀ ਹਰਿ ਹਰੇ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਅਮੋਲ।[3]

1) ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ: ਕ੍ਰਿਟੀਕਲ ਸਟੱਡੀ ਔਫ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 49
2) ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਜੂਨ ਜੁਲਾਈ 1953, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅੰਕ।
3) ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹੱਲਾ 5

3.

ਦੋਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਘੋਖਣ ਕਰਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੌਢਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਆਪ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਲਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਕਠਨ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਨ - ਸਾਧਾਰਣ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਰੰਗ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਰੰਗ ਹੈ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ੁੱਧੀ ਹੈ।

ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਾਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਗੁਜਰਾਤੀ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹਿੰਦਵੀ, ਖੜੀ, ਸਿੰਧੀ, ਲਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਪਦ ਇਕੋ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮਿਸ਼ਰਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ। ਗੁਜਰਾਤੀ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਹਿੰਦਵੀ ਅਥਵਾ ਸਾਧ - ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਵਾਂਗ ਪੂਰਬੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਆਪਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਆਪਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। (ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਅਵਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਿਆ) ਸਗੋਂ ਆਪਦਾ ਦੇਸ਼ - ਰਟਨ ਸੀ। ਆਪ ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪ ਅਵੱਸ਼ ਆਏ ਹੋਣਗੇ ਜਿਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਰਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਸ਼ੁਧ ਤੇ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਵੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਂਜ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਾਧ - ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੀ ਨਾਮ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜਿਥੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਲ ਬੜੇ ਚੇਤੰਨ ਅਤੇ ਜਾਗਰੂਕ ਸਨ ਉਥੇ ਦਾਦੂ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਮਾਤਰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਦਾਦੂ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ — ਸਵਰਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ, ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਭਕਤੀਆਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਣ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਢੰਗਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣਕ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ - ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਬੜਾ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸਵਰ - ਭੇਦ :

(1) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ, ਵਿਚਲਾ, ਜਾਂ ਅੰਤਲਾ 'ਅ' ਬਦਲ ਕੇ 'ਇ' ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :-

ਲੋਪ, ਰੋਮ, ਜਾਪ, ਦੀ ਥਾਂ ਲੋਇ, ਰੋਇ, ਜਾਇ।

ਮਧਮ, ਧਨਮ, ਦੀ ਥਾਂ ਮਧਿ, ਧਨਿ।

ਪੁਰਖ, ਸੁਨਖ ਦੀ ਥਾਂ ਪੁਰਿ, ਸੁਨਿ।

ਸਤਪ ਦੀ ਥਾਂ ਸਤਿ।

ਧਰ, ਧਕ ਦੀ ਥਾਂ ਇਰ, ਇਕ।

ਅਜੇਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ 'ਅ' ਅਤੇ 'ਇ' ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਵਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ' e ' ਦਾ bed ਵਿਚ।[1]

ਲਾਦੂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਰੁਚੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕੁਲੂ ਅਰਜਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਜਿਥੇ 'ਇ' ਹੈ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਤੇ 'ਅ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਪਿੰਡ ਦੀ ਥਾਂ ਪਾਂਡ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਨ ਦੀ ਥਾਂ ਤ੍ਰਯਨ, ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਚਮਿੰਤਾ ਆਦਿ।

(2) ਅ ਦੇ ਪਿਛੇ ਜਦੋਂ ਯ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅ + ਯ ਮਿਲਕੇ ਐ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:

ਭਯ ਤੋਂ ਭੈ, ਨਯ ਤੋਂ ਨੈ, ਨਯਨ ਤੋਂ ਨੈਨ, ਨਿਸ਼ਚਯ ਤੋਂ ਨਿਹਚੈ

(3) ਜਦੋਂ 'ਅ' ਦੇ ਪਿਛੇ 'ਵ' ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲਕੇ 'ਔ' ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:

ਅਵਸਰ ਤੋਂ ਔਸਰ, ਭਵ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਭੌ ਸਾਗਰ, ਅਵਧੂਤ ਤੋਂ ਔਧੂਤ, ਨਵ ਤੋਂ ਨੌ, ਪਵਨ ਤੋਂ ਪੌਣ ਆਦਿ।

(4) ਜਿਥੇ 'ਅ' ਦੇ ਨਾਲ 'ਇ' ਜਾਂ 'ਉ' ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਥੇ 'ਐ' ਜਾਂ 'ਔ' ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਚਲਇ ਦੀ ਥਾਂ ਚਲੈ ਅਤੇ ਕਹਉ ਦੀ ਥਾਂ ਕਹੌ। ਮਿਸਟਰ ਏ.ਐਫ. ਹੋਰਨਲ[2] ਨੇ ਅਤੇ ਮਿਸਟਰ ਕੈਲਾਗ[3] ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਠੀਕ ਦਸਿਆ ਹੈ।

<u>ਵਿਅੰਜਨ ਭੇਦ</u>:

ਕੁਲੂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਲਾਦੂ ਦੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:-

(1) ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ, ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅੰਤਲਾ 'ਣ' 'ਰ' ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

---

1. John Beames C.S. Comparative Grammer of the Modern Arya Languages. Vol. I, (1872) P. 143.
2. A.F. Rudolph Hoernle, A comparative grammer of the Gaudian Languages (1880) P. 48 & 50.
3. H. Kellagg, D.D., L.L.D. A Grammer of Hindi, Language, p. [illegible]

ਪ੍ਰਗਟ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਜਾਂ ਪਰਗਟ, ਵਿਗਾਸ ਤੋਂ ਵਿਗਾਸ, ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਭਗਤੀ, ਯੁਕਤਿ ਤੋਂ ਜੁਗਤ, ਛਕ ਤੋਂ ਥਕ। ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਚਾਤਕ ਤੋਂ ਚਾਤ੍ਰਿਕ, ਤੇ ਕੌਤਕ ਤੋਂ ਕੌਤੁਕ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ।

(2) 'ਯ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਜ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ: ਯੁਕਤਿ ਦੀ ਥਾਂ ਜੁਗਤ, ਕਾਰਯ ਦੀ ਥਾਂ ਕਾਰਜ, ਸੂਰਯ ਦੀ ਥਾਂ ਸੂਰਜ, ਯੋਨਿ ਦੀ ਜਗਾ ਜੋਨਿ, ਯੋਗ ਦੀ ਥਾਂ ਜੋਗ ਆਦਿ। ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾ ਹਨ।

ਦਾਦੂ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ 'ਜ' ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ 'ਯ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਿਵੇਂ ਅਜਾਨ ਲਈ ਅਯਾਨ।

(3) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ 'ਨ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਣ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਚੋਖੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :- ਵਿਡਾਣੀ (ਵਿਡੰਬਨ ਲਈ) ਨੀਸਾਣ (ਨਿਸਾਨ ਲਈ) ਰਵਣ (ਰਮਨ ਲਈ) ਸਿਰਜਣ (ਸ੍ਰਜਨ ਲਈ), ਅਸਾਣ ਉਪਜਣਿ, ਜਾਣੈ, ਸੁਣੈ (ਅਸਾਨ, ਉਪਜਨ, ਜਾਨੈ ਅਤੇ ਸੁਨੈ ਲਈ)।

(4) ਦਾਦੂ ਵਿਚ ਕਈਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ 'ਵ' ਦੀ ਜਗਾ ਤੇ 'ਮ' ਅਤੇ 'ਮ' ਦੀ ਜਗਾ 'ਵ' ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਗਮਨ ਤੋਂ ਗਵਨ ਅਤੇ ਬਿਵੇਕ ਤੋਂ ਬਮੇਕ ਆਦਿ।

(5) ਦਾਦੂ ਨੇ ਕਈਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ 'ਬ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਵ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਜਿਵੇਂ, ਬਾਧੂ ਤੋਂ ਵਾਧ, ਆਬੂ ਤੋਂ ਆਵ, ਨਿਬਾਹ ਤੋਂ ਨਿਵਾਹ, ਵਿਬੇਕ ਤੋਂ ਬਿਵੇਕ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਈ ਥਾਵੀਂ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਢੰਗ ਵੀ ਵਰਤ ਲਿਆ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ 'ਵ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਬ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ, ਜਿਵੇਂ, ਮੁਨਿਵਰ ਤੋਂ ਮੁਨਿਬਰ, ਭਾਵ ਤੋਂ ਭਾਬ, ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਅਨੁਭਬ ਆਦਿ।

6) ਕਈ ਸੰਗਿਆਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕੰਨਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਦਾਦੂ ਨੇ ਬਦਲ ਕੇ ਯਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦੁਵਿਧਾ ਤੋਂ ਦੁਬਧਯ, ਨਿੰਦਾ ਤੋਂ ਨਿੰਦਯ, ਲੱਜਾ ਤੋਂ ਲਜਯਾ, ਹਰਾ ਤੋਂ ਹਰਯਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸੰਗਿਆਵਾਂ ਵਿਚ 'ਯ' ਲਗਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਸਿਆਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ 'ਆ' ਲਗਾਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹਰਾ ਤੋਂ ਹਰਿਆ, ਨਿੰਦਾ ਤੋਂ ਨਿੰਦਿਆ ਆਦਿ।

(7) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਜਿਥੇ 'श' ਅਤੇ 'ष' ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਦਾਦੂ ਨੇ 'ਸ' ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਸ਼ਿ ਤੋਂ ਸਸਿ, ਸ਼ੂਨਯ ਤੋਂ ਸੁੰਨਿ, ਸ਼ਿਸ਼੍ਯ ਤੋਂ ਸਿਸ, ਸ਼੍ਰੋਤਾ ਤੋਂ ਸੁਰਤਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਜਿਥੇ ਇਹ ਢੰਗ ਅਪਨਾਇਆ ਹੈ ਉਥੇ ਕਈਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ 'ष' ਨੂੰ 'ਖ' ਵਿਚ ਵੀ ਬਦਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ, ਹਰਸ਼ (हर्ष) ਤੋਂ ਹਰਖ ਆਦਿ।

8. ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭ, ਧ, ਘ, ਥ, ਸ਼, ਛ, ਆਦਿ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਹ' ਵਰਣ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :-

ਸ਼ੋਭਾ ਤੋਂ ਸੋਹਾ, ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਕੋਹ, ਮੇਘ ਤੋਂ ਮੇਹ, ਬਿਛੜੇ ਤੋਂ ਬਿਹੜੇ, ਪੁਸ਼ਪ ਤੋਂ ਪੁਹਪ, ਪਾਸ਼ਾਣ ਤੋਂ ਪਹਾਣ ਆਦਿ। ਇਹ ਰੁਚੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਵੇਸਾਹ, ਲਾਭ ਤੋਂ ਲਾਹਾ, ਔਰ ਤੋਂ ਹੋਰ ਆਦਿ।

ਸੰਜੁਕਤ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਬਦਲਨਾ:

ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਇਹ ਰੁਚੀ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸੰਜੁਕਤ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਜਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਰੁਚੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

1. ਕ੍ਸ਼ (ਕਸ਼) ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਖ ਜਾਂ ਛ :

ਅਕਸ਼ਰ ਤੋਂ ਅੱਖਰ ਜਾਂ ਅੱਛਰ, ਭਿਕਸ਼ਾ ਤੋਂ ਭਿਖਿਆ ਜਾਂ ਭਿਛਿਆ, ਕਸ਼ੇਮ ਤੋਂ ਖੇਮ, ਕਸ਼ੀਰ ਤੋਂ ਖੀਰ, ਰਕਸ਼ਾ ਤੋਂ ਰਖਿਆ ਜਾਂ ਰਛਿਆ (ਰੱਛਾ) ਪ੍ਰਤਯਕਸ਼ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ, ਵ੍ਰਿਕਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਰਖ , ਸੂਕਸ਼ਮ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਆਦਿ।

2. ਆਦਿ ਵਿਅੰਜਨ ਲੋਪ:

ਜਿਹੜੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦੂਸਰਾ ਵਿਅੰਜਨ ਲੱਗਾ ਹੈ ਉਥੇ ਸ ਦਾ ਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਅ' ਜਾਂ 'ਇ' ਲਗ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਸਕੰਧ ਤੋਂ ਕੰਧ, ਸਥਿਰ ਤੋਂ ਥਿਰ, ਸਥਲ ਤੋਂ ਥਲ, ਸਤਨ ਤੋਂ ਥਣ ਜਾਂ ਅਸਥਣ, ਸਤੁਤੀ ਤੋਂ ਅਸਤੁਤ (ਦਾਦੂ) ਜਾਂ ਉਸਤਤਿ (ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ) ਸਪਰਸ਼ ਤੋਂ ਪਰਸ, ਸਮਰਣ ਤੋਂ ਸੁਮਰਿਣ (ਦਾਦੂ) ਸਿਮਰਣ (ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ) ਸਥਾਪਨ ਤੋਂ ਥਾਪਣ ਥਾਪ, ਆਦਿ।

3. ਮਧ ਵਿਅੰਜਨ ਲੋਪ:

ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ 'ਵ' ਅਤੇ 'ਰ' ਦਾ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਬੇਸਾਸ (ਦਾਦੂ) ਨਿਵਾਸ ਤੋਂ ਨਾਸ, ਉਜੱਵਲ ਤੋਂ ਉਜਲ, ਸਵਰਗ ਤੋਂ ਸੁਰਗ, ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਪਰਮੇਸਰ, ਸਰਸਵਤੀ ਤੋਂ ਸੁਰਸਤੀ, ਸਵਾਦ ਤੋਂ ਸਾਦ, ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਕਾਜ ਆਦਿ।

4. ਅੰਤ ਵਿਅੰਜਨ ਲੋਪ :

ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੇ ਦਯ ਜਾਂ ਤਯ ਆਦਿ ਇਕੱਠਾ ਵਰਣ ਆਵੇ ਤਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ 'ਯ' ਦਾ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ,

ਵੈਦਯ ਤੋਂ ਵੈਦ, ਸਤਯ ਤੋਂ ਸਤ ਜਾਂ ਸਤਿ, ਆਦਿ।

7.

5. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਸੰਜੁਗਤ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਅੱਧੇ ਅੱਖਰ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਨੇ ਪੂਰੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :-

ਆਤਮ, ਸਨੇਹ, ਸਨਾਨ, ਪਰਨੈ, ਸੁਰਤਿ, ਭਗਤਿ, ਪਰਗਟ ਆਦਿ।

<u>ਵਿਭਕਤੀ:</u>

1. ਕਰਮ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਨ ਦੀ ਵਿਭਕਤੀ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਨੇ 'ਨੂੰ' ਜਾਂ 'ਕੋ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਕੂੰ' ਜਾਂ 'ਕੋ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੇ 'ਨੈ' ਅਤੇ 'ਨੈ' ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ 'ਨੂੰ' 'ਨੋ' ਦੀ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੋ ਵੀ ਵਰਤ ਲਿਆ ਹੈ।

2. ਕਰਣ ਦੀ ਵਿਭਕਤੀ ਵਿਚ 'ਅ' ਅਤੇ ਅਕਾਰਾਂਤ ਸੰਗਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਐ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਲਾਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਹਿਜੈ, ਕਿਰਸੈ, ਸੰਆਸੈ, ਕਿਆਪੈ, ਘੋੜੈ, (ਦਾਦੂ) ਆਦਿ।

3. ਅਪਾਦਾਨ ਦੀ ਵਿਭਕਤੀ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਨੇ 'ਤੇ' ਅਥਵਾ 'ਸੇ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਸੂੰ' 'ਸੋਂ' 'ਤੋਂ' ਅਤੇ ਥੈਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ 'ਤੇ' ਜਾਂ 'ਸੇ' ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

4. ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਵਿਭਕਤੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ 'ਦਾ' ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੇ ਜਾਂ ਕੈ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਦਾਦੂ ਨੇ 'ਕੋ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

5. ਅਧਿਕਰਣ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ 'ਵਿਚ' 'ਮਾਹਿ' ਜਾਂ 'ਮੈ' ਲਗਾ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਦਾਦੂ ਨੇ 'ਮਾਹੀਂ' ਅਤੇ 'ਮੈਂ' ਹੀ ਲਗਾਇਆ ਹੈ।

<u>ਮਾਤਰਾ-ਭੇਦ:</u>

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਾਤਰਾ - ਭੇਦ ਦੀਆਂ ਅਜੇਹੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹ੍ਰਸਵ ਤੋਂ ਦੀਰਘ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਤੋਂ ਹ੍ਰਸਵ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

1. <u>ਹ੍ਰਸਵ ਤੋਂ ਦੀਰਘ:</u>

ਜੱਸ (ਯਸ਼) ਤੋਂ ਜਾਸ, ਕਿਰਪ ਤੋਂ ਕਿਰਪਾ, ਮਾਣ ਤੋਂ ਮਾਣਾ, ਪੱਥਰ ਤੋਂ ਪਾਥਰ, ਜਮ ਤੋਂ ਜਾਮ, ਚਿਤ ਤੋਂ ਚੀਤ, ਹਿੱਤ ਤੋਂ ਹੀਤ, ਸੁਖ ਤੋਂ ਸੂਖ, ਰੈਣ ਤੋਂ ਰਾਣ, (ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ) ਨਿਵਾਸ ਤੋਂ ਨੀਵਾਸ, ਸਿਖ ਤੋਂ ਸੀਖ, ਚਿਤੌ ਤੋਂ ਚੀਤ, ਸੁਤੌ ਤੋਂ ਸੂਤੌ, ਚਲੈ ਤੋਂ ਚਾਲੈ (ਦਾਦੂ)

2. <u>ਦੀਰਘ ਤੋਂ ਹ੍ਰਸਵ:</u>

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਿਚ ਦੀਰਘ ਤੋਂ ਹ੍ਰਸਵ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾ ਬੜੀਆਂ ਘਟ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਦਾਦੂ ਵਿਚ ਇਹ ਰੁਚੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਦੀਰਘ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਦੀਰਘ ਤੋਂ ਹ੍ਰਸਵ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾ:-
ਰਮਯਾ ਤੋਂ ਰਾਮਯ, ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਜਿਵਨ, ਆਨੰਦ ਤੋਂ ਅਨੰਦ, ਔਖਧੀ ਤੋਂ ਔਖਧ, ਬੀਜ ਤੋਂ ਬਿੱਜ ਆਦਿ (ਦਾਦੂ) ਨਿਸ਼ੀ ਤੋਂ ਨਿਸ਼, ਪੂਰਨ ਤੋਂ ਪੁਰਨ, ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭ ਆਦਿ(ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਦਾਦੂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਤੱਥ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। 'ਲਗਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਹੀ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਫਿਕਰੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕਾਰਕ ਆਦਿ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਸ ਕਾਰਕ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ'।[1] ਪਰ ਦਾਦੂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਗਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਸੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਲਿਖਾਰੀ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਕ ਦੀ ਵਲੋਂ ਨਿਰਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ - ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਉਹੀ ਢੰਗ ਅਪਨਾਇਆ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਭੱਟਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ - ਜੋੜਾਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਪੱਧਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੁੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ' ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਸ਼ਬਦਾਂਤਕ ਲਗਾਂ ਮਾਤਰਾਂ' ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਰਰਥਕ ਲਗਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੂਸਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਦਾਦੂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਲੀਆਂ ਲਗਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਬਗੈਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਅਗੁ, ਰਹੁ, ਜਿਨਿ, ਸੀਖਿ, ਪਰਵਾਣਿ, ਲੋਹਿ, ਬੀਸਰਿ, ਜਾਇ, ਕੋਇ, ਤਪਤਿ, ਸੁਰਤਿ ਸੋਂ, ਮਿਲਿ ਆਦਿ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ:-

<u>ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ</u>:- ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਬਹੁਤ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋਣਗੀਆਂ:

---

1. ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ: ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 21

<u>ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ:</u>

ਅਨੁਗ੍ਰਹਿ, ਪੁਨਰਪਿ, ਚਰਨ (ਕਮਲ), ਨਵ - ਨਿਧਿ, ਕਰੁਣਾਮੈ, ਅਜਰ, ਅਮਰ, ਪੁਨੀਤ, ਉਦਿਆਨ, ਅੰਤਰ ਗਤਿ, ਪਰਨਿੰਦਾ, ਰਸਨਾ, ਸ੍ਰਿਸਟਿ, ਕੋਟਿ, ਅਗ੍ਰਿ, ਹਸਤਿ, ਬੁਧਿ, ਕੋਟਿ, ਨਿਰਤਿ, ਚਰਣਾਰ ਬਿੰਦ, ਉਸਨ, ਅਚੁਤ, ਸੁਜਣ, ਉਤਪਤਿ, ਰੇਨ, ਕ੍ਰਸਟੁ, ਬਖਾਣ, ਦ੍ਰਿਸਟਿ, ਸੁਰ, ਸਮ੍ਰਿਤਿ, ਪਾਵਤ, ਦੁਰਮਤਿ, ਅਭੈਦਾਨ, ਛੰਧਪ, ਸੁਤ, ਕਲਤ੍ਰ, ਪ੍ਰਭਮੈ, ਨਿਧਾਨ, ਦੀਪਕ, ਕੁਸਮ, ਨਖਤ੍ਰ, ਤਤਬਯਣ, ਪਤਿਤ, ਨਿਰੰਜਨ, ਸਰਬਤ੍ਰ, ਸੂਕਰ, ਸਾਧਨਾ, ਗਰਾਸ਼, ਅੰਧ ਕੂਪ, ਆਭੂਖਣ, ਪਰਾਹਿਤ ਆਦਿ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਹੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਰੂਪ) ਵਿਚ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੇਠਾਂ ਦਿਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ:

ਮਿਤ੍ਰ ਰਾਮ ਨਾਮੰ ਗਿਆਨੰ ਸਰਬਤ੍ਰ ਪੂਰਣਹ।
ਗਿਆਨੰ ਸਮ ਦੁਖ ਸੁਖੰ, ਜੁਗਤਿ ਨਿਰਮਲ ਨਿਰਵੈਣਹ।
ਦਿਆਲੰ ਸਰਬਤ੍ਰ ਜੀਆ, ਪੰਚ ਦੋਖ ਬਿਵਰਜਿਤਹ।
ਭੋਜਨੰ ਗੋਪਾਲ ਕੀਰਤਨੰ, ਅਲਪ ਮਾਇਆ ਜਲ ਕਮਲ ਰਹਤਹ।
ਉਪਦੇਸੰ ਸਮ ਮਿਤ੍ਰ ਸਤ੍ਰਹ ਭਗਵੰਤ ਭਗਤਿ ਭਾਵਨੀ।
ਪਰ ਨਿੰਦਾ ਨਹ ਸ੍ਰੋਤਿ ਸ੍ਰਵਣੰ ਆਪੁ ਤਿਆਗਿ ਸਗਲ ਰੇਣੁਕਹ।
ਖਟ ਲਖ੍ਯਣ ਪੂਰਨੰ ਪੁਰਖਹ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਸਾਧ ਸ੍ਵਜਨਹ।

<u>ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ:</u>

ਨਿਰੰਜਨ, ਨਿਰਮਲ, ਬੰਦਨਾ, ਮਿਰਤਕ, ਕਿਰਤਮ (ਕ੍ਰਿਤ੍ਰਿਮ), ਸੁਜਨ, ਦੁਰੰਤ, ਦੁਰਲਭ ਹਿਰਦੈ, ਪਤਿਤ, ਪਾਵਨ, ਅਗਾਧ, ਗਿਰਿ, ਅਹਿਨਿਸਿ, ਪਾਵਕ, ਨੀਰ, ਸਰੋਵਰ, ਤ੍ਰਿਸਾ, ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਦੀਪਕ, ਮਾਨਿਕ, ਸੁਧਾ, ਕਨਕ, ਕਾਮਿਨੀ ਆਦਿ।

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੇ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਪਦ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਰਾਮ ਨਾਮੰ ਜਲੰ ਕ੍ਰਿਤ੍ਵਾ, ਸਨਾਨੰ ਸਦਾ ਜਿਤਹ।
ਤਨ ਮਨ ਆਤਮ ਨਿਰਮਲੰ, ਪੰਚ ਭੂਪਾਪੰਗਤਹ।
ਦੁੱਸ ਇੰਦਰੀ ਨਿਗ੍ਰਹੰ, ਮੁਚਯਤੇ ਮਾਯਾ ਮਨ:
ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼ ਪੁਰਾਤਨੰ, ਚਿੰਤਤੇ ਸਦਾਤਨਹ।

<u>ਪੰਜਾਬੀ:</u>

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਆਪ ਦੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਦਿਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ:

10.

ਕੌਲ ਕਚੋਲਾ, ਡਡਿ, ਨਾਮੀ, ਲਾਈ, ਕਹਣ, ਭਨਣ, ਘੜਣ, ਕਰਣ ਕਰਾਵਣ, ਵਿਜਨ, ਸੋਈ,ਕੰਮ, ਕਮਾਵਣਾ, ਮਉਲੈ, ਨਚਰਿਆਂ, ਢੂੰਢਿ, ਸਜਣ, ਵਿਛੜਹਿ, ਮੁਇਆ, ਪਿਛੈ, ਹੇਠ, ਇਕੱਠੇ ਆਸ, ਪਿਆਸੀ, ਕੰਤ, ਵਿਡਾਣੀਆਂ, ਸਾਜਿਆ, ਫਿਰਦਾ, ਮੇਰੇ, ਚੰਕ੍ਰਪਾ, ਉਤ (ਉਤ), ਧਰਿਆ, ਜਾਣੀਏ, ਰੰਗ ਤਮਾਸ਼ਾ, ਢੋਲਾ, (ਢਿਲੈ), ਤੇਰੇ, ਧੁਰਿ (ਧੁਰ), ਨਿਤ, ਜਪੀਏ, ਨਾਊਂ, ਦਾ, ਉਪਾਵਣਹਾਰ, ਜਿਨਨੈ, ਉਧਾਰਦਾ, ਹੋਵੈ, ਧਾਰਦਾ, ਦਿੱਤਾ, ਪਤਿ, ਜਾਣਾ, ਮੇਟਿ ਨਾ ਸਕੈ, ਅੰਦਰਿ, ਵਸਾਈਅਂ, ਗਿਆਨ, ਮਤਿ, ਸਭਨਾ, ਸਭੇ, ਖਾਂਦਿਆਂ, ਮੂੰਹ, ਪੈਨੰਦਿਆਂ, ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ, ਤਿਵੇਂ ਤਿਵ, ਹੋਵਣਾ, ਖਲੋਵਣਾ, ਸੋਵਣਾ, ਨੈਣ, ਰੋਵਣਾ, ਪਰੋਵਣਾ, ਜੀਵਦਿਆਂ, ਮਰੰਦਿਆਂ, ਰਖਣਾ, ਵਾਲਿਆ, ਪਸਰਿਆ, ਡੂਬਣਾ, ਸਾਰਿਆ, ਆਪੇ ਹੀ, ਚੌਕੰਤ, ਰਖਿਆ,ਛੂਟਿ, ਮਿਤ ਕੁਤੇ, ਸੁਤੇ, ਵਡਭਾਗੀ, ਭਲਦਾ, ਆਵਣ ਜਾਣ, ਕਉੜਾ, ਆਦਿ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਪੂਰਣ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੈ:

ਮਿਠ ਬੋਲੜਾ ਜੀ ਹਰਿ ਸਜਣੁ ਸੁਆਮੀ ਮੋਰਾ।
ਹਉ ਸੰਮਲਿ ਥਕੀ ਜੀ ਉਹ ਕਦੇ ਨਾ ਬੋਲੈ ਕਉਰਾ।
ਕਉੜਾ ਬੋਲਿ ਨ ਜਾਨੈ ਪੂਰਨ ਭਗਵਾਨੈ ਅਉਗੁਣ ਕੋ ਨ ਚਿਤਾਰੇ।
ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਹਰਿ ਬਿਰਦੁ ਸਦਾਏ ਇਕੁ ਤਿਲੁ ਨਹੀਂ ਭੰਨੈ ਘਾਲੇ।
ਘਟ ਘਟ ਵਾਸੀ ਸਰਬ ਨਿਵਾਸੀ ਨੇਰੈ ਹੀ ਤੇ ਨੇਰਾ।
ਨਾਨਕ ਦਾਸੁ ਸਦਾ ਸਰਣਾਗਤਿ ਹਰਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਜਣ ਮੇਰਾ।[1]

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਫੁਟਕਲ ਪਦੇ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਆਪਦੀਆਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਣਗਿਣਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ:

ਮਿਲਿਆ, ਦੇਖਿਆ, ਨੈਣ, ਪੇਲੀ, ਪਲਿਆ, ਨੇੜੇ, ਧਰਿਆ, ਜਾਣੈ, ਸਦਕੇ, ਕਹਿਣ, ਪੜਦਾ, ਫੇਰਿ, ਰਹੁ, ਸਿਆਣਪ, ਠਾਹਰ, ਜਤਨ, ਕਾਜ, ਅਣ, ਦੂਜਾ, ਵਿਚੌਂ (ਵਿਚ), ਬੇਦ (ਵੇਦ), ਪੇੜਾ, ਜਾਣੀਏ, ਕੋਣ, ਪਛਤਾਈਏਗਾ, ਕਦੇ, ਕਹਿਆ, ਮੌਸਰ, ਹਰਿਆ, ਸਹੁਣਾ, ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ਆਦਿ।[2]

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਦੇਖੋ:

---

1) ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਮਹੱਲਾ 5, ਛੰਤ .

2) ਇਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਵਿਚੋਂ ਚੁਣੇ ਗਏ ਹਨ।

ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਲਾ ਨੂਰ ਦਾ, ਆਸ਼ਕ ਭਰਿ ਦੀਆ।
ਦਾਦੂ ਦਰ ਦੀਦਾਰ ਮੈਂ, ਮਤਵਾਲਾ ਕੀਆ।
ਇਸ਼ਕ ਸਲੂਣਾ ਆਸ਼ਿਕਾਂ, ਦਰਖ਼ਾਰ ਪੀਂ ਦੀਆ।
ਦਰਦ ਮੁਹੱਬਤ ਪ੍ਰੇਮ ਰਸ ਪਿਆਲਾ ਭਰ ਪੀਆ।
ਦਾਦੂ ਦਿਲ ਦੀਦਾਰ ਦੇ ਮਤਵਾਲਾ ਕੀਆ।
ਜਹਾਂ ਅਰਸ਼ ਇਲਾਹੀ ਆਪ ਥਾ, ਅਪਨਾ ਕਰਿ ਲੀਆ।
ਦਾਦੂ ਪਿਆਲਾ, ਨੂਰ ਦਾ, ਆਸ਼ਿਕ ਅਰਸ਼ ਪੀਵੰਨਿ।
ਅਠੇ ਪਹਿਰ ਅਲੱਹ ਦਾ, ਮੂੰਹ ਡਿਠੇ ਜੀਵੰਨਿ।[1]

ਉਪਰੋਕਤ ਪੱਦ ਵਿਰਲੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ- ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਜਵਲੰਤ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪੂਰਣ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਖਣ ਲਈ ਰਾਗ ਜੰਗਲੀ ਗੌੜੀ ਵਿਚ ਰਚੇ ਪਹਿਰੇ ਉਲੇਖਨੀਯ ਹਨ। ਇਹ ਪਹਿਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਪਹਿਰਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਹਨ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਪਹਿਰਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਣ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹਨ:

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ:

"ਪਹਿਲੈ ਪਹਰੈ ਰੈਣਿ ਕੈ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਧਰ ਪਾਇਤਾ ਉਦਰੈ ਮਾਹਿ।
ਦਸੀ ਮਾਸੀ ਮਾਨਸੁ ਕੀਆ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਕਰਿ ਮੁਹਲਤਿ ਕਰਮ ਕਮਾਇ।
ਮੁਹਲਤਿ ਕਰਿ ਦੀਨੀ ਕਰਮ ਕਮਾਣੇ ਜੈਸਾ ਲਿਖਤੁ ਧੁਰਿ ਪਾਇਆ।
ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਸੁਤ ਬਨਿਤਾ ਤਿਨ ਭੀਤਰਿ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਜੋਇਆ।
ਕਰਮੁ ਸੁਕਰਮ ਕਰਾਏ ਆਪੇ ਇਸੁ ਜੰਤੈ ਵਸਿ ਕਿਛੁ ਨਾਹਿ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਹਿਲੈ ਪਹਰੈ ਧਰਿ ਪਾਇਤਾ ਉਦਰੈ ਮਾਹਿ।"[2]

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ:

ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰੇ ਰੈਣ ਦੇ ਵਣਜਾਰਿਆ ਤੂੰ ਆਇਆ ਇਹਿ ਸੰਸਾਰ ਵੇ।
ਮਾਇਆ ਦਾ ਰਸ ਪੀਵਣ ਲਾਗਾ, ਬਿਸਰਿਆ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਵੇ।
ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਬਿਸਾਰਾ, ਕੀਆ ਪਸਾਰਾ, ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਕੁਲ ਨਾਰ ਵੇ।
ਰੈਵਾਰ ਨ ਚੇਤੈ, ਅਵਗੁਣ ਕੇਤੇ ਲੋਭਿਆ ਸਭ ਪਰਵਾਰ ਵੇ।
ਦਾਦੂ ਦਾਸ ਕਹੈ ਵਣਜਾਰਾ, ਤੂੰ ਆਇਆ ਇਹਿ ਸੰਸਾਰ ਵੇ।[3]

1) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾਗ 1, ਪੰਨਾ 64
2) ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹੱਲਾ 5
3) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾਗ 2, ਪੰਨਾ 17

12.

<u>ਲਹਿੰਦੀ</u>:

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਦਾਦੂ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਇਹਨਾਂ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਲਹਿੰਦੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਹਿੰਦੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ:

ਵਿਰਲੋ, ਥਿਓ, ਜੀਅੜੇ, ਭਾਵੰਦ, ਡਿਠੜੇ, ਹਭ, ਨਾਇ, ਲਥਾ, ਵੰਞਾਈ, ਤੈਡੈ, ਕੋਈ, ਲੱਧਾ, ਘਿੰਨਾਂ, ਜਾਸਾਂ, ਸਰਪਰ, ਜਾਣਾ, ਵਰਤੀਜਾ, ਮੈਂਡਿਆ, ਹਿਕ ਆਦਿ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਾਝ ਰਾਗ ਦੀ ਵਾਰ, ਗਉੜੀ ਕੀ ਵਾਰ, ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ ਵਾਰ, ਸ਼ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਆਦਿ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਘਟ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਨਮੂਨੇ:

ਖੰਭ ਵਿਕਾਂਦੜੇ ਜੇ ਲਹਾਂ ਘਿੰਨਾ ਸਾਵੀਂ ਤੋਲ।
ਤਨ ਜੜਾਈਂ ਆਪਣੈ ਲਹਾਂ ਸੁ ਸਜਣ ਟੋਲ।
ਸਜਣ ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹੁ ਸਿਰਿ ਸਾਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਹੁ।
ਜਿਸ ਪਾਸਿ ਬੈਠਿਆਂ ਸੋਹੀਐ, ਸਭਨਾ ਦਾ ਵੇਸਾਹੁ।[1]

ਅਤੇ:

ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਾ ਨਾਨਕ ਜੀ ਮੈਂ ਹਭ ਵੰਞਾਈ ਛੋੜਿਆ।
ਹਭੁ ਕਿਝੁ ਤਿਆਗੀ।
ਹਭੇ ਸਾਕ ਕੂੜਾਵੇ ਡਿਠੇ ਤਉ ਪਲੈ ਤੈਡੈ ਲਾਗੀ।
ਫਿਰਦੀ ਫਿਰਦੀ ਨਾਨਕ ਜੀਉ ਹਉ ਫਾਵੀ ਥੀਈਂ, ਬਹੁਤ ਦਿਸੰਤਰ ਪੰਧਾ।
ਤਾ ਹਉ ਸੁਖਿ ਸੁਖਾਲੀ ਸੁਤੀ ਜਾ ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਸਜਣ ਮੈ ਲਧਾ।[2]

ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਹੋਰ ਨਮੂਨੇ ਮਾਝ ਦੀ ਵਾਰ (ਪਉੜੀ 6 ਅਤੇ 12) ਅਤੇ ਗਉੜੀ ਕੀ ਵਾਰ 3 ਸ਼ਲੋਕ 5, 15 ਵਿਚ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀ ਲਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਇਹ ਹਨ: ਚਲਸੀ, ਰਹਿਸੀ, ਇਥਾਂ, ਉਥਾਂ, ਡਿਠਾ, ਥੀਂ, ਪੈਂਡਾ, ਇਥਾਈਂ, ਹਿਕੜਾਂ, ਵੰਞਾਈ, ਵੰਞਣਾ, ਆਦਿ।

---

1) ਸ਼ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧੀਕ।

2) ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ ਵਾਰ।

ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਪਦ ਨਿਰੋਲ ਲਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਆ ਵੇ ਸਜਣਾ ਆ, ਸਿਰ ਪਰ ਧਰਿ ਪਾਂਵ।
ਜਾਨੀ ਮੈਂਡਾਂ ਜਿੰਦ ਅਸਾਡੇ, ਤੂੰ ਰਾਵੇਂ ਦਾ ਰਾਉ ਵੇ ਸਜਣਾ ਆ।
ਇਤ ਰੁਖਾਂ, ਜਿਤਾਂ ਦਿਖਾਂ, ਹਉ ਜੀਆਂ ਤੇ ਨਾਲ ਵੈਸੈ
ਮੀਆ ਮੈਂਡਾ ਸਾਈ ਅਸਾਡੇ, ਤੂੰ ਨਾਲੇ ਸਿਰ ਨਾਲ ਵੇ ਸਜਣਾ ਆ।
ਤਨ ਭੀ ਤੇਰਾਂ ਮਨ ਭੀ ਤੇਰਾਂ, ਤੇਰਾਂ ਪਿੰਡ ਪਰਾਣ ਵੇ।
ਸੌਦਾ ਸਾਈਂ ਸਿਰ ਲਿਖਾਈ। ਜਿੰਦ ਕਰਾਂ ਕੁਰਬਾਨ ਵੇ ਸਜਣਾ ਆ।
ਤੂੰ ਪਾਕੋ ਸਿਰ ਪਾਕ ਵੇ ਸਜਣਾ ਤੂੰ ਖੂਬੋਂ ਸਿਰ ਖੂਬ।
ਦਾਦੂ ਭਾਵੇਂ ਸਜਣਾ ਆਵੈ, ਤੂੰ ਮਿਠਾ ਮਹਿਬੂਬ ਵੇ ਸਜਣ ਆ।[1]

ਇਸੇ ਤਰਾਂ "ਨ ਰਤੀ ਤਿਨਾ ਨ ਸੁਹਿਣਿਆਂ ਨੇ ਰੱਬੀ ਆਖਣਹਾਰ" ਵਾਲਾ ਪਦ
(ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਕੀ ਬਾਣੀ ਸੰਪਾਦਤ ਪੰ: ਚੰਦ੍ਰਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, ਪੰਨਾ 119) 'ਨ ਹੋਸੀ ਇਕ ਖੁਦਾਵੰਦਬਾਝਾ ਔਰ ਖਸਮੀ ਸਭ ਲਿਸਾਵਾ' (ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2, ਪੰਨਾ 90) 'ਅਰਸ ਇਲਾਹੀ ਨਬ ਦਾ, ਇਥਾਈਂ ਰਹਿਮਾਨ ਵੇ' (ਵਹੀ ਪੰਨਾ 139) ਆਦਿ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

<u>ਪੁਠੋਹਾਰੀ:</u>

ਲਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੁਠੋਹਾਰੀ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੀ ਅੰਤਰ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਹਨ। ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੁਠੋਹਾਰੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਰਾਗ ਗੂਜਰੀ ਵਿਚ ਇਸਦੀਆਂ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣਾ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਪ੍ਰਸੰਗ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੈ:

ਪ੍ਰਭ ਪਾਸਾ ਤੈ ਸਹਿ ਵਿਤਾ ਵਰਣ ਨ ਪਹਿ ਮੇਰੀ।
ਜੁਲਾ ਚੀਨਾ ਜਾਈਂ ਮੈਂਡਾ ਨਾਹਰ ਸਬ ਨ ਜਾਰ ਤੇਰੀ।
ਤੈਡੈ ਸਿਮਰਣਿ ਹਭੁ ਕਿਛੁ ਲਧਮੁ ਬਿਖਮੁ ਨ ਡਿਠਮੁ ਕੋਈ।
ਜਿਸੁ ਪਤਿ ਰਖੈ ਸਚਾ ਸਾਹਿਬੁ ਨਾਨਕ ਮੇਟਿ ਨ ਸਕੈ ਕੋਈ।[2]

ਦਾਦੂ ਨੇ ਵੀ ਪੁਠੋਹਾਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ

ਦੇਖੋ ਅੱਗੇ P.T.O.

---

1. ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2, ਪੰਨਾ 41
2. ਰਾਗ ਗੂਜਰੀ ਵਾਰ ਮਹੱਲਾ 5

ਨਮੂਨਿਆਂ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਦੇ ਪੁਠੋਹਾਰੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹਨ।

ਸਿੰਧੀ:

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮਾਝ ਰਾਗ ਦੇ ਡਖਣਿਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸਿੰਧੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਨਿਰੋਲ ਸਿੰਧੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮੁਲਤਾਨੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸੰਗਮ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਲਹਿਜਾ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੰਧੀ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਸੀ।[1]

ਸਿੰਧੀ ਸ਼ਬਦ: ਡੇਖਣ, ਡਿਠਮੁ ਮਹਿੰਜਾ, ਤਵੀ, ਕਿਹੋਰ, ਅਸਾਂਜੋ, ਡਿਖੰਦੇ, ਵਿਤ੍ਰੋ, ਮਿਡੂੰ, ਤਉ, ਆਦਿ।

ਸਿੰਧੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ:

ਤੂ ਚਉ ਸਜਣ ਮੈਡਿਆ ਡੇਈ ਸਿਸਿ ਉਤਾਰਿ।
ਨੈਣ ਮਹਿੰਜੇ ਤਰਸਦੇ ਕਦਿ ਪਸੀ ਦੀਦਾਰੁ।
ਨੀਹੁ ਮਹਿੰਜਾ ਤਊ ਨਾਲਿ ਬਿਆ ਨੇਹ ਕੂੜਾਵੇ ਡੇਖ।
ਕਪੜ ਭੋਗ ਡਰਾਵਣੇ ਜਿਚਰੁ ਪਿਰੀ ਨ ਡੇਖੁ।
ਉਠੀ ਝਾਲੂ ਕੰਤੜੇ ਹਉ ਪਸੀ ਤਉ ਦੀਦਾਰੁ।
ਕਾਜਲੁ ਹਾਰ ਤਮੋਲ ਰਸੁ ਬਿਨ ਪਸੇ ਹਭਿ ਰਸ ਛਾਰੁ।[2]

ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦੀ ਸਿੰਧੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਪਿਰੀਆਂ ਸੰਦੀ ਗਾਲੜੀ ਅਲਾ, ਪਾਂਧੀਅੜਾ ਪੁਛੈਂ।
ਕਡੇਹੀਂ ਈਂਦੋ ਮੂੰ ਘਰੇਂ ਅਲਾ, ਡੀਦੋਂ ਬਾਂਹ ਅਸਾਂ।
ਆਹੇ ਸਿਕ ਦੀਦਾਰ ਜੀ ਅਲਾ, ਪਿਰੀਂ ਪੂਰ ਪਸਾਂ।
ਈਜ ਦਾਦੂ ਜੇ ਜਿਆਂਦੇ ਅਲਾ, ਸਜਣਾ ਸਾਡੂ ਰਹਾਂ।[3]

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਪਿਰੀ ਤੂੰ ਪਾਣੂ ਪਸਾਇ ਤੇ ਮੂੰ ਤਨਿ ਲਗੀ ਬਾਹਿ ਰੇ' (ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2, ਪੰਨਾ 68) 'ਹਾਲ ਅਸਾਂ ਜੋ ਲਾਲ ਰੇ' (ਪੰਨਾ 47) ਅਤੇ 'ਅਜਾਣ ਰਮਿਦਾ ਰਾਮ ਦਾ' (ਪੰਨਾ 139) ਆਦਿ, ਦਾਦੂ ਦੇ ਨਿਰੋਲ ਸਿੰਧੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਪਦ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸਿੰਧੀ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਹੈ ਉਥੇ ਦਾਦੂ ਦੇ ਸਿੰਧੀ ਪਦਾਂ ਦਾ ਝੁਕਾਉ ਗੁਜਰਾਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਲ ਹੈ, ਜੋ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ।

1) ਡਾ: ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਬਾਹਰੀ: ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅੰਕ, ਜੂਨ ਜੁਲਾਈ 1953
2) ਮਾਝੁ ਮਹੱਲਾ 5, ਡਖਣੇ 3
3) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2, ਪੰਨਾ 68

15.

ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ: ਡਾਕਟਰ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਬਾਹਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਦੁਤਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕਹਿਰਾ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਸਵਰ ਨੂੰ ਲਮਾਂ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਵ, ਬ, ਲ, ਰ, ਣ, ਨ, ਸ਼, ਝ, ਆਦਿ ਦੀ ਕੁਝ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਿਜ - ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਪਤਾ ਜ਼ਿਆਉੱਦੀਨ ਖੁਸਰੋ ਦੀ 'ਖ਼ਾਲਿਕ ਬਾਰੀ' (1666) ਤੋਂ ਵੀ ਲਗਦਾ ਹੈ।[1]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਜ - ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਭਰਪੂਰ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ:– ਪਹੂਚਾ, ਡੀਠਾ, ਕਾਪਰ, ਮਾਂਗੈ, ਗਹਿ, ਮਾਟੀ, ਨੇਰਾ,(ਨੇੜਾ), ਲਾਵਤ, ਆਲਹਿ, ਭੇਖਾਰੀ, ਮਹਾਤੇ, ਚਾਲਨਹਾਰ, ਬੂਝਹਿ, ਮਥੋ, ਰਾਤੇ (ਰੱਤੇ) ਭਾਨੈ, (ਭੈੜੇ) ਤਬਹੂੰ, ਜਾਨਹੀ, ਆਵਾਵੈ, ਬਖਾਨੈ, ਬੈਟੈਂ, ਗਾਵਤ, ਸੰਚਹੁ, ਮਾਗਿ, ਫਿਰਸੈਂ, ਚਿਤਵਹੁ, ਹੋਵਤ, ਧਾਵਤ, ਛੂਟਤ, ਉਧਰੇ, ਭਇਆ, ਤਿਸਹਿ, ਗਾਂਦੇ, ਜਾਪਤ, ਅਵਧਿ, ਪੇਖੈ, ਨਿਤਰੇ ਆਦਿ।

ਆਪ ਦੀ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ :

ਕਾਚੀ ਦੇਹ ਮੋਹ ਫੁਨਿ ਬਾਂਧੀ, ਸਠ ਕਠੋਰ ~~ਕੁਚੀਲ~~ ਕੁਚੀਲ ਕੁਗਿਆਨੀ।
ਧਾਵਤ ਭ੍ਰਮਤ ਰਹਨੁ ਨਹੀਂ ਪਾਵਤ, ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਗਤਿ ਨਹੀਂ ਜਾਨੀ।
ਜੋਬਨ ਰੂਪ ਮਾਇਆ ਮਦ ਮਾਤਾ, ਬਿਚਰਤ ਬਿਕਲ ਬਡੌ ਅਭਿਮਾਨੀ।
ਪਰਧਨ ਪਰ ਅਪਵਾਦ, ਨਾਰਿ ਨਿੰਦਾ ਇਹੁ ਮੀਠੀ ਜੀਅ ਮਾਹਿ ਹਿਤਾਨੀ।
ਬਲ ਬੰਚ ਛਪਿ ਕਰਤ ਉਪਾਵਾ, ਪੇਖਤ ਸੁਨਤ ਪ੍ਰਭ ਅੰਤਰਜਾਮੀ।
ਸੀਲ ਧਰਮ ਦਯਾ ਸੁਚ ਨਾਸਤਿ, ਆਇਓ ਸਰਨਿ ਜੀਅ ਕੇ ਦਾਨੀ।
ਕਾਰਣ ਕਰਣ ਸਮਰਥ ਸਿਰੀ ਧਰ ਰਾਖਿ ਲੇਹੁ ਨਾਨਕ ਕੇ ਸੁਆਮੀ।[2]

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਵਡਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦਾਦੂ ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਰਚ ਰਹੇ ਸਨ ਉਹ ਬ੍ਰਿਜ-ਭਾਸ਼ੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਸੀ ਜਿਸ ਲਈ ਸੂਰਦਾਸ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਪ ਤੇ ਪੈਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਪ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਾਦੂ ਬਿਰਹਾ ਵਿਚ ਵਿਲਕਦੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸਾਖਿਆਤ ਹੋਣ ਦਾ ਤਰਲਾ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ

---

1) ਡਾ: ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਬਾਹਰੀ: ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅੰਕ।

2) ਸਵੈਯੇ, ਸਿਰੀ ਮੁਖ ਵਾਕ ਮਹੱਲਾ 5

16.

ਵਿਚ ਇਉਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਅਜਹੂੰ ਨਾ ਨਿਕਸੇ ਪ੍ਰਾਣ ਕਠੋਰ। ਟੇਕ।
ਦਰਸ਼ਨ ਬਿਨਾਂ ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਬੀਤੇ, ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਮੋਰ।
ਚਾਰ ਪਹਿਰ ਚਾਰੋਂ ਜੁਗ ਬੀਤੇ, ਰੈਨਿ ਗਵਾਈ ਭੋਰ।
ਅਵਧਿ ਗਈ ਅਜਹੂੰ ਨਹੀਂ ਆਏ, ਕਤਹੂੰ ਰਹੇ ਚਿਤ ਚੋਰ।
ਕਬਹੂੰ ਨੈਨ ਨਿਰਖਿ ਨਹੀਂ ਦੇਖੇ, ਮਾਰਗ ਚਿਤਵਤ ਤੋਰ।
ਦਾਦੂ ਐਸੇ ਆਤੁਰ ਬਿਰਹਣਿ, ਜੈਸੇ ਚੰਦ ਚਕੋਰ।[1]

ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਇਹ ਮਧੁਰ ਭਾਸ਼ਾ ਸੂਰਦਾਸ ਦੀ ਰਸਭਿੰਨੀ ਵਾਣੀ ਸਦਕਾ ਵਧੇਰੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਸੂਰਦਾਸ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਲਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸੂਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨ ਲੈਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ੁਧ ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਦਾਦੂ ਦੀ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :-

ਕਿਉਂ ਕਰ ਮਿਲੈ ਮੋਂ ਕੋ ਰਾਮ ਗੁਸਾਈਂ।
ਇਹੁ ਬਿਖਿਆ ਮੇਰੇ ਬਸਿ ਨਾਹੀਂ। ਟੇਕ।
ਇਹੁ ਮਨ ਮੇਰਾ ਦਹ ਦਿਸਿ ਧਾਵੈ। ਨਿਆਰੇ ਰਾਮ ਨ ਦੇਖਨ ਪਾਵੈ।
ਜਿਭਆ ਸਵਾਦ ਸਤੈ ਰਸ ਲਾਗੈ। ਇੰਦਰੀ ਭੋਗ ਬਿਖੈ ਕੌਂ ਜਾਗੈ।
ਸ੍ਰਵਣਹੁ ਸਬਦ ਕਰੇ ਨਹਿ ਭਾਵੈ ਨੈਨ ਰੂਪ ਤਹਾਂ ਦੇਖਿ ਲੁਭਾਵੈ।
ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਕਰੇ ਨਹਿ ਛੀਜੈ। ਲਾਲਚ ਲਾਗਿ ਬਿਖੈ ਰਸ ਪੀਜੈ।
ਦਾਦੂ ਦੇਖਿ ਮਿਲੈ ਕਿਉਂ ਸਾਈਂ। ਬਿਖੈ ਵਿਕਾਰ ਬਸੈ ਮਨ ਮਾਹਿ।[2]

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਿਜੀ ਉਤੇ ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪਾਣ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹੁ, ਕਰੇ, ਲਾਲਚ, ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਹਿੰ, ਲਾਗਿ, ਆਦਿ ਪੂਰਬੀ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਿਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਦਾਦੂ ਦੇ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਇਹ ਹਨ:

ਮੋਰ (ਮੇਰਾ), ਭਇਆ, ਇਬ, ਮਹਿ, ਤੁਵੈ, ਧਾਇ, ਜਾਨਤ, ਭਏ, ਰਾਖਿ(ਰਖ ਕਬਹੂੰ, ਚਿਤਵਤ, ਛੀਜੈ, ਮਾਟੀ, ਕੀਜੈ, ਲਾਗੇ, ਸੂਝਤ, ਫਿਰਤ, ਸੇਵਤ, ਅਧਾਰਾ, ਨਾਹੀਂ, ਦਾਧੂ, ਕੋਊ, ਸਿਉ, ਸੂਤਾ, ਤੈਸੈ, ਰਖੀ (ਰੱਖੀ), ਬਪੁਰਾ, ਬਹਰਿ, ਬਾਦ ਆਦਿ।

1) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2, ਪੰਨਾ 3

2) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 2 ਪੰਨਾ 7

<u>ਫਾਰਸੀ:</u>

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦਾ ਜਿਥੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ, ਅਤੇ ਲਹਿੰਦੀ, ਸਿੰਧੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਉਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ ਉਥੇ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਆਪਨੇ ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰੂਪ ਸਹਿਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰੂਪ ਰੇਖਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣਾਰਥ:

ਖਾਕ ਨੂਰ ਕਰਦੰ ਆਲਮ ਦੁਨੀਆਇ।
ਅਸਮਾਨ ਜਿਮੀ ਦਰਖਤ ਆਬ ਪੈਦਾਇਸਿ ਖੁਦਾਇ।
ਬੰਦੇ ਚਸ਼ਮ ਦੀਦੰ ਫਨਾਇ।
ਦੁਨਿਆ ਮੁਰਦਾਰ ਖੁਰਦਨੀ ਗਾਫਲ ਹਵਾਇ। ਰਹਾਉ।
ਗੈਬਾਨ ਹੈਵਾਨ ਹਰਾਮ ਕੁਸਤਨੀ ਮੁਰਦਾਰ ਬਖੋਰਾਇ।
ਦਿਲ ਕਬਜ ਕਬਜਾ ਕਾਦਰੋ ਦੋਜਕ ਸਜਾਇ।
ਵਲੀ ਨਿਆਮਤਿ ਬਿਰਾਦਰਾ ਦਰਬਾਰ ਮਿਲਕ ਖਾਨਾਇ।
ਜਬ ਅਜਰਾਈਲੁ ਬਸਤਨੀ ਤਬ ਚਿ ਕਾਰੇ ਬਿਦਾਇ।
ਹਵਾਲ ਮਾਲੂਮ ਕਰਦੰ ਪਾਕ ਅਲਾਹ।
ਬੁਗੋ ਨਾਨਕ ਅਰਦਾਸਿ ਪੇਸਿ ਦਰਵੇਸ ਬੰਦਾਹ।[1]

ਫਾਰਸੀ ਮਿਲਵੀਂ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਪਨਾਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ:

ਮੀਰਾਂ ਦਾਨਾ ਦਿਲ ਸੋਚ।
ਮੁਹਬਤੇ ਮਨਿ ਤਨਿ ਬਸੈ ਸਚੁ ਸਾਹ ਬੰਦੀ ਮੋਚ। ਰਹਾਉ।
ਦੀਦਨੇ ਦੀਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕਛੁ ਨਹੀਂ ਇਸੁ ਕਾ ਮੋਲ।
ਪਾਕ ਪਰਵਰਦਗਾਰ ਤੂ ਖੁਦਿ ਖਸਮੁ ਵਡਾ ਅਤੋਲ।
ਦਸਤਗੀਰੀ ਦੇਹਿ ਦਿਲਾਵਰ ਤੂਹੀ ਤੂਹੀ ਏਕ।
ਕਰਤਾਰ ਕੁਦਰਤਿ ਕਰਣ ਖਾਲਕ ਨਾਨਕ ਤੇਰੀ ਟੇਕ।[2]

ਦਾਦੂ ਨੇ ਵੀ ਤਤਕਾਲੀਨ ਰੇਖਤਾ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ:

ਨਫਸ ਗਾਲਿਬ ਕਿਬ੍ਰ ਕਾਫਿਰ, ਗੁਸਹ ਮਨੀ ਐਬ।
ਦੂਈ ਦਰੋਗ ਹਿਰਸ ਹੁਜੱਤ, ਨਾਮੇ ਨੇਕੀ ਨੇਸਤ।
ਹੈਵਾਨ ਆਲਿਮ ਗੁਨਹਗਾਰ ਗਾਫਿਲ, ਅਵੱਲ ਸ਼ਰੀਅਤ ਪੈਂਦ।
ਹਲਾਲ ਹਰਾਮ ਨੇਕੀ ਬਦੀ, ਦਰਸੇ ਦਾਨਿਸ਼ਮੰਦ।[3]

---

1) ਤਿਲੰਗ ਮਹੱਲਾ 5

2) ਤਿਲੰਗ ਮਹੱਲਾ 5

3) ਦਾ: ਰਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 54

8.

ਅਤੇ :

ਪਾਕੇ ਨੂਰ ਖੂਬੇ ਖੂਬਾਂ ਦੀਦਨੀ ਹੈਰਾਂ।
ਅਜਬ ਚੀਜ਼ ਖੁਰਦਨੀ ਪਿਆਲੇ ਮਸਤਾਂ।
ਕੌਨ ਗਾਫ਼ਿਲ ਤਰਕੇ ਦੁਨੀਆਂ, ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹਰ ਦਮ ਯਾਦ।
ਅਲੌਹ ਆਲੇ ਇਸ਼ਕ ਆਸ਼ਿਕ, ਦਰੂਨੇ ਫਰਿਯਾਦ।
ਆਬ ਆਤਸ਼ ਅਰਸ਼ ਕੁਰਸੀ, ਸੂਰਤੇ ਸੁਬਹਾਨ।
ਸਿਰ ਸਿਫ਼ਤ ਕਰਦਹ ਬੂਦਨ, ਮਾਰਫ਼ਤ ਮਕਾਨ।[1]

ਦਾਦੂ ਕਿਉਂ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਸਲਾਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦ ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਰੇਖਤਾਂ ਵਿਚ ਪਦ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ:

ਹੱਕ, ਹਾਸਲ, ਦੀਦਮ, ਮਕਸੂਦ, ਕੁਦਰਤ, ਕਰਦਹ, ਮਾਬੂਦ, ਮਕਾਨਗੀ, ਇਖ਼ਲਾਸ, ਮੁਹੱਬਤ, ਕਰਤੰਦ, ਅਰਵਾਹ, ਖ਼ਾਲਿਕ, ਖ਼ਾਕੀ, ਗਾਫ਼ਿਲ, ਗੋਸ਼ਤ ਖ਼ੁਰਦਨੀ, ਹਜ਼ਰਤ, ਆਲਮ, ਕਜ਼ਾ, ਔਲੀਆ, ਤਾਜ਼ੀਰ, ਕੁਸਲ ਇਮਾਮ ਆਦਿ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਤਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਮਿਸ਼ਰਤ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਦਾਦੂ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਮਿਸ਼ਰਤ ਬ੍ਰਿਜ - ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਫੈਰ ਆਪਣੇ ਤੁਕਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਟਿਪੀ ਲਗਾਕੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ :

(ਦਾਦੂ) ਨੂਰੀ ਦਿਲ ਅਰਵਾਹ ਕਾ ਤਹਾਂ ਬਸੈ ਮਾਬੂਦੀਂ।
ਤਹਾਂ ਕੀ ਬੰਦਗੀ, ਜਹਾਂ ਰਹੈ ਮੌਜੂਦੀਂ।
ਨੂਰੀ ਦਿਲ ਅਰਵਾਹ ਕਾ, ਤਹਾਂ ਖ਼ਾਲਿਕ ਭਰਪੂਰੀਂ।
~~ਤਹਾਂ ਸੇਵਗ ਸੇਵਾ ਕਰੈ, ਅਨੰਤ~~
ਨੂਰੀ ਦਿਲ ਅਰਵਾਹ ਕਾ, ਤਹਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਰਤਾਰੀਂ।
ਤਹਾਂ ਸੇਵਗ ਸੇਵਾ ਕਰੈ, ਅਨੰਤ ਕਲਾ ਰਵਿ ਜਾਈਂ।
ਨੂਰੀ ਦਿਲ ਅਰਵਾਹ ਕਾ, ਤਹਾਂ ਨਿਰੰਜਨ ਥਾਈਂ।
ਤਹਾਂ ਜਨ ਤੇਰਾ ਏਕ ਪਲ, ਤੇਜ ਪੁੰਜ ਪਾਕਾਈਂ।[2]

<u>ਗੁਜਰਾਤੀ:</u>

ਦਾਦੂ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਗੁਜਰਾਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪਦ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਉਪਲਬਧ ਹੋਣਾ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਤੇ ਓਪਰੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ

1) ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾ: 1, ਪੰਨਾ 54
2) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 63

19.

ਨਾਂ ਤਾਂ ਗੁਜਰਾਤ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਗੁਜਰਾਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਗੁਜਰਾਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਦਾਦੂ ਦੀ ਗੁਜਰਾਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

<u>ਸ਼ੁਧ ਗੁਜਰਾਤੀ:</u>

ਮਾਹਰਾ ਤੇ ਵਾਹਲਾ ਨੇ ਕਹੀ, ਕਿਹੇ ਲੋਕਾ ਨੇ ਕੂੰ ਪਿਆਰ ਗਹੂੰ।
ਅਕੁਲ ਥਾਏ ਪ੍ਰਾਣ ਮਾਹਰਾ, ਕੋਨੇ ਕਹੀ ਪਰ ਕਰੂੰ। ਟੇਕ।
ਸੰਭਾਰਿਓ ਆਵੈ ਤੇ ਵਾਹਲਾ, ਵੇਹਲਾ ਥੈਹੋਂ ਜੋਇ ਰਹੂੰ।
ਸਾਥੀ ਜੇ ਸਧੀ ਵਾਇਨਿ, ਪੇਲੀ ਤੀਰੇ ਪਾਰ ਤਰੂੰ।
ਪੀਵ ਪਾਖੇ ਦਿਨ ਦੁਹੇਲਾ ਜਾਇ, ਘੜੀ ਬਰਸਾਂ ਸੌਂ ਕੇਮ ਭਰੂੰ।
ਦਾਦੂ ਰੇ ਜਨ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਤਾਂ, ਪੂਰਣ ਸਵਾਮੀ ਤੇ ਵਰੂੰ।[1]

<u>ਗੁਜਰਾਤੀ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਹਿੰਦੀ :</u>

ਕਬ ਮਿਲਸੀ ਪੀਵ ਗੂਹ ਛਾਤੀ, ਹੂੰ ਔਰਾਂ ਸੰਗ ਮਿਲਾਤੀ। ਟੇਕ।
ਤਿਸਜ ਲਾਗੀ ਤਿਸਹੀ ਕੇਰੀ, ਜਨਮ ਜਨਮ ਨੋ ਸਾਥੀ।
ਮੀਤ ਹਮਾਰਾ ਆਵ ਪਿਆਰਾ, ਤਾਹਰਾ ਰੰਗ ਨੀ ਰਾਤੀ।
ਪੀਵ ਬਿਨਾਂ ਮਨੈ ਨੀਂਦ ਨ ਆਵੈ, ਗੁਣ ਤਾਹਰਾ ਲੈ ਗਾਤੀ।
ਦਾਦੂ ਊਪਰ ਦਇਆ ਮਯਿਆ ਕਰ ਤਾਹਰੇ ਵਾਰਣੈ ਜਾਤੀ।[2]

<u>ਮਰਾਠੀ ਮਿਸ਼ਰਤ ਹਿੰਦੀ।</u>

ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਕੁਝ ਅਜੇਹੇ ਪਦ ਵੀ ਰਚੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਥਵਾ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਮਰਾਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮਰਾਠੀ ਮਿਸ਼ਰਤ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਪਦ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:

ਮੇਰੇ ਗ੍ਰਿਹ ਆਵਹੁ ਗੁਰ ਮੇਰਾ। ਮੈਂ ਬਾਲਕ ਸੇਵਗ ਤੇਰਾ। ਟੇਕ।
ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਤੂ ਅਮਹਚਾ ਸਵਾਮੀ। ਦੇਵ ਹਮਾਰੇ ਅੰਤਰਯਾਮੀ।
ਅਮਹਚਾ ਸਜਨ ਅਮਹਚਾ ਬੰਧੂ। ਪ੍ਰਾਣ ਹਮਾਰੇ ਅਮਹਚਾ ਜਿੰਦੂ।
ਅਮਹਚਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਅਮਹਚਾ ਮੇਲਾ। ਅਮਹਚੀ ਜੀਵਨਿ ਆਪ ਅਕੇਲਾ।
ਅਮਹਚਾ ਸਾਥੀ ਸੰਗ ਸਨੇਹੀ। ਰਾਮ ਬਿਨਾਂ ਦੁਖ ਦਾਦੂ ਦੇਹੀ।[3]

---

1. ਦਾ: ਦਿ: ਬਾ: ਭਾਗ: 1, ਪੰਨਾ 49
2. ਵਹੀ
3. ਵਹੀ, ਪੰਨਾ 161

ਅਖਾਣ ਅਤੇ ਪਰਮ ਸਚਾਈਆਂ:

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜੇਹੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪਰਮ ਸਚਾਈਆਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਖਾਣ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਖਾਣ ਬਣ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਉਸੇ ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਉਤੇ ਪੂਰਣ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਜੀਵਨ - ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਰਸਮਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰਖਦਾ ਹੋਵੇ। ਦਾਦੂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਅਖਾਣ ਦਾ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਘਟ ਉਦਾਹਰਣਾ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਅਖਾਣਾ ਦਾ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਕੋਸ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕੁਝ ਅਖਾਣਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ:

(ੳ) ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਵਿਚੋਂ:

1. ਜਿਥੈ ਜਾਇ ਤੁਧੁ ਵਰਤਣਾ ਤਿਸ ਕੀ ਚਿੰਤਾ ਨਾਹਿ।
2. ਭਾਈ ਸੇਈ ਨਿਕਲੇ ਜਿ ਗੁਰ ਕੀ ਪੈਰੀ ਪਾਹਿ।
2. ਨਾਨਕ ਸੱਚੇ ਪਾਤਿਸਾਹਿ ਡੁਬਦਾ ਲਇਆ ਕਢਾਇ।
3. ਦੁਖ ਭੁਖ ਨ ਵਿਆਪਈ ਜੇ ਸੁਖਦਾਤਾ ਮਨ ਹੋਇ।
4. ਕਿਤ ਹੀ ਕੰਮਿ ਨ ਛਿਜੀਐ ਜਾ ਹਿਰਦੈ ਸੱਚਾ ਸੋਇ।
5. ਜਿਸੁ ਤੂੰ ਰਖਹਿ ਹਥ ਦੇ, ਤਿਸੁ ਮਾਰਿ ਨ ਸਕੈ ਕੋਇ।
6. ਸੁਖਦਾਤਾ ਗੁਰ ਸੇਵੀਐ, ਸਭਿ ਅਵਗੁਣ ਕਢ ਧੋਇ।
7. ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਵਸਗਤਿ ਸਾਹਿਬੈ ਆਪੇ ਕਰਣ ਕਰੇਵ।
8. ਜਨਮ ਪਦਾਰਥ ਸਫਲੁ ਹੈ ਜੇ ਸੱਚਾ ਸਬਦੁ ਕਥਿ।
9. ਦੁਖੁ ਸੰਤਾਪੁ ਨ ਲਗਈ ਜਿਸੁ ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮੁ ਅਧਾਰੁ।

~~10. ਦੁਖੁ ਸੰਤਾਪੁ~~

11. ਥਾਨੁ ਸੁਹਾਵਾ ਪਵਿਤੁ ਹੈ ਜਿਥੈ ਸੰਤ ਸਭਾ।
    ਢੋਇ ਤਿਸ ਹੀ ਨੋ ਮਿਲੈ ਜਿਨਿ ਪੂਰਾ ਗੁਰੁ ਲੱਭਾ।
12. ਜਿਸੁ ਸਿਮਰਤ ਸੁਖੁ ਹੋਇ ਘਣਾ ਦੁਖੁ ਦਰਦੁ ਨ ਮੂਲੇ ਹੋਇ।
    ਸਦਾ ਸਦਾ ਕਰਿ ਚਾਕਰੀ ਪ੍ਰਭੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸੱਚਾ ਸੋਇ।
13. ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਹੋਇ ਨਿਰਮਲਾ ਕਟੀਐ ਜਮ ਕੀ ਫਾਸ।
14. ਮਿਹਰ ਕਰੇ ਜਿਸੁ ਮਿਹਰਵਾਨੁ ਤਾਂ ਕਾਰਜੁ ਆਵੈ ਰਾਸਿ।
15. ਨਾਮੁ ਧਿਆਏ ਸੋ ਸੁਖੀ ਤਿਸੁ ਮੁਖੁ ਉਜਲੁ ਹੋਇ।

16. ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵਾ ਸੋ ਕਰੇ ਜਿਸੁ ਬਿਨਸੈ ਹਉਮੈ ਤਾਪੁ।

17. ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਪਰੀਤਿ ਧ੍ਰਿਗੁ ਸੁਖੀ ਨ ਦੀਸੈ ਕੋਇ।

18. ਬਿਨੁ ਸੱਚੇ ਸਭ ਕੂੜ ਹੈ, ਅੰਤੇ ਹੋਇ ਬਿਨਾਸ।

19. ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਮਦਿ ਬਿਆਪਿਆ ਫਿਰਿ ਫਿਰਿ/ਜੋਨੀ ਪਾਇ।

20. ਸਚੁ ਕਰਤਾ ਸਚੁ ਕਰਣਹਾਰੁ ਸਚੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸੱਚ ਟੇਕ।
ਸਚੋ ਸਚੁ ਵਖਾਣੀਐ ਸਚੋ ਬੁਧਿ ਬਿਬੇਕ।

21. ਚਿਤਿ ਆਵੈ ਓਸੁ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਲਗੈ ਨ ਤਤੀ ਵਾਉ।

(ਅ) ਮਾਝ ਰਾਗ ਵਿਚੋਂ:

22. ਦੁਖ ਤਦੇ ਜਾ ਵਿਸਰਿ ਜਾਵੈ, ਭੁਖ ਵਿਆਪੈ ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਧਾਵੈ।

23. ਦੁਖ ਭੰਜਨ ਨਿਧਾਨ ਅਮੋਲੇ, ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ ਅਥਾਹ ਅਤੋਲੇ।

24. ਜਿਤੈ ਨਾਮੁ ਜਪੀਐ ਪ੍ਰਭ ਪਿਆਰੇ, ਸੇ ਅਸਥਲ ਸੋਇਨ ਚਉਬਾਰੇ।
ਜਿਥੈ ਨਾਮੁ ਨ ਜਪੀਐ ਮੇਰੇ ਗੋਇੰਦਾ ਸੇਈ ਨਗਰ ਉਜਾੜਿ ਜੀਉ।

25. ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਜਿਸ ਕੈ ਮਨਿ ਲਾਗੀ। ਗੁਣ ਗਾਵੈ ਅਨਦਿਨੁ ਨਿਤਿ ਜਾਗੀ।

26. ਪਰਮੇਸਰ ਤੇ ਭੁਲਿਆਂ ਵਿਆਪਨਿ ਸਭੇ ਰੋਗੁ।
ਵੇ ਮੁਖ ਹੋਏ ਰਾਮ ਤੇ ਲਗਨਿ ਜਨਮ ਵਿਜੋਗ।

(ੲ) ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਵਿਚੋਂ:

27. ਜਿਸੁ ਰਾਖੈ ਆਪਿ ਰਾਮੁ ਦਇਆਰਾ ਤਿਸੁ ਨਹੀ ਦੂਜਾ ਕੋ ਪਹੁਚਨਹਾਰਾ।

28. ਸਤਿਗੁਰ ਦਰਸਨਿ ਅਗਨਿ ਨਿਵਾਰੀ। ਸਤਿਗੁਰ ਭੇਟਤ ਹਉਮੈ ਮਾਰੀ।

29. ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਭਉ ਕਾਹੇ ਕਾ ਮਾਨਹਿ। ਹਰਿ ਬਿਸਰਤ ਕਾਹੇ ਸੁਖੁ ਜਾਨਹਿ।

(ਸ) ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਵਿਚ

30. ਜਉ ਦੁਖ ਸੁਖ ਸਮ ਕਰਿ ਜਾਪੈ। ਤਾ ਕਉ ਕਾੜਾ ਕਹਾ ਬਿਆਪੈ।

31. ਦੁਲਭ ਦੇਹ ਪਾਈ ਵਡਭਾਗੀ। ਨਾਮ ਨਾ ਜਪਹਿ ਤੇ ਆਤਮਘਾਤੀ।

32. ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਜ ਦੀਸਹਿ ਲੋਗ। ਤਿਨ ਕਉ ਬਿਆਪੈ ਚਿੰਤਾ ਰੋਗ।

33. ਕੋਊ ਨ ਵਡਾ ਮਾਇਆ ਵਡਿਆਈ। ਸੋ ਵੱਡਾ ਜਿਨਿ ਰਾਮ ਲਿਵ ਲਾਈ।

34. ਜਾਕੈ ਹਰਿ ਧਨੁ ਸੋ ਸਚੁ ਸਾਹੁ। ਗੁਰਿ ਪੂਰੈ ਕਰਿ ਦੀਨੋ ਵਿਸਾਹੁ।

35. ਮਿਰਤਕ ਦੇਹ ਸਾਧ ਸੰਗ ਬਿਹੂਨਾ। ਆਵਤ ਜਾਤ ਜੋਨੀ ਦੁਖ ਖੀਨਾ।

36. ਮੂਏ ਹਰੇ ਕੀਏ ਖਿਨ ਮਾਹੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਸਭਿ ਜੀਵਾਏ।

37. ਹਰਿ ਸਿਮਰਤ ਤੇਰੀ ਜਾਇ ਬਲਾਇ। ਸਰਬ ਕਲਿਆਣ ਵਸੈ ਮਨਿ ਆਇ।

38. ਬਿਨੁ ਕਰਤੂਤੀ ਮੁਕਤਿ ਨ ਪਾਈਐ। ਮੁਕਤਿ ਪਦਾਰਥੁ ਨਾਮੁ ਧਿਆਈਐ।

39. ਬਿਨੁ ਸਿਮਰਨ ਜੈਸੇ ਸਰਪ ਆਰਜਾਰੀ। ਤਿਉ ਜੀਵਹਿ ਸਾਕਤ ਨਾਮੁ ਬਿਸਾਰੀ।

40 40. ਬਿਨੁ ਸਿਮਰਨ ਕੂਕਰ ਹਰਕਾਇਆ। ਸਾਕਤ ਲੋਭੀ ਬੰਧੁ ਨ ਪਾਇਆ।

41. ਬਿਨੁ ਸਿਮਰਤ ਹੈ ਆਤਮਘਾਤੀ। ਸਾਕਤ ਨੀਚ ਤਿਸੁ ਕੁਲੁ ਨਹੀਂ ਜਾਤੀ।

42. ਰਤਨ ਤਿਆਗਿ ਕਉਡੀ ਸੰਗਿ ਰਚੈ। ਸਾਚੁ ਛੋਡਿ ਝੂਠ ਸੰਗਿ ਮਚੈ।

43. ਕਰਤੂਤਿ ਪਸੂ ਕੀ ਮਾਨਸ ਜਾਤਿ। ਲੋਕ ਪਚਾਰਾ ਕਰੈ ਦਿਨੁ ਰਾਤਿ।

44. ਦਸ ਬਸਤੂ ਲੇ ਪਾਛੈ ਪਾਵੈ। ਏਕ ਬਸਤੁ ਕਾਰਨਿ ਬਿਖੋਟਿ ਗਵਾਵੈ।
ਏਕ ਭੀ ਨ ਦੇਇ ਦਸ ਭੀ ਹਿਰਿ ਲੇਇ। ਤਉ ਮੂੜਾ ਕਹੁ ਕਹਾ ਕਰੇਇ।

45. ਬਿਰਖ ਕੀ ਛਾਇਆ ਸਿਉ ਰੰਗੁ ਲਾਵੈ। ਓਹੁ ਬਿਨਸੈ ਉਹੁ ਮਨਿ ਪਛੁਤਾਵੈ।

46. ਬਟਾਊ ਸਿਉ ਜੋ ਲਾਵੈ ਨੇਹ। ਤਾ ਕਉ ਹਾਥਿ ਨ ਆਵੈ ਕੇਹ।

47. ਬਿਰਥਾ ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਤਨੁ ਅੰਧ। ਮੁਖਿ ਆਵਤ ਤਾ ਕੈ ਦੁਰਗੰਧ।

48. ਬਿਨੁ ਸਿਮਰਨ ਦਿਨੁ ਰੈਨਿ ਬ੍ਰਿਥਾ ਬਿਹਾਇ। ਮੇਘ ਬਿਨਾ ਜਿਉ ਖੇਤੀ ਜਾਇ।

<u>(ਗ) ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ</u>:

49. ਅੰਦਰਹੁ ਅੰਨਾ ਬਾਹਰਹੁ ਅੰਨਾ ਕੂੜੀ ਕੂੜੀ ਗਾਵੈ।

50. ਹੰਸਾ ਵਿਚਿ ਬੈਠਾ ਬਗੁ ਨ ਬਣਈ, ਨਿਤ ਬੈਠਾ ਮਛੀ ਨੋ ਤਾਰ ਲਾਵੈ।

51. ਜਿਸਨੋ ਤੂ ਰਖਵਾਲਾ ਮਾਰੇ ਤਿਸੁ ਕਉਣ।

52. ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਵਿਣਸਣਾ ਸਭ ਬਿਨਸਿ ਬਿਨਾਸੀ।

53. ਡਿਠਾ ਸਭੁ ਸੰਸਾਰੁ ਸੁਖੁ ਨਾ ਨਾਮ ਬਿਨੁ।

<u>(ਘ) ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਰਾਗੁ ਮਾਝ ਵਿਚੋਂ</u>:

54. ਜਿਤੁ ਘਰਿ ਹਰਿ ਕੰਤੁ ਨਾ ਪ੍ਰਗਟਈ ਭਠਿ ਨਗਰ ਸੇ ਗ੍ਰਾਮ।

55. ਜੇਹਾ ਬੀਜੈ ਸੋ ਲੁਣੈ ਕਰਮਾ ਸੰਦੜਾ ਖੇਤੁ।

<u>ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ:</u>

1. (ਦਾਦੂ) ਸਤਗੁਰ ਪਸੂ ਮਾਣਸ ਕਰੈ, ਮਾਣਸ ਥੈ ਸਿਧ ਸੋਇ।
2. ਦਾਦੂ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਬਿਨ, ਘਟ ਘਟ ਸਮਝਿ ਨ ਹੋਇ।
3. ਇਕ ਲਖ ਚੰਦਾ ਆਣਿ ਘਰ, ਸੂਰਜ ਕੋਟਿ ਮਿਲਾਇ।
   ਦਾਦੂ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਬਿਨ, ਤੌ ਭੀ ਤਿਮਰ ਨ ਜਾਇ।
4. ਬਿਨ ਰਸਨਾਂ ਜਿਸ ਦਿਨ ਜਪੈ, ਪਰਮ ਜਾਪ ਧੂ ਹੋਇ।
5. ਭੀਤਰਿ ਸੇਵਾ ਬੰਦਗੀ, ਬਾਹਰਿ ਕਾਹੇ ਜਾਇ।
6. ਮਨ ਕਾ ਮਸਤਕ ਮੂੰਡੀਏ, ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਕੇ ਕੇਸ।
7. ਸੀਖ ਚਲੈ ਗੁਰ ਸਾਧ ਕੀ, ਤੌ ਤੂੰ ਨਿਰਮਲ ਹੋਇ।
8. ਦਾਦੂ ਗੁਰ ਕੇ ਗਿਆਨ ਬਿਨ, ਬਿਖੈ ਹਲਾਹਲ ਖਾਇ।

9. (ਦਾਦੂ) ਤਾਤਾ ਲੋਹਾ ਤਿਣੈ ਸੋਂ ਕਿਉਂਕਰ ਪਕੜਿਆ ਜਾਇ।

10. ਕਹੈ ਲਖੈ ਸੋ ਮਾਨਵੀ, ਸੈਨ ਲਖੈ ਸੋ ਸਾਧ।
ਮਨ ਹੀ ਲਖੈ ਸੋ ਦੇਵਤਾ, ਦਾਦੂ ਅਗਮ ਅਗਾਧ।

11. ਦੁਖ ਦਰਿਆ ਸੰਸਾਰ ਹੈ, ਸੁਖ ਕਾ ਸਾਗਰ ਰਾਮ।

12. ਸਹਜਿ ਸਰੋਵਰ ਰਾਮ ਜਲ, ਮਾਹੀਂ ਸੰਜਮ ਸਾਰ।
ਦਾਦੂ ਸਹਿਜੇ ਸਭ ਗਏ, ਮਨ ਕੇ ਮੈਲ ਵਿਕਾਰ।

13. ਦਾਦੂ ਸਭ ਜਗ ਬਿਖ ਭਰਿਆ, ਨਿਰਬਿਖ ਬਿਰਲਾ ਕੋਇ।
ਸੋਈ ਨਿਰਬਿਖ ਹੋਇਗਾ, ਜਾਕੇ ਨਾਵ ਨਿਰੰਜਨ ਹੋਇ।

14. ਰਾਮ ਨਾਮ ਨਿੰਜ ਔਸ਼ਧੀ, ਕਾਟੈ ਕੋਟਿ ਵਿਕਾਰ।

15. ਨਾਂ ਘਰ ਭਲਾ ਨ ਬਨ ਭਲਾ, ਜਹਾਂ ਨਹੀਂ ਨਿਜ ਨਾਂਵ।

16. (ਦਾਦੂ) ਆਪੈ ਤਹਾਂ ਛਿਪਾਈਏ, ਸਾਧ ਨ ਜਾਨਾ ਹੋਇ।

17. ਚੋਟ ਬਿਨਾਂ ਤਨ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਉਪਜੈ, ਔਖਦ ਬੈਦ ਰਹੰਤ।

18. ਜਹਾਂ ਰਾਮ ਤਹਾਂ ਮੈਂ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਤਹਾਂ ਨਹੀਂ ਰਾਮ।
ਦਾਦੂ ਮਹਲ ਬਾਰੀਕ ਹੈ, ਦਵੈ ਕੋ ਨਾਹੀਂ ਠਾਮ।

19. ਇਹੁ ਮਨ ਕਾਗਦ ਕੀ ਗੁੱਡੀ, ਉਡਿ ਚੜ੍ਹੀ ਆਕਾਸ।
ਦਾਦੂ ਭੀਗੈ ਪ੍ਰੇਮ ਜਲ, ਤਬ ਆਇ ਰਹੈ ਹਮ ਪਾਸ।

20. ਦਾਦੂ ਹਰਿ ਕੀ ਭਗਤਿ ਬਿਨ, ਧ੍ਰਿਗ ਜੀਵਣ ਕਲਿ ਨਾਹਿ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਦਾਦੂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿਟੇ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜਨ-ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾਦੂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਾਹਿਤਕ, ਮੰਜੀ ਸਵਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਪੰਡਤਾਊਪਨ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਬੜੇ ਚੇਤੰਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦਾਦੂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਉਚੇਰੇ ਜਤਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦਾਦੂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਿਚ ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਅਧਿਕ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।

ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮੋਢੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦਾਦੂ - ਪੰਥ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਂਝ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਸਚਾਈ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮੁਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ 'ਸ਼ੁੰਨ' ਅਵਸਥਾ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇਕ - ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਸਨ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਬਹੁ-ਦੇਵਵਾਦ ਤੇ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਲੋਂ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਾਤਵਿਕ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਜਗਤ - ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮੱਤ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਇਕ ਅਨਾਦੀ ਪਰਵਾਹ ਹੈ, ਜੋ ਸਦਾ ਤੋਂ ਇਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਰੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਰਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਆਪ ਦੋਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ - ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਆਪ ਹੀ ਆਪ 'ਸ਼ੁੰਨ' ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਸੀ ਤੇ ਉਸੇ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ - ਰਚਨਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਸਾਂਖਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪੁਰਖ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ - ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਥੋਂ ਤਕ 'ਹੁਕਮ' ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ - ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਵਿਚ ਵੀ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਅਤੇ ਹਉਮੈ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਵਧਦਾ, ਫੁਲਦਾ ਤੇ ਫੈਲਦਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸਲਾਮ ਦੇ 'ਕੁੰਨ' ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁਕਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਇਕਦਮ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਦਾਦੂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਹਉਮੈ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਜਗਤ ਨੂੰ ਰਚਨਹਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸੰਸਾਰਕ ਕਰਤਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਦਾਦੂ ਨੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਝੂਠ ਤੇ ਸੁਪਨਾ ਦਸਕੇ ਇਸਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਵਿਰੋਧ ਹੀ ਇਸੇ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜਿਥੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਖੇਡ ਤੇ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦਸਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਇਕੋ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣਾ ਹੈ ਉਥੇ ਦਾਦੂ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਰਾਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਇਸ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਧਰਮ ਖੇੜੇ ਤੇ ਆਸ਼ਾ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ, ਪਰ ਦਾਦੂ ਦਾ ਪੰਥ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪੰਥ ਹੈ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅੰਸ਼

ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਵੀ ਵੇਖਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹਸਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚੈ ਜਨਕ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵਾਂਗ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹਸਤੀ ਮੰਨਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਂਗੀ ਆਪ ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੇ। ਆਵਾਗਵਨ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਉਸਦੀ ਆਤਮਾ ਘੜਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜੂਨਾਂ ਭੋਗਦਾ ਹੈ।

ਭਗਤੀ - ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸਰੇਸ਼ਟ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ ਸਿਵਾਇ ਇਸਦੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਰਤਨ, ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਅਨਿਵਾਰਜ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਦਾਦੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਤਾਂ ਉਲੇਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਹਤੱਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਕਲਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਨਾਂ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤੇ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਜਾਗਰੂਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਜਿਸ ਲਈ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਾਵਿ - ਕੋਮਲਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਇਕ ਨਿਪੁੰਨ ਕਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਉਤੇ ਪ੍ਰੌੜਤਾ ਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਦੀ ਮੁਹਰ ਛਾਪ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ। ਦਾਦੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਦਾਂ ਵਾਲਾ ਭਾਗ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵਾਂਗ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸੰਗੀਤ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੰਥ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਅਤੇ ਸਹਿਜਯਾਨੀ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਪ ਉਸੇ ਪੰਗਤੀ ਤੇ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਉਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਥ - ਸਿੱਧ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਕੜੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਦਾਦੂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਅਤਿਅੰਤ ਘ੍ਰਿਣਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਕ ਨਵੇਂ ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਧਰਮ — ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਭ ਪਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਮਾਣ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਉਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਛਾਪ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਉਤੇ ਨਹੀਂ। ਦਾਦੂ ਦਾ ਬਿਰਹਾ ਵਰਣਨ, ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਪੱਧਤੀ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਿਰਹਾ - ਅਗਨੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬੜੇ ਸਵਾਦ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਜਾਇਸੀ ਦੀ 'ਪਦਮਾਵਤ'

ਵਿਚ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ - ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਮਾਅਰੂਫ਼ ਜੋਗਮਤ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਦਾਦੂ ਅਤੇ ਦਾਦੂ - ਪੰਥ ਉਤੇ ਸਿਖ - ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਦਾਦੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤਕ ਵੀ ਫੈਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਆਪ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਕਾਰਣ/ਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਜੋ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਅਵਸ਼ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਪਰਿਚਿਤ ਸਨ। ਇਸਤੋਂ ਛੁਟ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਖਕੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ 'ਦਾਦੂ - ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਨਾਮੀ ਹਥ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਵੀ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਆਪ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਣ ਅਤੇ ਇਥੇ ਆਕੇ ਆਪਨੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ।

ਸਿਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਪੰਥ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਦਾਦੂ - ਪੰਥ ਕੇਵਲ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਦਾਦੂ ਜੀ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਤਕ ਚਲਦਾ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ ਤੇ ਕਈ ਵਖਰੀਆਂ ਵਖਰੀਆਂ ਉਪ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੰਡ ਗਿਆ, ਉਥੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਵਧਿਆ, ਫੁਲਿਆ ਤੇ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਦਾ ਫਲਸਰੂਪ ਅਜ ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਰੇਸ਼ਟ ਸਥਾਨ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਛਪ ਕੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

English

1. Adi Grantha : Ernest Trumpp. H. Allen & Co. London, 1877)
2. Gorakh Nath and the Kanphata Yogis : George Weston Briggs (Calcutta 1938)
3. Philosaphy of Skhism : Dr. Sher Singh (1944)
4. The Religions of India : Dr. E.W. Hopkins (London 1902)
5. Mystics, Ascetics and Saints of India : J.C. Oman.
6. Critical Study of Adi Granth : Dr. Surinder Singh Kohli
7. Outlines of Sikh Thought : Dr. Surinder Singh Kohli.
8. Encyclopaedia of Religion and Ethics : Hstings (Vol.II)
9. Indian Philosophy : S. Radha Krishnan (London. 1941)
10. Religious Sects of the Hindus : Dr. H.H. Wilson(Trubner, 1862)
11. Introduction to 'One hundred poems of Kabir' ~~Eudyn~~ Evelyn Underhill (Macmillan, 1923)
12. Kabir and the Bhakti Movement : Dr. Mohan Singh(1934)
13. Medeival Mysticism of India : K.M. Sen (1930)
14. The Sikh Religion : M.A. Macauliffe (Vol.III 1909)
15. The Gospels of the Guru Granth : Duncan Greenlees(1952)
16. Psalms of Dadu (Theosophical Society Banares 1930)
17. A Sixteenth Century Indian Mystic, Dadu and his follower Dr. W.G. Orr (London 1947)
18. Influence of Islam in Hindu culture : Dr. Tara Chand(1946
19. The Chamars : G.W. Brigges (R.L.I. Series)
20. Tribes and Castes of the U.P. W. Crooke Vol. II & IV.
21. The Sadhs : W.L. Allison (1935)
22. Something about Sikhism : Dorathy field.
23. The History of Punjab : S.M. Latif (1916)

24. The Ten Masters ; Puran Singh (2nd Edition).

25. The cultural Heritage of India Vol. III. edited by Hari Das Bhattacharya (1953)

26. A short history of the Sikhs ; Teja Singh and Ganda Singh (1950)

27. Essays in Sikhism ; Teja Singh (1944)

28. Transformation of Sikhism ; Gokal Chand Narang (1956)

....

ਪੰਜਾਬੀ

29. ਗੁਰਮਤ ਦਰਸ਼ਨ : ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ (1951)

30. ਗੁਰਮਤ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ : ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ (1947)

31. ਗੁਰਮਤ ਲੈਕਚਰ : ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ

32. ਸਿੱਖੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ : ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ

33. ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਛੇਵੀਂ ।

34. ਗੁਰਮਤ [redacted] ਨਿਰਣਯ : ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ

35. ਗੁਰਮਤ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਣਯ : ਡਾ: ਚਰਨ ਸਿੰਘ

36. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ : ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ (1955)

37. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਸਤੂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ : ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ

38. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ : ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ

39. ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ : ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ

40. ਨੇਮ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ : ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ

41. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ : ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ : ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ

42. ਬਾਰਾਮਾਹਾ ਦਰਪਣ : ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ

43. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ : ਡਾ: ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ

44. ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ : ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ

45. ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ : ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ

46. ਗੁਰਮਤ ਜੀਵਨ : ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠਾ

47. ਕੁਝ ਹੋਰ ਧਾਰਮਕ ਲੇਖ : ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ

48. ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ : ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ

49. ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ : ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ

50. ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ : ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ

51. ਗੁਰ ਛੰਦ ਦਿਵਾਕਰ : ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ

52. ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ : ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ

53. ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਾਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ : ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ

54. ਦੈਵੀ ਜੀਵਨ : ਪ੍ਰੋ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ

55. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਖਾ ਤੇ ਛੰਦਾਬੰਦੀ : ਡਾ: ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ

56. ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ: ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ

57. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ - ਵਿਗਿਆਨ : ਪ੍ਰੋ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ

58. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ : ਡਾ: ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ

59. ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ (ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅੰਕ)

60. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼ : ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

<u>ਹਿੰਦੀ</u>

61. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ : ਡਾ: ਜੈ ਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ

62. ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ : ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ

63. ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਯ : ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵਿਵੇਦੀ

64. ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਯ : ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵਿਵੇਦੀ

65. ਮਧਯਕਾਲੀਨ ਧਰਮ - ਸਾਧਨਾ : ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵਿਵੇਦੀ

66. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਆਦਿ ਕਾਲ : ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵਿਵੇਦੀ

67. ਸਿੱਧ - ਸਾਹਿਤ : ਡਾ: ਧਰਮਵੀਰ ਭਾਰਤੀ

68. ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦੀ ਬਾਣੀ (ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ) ਬੇਲਵੇਡੀਅਰ ਪ੍ਰੈਸ

69. ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਕੀ ਬਾਣੀ (ਭਾਗ ਦੂਸਰਾ( ) ਬੇਲਵੇਡੀਅਰ ਪ੍ਰੈਸ

70. ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਕੀ ਬਾਣੀ : ਸਵਾਮੀ ਮੰਗਲਦਾਸ ਸੰਪਾਦਿਤ ਜੈਪੁਰ

71. ਦਾਦੂ ਜਨਮ ਲੀਲਾ ਪਰਚੀ : ਜਨਗੋਪਾਲ (ਜੈ ਪੁਰ) ਸੰ: 2006

72. ਦਾਦੂ ਮਹਾ ਵਿਦਿਆਲਾ ਰਜਤ ਜਯੰਤੀ ਗ੍ਰੰਥ (ਜੈਪੁਰ) ਸੰ: 2009

73. ਸੰਤ ਕਬੀਰ : ਡਾ: ਰਾਮਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ

74. ਕਬੀਰ ਏਕ ਵਿਵੇਚਨ : ਡਾ: ਸਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਰਮਾ

75. ਕਬੀਰ ਕੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ : ਡਾ: ਗੋਵਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ

76. ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਤ ਕੀ ਪਰਖ: ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ

77. ਨਿਰਗੁਣ ਸਾਹਿਤ : ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠ ਭੂਮੀ : ਡਾ: ਮੋਤੀ ਸਿੰਘ

78. ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਪ੍ਰਦਾਯ : ਪੀਤਾਂਬਰ ਦੱਤ ਬੜਥਵਾਲ ਅਨੁ:
ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ

79A ਨਾਨਕ-ਬਾਣੀ: ਡਾ. ਜੈਰਾਮ ਮਿਸ਼ਰ

79.B. ਕਬੀਰ ਦਰਸ਼ਨ : ਡਾ: ਰਾਮ ਜੀ ਲਾਲ ਸਹਾਇਕ

80. ਹਿੰਦੀ ਔਰ ਮਰਾਠੀ ਕਾ ਨਿਰਗੁਣ ਸਾਹਿਤ : ਡਾ: ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਮਾਚਵੇ

81. ਦਾਦੂ : ਕਸ਼ਿਤੀ ਮੋਹਨ ਸੇਨ

82. ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਕੀ ਬਾਣੀ : ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ (ਅਜਮੇਰ)

83. ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ : ਡਾ: ਮਾਤਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਗੁਪਤ

84. ਸੰਤ ਦਰੀਆ, ਏਕ ਅਨੁਸ਼ੀਲਨ : ਧਰਮੇਂਦਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ

85. ਚਰਨ ਦਾਸ : ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀਕਸ਼ਤ

86. ਭਗਤੀ ਕਾ ਵਿਕਾਸ : ਡਾ: ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਾਮ ਸ਼ਰਮਾ

87. ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣਧਾਰਾ ਮੇਂ ਭਗਤੀ : ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ

88. ਸੰਤ - ਸਾਹਿਤਯ : ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ

89. ਦਸ -ਮਸਾਂਤ : ਡਾ: ਨਿਰੇਂਦਰ

90. ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਯ ਧਾਰਾ ਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਿਸ਼ਠ ਭੂਮੀ : ਡਾ: ਗੋਵਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇਤ

91. ਰਾਹੁਲ ਸਾਂਕ੍ਰਿਤਯਾਯਨ : ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯਧਾਰਾ।

92. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ : ਡਾ: ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ

93. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ : ਰਾਮਚੰਦਰ ਸ਼ੁਕਲ

94. ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਯ - ਦਰਸ਼ਨ : ਸਿੱਧੀ ਨਾਥ ਤਿਵਾਰੀ

95. ਵਿਚਾਰ ਔਰ ਵਿਤਰਕ : ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵਿਵੇਦੀ

96. 16 ਵੀਂ ਸ਼ਤੀ ਕੇ ਹਿੰਦੀ ਔਰ ਬੰਗਾਲੀ ਕਵੀ : ਰਤਨ ਕੁਮਾਰੀ

97. **ਪਤ੍ਰ - ਪਤ੍ਰਕਾਵਾਂ**

97. ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਿਣੀ ਪਤ੍ਰਿਕਾ : ਸੰ: 2015, ਅੰਕ 2

98. ਕਲਿਆਣ : ਭਗਤੀ ਅੰਕ, ਸੰਤ ਅੰਕ

99. ਸਾਹਿਤਯ ਸੰਦੇਸ਼ : ਸੰਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ , ਜੁਲਾਈ ਅਗਸਤ 1958 ਈ:

100. ਸੰਤ ਬਾਣੀ (ਜੈਪੁਰ) ਵਰਸ਼ 1 , ਅੰਕ 5

101. ਅਲੋਚਨਾ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੰਕ (ਪੰਜਾਬੀ)